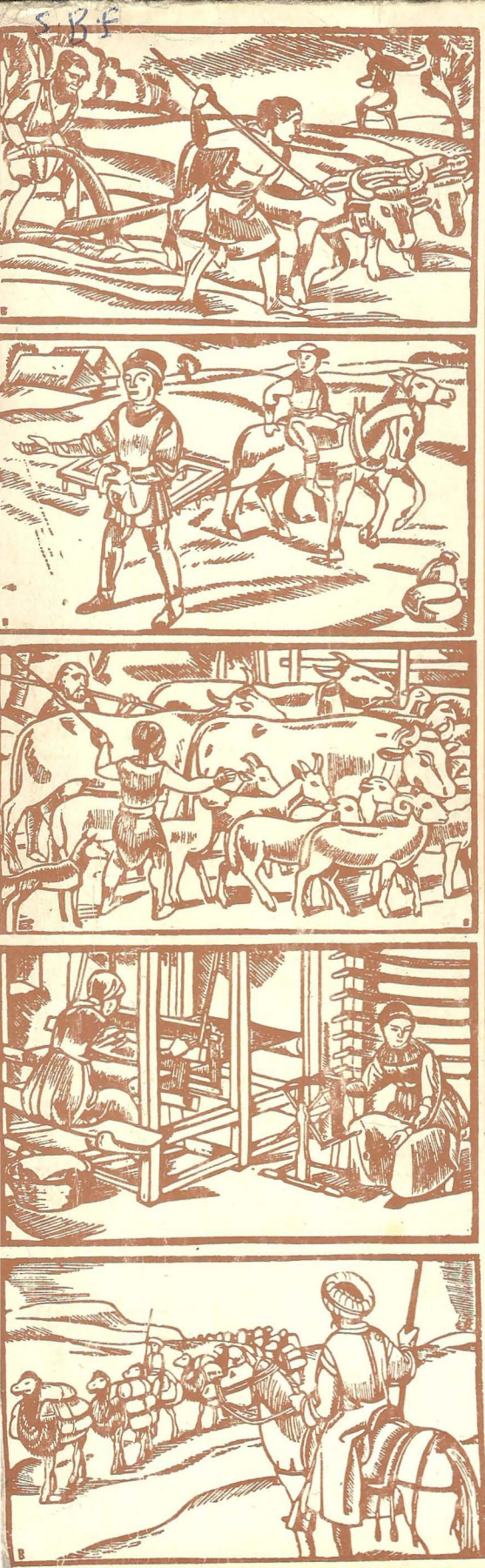

Herbert Heaton

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

I

TEORİ

HERBERT HEATON

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

TEORİ YAYINLARI

●

Birinci Baskı : Şubat 1985

TEORİ YAYINLARI
VERSO ANONİM ŞİRKETİ
P. K. 359
Yenişehir/ANKARA
Tel : 38 37 51

Kapak : Ali Cengizkan

Basıldığı Yer : Olgaç Matbaası

PROF. DR. HERBERT HEATON

AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

Cilt : I

Çevirenler

MEHMET ALİ KILIÇBAY
OSMAN AYDOĞUŞ

TEORİ

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

I. GİRİŞ - İKTİSAT TARİHİNİN KAPSAMI 1

II. GÜNEY AVRUPA'NIN EKONOMİK BİR GÜÇ OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI 17

III. ROMA DÜNYASI 37

IV. ORTA ÇAĞ EKONOMİK TOPLUMUNUN OLUŞUMU 59

V. ORTA ÇAĞDA KIRSAL KESİM 85

VI. KIRSAL DEĞİŞME VE GENİŞLEME 105

VII. ORTA ÇAĞ ENDÜSTRİSİ 127

VIII. ORTA ÇAĞ TİCARETİ 141

IX. ORTA ÇAĞ TİCARİ VE MALİ ÖRGÜTLENMESİ 159

X. ORTA ÇAĞ ENDÜSTRİ VE TİCARETİNİN DÜZENLENMESİ 185

XI. MODERN AVRUPA'NIN BAŞLANGICININ OLUŞUMU ... 207

XII. AVRUPA'DA VE ÖTESİNDE EKONOMİK GENİŞLEME, 1450 — 1600 223

XIII. KITA AVRUPASINDA EKONOMİK GELİŞMELER — I ... 247

XIV. KITA AVRUPASINDA EKONOMİK GELİŞMELER — II ... 263

XV. İNGİLTERE — 1500 - 1750 295

XVI. ENDÜSTRİYEL VE TİCARİ ÖRGÜTLENME 1500 — 1750 ... 329

I

GİRİŞ

İKTİSAT TARİHİNİN KAPSAMI

İktisat tarihi, insanların yüzyıllar boyunca maddi ihtiyaçlarını giderme çabalarını tasvir etmektedir. Bu tasvir, ihtiyaç - çaba - tatmin kesitleri içinde zenginlik peşinde olmayı ve zenginlik kullanımını da ele alarak, çağlar boyu yapılmaktadır. İhtiyaçlar, yiyecek ve barınak konusundaki basit temel ihtiyaçlarla başlamaktadırlar. Fakat insan hayvanlarla ortak olan bu ihtiyaçlarına daha iyi yiyecekler ve daha iyi barınak, giyinme, konfor ve lükse karşı olan isteklerini de katmıştır. Bu fizik arzuların ötesinde kendi rahatlığı, yatırıldığı zaman getireceği gelir, yarattığı güven duygusu veya sağlayacağı ekonomik, siyasal veya toplumsal güç ve prestij için daha fazla servet biriktirmek de istenebilir. Herzaman birşeyler yapmaya devam etmek istenmiştir, boşgezerliğe karşı bir yeteneksizlik gösterilmiştir ve bir işe karşı o kadar büyük ilgi duyulmuştur ki, onu terketmek hiç de istenilir birşey sayılmamıştır.

Bu arzuları tatmin etmek için, halkın çoğunun çaba sarfetmesi gerekmektedir. Boşgezer zengin ve boşgezer fakirlerin sayısı her toplumda, hangi dönem söz konusu olursa olsun, her zaman çok az olmuştur. 1930 sayım sonuçlarına göre, A.B.D. halkının % 40'ı ve İngiltere'yle Almanya halklarının % 45'i «kazanç getirici işlerle» meşguldürler veya böyle bir işte istihdam edilmektedirler. Geriye kalanların çoğunluğunu henüz çalışma yaşına ulaşmamış ve eğitim için ayrılmış sürenin içinde bulunan çocuklarla gençler meydana getirmektedirler. Bu nüfusun bir kısmı da ev kadınlarından meydana gelmektedir ve bunlar kendilerine «kazançsız» işsiz, istihdam edilmeyen kimseler olarak bakılmasından üzüntü duymaktadırlar. Daha az gelişmiş ülkelerde çalışan nüfus, toplam nüfusun daha büyük bir yüzdesini meydana getirmektedir; çünkü bu ülkelerde kadın ve çocuk emeğinin endüstri ve tarımda daha büyük bir payları vardır. 19. yüzyıla gelininceye kadar olan hiçbir yüzyılda, çocukluk veya ev idaresi aile gelirine katkıda bulunmak üzere üretime katılmaktan muaf tutulmanın gerekçesi olmamışlardır.

Çabalar nihai olarak üç faktöre bağımlıdırlar: fizik çevre, sahip olunan donanım ve bilgi (buna teknolojik çevre adı verilebilir) ve top-

lumsal çevre. Bunun sonucu olarak, «iktisat tarihinin hareketi» «fizik kaynaklar, kaynakların kullanımı için geliştirilmiş olan teknolojiler ve toplumsal kurumlar» (Usher) arasındaki karşılıklı etkileşimin sonucudur.

Fizik çevre. İnsanın yaptığı iş, toprağın niteliği, bu toprağın altında bulunanlar, denize veya nehire yakınlığı, bitki örtüsü veya hayvan varlığının cinsi ve iklim tarafından belirlenmektedir. İnsanlar hayatlarını kömür olmayan yerde, kömür madenciliğiyle kazanamazlar; tıpkı Kuzey Kutup Dairesinin içindeki alanlarda ürün yetiştiremeyecekleri veya misafirlerine ikram etmek üzere bir tropikal nehirden buz kesemeyecekleri gibi. İnsanlar ısıyı veya yağmur miktarını değiştiremezler. Bu durumda, çevrelerini bir miktar değiştirme yeteneğine sahip olmakla birlikte, asıl onlar içinde yaşadıkları çevreye uyum sağlamak zorundadırlar. Bazı kurak topraklar, sulama kanalları açılarak sulanmış; su baskınları önlenmiş; bataklıklar kurutulmuştur. Çayırlık alanlar sürülen ve ekilen tarlalar haline getirilmiş ve ormanlık alanlar tarıma açılmıştır. Tahıl, yağmurun az yağdığı alanlarda da yetiştirilir hale getirilmiştir. Çağlayanlar güç elde etmek için dizginlenmiştir. Fizik çevreyi değiştirme konusundaki bu beceriklilik ve icad yeteneği, modern mühendislik ve bilimin ortaya çıktığı günlerde daha belirgin hale gelmiştir, fakat Eski ve Orta Çağ dünyalarını da bu alanda herşeyden yoksun olarak düşünmemek gerekir.

Teknoloji. Her çağın ve heryerin ekonomik faaliyetleri; donanım, beceri ve neyin nasıl yapıldığı konusundaki bilgilerin gelişme derecesiyle sınırlanmışlardır. Taş çağı insanı, Avrupa'nın büyük bir bölümünü kaplayan ağaçları kesecek aletlere sahip değildi. Demir bir kez bulunduktan ve iyi bir balta yapıldıktan sonra, birçok alanı açmak mümkün oldu. Orta Çağda birkaç kişi hayatlarını kömür veya maden cevheri çıkartarak kazanıyorlardı, fakat madencilik, güçlü hava pompalarının, emniyetli aydınlatma lambalarının ve madenleri daha derinden çıkartarak daha iyi arıtma tekniklerinin bulunmasına kadar, önemli bir iktisadi faaliyet haline gelemedi. Ağır çeken ürünler, ucuz taşıma tekniklerinin geliştirilmesine kadar, az miktarlarda üretildiler. Veya çabuk bozulan ürünler, soğutma sistemlerinin veya hızlı ulaştırmanın devreye girmesine kadar, aynı kaderi izlediler. Madencilik, tarım, endüstri ve ulaştırma alanlarındaki gelişmeler; ticaret, bankacılık, alıcıdan satıcıya paranın aktarımı, muhasebe alanlarında yeni tekniklerin geliştirilmesine yol çmıştır.

Binlerce yıl süresince teçhizat ve bilgi birikimi, son iki yüzyılın hızıyla karşılaştırıldığında, çok yavaş kalmaktadır. Gelenek veya mu-

hafazakârlık, değişmeden daha aşikârdır; daha iyi bir yolun olduğuna dair görünürde bir kanaat ve onu arama yönünde bir gayret yoktur. Yenileştirici, varolan düzene ihanet eden bir kimse olarak görülmekte ve sevilmemektedir, ve her kuşak kendinden öncekinden hangi teknikleri aldıysa, bunları aynen kendinden sonrakine geçirmektedir. Fakat, bu muhafazakârlığa bakarak, modern zamanlara kadar, bilgiye yeni hiçbir şey eklenmediğini düşünmememiz gerekir. Merak nedeniyle veya acil ihtiyaçlara cevap verebilme durumunda kalması karşısında, insan yüzyıllar boyunca keşif ve icatlarda bulunmuş ve bunları insanlığın sürekli mirasına katmıştır. Eğer insanlık son iki yüzyıl süresince yeni bilgi, donanım ve gücü bu kadar hızlı geliştirebildiyse, bu ancak eski ve yeni atalarının icatları sayesinde olabilmiştir.

Ekonomik ve Toplumsal Kurumlar. İnsan yalnızca ekmekle yaşayamaz, tek başına yaşaması da mümkün değildir. İnsan her zaman toplumsal bir hayvan olmuş, her zaman bir gruba veya gruplara mensup olmuştur. Bu gruplardan en samimi olanı ailedir. Aile diğer cinsten olanla birlikte olma ihtiyacını gidermekte, işbölümüyle birlikte bir çalışma grubu meydana getirmektedir. Aile, dayanışma duygusu yaratan bir gruptur ve diğer birçok nedenin arasında, insan yavrusunun diğer bütün hayvanlarınkinden daha uzun süren bir ilgi ve bakım gerektirmesi nedeniyle, aile bireylerini birarada tutan bir özelliğe de sahiptir.

Dünyanın geri kalan kısmıyla hiçbir teması olmayan soyutlanmış bir aile hayal edebiliriz. Bu aile istediğini yapmakta serbesttir, kullandığı herşey onundur, tükettiği herşeyi kendi üretmektedir. Böylesine bir tablo tam anlamıyla da gerçek dışı değildir. Özellikle kırsal alanda birçok aile, yakın zamanlara kadar (eğer tamamı değilse) tükettiği yiyecek ve mamul nesneleri kendi üretmek zorundaydı. Fakat aile nadiren soyutlanmış halde kalır ve kendi başına bir dünya meydana getirir. Aile üyeleri daha geniş cemaatlere mensupturlar. Bu cemaatler bir köy veya küçük bir kentten başlayarak, bir ülkenin tamamına kadar uzanırlar. Ülke genelinde, kalabalık bir nüfus birbirlerine siyasal bağların yanı sıra, ulaşım araçlarıyla da bağlanmışlardır.

Böylesine cemaatlerin varlığı, üyelerinin gündelik hayatlarını etkiler. İlk önce bir işbölümü mümkündür; her birey belli bir alanda yoğunlaşan, emeğini veya ürününü satar, buna karşılık başka uzmanların emek veya ürünlerini satın alır. Bir bölge en iyi ürettiği bir malın üretiminde uzmanlaşabilir ve artığını ihtiyacı olan diğer mallarla değiştirebilir. Bir tüccar sınıfı ortaya çıkar, ulaşım ve pazarlama kolaylıkları zorunlu hale gelir ve bir parasal sistem belirir. Bu andan itibaren,

üretimin amacı ticari hale gelmiştir; üretimden beklenen artık üreticiler tarafından tüketilecek bir ürün olmayıp, pazar için mal üretmektir. Bu pazarın ölçeği, üreticinin uzmanlaşma derecesini veya üretimin ticarileşme derecesini belirlemektedir. Küçük bir topluluk, bir taşbebek gözü veya mikroskop imalatçısını tam bir şekilde istihdam edemez veya yalnızca deri tabaklamasını bilen veya yalnızca bir tek mal satan bir kimseye yeteri kadar gelir sağlayamaz. Böylece, herhangi bir köyün, tamamen tek bir mal çeşidinde uzmanlaşarak bunu yerel veya uzak pazarlarda satmak üzere üretim yapması çok nadir bir olaydır.

İkinci olarak, üretimi veya ticareti bir cemaat içinde örgütlemek ve yönetmek bizim hayali ailemizdekine nazaran daha geniş hale gelmiştir. Örgütleme, sermaye ve emeğin biraraya getirilmesini ve yapılacak işe uygulanmasını kapsar; ve tabii ki bir işletmeyi devreye sokacak (veya varlığının sürekliliğini sağlayacak) bir girişimciyi de kapsar. Bu girişimci ne yapılması gerektiğine karar verir, yapılacakları yönlendirir ve kâr veya zararın riskinin taşıyıcısıdır. Dünyadaki işler milyarlarca değişik tür ve boyuttaki işletmelerde gerçekleştirilmektedir. Bunlardan birinin sorumluluğunu yüklenen kimse *entrepreneur* adını almaktadır. Aslı Fransızca olan bu kelime girişimci veya daha da iyisi, yüklenici olarak çevrilebilir. Fakat, yüklenicinin müteahhit gibi bir anlamı olması nedeniyle, girişimci ekonomi terimleri arasına yerleşmiştir.

Eğer girişimci ihtiyacı olan bütün kaynaklara, sermaye ve işgücüne sahipse ve bunları sağlayabiliyorsa, örgütleme sorunu basittir, fakat bunun böyle olabilmesi için, küçük köylü işletmesi, küçük zenaatkâr veya küçük dükkân sahiplerinin durumlarında olduğu gibi, yapılan işin ölçeği küçük olmalıdır. Ancak bu cinsten kendine yeterli ekonomik çaba türleri enderdir. Örneğin bir köylü toprak sahibi, aile emeği cinsinden geniş bir işgücüne sahip olabilir ve belli büyüklükte bir toprak parçası kendi mülkiyetinde olabilir, fakat çoğunlukla yeteri kadar sermaye ve toprağa sahip değildir. Bu duruma bağlı olarak, girişimci genelde kendinde eksik olanları başkalarından sağlama durumundadır. Eğer fazla toprağı varsa, bunu işlemek üzere köle satın alabilir, serf veya ücretli tarım işçisi kullanabilir. Zenaatkâr, ailesinin işgücüne ek olarak, çırak yetiştirerek veya gündelikçi kullanarak katkıda bulunabilir veya küçük sermayesini borç para alarak veya hammaddesini bir tüccardan kredili alarak, büyütebilir. Daha geniş çapta imalat yapan biri yalnızca malzeme ve kendi evlerinde kendi teçhizatlarıyla çalışacak özgür insanları bulmak veya bina, teçhizat ve malzeme sağladıktan sonra, işçilerini kendi çatısı altında çalıştırma durumundadır. Eğer sonucu yolu seçerse,

muhtemelen sermayesini artırmak üzere, yatırılacak fonu olan birisiyle ortaklık kurabilir veya bankadan kredi alabilir. Başkalarına ait sermaye ve işgücünden oluşan işletmeleri yöneten girişimciler de vardır.

Üretim faktörlerinin mülkiyetinin bölünmüş olması, birleşik çabayla yaratılmış olan zenginliğin paylaşımı sorununu ortaya çıkartmaktadır. Öz olarak bu, a) girişimci tarafından ücret, faiz veya rant olarak ödenmesi gereken maliyetler, b) ürünü için pazarda bulduğu fiyat ve c) gelir ve giderini karşılaştırdıktan sonra kalan kâr (veya zarar) sorunudur. Zazen kanunlar ve örfler maliyetleri ve fiyatları belirlemişlerdir, fakat bir toplum ne kadar ticarileşirse, emek - gücü sermaye ve mal sahipleri mümkün olandan fazlasını vermemeye, alıcılar da yapabildiklerinden fazlasını edinmemeye yönelirler.

Çeşitli faktörlere giden payların arkasında, bunları alan insanlar bulunmaktadır. Herhangi bir alanda ve dönemde, eğer çok sayıda işletme aynı biçimde örgütlenmişlerse, halk tanımlanabilir ve tanınır sınıflar meydana getirir : toprak baronları, ekiciler, köleler, serfler, kiracı çiftçiler, mülk sahibi köylüler, tarım işçileri, tüccarlar, büyük endüstriciler, zenaatkârlar ücretli işçiler, yatırımcılar vb. Bu sınıfların üyeleri veya belli bir sınıf içinde daha küçük özel bir kesime mensup olanlar, korumak veya ilerletmek zorunda oldukları ortak çıkarlarının, ortak üzüntü ve sorunlarının olduğu bilincine varabilirler. İyi günlerde refahlarını daha da artırmak için birbirlerine omuz verirler. Kötü günlerde, yaratılmasına katkıda bulundukları zenginliklerden adil bir pay almadıklarını veya alışık oldukları hayat biçimlerinin tehlikede olduğunu hissederler. Memnuniyetsizlikleri, ızdırapları veya kendilerinden daha güçlü ve başarılı olanlara karşı duydukları haset örgütlü protestolarda, eylem birliği planlarında, reform veya devletten yardım taleplerinde veyahut da, ekonomik ve toplumsal düzenin devrimle değiştirilmesi yönündeki girişimlerde ifadesini bulabilir. Her dönemin tarihi, mensup oldukları topluluğun payını artırmak için bu cinsten eyleme girişen birey, grup veya sınıfları kaydetmiştir.

Din ve Siyaset. Her toplumun bir ekonomisi olduğu gibi, bir ibadet sistemi ve bir de yönetim sistemi vardır. Bunların da ekonomik girişim gibi, kendi amaçları, değer standartları ve örgütlenmeleri bulunmaktadır. Kilise, belli bir yaşama tarzının ve davranış biçiminin temsilcisi olarak müminin kazanç peşinde koşma biçimini ve kazancını harcama biçimini etkileyebilir. Kilise bir «altyapı» sı ve «personel»i olan bir kurum olarak, gelire ihtiyaç duyar. Bu gelir kendi sahip olduklarından ve müminlerin bağışlarından sağlanmaktadır. Avrupa'yı en fazla etkileyen iki

din Hristiyanlık ve İslamiyetin her ikisi de, sahip oldukları geniş mülkiyet ve müminlerine verdikleri emirlerle, ekonomik hayatı etkilemişlerdir, fakat bu dinler Hindistan'daki Hindu dininin girişime getirdiği cinsten kısıtlamaları —örneğin kast sistemi aracılığıyla— Avrupa girişimciliğine empoze edememişlerdir.

Siyasal otoritenin etkisi son tahlilde üç önemli yoldan hissedilmektedir: (1) Devlet her zaman kendine ait ekonomik işletmeler kurmuştur. Antik ve Orta Çağlardaki yöneticilerin geniş toprakları, madenleri ve atelyeleri olmuştur. Günümüzde devlet, demiryolları, gemiler, elektrik santralleri, sınai işletmeler, bankalar, posta hizmetleri ve çok çeşitli diğer faaliyet alanlarında işletmelere sahiptir. Sovyetler Birliğinde ise devlet bütün işletmelerin sahibidir. (2) Devlet her zaman egemenliği altındaki halkın işletmelerini korumuş, onlara yardım etmiş ve onları düzenlemiştir. Bu işletmeleri dış saldırılara ve iç şiddete karşı, az veya çok başarılı bir biçimde korumuştur. Devletin yasaları onların hak ve yükümlülüklerini belirlemiş; mülkiyet ve sözleşmeyi tanımlamıştır. Devlet bu iktisadi işletmelere yol, liman, elektrik santrali veya su sağlayarak yardımcı olmuş veya denetim, para arzı ve birçok başka kolaylıklar yaratmıştır. Devlet kendi ülkesinin işletmelerini, ithal tarife ve yasakları koyarak, sübvansiyon veya yardımlarda bulunarak, yabancılara farklı muamele yaparak, yabancılara karşı teşvik etmiştir. Aynı zamanda, bireylerin diğer kimselerle olan ilişkilerini kurallar koyarak düzenlemiştir. Bunları da, bağımlıları, tüketicileri, rahipleri, borçluları, alacaklıları veya devletin çıkarlarını korumak amacıyla yapmıştır. (3) Devlet kendi halkı tarafından yaratılan gelirin, bazen de sermayenin paylaşımına müdahale etmiştir. Bunu yaparken, vergi, müsadere, askere alma, zorunlu çalıştırma gibi yöntemlerden yararlanmıştır.

Devletin bu üç fonksiyona yaklaşımı değişkendir. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı dünyasında bireyin efendi ve devletin de onun hizmetkârı olduğu düşüncesi belli bir başarıya ulaşmıştır. Devletin görevi yurttaşlarının refahını artırmak ve onların kişisel haklarını kullanabilmelerine yardımcı olmaktır. Fakat, bu kavram zaman ve mekân bakımından sınırlı kalmıştır. Birçok yüzyıl boyunca ülkelerin çoğunda bunun zıddındaki görüş egemen olmuştur: devlet herşeyin üstündedir, halk onun «uyruğudur» ve siyasetin ekonomik amaçların hizmetine girmesinin yerine, ekonomik araçlar siyasal amaçlara hizmet etmelidir. 20. yüzyılın totaliter devletlerinin hayatın ekonomik ve diğer bütün yanları üzerinde mutlak iktidar kurma arzuları, eskinin yönetenle yönetilen ilişkisindeki tavırlarla tamamen uyum içindedirler.

İktisat tarihinin daha kapsamlı bir tanımını yapmak artık mümkün hale gelmiştir. İktisat tarihi; insanların isteklerini, ihtiyaçlarının doğrultusunda belli ölçüde değiştirebildikleri ve uyarlayabildikleri doğal bir çevrede, uyarlamayı üretim ve taşıma kapasitesini tedricen artıran bir teknolojiyle yaptığı ve üretimi sağlarken bir kısmı ekonomik faaliyetin veya toplumsal gelişmenin bizatihi kendinden kaynaklanan, bir kısmı da denetim, yönetim ve sahiplenme hakkına sahip olan kanun koyucu bir otoriteden kaynaklanan bir kurumsal çevrede, tatmin etmesinin hikâyesidir.

Avrupa ekonomik tarihi son tahlilde üç nedenden ötürü dikkat sarfedilmesi gereken bir oluşumdur, ilk olarak bu tarih, görünüşte de olsa, siyasal, askeri, entellektüel ve dinsel tarih tarafından işlenmeyen, insanlığın diğer faaliyetlerinin tarihidir. Bu, bazen yavaş, bazen de hızlı, bazen uzun, bazen kısa süren, bazen duragan, bazen de aniden değişen hareketlerin tarihidir. Çeşitli nedenlerden ötürü meydana gelen, çeşitli aşamalar ve teknik gelişmelere sahne olan ve siyasal ve toplumsal kurumlarla ters düşen gelişmelerin hikâyesidir. Bu tarih nihai olarak insanın, insan dehasının kazanımlarının, ekonomik kaynakların daha iyi kullanımının hikâyesidir ve en kötüsü de, iktisat tarihi aynı zamanda, insan doymazlığının, çatışmanın ve tahribatın tarihidir.

İkinci olarak, ekonomik gelişmeler Avrupa tarihinin diğer veçheleri üzerinde güçlü etkiler meydana getirmişlerdir. Tarihçiler şu soruyu uzun zamandan beri sorar dururlar: «Neden bazı olaylar meydana gelir, neden belli koşullar belli yerlerde oluşur ve onları değişmek zorunda bırakan nedir?» Bu soruya cevap bulabilmek için başvurulan hukuki, siyasal veya dinsel fikirler yoğun tartışmalara konu olmuşlardır.

Üçüncü olarak, Avrupa iktisat tarihi önemlidir, çünkü bu kıta dünyanın geri kalanı üzerinde büyük bir etki meydana getirmiştir. Avrupa, bugünkü ekonomik yaşam tarzımızı, temel karakteristikleri içinde belirleyen teknik, örgütlenme, ve düşüncelerin çoğunun beşiği olmuştur. Avrupa Yeni Dünya'yı kuran ve geliştiren nüfus ve sermaye akımlarının da kaynağı olmuştur. Avrupa'nın etkisi heryerde hazır ve nâzırdır ve diğer kıtalarda ancak çok az yer Avrupalılaşmaya karşı bir miktar direnç gösterebilmişlerdir. Geçen yüzyıl süresince Avrupa'nın önceliği, trajik olaylar ve kendi iş bölünmeleri nedeniyle sarsılmıştır. Fakat Avrupa bugün dünya nüfusunun beşte birini —ve en aktif beşte birini— barındırmaktadır. Kaynakları —fizik ve beşeri— büyüktür. Avrupa iki büyük dünya savaşıyla her ne kadar çok zarara uğramışsa da, bir Ame-

rikalı coğrafyacının 1930'larda yazdığı gibi «Avrupa diğer bütün kıtalardan daha fazla, insanlığın kaderini elinde tutmaktadır» (Bogardus). Bu yazar herhalde haklıdır.

AVRUPANIN BAŞLANGICI. TARİHÖNCESİNİN VE YAKIN DOĞUNUN KATKILARI

Avrupa iktisat tarihi insanlık tarihinin III. bölümü olarak adlandırılmalıdır. I. bölüm 250.000 yıllık bir dönem, yani çok iyi anlaşılmamış bir dönem olan Tarihöncesini kapsar. Bu dönem boyunca, insan nesli farklı bir hayvan türü olarak belirmiş, dik yürümesini öğrenmiş ve böylece eliyle alet tutabilmiştir. Bu insan çok çeşitli çalışma yolları bulmuş; yeni ürünler ve yeni aletler geliştirmiş, böylece isteklerini tatmin becerisini büyük çapta geliştirmiştir. Bu gelişmelerde Avrupalılar büyük bir rol oynamışa benzemektedirler. İnsanlık tarihinin II. bölümü bundan beş veya altı bin yıl öncelerinde Mısır, Mezopotamya ve belki de Kuzey - Batı Hind'in uygun çevrelerinde başlamıştır. Bu dönemin insanları birikimli teknik mirası, daha gelişmiş ekonomik ve siyasal toplumlar inşa etmek üzere kullanmışlardır. III. bölüm ise, bundan beş bin veya dört bin yıl kadar önce Batı Asya ve Kuzey-doğu Afrika'daki bu gelişmelerin, Asya'nın bir yarımadası olan Avrupa'yı aşikâr bir şekilde etkilemesiyle başlamıştır. Üçüncü bölümün incelenmesine başlayabilmek için, ilk iki bölüme çok hızlı bir kuşbakışı gerekmektedir.

Birinci bölüm çok fazla uzun sürmüştür, fakat insanlığın bu dönemdeki kazanımları bizim temel meşguliyetlerimizin temellerini atmıştır. İlkel insan yiyecek sağlama becerisini üç yoldan geliştirmiştir :

1. Vahşi bitki, meyva, ot ve yavaş hareket eden hayvanları veya böcekleri tıpkı diğer hayvanların yaptıkları gibi toplamış, fakat kurbanlarının listesine, av ve balık tuzak ve araçları geliştirerek, kendinden daha güçlü ve saldırmasını bilen hayvanları da eklemiştir. Diğer yandan, yakaladıkları ve topladıklarının yelpezesini çok fazla genişletmiş, bu faaliyeti kendini korumasını artırdığı ölçüde daha da büyük boyutlara ulaşmıştır.

2. Bazı hayvanları evcilleştirmiştir. M.Ö. 5.000'lerde bugünün çiftlik hayvanlarından çoğu insan tarafından evcilleştirilmiştir. Köpek insana avda, hayvan sürülerini gütmede yardımcı olmuş ve ona bekçilik yapmıştır. İnek, keçi, koyun etleriyle ve derileriyle insana yararlı olmaktadırlar, bunlar canlıyken süt de vermektedirler. Koyun ve bazı keçi cinsleri, kumaşa dönüştürülebilecek olan yapağıyı her yıl sağlamaktadırlar. Öküz, saban ve tekerleğin icadıyla bir koşum hayvanı ha-

line gelmiştir. Eşek ve deve yararlı ancak kaprisli yük hayvanlarıdır, ama at sınırlı bir değere sahiptir. Süvarisine hızlı bir saldırı olanağı sağlamakta, arabaları daha hızlı çekmekte, memurlarla postacıları uzun mesafelere daha kolay ulaştırmakta ve at çobanı göçebelere içecek olarak sütünü vermektedir. Fakat Orta Çağların başlarından önce, tarla veya yolda çalışacak tatminkâr koşum atı türü gelişmemiştir. Daha önceleri, M.S. 800 yılarına kadar atın koşumu yukarıdan ve boyuna gelecek şekilde bağlanmaktadır, hayvan bu durumda güç sarfettiğinde boğulma tehlikesiyle karşılaşmaktadır. At öküze nazaran, kaygan ve az emniyetli yerlerde daha az işe yaramaktadır; at hastalığa daha az dayanıklıdır, çok yem yer ve öldüğünde de Batı Avrupalılar onun etini yemekten kaçınmaktadırlar. Böylece, öküz daha değerli ve daha çeşitli kullanım alanı olan, zorluklara daha dayanıklı bir hayvandır. Öküz; ev, kadın ve eşekle birlikte on emirde zikredilme şerefine sahiptir ve bazı dinler ona kutsal gözüyle bakmışlardır.

3. İnsan (veya daha muhtemel olarak bu türün dişisi olan kadın) eskiden topladığı bazı vahşi ot, tane, kök veya meyvaları yetiştirmeye başlamıştır. En son bilgilerimiz arpa ve bir cins buğdayın M.Ö. 6.000'lerden önceki bir tarihte bugün Irak adını taşıyan bölgede, Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyılarında yetiştirildiğini göstermektedir. Bu uygulama, Suriye, Mısır ve Tuna vadisine yayılmış, M. Ö. 2.000 yıllarında Fransa, Britanya ve İspanya'ya ulaşmıştır. Tahıl yetiştirmeden başlanılarak, sebze, şarap ve meyva üretilmesi bir dizi aşamayı gerektirmiştir, ama bütün bunların temeli toprağı hazırlamak ve ekmektir.

Çiftçiler gıda arzına bir üçüncü kaynak ilave etmişlerdir, fakat bu mutlaka bolluk sağlayan bir kaynak değildir. Ucu sivriltilmiş bir sopa veya değnek, toprağı sürmek için yeterli bir araç değildir ve toprağın ekime hazırlanması, küçücük bir tarlada bile, çok fazla zaman almaktadır. Sabanın icadıyla birlikte, işlenen alanlar genişletilebilmiştir, ama Orta Çağda hatta daha sonrasında bile, bir saban grubu uzun bir sabah boyunca ancak 4 dönüm kadar toprak sürülebilirdi. Biçme, dövme ve öğütme yavaş ve çok emeğin gerektiği süreçlere ihtiyaç duymaktaydılar ve Orta Çağ ile Modern çağlarda dünyanın büyük bölümü için durum buydu. Diğer yandan, özellikle Avrupa'da olmak üzere, doğal bitki örtüsünü —ağaç gibi— temizlemeden ve bunu yapmak için büyük emek sarfetmeden, hemen tarım yapılabilecek toprak *çok az miktardaydı*. Eğer toprak fakirse, çok fazla veya çok az su varsa veya sürekli tarım nedeniyle toprağın verimliliği tükeniyorsa; bu kadar emek sarfına karşılık gelir çok az olmaktaydı. Yalnızca birkaç şanslı alanda —Nil, Dicle,

Fırat ve Indus vadisi ve deltaları— doğa insanlara daha yardımcı bir tavır içinde olmuştur. Buralarda yıllık taşmalar veya verimli toprakların nehirler aracılığıyla taşınarak birikmesi bu yardımların başlıcalarını meydana getirmiştir. Su, humus ve güneş tarımı kolay ve getirisini zengin hale getirmişlerdir. Avrupa'da bu cinsten nehirler yoktur, topraklarda çalışma şartları daha ağırdır ve elde edilen ürün daha azdır.

Endüstrilerin Gelişimi. İnsan yiyecek sağlama yöntemlerini geliştirirken alet ve bunların kullanma bilgisini biriktirmiş; böylece ham yiyecek ve malzemenin nasıl daha iyi yenebileceğini ve nasıl daha yararlı hale getirilebileceğini öğrenmiştir. İnsanın kullandığı en eski teçhizat; odun, çakmaktaşı, kemik, boynuz, lif ve deriden yapılmıştır. Bu maddelerden yararlanarak ilk insanlar, çekiç, bıçak, destere, çuvaldız ve iğne yaptıkları kadar, av ve balıkçılık araç ve aletlerini de imal etmişlerdir. Ateş yakmayı öğrenmiş, bu da ona yemek konusunda yeni olanaklar sağlamıştır. Çömlekçilik ortaya çıkmış ve içinde yiyecek saklanacak ve pişirilecek kaplar imal edilebilir hale gelmiştir. Kumaş imal edilerek insan giyiminde derilerin kullanımına son vermiştir. Deri tabaklama tekniklerinin geliştirilmesi yeni çalışma ve eşya yapımı biçimlerine yol açmıştır.

Çömlekçiliğin, kumaş yapımının, deri işlemenin geliştiği dönem aynı zamanda bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi dönemidir de. Artık temel nesnelerin ve faaliyetlerin hepsi yapılıyor hale gelmiştir ve bunlardan bazıları artık amatörler tarafından yapılamayacak kadar uzmanlık gerektirdiğinden, bir zenaatkâr sınıfı da ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda toprak altının zenginliklerinden yararlanılması da öğrenilmiştir ve en iyi çakmak taşları madencilik yoluyla elde edilmektedir. Ticaret de bir miktar gelişmiş, çakmaktaşı, kürk, balık ve deniz kabukları bunlara sahip olmayan bölgelerin halkları tarafından talep edilmiştir.

Bazı önemli teçhizat türleri henüz gün yüzünü görmemişlerdir; bunların başlıcaları tekerlek, yelken ve madenlerdir. Bunlar zamanın akışı içinde ortaya çıkacaklardır. Tekerlekli araç, ileri toplumlarda M. Ö. 3.000'lerden itibaren iyice bilinir hale gelmiştir. Bu tarihten önce, yelken kullanan teknelere dair resimler vardır ve bazı madenler bu tarihten bin yıl kadar önce bulunmuştur. Fakat, madenler çok zorlukla elde edilmektedirler. Altın, gümüş, bakır ve kurşun hem nadir, hem de çok dayanıklı değillerdir. Nedret, bunların süsleme için arzulanan nesneler haline gelmelerine; dayanıksızlık da alet ve edevat yapımında sınırlı kullanımlarına neden olmuştur. Bakırdan «etkili bir hançer, vasat bir

balta ve kötü bir bıçak» yapılabilir (Kroeber). Fakat, M. Ö. 3.000'ler civarında bronz bakır ve kalayın karıştırılması sonucu elde edilince, sert bir alaşıma sahip olunmuş oldu. Fakat bronz ve iki unsuru çok nadir ve pahalıydılar ve bu nedenle de ancak zenginler tarafından süsleme veya birkaç zenaatkâr tarafından da alet yapımında kullanılabildiler. Köylüler halâ taş veya tahtadan araçlar kullanmaya devam ediyorlardı.

Demirin askeri ve endüstriyel manzaraya katılması çok daha geç olmuştur. Demirin geniş bir kullanıma sahne olduğuna dair ancak M. Ö. 1.500'lerden itibaren küçük işaretler bulunmaktadır. Demiri ilk kullananların Küçük Asya'nın Kuzeyindeki Hititler olduğu sanılmaktadır. Demirin araç ve gereç olarak kullanımı zaman ve mekâna göre büyük değişiklikler göstermiştir; fakat demir arzı bakırınkinden çok daha boldur. M.Ö. 1.000 yıllarında demir çağının tam anlamıyla başladığı söylenebilir. Bu dönemin savaşçıları daha iyi araçlara ve egemenliklerine son verdikleri bronz - kullanan aristokrasininkinden daha fazla miktarda silaha sahip olmuşlardır. Bronz elde edememiş olan çiftçiler demir balta, saban ucu veya orak edinme peşine düşmüşlerdir, ve zenaatkârlar artık kendilerine küçük bir alet - edevat dolabı kurabilecek hale gelmişlerdir. Ancak, demir eritme, onu işlenebilir hale getirme ve demirden çelik elde etme yöntemleri kaba ve fazla emek gerektiren yöntemlerdir; bu nedenle de az gelir karşılığında çok çaba sarfı gerekmektedir. İnsanlığın büyük kitlesi için her türden maden nadir meta olmuş ve bu durum Orta Çağın sonuna kadar sürerek, bollaşacağı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Üretimsiz Sahiplenme. Gelir elde etmenin önemli yollarından biri bu kuşbakışı sırasında ihmal edilmiştir. Bazı kimseler başkalarına ait ürün, mülkiyet ve kişileri sahiplenerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu cins işleri adam kaçırarak, haydutlukla veya korsanlıkla sağlamak bunun basit biçimidir. Daha ihtiraslı bir aşama olarak, örgütlü kabile veya benzeri grupların talan ve istilaları sayılabilir. Bunlar yerleşik alanlara saldırarak taşıyabildikleri herşeyi götürmektedirler. Bundan daha yaygın bir yöntem ise, dinsel veya lâik yöneticilerin kendi veya yendikleri halkların toprak, emek, kişi ve gelirleri üzerinde kurdukları egemenliktir.

Yöntemin basit haydutluk veya talan olduğu yerlerde, haydut veya talancı tıpkı atalarının doğanın vahşi ürünlerine el koyduğu gibi, emeğin kendine veya ürünlerine el koymuştur. Yöntem eğer egemenlikse, kral veya rahip hayvan ve bitki evcilleştiricilerini biraraya toplamışlardır. Uyruklarını korumuş, onların hareketlerini yönlendirmiş ve onların

çalışırlarken ve yaşarlarken maruz kaldıkları koşulları değiştirmiştir. Böylece, onların nüfuslarını artırabilmelerini ve daha etkin çalışabilmelerini mümkün hale getirmiştir. Bu örgütlenmeyi sağlarken, onların ellerinde basit ihtiyaçlarına yetecekten fazla bir artık kalmaması için tedbirler almıştır. Bu kitabın geri kalan kısmında doğrudan üretici olmadıkları halde, artığa el koymak için ruhani, siyasi veya fizik güç kullanılması sürekli olarak akılda tutulmalıdır.

Nehir Vadileri Uygarlıkları. İnsanın tarımsal ve endüstriyel alanda giderek artan kapasitesi, bilinen ilk olgun gelişmelerini Mısır ve Batı Asya'da göstermiştir. M. Ö. 3.000'lerden itibaren —muhtemelen daha önceki tarihlerden itibaren, Nil ve Dicle - Fırat vadilerinin sakinleri tarla tarımı ve el zenaatlarında beceri kazandılar; köyler, kentler, saraylar veya tapınaklarda ikamet ettiler; civarlarıyla ticaret yaptılar, gelişmiş yönetimler tarafından idare edildiler; çok gelişmiş örgütlenme düzenlerine ulaşmış dinlere sahip oldular ve bir yazı yazma sistemi, bir rakam bilgisi ve bir takvim sistemi geliştirdiler.

Bu iki bölgede de herşey nehire bağımlıydı. Hemen biraz ötede çöl her tarafa yayılıyordu. Fakat tropik yağmurlar ve yüksek tepelerdeki karların erimesi nedenleriyle büyük nehirler her yıl yükseliyorlar, yataklarından dışarı taşarak toprağı suluyorlar, topraktaki tuzu yıkıyorlardı ve böylece, yataklarına geri döndüklerinde toprağın üzerinde çok verimli bir humus tabakası bırakıyorlardı. Bu koşullar altında çok ilkel tarım yöntemleriyle bile iyi hasatlar elde etmek mümkündü. Zamanla tarımsal yöntemler geliştikçe ve doğal taşıma yerini şu denetim sistemine bıraktıkça, tarımsal ürün miktarı çok daha büyük boyutlara ulaştı. Mezopotamya'ya ilişkin bir kısım kayıtlardan anlaşıldığına göre, buğday tarlalarından alınan ürün eski döneme nazaran sekiz katına ulaşmıştı.

Bu yüksek verimin önemli sonuçları olmuştur. Çiftçi kendi geçimliği için ihtiyaç duyduğundan daha fazlasını üretebilir hale gelmiştir. Böylece, nüfusun bir bölümünün gıda üretmek ve diğerlerini beslemek üzere çalışması yeterli olmuş; bu durumda imalat, ticaret, ibadet ve yönetim sınıfları varolabilmişlerdir. Eğer doğa cimri veya insanların yöntemleri gelişmemiş olsaydı, herkesin (veya hemen hemen herkesin) emeği düşük bir geçimlik düzeyi sağlayabilecek bir miktarda üretim yapmak üzere seferber edilmek zorunda kalır ve insanın diğer faaliyetleri için fazla zaman kalmazdı. Modern dönemden önce Avrupa'nın birçok bölümünün durumu böyleydi. Nehir vadileri daha şanslı olmuşlardır; kırsal - tarımsal taban gelişkin bir endüstriyel, ticari, dinsel ve siyasal, kentsel bir üst - yapıyı taşıyacak kadar güçlü olmuştur.

Yüksek verimliliğin bir bedeli de olmuştur. Etkili bir sulama için gereken su denetimi ve geniş çaplı toprak düzenlemeleri bireysel tarımsal girişimciler tarafından gerçekleştirilip, idame ettirilemezlerdi. Geniş bir nehir —ister Nil veya Missisippi olsun— bir su sistemi veya bir su yolu olarak ancak emri altında yeteri kadar malzeme ve işgücünü seferber ederek, bunları büyük ölçekli projeler doğrultusunda kullanabilecek bir hükümdarın varlığı halinde kullanılabilirdi. Ayrıca, bu değerli sıvının dağıtımında da belli bir otoritenin kurulmuş olması gerekiyordu. Eski Dünya'da böylesine bir hükümdar genellikle bir despot olmakta ve ekonominin olduğu kadar, siyasetin de tamamına egemen olmaktaydı. Adet olduğu üzere bu hükümdar bir tanrının yeryüzündeki hizmetkârı sayıldığından, aynı zamanda da en yüce rahip olarak dini de yönetmekteydi: bir rahip - kral olmaktaydı. Böylece, nehir vadileri tarımındaki gelişmeler, hükümetlerin gelişmeleriyle sıkı sıkıya bağlı olmuşlardır. Mezopotamya'da bazı rahipler, nehir kıyısındaki bazı kent - devletlerinin kralları haline gelmişler ve bunlardan bazıları da, daha büyük krallıklar haline dönüşmüşlerdir. Mısır'da, iki bölgede yer alan küçük devletlerin önce iki krallık, sonra da tek bir krallık halinde birleşmeleri mümkün olmuştur. Hükümet başkanlıkları boş kaldıklarında veya iç savaşlar veya istilalar nedeniyle boşaldıklarında, sulama çalışmaları ihmal edilmiş ve verimli topraklar çöl veya bataklığa dönmüştür.

Hükümdarlar aynı zamanda büyük girişimcilerdir de. Krallar, tapınaklar ve soylular büyük topraklara sahip olmuşlar, çiftliklerinden, madenlerinden ve atelyelerinden büyük miktarlarda ürün elde etmişler ve ticari veya mali girişimlerinden kârlar sağlamışlardır. Köle veya özgür emekçi istihdam etmişler, ürünü kendi depolarına, kilerlerine, evlerine veya keselerine taşımışlardır. Mısır'da kralın mülkiyeti o kadar geniş ve verimliydi ki, her istilacı ve asinin ağzını sulandırmaktaydı. Firavunun atelyelerinde çanak - çömlek, kumaş ve lüks maddeler üretiliyor, bunlar sarayda kullanılıyordu. Mısır Miravunu tarla ve atelyelerinde üretilen ürünlerin ihtiyacını aşan kısmını satıyor, fakat bunu toprak kirası veya vergi biçiminde alıyordu, bunların fiyatını saptama hakkı tamamen Firavuna aitti. Bazı malların iç ticareti ve dış ticaretin tamamı onun tekeli altındaydı.

Mezopotamya'da ilk toprak malikleri tapınaklar olmuştur. Bu tapınaklar sulama işlerini yönetmişler, herkese belli bir toprak parçası vermişler, buraları işleyenlerin ihtiyaçlarını kendi depolarından karşılamışlar ve bunların ürettikleri ürün fazlasını toprak kirası, faiz, din

adamlarına ödenen öşür biçiminde onlardan almışlardır. Bu ürünlerden bazıları ve tapınak atelyelerinde elde edilenler, rahiplerin ve cemaatin ihtiyacı karşılandıktan sonra, artanı satılmıştır. Bir tüccar sınıfı belirmeye başladığı zamanlarda bile, tapınaklar üretim ve ticaretin büyük bölümüne egemen olmaya devam etmişlerdir. Pazarlar onların denetimi altındadır, bankacılık onların işlerinden biridir. Tapınaklar ve devlet «büyük iş» dünyasının egemen iki unsurudur.

Devlet, din adamları ve soylular tarafından elde edilen büyük gelirler çok lüks bir hayatın sürdürülmesine olanak vermektedir. Saraylar, tapınaklar, piramidler, dev heykeller ve tahkimatlar, çiftçilerin ve kent fakirlerinin sıkıntıları pahasına yükselmektedirler. Tanrılar ölünün iyi giyimli olmasını ve yatacağı yerin iyi döşenmiş olmasını istediklerinden, mezarlar bu ilk uygarlıkların yüksek sanat ve zenaat düzeyine tanıklık eden yerler haline gelmişlerdir. Mısır'daki bu türden mezarlardan iyi ve ince işlenmiş parçalar, nadide kumaşlar, çanak ve çömlek elde edilmiştir. Mezopotamya mezarları da aynı türden lüks üretime tanıklık etmektedirler.

Ticaret ve Ticaret Yolları. Bunların yapılabilmesi için gereken maddelerin ancak birkaçı ülke içinde bulunmaktaydı. Görünüşe göre, nehir vadilerinde inşaat kerestesi, maden cevheri, değerli taşlar, baharat veya kokular bulunmamaktaydı. Bunları elde edebilmek için Mısır silahlanarak zora başvurmak veya dış ticaretini geliştirmek durumundaydı. Mısır her ikisini birden yapmıştır. Her yıl, tek amacı endüstri için gerekli maddelerin elde edilmesi olan bir sefer düzenlenmiştir. Aynı Mısır, tüccar olarak da, dışarıya buğday ve diğer tahıllardan satmış ve muhtemelen Yunan ve Roma dönemlerinden itibaren Akdeniz'in en ünlü tahıl ambarı haline gelmiştir. Keten, cam, yün, ve mutfaklık yağlar da Mısır'ın ihraç malları arasındadırlar. Ancak bunların arasında bir ürün vardır ki, bunun tekeli Mısır'a aitti: papirus. Aşağı Nil ve Delta bölgesi bu bitkinin yetiştiği bataklıklarla doludur. Bunlar toplanıp, çeşitli işlemlere tabi tutulup, tabakalar haline getirilince, adına papirus denilen, üstüne yazı yazılabilen ürün elde edilmektedir. Bu Mısır'ın yazı kağıdı olmuş ve İspanya ve Belçika kadar uzak bölgelerde bile istenen bir madde haline gelmiştir. Eski Yunan ve Roma edebiyatıyla Hristiyan babalarının eserleri papirus üzerine yazılmıştır.

Mısır'ın ithal ettiği malların bazıları ve özellikle de madenler, Akdeniz kıyılarından veya Akdeniz aracılığıyla Avrupa'dan gelmektedir. Altın ve fildişi gibi bazı mallar ise Afrika'dan getirtilmektedir. Ama, Mısır'ın ithal ettiği malların çoğu Suriye ve Küçük Asya'nın da dahil oldu-

ğu Asya'dan gelmektedir. Bu malların taşındıkları yollar, ticaretin can damarları olmuşlardır. Bu yollar firavunların unutulmasından ve Mezopotamya kentleri kumun içine gömüldükten sonra da, bu can damarı vasıflarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu can damarlarının güneyinde yer alanı, Aşağı Nil'den Kızıldenizin en yukarısına, buradan da nemli bir su yolundan İran körfezi ve Hinde ulaşmaktaydı. Muhtemelen M. Ö. 1. yüzyılda denizciler, muson rüzgârlarının onları Kızıldeniz ağzından açık Hind Okyanusuna doğru sürüklediğini ve bu yolun Hind'e ulaştığını farketmişlerdi. Ve muson mevsimi geçince, bu kez rüzgârların onları geri getirdiklerini farketmişlerdi.

Doğuya doğru yollar karadan ve nehirlerdendi. «Büyük yol» Nil deltasından başlayıp, Süveyş kıstağından geçip, sonra Kuzey Suriye'ye yönelmekteydi ve çok kullanılmaktaydı. Bu yol Suriye'de çatallaşmaktaydı. Kollardan bir Küçük Asya'ya, Hititlerin Ülkesine, Efes'e veya Troya'ya uzanmaktaydı; buralardan da Avrupa'ya bir yol uzanmaktaydı. Diğer kol Suriye çölünün kuzeyinden Fırat ve Dicle'ye doğru yarım bir daire çizerek birkaç yöne ayrılmaktaydı. Bunlardan biri nehirler boyunca inerek, sulanan toprak ve kentlerden —Babil, Uruk, Ur ve diğerleri— geçtikten sonra İran körfezi ve Hind'e uzanmaktaydı. Diğeri ise, nehirleri aştıktan sonra Kaşgar, Buhara ve Semerkand gibi kentlerden geçerek, dağları aştıktan sonra Hind'e veya ipek diyarı Çin'e ulaşmaktaydı.

Ticaretin gelişmesi bir tüccar sınıfının ve mübadeleye aracılık eden bir sınıfın gelişimini teşvik etmiştir —buna karşılık ticaret de bu sınıflar tarafından teşvik edilmektedir—. Bu durum özellikle Mezopotamya'da geçerlidir. Bu bölgenin tüccarlarından bazılarının adlarını, pişmiş tuğla tabletler sayesinde bilmekteyiz. Bu tabletlerin bulunması, onların işlerine ilişkin kayıtları bunların üzerinde tuttuklarını anlamamızı sağlamışlardır. Diğer yandan, M. Ö. 2.100 yıllarında kodifiye edilen Hammurabi kanunlarının maddeleri arasında, diğer iş çeşitleri arasında, bunlara ait dökümlere rastlamaktayız. Elimizdeki bu verilerden, ekonomik örgütlenme ve uygulamalarının yüksek derecede ileriye gitmiş olduğu bir toplumun manzarasını elde etmekteyiz. Bu toplumda büyük bir işbölümü vardı. Mülkiyet ve sözleşmeye ilişkin açık fikirler oluşmuş ve bunlar toprak sahipleriyle kiracılar, işverenle çalışanlar, borç verenlerle borç alanlar, satanlarla alanlar arasındaki ilişkileri düzenlemekteydi. Çıraklık, ipotek, vasiyet, teminat mektubu, ekim kredisi, faiz hadleri ve ortaklıkları düzenleyen kanunlar da vardı. Kötü ameliyat eden cerrahlar, tarlalarını temiz tutmayan kiracılar, aşırı faiz iste-

yenler, yaptıkları ayakta durmayan kötü inşaatçılar ve özel veya kamusal refaha karşı suç işleyenler için, bu kanunlarda cezalar öngörülmüştür. Kredi kullanımı iyi bir şekilde örgütlenmiştir. Para sistemi değerli maden kullanımına dayanmaktadır.

Bu karmaşık yapıdaki ekonomi ve toplum bundan dört bin yıl öncesinde var olmuştur. Bu durum oldukça basit bir tarımsal teknikle, muhteris bir devlet sulama denetiminin birleşerek, potansiyel olarak zengin bir toprak üzerinde, geniş bir üretim sağladıklarında neler olabileceğini göstermektedir. «Toplum çiftçileri kendi ihtiyaçlarının ötesinde ve onu aşan miktarda bir gıda üretmeye ikna etmiş veya zorlamıştır; bu artığı merkezde yoğunlaştırarak, bunu yeni bir kentsel ve uzmanlaşmış nüfus olan zenaatkâr, tüccar, rahip, memur ve kâtipleri beslemek üzere harcamıştır.» (Childe) İkna veya zorlama gelişkin bir dinsel ve siyasal sistemden kaynaklanmaktadır. Bu sistem sayesinde, çiftçinin ürününe sulama çalışmalarıyla ekleneninden daha fazlasına el konulup konulmadığını bilemiyoruz. Ancak, nehir kıyısı köylülerinin yaşam standartlarının verimli vadilerin uzağında yaşayan Afrikalı ve Asyalı köylülerinkinden yüksek olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan, bu Afrikalı ve Asyalı köylülerin hayatları hem çevrelerinin hem de çoban ve avcı göçebelerin tehtidi altındadır.

II

GÜNEY AVRUPA'NIN EKONOMİK BİR GÜÇ OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI

İsa öncesindeki son üçbin yıl süresince Güney Avrupa, tedrici olarak, gelişmiş bir takım endüstri, ticaret ve siyasal sisteme sahip kalabalık nüfuslu sitelerden oluşan ve zengin bir kültür geliştiren bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Aynı dönem boyunca, Orta ve Kuzey Avrupa'da yaşayanlar da doğal çevrelerinin dışında bir hayat sürdürebilme becerilerini önemli ölçüde geliştirmişlerdir; fakat birçok konuda Güney Avrupa'nın gerisinde kalmışlardır; çevreleri farklıdır ve onların öyküsü bir başka bölümde incelenecektir.

Güney Avrupa Asya ve Mısır ekonomilerine yakınlığı nedeniyle, hem onlardan etkilenmiş, hem de yardım görmüştür. Bu bölgelerden Güney Avrupa'ya göçmenler ve tüccarlar gelmiştir. Orta Asya'nın yarı kurak steplerinin halkları, su ve gıdaya oranla, ya insan nüfusunun ya da hayvan nüfusunun artması yüzünden göç etmek zorunda kalmışlardır. Nil deltasındaki, Suriye'deki veya Küçük Asya'nın işlenen bölgelerindeki çiftçiler de, yaşadıkları bölgenin kalabalıklaşması veya karışık hale gelmesi yüzünden göç etmek zorunda kalmışlarıdır. Madenciler ve zenaatkârlar giderek daha batıda maden kaynakları ve müşteriler aramışlardır. Krallar, soylular veya kabile şefleri, fethetmek için gelmişler, istiladan göç doğmuştur. Tüccarlar yollarını yeni pazarlar ve arz kaynaklarına doğru ileri götürmüşlerdir.

Avrupa'ya giden yollar. Üç ana yol Avrupa'ya doğru uzanmaktadır. Kuzeydeki yol nehirler dışında, hiçbir doğal engeli olmayan, Hind dağlarının Asya'nın içlerine doğru meydana getirdiği sınırlardan hareketle, Karadenizin kuzeyinden Güney Rusya'dan geçerek Avrupa'ya ulaşan düz ve geniş bir yoldur. Bu yoldan ayrılan bir kol Balkanlara, Tuna vadisine ve Alp geçitlerinden İtalya'ya ulaşmaktadır. Kuzeye doğru ayrılan bir ikinci kol ise, Rus ovalarını aşarak Baltık Denizine ulaşmakta ve Germanya'yı aşarak Batı'ya varmaktadır. Ortada ise, Küçük Asya, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının varlığı nedeniyle, bir köprü ülke olmaktadır. İnsanlar bu üç yol aracılığıyla M. Ö. 3.000 yıllarından öncelerinden itibaren ticaret yapmaya ve yerleşmek üzere göç etmeye

başlamışlardır. Fakat, Akdeniz kıyıları boyunca uzanan güneydeki denizyolu, Avrupanın ekonomik olarak ortaya çıkışında asıl rolü oynayan yol olacaktır.

Akdeniz 3.500 km.'den daha uzundur. İki büyük iç denizi olan Adriyatik ve Ege Denizleri ile Karadenizin meydana getirdiği eklenti, Yunan ve İtalyan yarımadalarıyla birleştiğinde ortaya çok büyük bir kıyı şeridi çıkmaktadır. Adalar zinciri veya salkımı, Kıbrıs'tan Balearlara kadar bir dizi atlama taşı halinde sıralanmaktadırlar. Akdeniz karalarla çevrili ve dar olduğundan akıntısı az olmaktadır ve yaz aylarında Sahra çölünden sıcak rüzgârların estiği günler hariç, yüzeyi oldukça düz olmaktadır. Sakin günlerde rüzgârlar hafif ve değişken olmaktadır. Bu durum eski tipten tekneler için gidip dönme konusunda —rüzgârların yön değiştirmeleri nedeniyle— çok uygun bir durum yaratmaktadır. Kışın kuzeyden gelen soğuk rüzgârlar denizciliği çok zevksiz hale getirmekte ve bulutlar yıldızları perdelediğinden, Kasımdan İlkbaharın başlarına kadar denize açılmamak akıllıca bir iş olmaktadır. Ancak, teknelerin biçimlerinin geliştirildiği ve basit teknelere kürekle destek sağlandığı hesaba katılırsa, M. Ö. 3.000'lerden sonra Akdeniz'de tekneler giderek daha fazla dolaşmaya başlamışlardır. Bu nekneler kıyılar boyunca veya adadan adaya eşya ve yolcu taşımaktaydılar.

Maden çağının başlamasıyla birlikte bu cinsten gemicilik esaslı bir faaliyet haline gelmiştir. Çünkü, Avrupa Yakın - Doğu halklarının eksikliğini çektiği madenlere ve diğer nesnelere sahiptir. Adaların bazıları ve anakaranın dağ kitlelerinin bir kısmı maden rezervi bakımından nisbi olarak zengindir. Kıbrıs adını eski Yunancadaki bakırdan veya bakır adını Kıbrıs arasından almaktadır, İspanya gümüş, altın, bakır ve demire sahip bir hazinedir. Yunanistan'da gümüş ve kurşun çıkmaktadır ve Balkanların diğer bölgelerinde bakır ve altın bulunmaktadır. Birçok Ege adası heykelcilikte aranan mermerden yana zengindir. Daha kuzeyde Britanya ve Bohemya'da kalay ve İrlanda'da altın vardır. Daha uzak kuzeyden, Baltık kıyılarından amber ve Rus ormanlarından kürk gelmektedir. Bu iki mal güneye, Karadenize dökülen nehirlerden taşınarak getirilmektedir. Bu denizde ise balıkların çok bol olduğu bölgeler bulunmakta, ayrıca gene bu denizin kuzeyinde tahıl tarlası veya bağ olmaya uygun topraklar uzanmaktadır.

Avrupa'da elde edilen bu ürünlerin ticareti 2.000 yıllarından çok önceleri başlamıştır. Troya'nın ikinci katında yer alan tahkim edilmiş kent M. Ö. 2400'lerde kurulmuş ve Çanakkale Boğazından geçerek am-

ber, kürk ve balık gibi ürünleri taşıyanlardan vergi almak üzere örgütlenmiştir. Bu tarihlerde Girit Doğu Akdenizin ortasındaki konumundan yararlanarak, merkezi olduğu dairenin her noktasıyla ticaret yapmaktadır. Küçük çapta ama düzenli bir ticaret Orta Avrupa ve Britanyadan güneye maden getirmekte ve Güneyden de Kuzeye tüccar ve zenaatkâr taşıyarak barbarlara, madenin nasıl daha iyi çıkartılması ve tasfiye edilesi gerektiğini öğretmektedir. Daha sonraki bin yıllık süre (M. Ö. 2.000 - 1.000) boyunca ticaret yolları daha da uzamıştır. Finikeliler Doğuyla Batı arasındaki bağlantıyı daha uzaklara taşımışlar ve İtalya kadar uzak bir ülkeye önemli göçler meydana gelmiştir. M. Ö. son bin yıl süresince Yunanlılar Doğu Akdeniz çevresine göçmenler ve tüccarlar halinde yayılmışlardır. Kartaca Akdenizin Batı yarısını geliştirmiş ve Eski Dünya zirve noktasına, Roma Akdenizin iki yarısını büyük bir siyasal imparatorluk ve ticaret alanı olarak birleştirdiğinde ulaşmıştır.

Akdenizin Çevresi. Akdeniz Avrupasının ekonomik hayatının, yeni yolları öğrenen bölgenin yerlileri veya bu yolları zaten bilen göçmenler tarafından ne kadar uzaklara taşındığını ölçebilecek durumda değiliz. Fakat, bilmemiz gereken husus, bu hayatın birçok yanının Asya steplerinin çoban halkları ve nehir vadisi sakinlerininkinden farklı olduğudur. Farklılıklar yeryüzü şekileri ve ikim tarafından belirlenmiştir. Güney Avrupa yüzeyi tepe, dağ, ve vadilerle bezenmiştir. Akdenizin Kuzey kıyılarında deniz seviyesinden 200 metreden daha alçak yerler gerçekten çok az miktardadır. Bir vadinin geniş bir alan kapladığı nadiren görülen bir olaydır. Kuzey İtalya'daki Po vadisi belli bir genişliği olan yegâne vadidir. Aynı şekilde, kıyı ovalarından çok azı geniştir. İspanya topraklarının çoğunu dağlar ve platolar kaplamaktadır. İtalyan yarımadası, iki denize doğru eğim yapan veya yuvarlanırmış gibi duran dağ tepeleriyle doludur. Balkanlar dağ, plato ve çok küçük ovaların meydana getirdiği bir labirent gibidir. Yunanistan'da dağ silsileleri ülkeyi tecrit edilmiş vadiler karmaşası halinde bölmekte ve yüksek yarları denize doğru uzatmaktadır; böylece kıyı karanın içlerinden kopmakta, adalara daha yakın olmaktadır.

Bu vadi, tepe ve platoların dışında «Akdeniz iklimi» egemen olmaktadır. Bu iklim dünyanın 30° ve 45° enlemleri arasında yer alan diğer bölgelerde. örneğin Kaliforniya, Güney Avustralya ve Güney Afrika'da da görülmektedir. Bu iklimin yalnızca gerçek iki mevsimi vardır: yaz ve kış. Kış alçaklarda yağmurlu ve ılık, yükseklerde ise, kuzey rüzgârlarına karşı koruma olanağı olmadığından, karlı ve soğuk geçer. Yaz

ise, ender sağanaklarla duraklamaya uğrayan kuraklık, Sahra'dan esen yakıcı rüzgârlar, köredici güney ışını, sararmış otlar ve öğleden sonra uykusu mevsimidir. Kış yağmurları yıldan yıla önemli değişimler göstermektedir, buna ek olarak yükseklere alçaklardan daha çok yağmur düşmektedir, tabii Kuzey Güney'den daha çok yağış almaktadır. Yaz yağmurları çok azdır, bu mevsimde su sıkıntısı çekilmektedir.

Bu iki faktör, yeryüzü şekilleri ve iklim, Akdeniz hayatını yüzyıllar boyunca etkilemiştir. Yüksek tepelere ve bir miktar verimli ormanlara tırmanacak kadar çevik bacakları ve gücü olan otlayan hayvanlar için yiyecek vardır, böylece keçi, koyun ve domuz kırsal ekonomide geniş yer tutmaktadırlar. Fakat, yazın otlar sararıp yandığından, bu hayvanları beslemek sorun olmaktadır. Sulak arazide saman ve burçak yetiştirilmesi yiyecek kıtlığına bir çare olabilir, fakat bu uygulama da toprak, su ve emek kaynaklarını emerek tahıl üretimini engelleyecektir. Bu durumda koşum hayvanlarının sağladıkları hizmete karşılık maliyetleri ağır olmaktadır. Bu yüzden köle emeği de dahil, insan emeği, gündelik gıda tüketiminin düşük olması nedeniyle daha fazla talep edilmektedir.

Kolay tarımın yapıldığı alanlar azdır ve toprağın sürülmesi gibi işlemler ancak kışın yapılabilmektedir, çünkü yaz ayları ürünler için çok sıcak ve kurudur. Ovalar ve alçak topraklarda yağmurların mevsimlik olarak belirsiz olmaları ve düşen toplam yağış miktarının düşüklüğü nedeniyle «kuru tarım» adı verilen yöntemler gelişmiştir. Tarlalar ancak dönüşümlü olarak ve aralıklı yıllarda ekilmektedir. Tarlalar nadasa bırakıldıkları yılda kışın aldıkları su fazlasını muhafaza edecek şekilde dikkatlice drene edilmekte ve yaz boyunca da boş kalan bu tarlada suyun buharlaşmaması için tarla sürülerek suyun toprak altında kalmasına çalışılmaktadır. Bu çalışmalar emeğe karşı büyük bir talep yaratmakta; özellikle her yıl uygulanan üç veya dört kere olan sürme işlemi büyük bir emek tüketicisi olmakta, ama buna karşılık bu tarladan ancak ertesi yıl ürün alınabilmektedir.

Fakat, alçak topraklardaki en mükemmel tarım bile büyük bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmaktadır. İşlenen alanlar dağ eteklerine kadar genişletilmek zorunda kalmaktadır. Tarıma yeni açılan bu topraklar hem tahıl, hem de zeytin ve üzüm yetiştirmek için kullanılmaktadırlar. Bu tehlikeli bir adımdır, çünkü orman alanında tarla açılıp, yüzey temizlendiğinde, kış yağmurları gelince toprak taşınmaktadır. Bu taşınan toprak nehirler aracılığıyla kıyılara yığılmakta, bunların birikmesiyle meydana gelen bataklıklar, malarya gibi hastalıklara

yol açan sivrisineklerle kaynaşmaktadır. Diğer yandan, dağ eteklerindeki çiftçilik büyük sermaye ve işgücü gerektirmektedir, çünkü toprağı tarıma uygun hale getirmek, uygun bir drenaj sistemi kurmak ve toprak aşınmasını önlemek gerekmektedir. Bu kadar fazla emek ve dikkat gerektiren toprak, yıllık getirisi çok az olan tahıl veya başka benzeri bitkilerin üretilemeyeceği kadar değerlidir. Bu nedenle bu tarlalara zeytin, üzüm veya incir dikilmektedir. Bunlar şiddetli ve kuru yaz sıcağında da yaşayabilmektedirler. Bu ağaçlar köklerini çok derinlere salarak çiftçilerin nihayetsiz çabalarla biriktirdikleri suları kısa sürede emmektedirler. Bu ağaçlar verimli hale gelmeden önce birkaç yıl geçmekte, fakat bunların ömrü uzun olmakta, birim alan başına verimleri yüksek olmakta ve her iki yılda bir nadasa bırakma zorunluğu bulunmamaktadır. Böylece, zeytin ve üzüm Akdeniz çevresinin başlıca ürünleri olmuşlardır. Zeytinyağ yemeklik yağ ve aydınlatma yağı olarak kullanıldıktan başka, malzeme yağlanmasında da kullanılmaktadır. Şarap, kuzey iklimlerinde su, çay, kahve ve biranın bugün sahip olduğu işlevlerin tümüne birden sahiptir. Üzüm ve incir taze veya kuru olarak yenilen ana meyvalardır. İncir ağacı büyük bir cömertlikle her yıl iki veya üç kere ürün vermektedir.

Akdeniz tarımının merkezi sorunu, bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, suyu ve toprağı muhafaza etmektir. İnsan üstü çabalara rağmen yeteri kadar taban suyu sağlanamadığı durumlarda, su haznelerinden yapay sulamaya başvurulmak zorunda kalınmaktadır. Tarımcıların yanı sıra kentlerin de suya ihtiyaçları vardır. Eğer sulama tesisleri yapılmasaydı, Akdeniz kentlerinin gelişmeleri ve büyümeleri mümkün olamazdı. Mısırlıların mevsimlik bir aşırı su bolluğunu denetim altına alma sorunuyla uğraşmaları gibi, Güney Avrupalılar da kıt su kaynaklarını işledikleri topraklarda muhafaza etmek ve büyük sulama tesisleri kurarak sulak tepelerden kentlere taşımak sorunuyla uğraşmışlardır. Çiftçilik, mühendislik ve inşaat işleri alüvyonlu nehir vadilerindekilere nazaran çok daha zor olmuştur.

Akdenizin birçok bölgesi en yüksek tarımsal ürünü elde ettikleri dönemlerde bile, kalabalık bir nüfusu geçindirecek üretim düzeyinin gerisinde kalmıştır. Ancak, bir bölgenin beslenme sorununu çözebilecek iki yol daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Akdenizin ve Karadenizin meskûn olmayan kıyılarına nüfus fazlasını koloni olarak göndererek toprak ve gıda açığını kapatmaktır. Göçmenler bazen kendilerini doyuracak, hatta ana - siteye bir miktar gıda yollayacak kadar güçlenebilirler, İkinci yol ise, entansif bir tarım uygulayarak şarap ve zeytinyağ el-

de etmek ve bunların iç tüketiminden artanını ihracata yöneltmektir. Bunlarla birlikte bazı endüstriyel faaliyetler de gelişmiştir: maden cevherleri çıkartılarak madeni eşyalar haline getirilmektedir; kil çömlek haline, mermer ise heykel haline getirilmektedir. Tepe eteklerinde yetişen ormanlardan elde edilen kereste gemi yapımında kullanılmaktadır. Bu gemiler şarap ve zeytinyağ, mamul mallar, maden ve mermer fazlalarını ihraç etmekte kullanılmakta; bunlar dönerlerken temel gıda maddeleri olan balık, tahıl gibi ürünlere sahip olan ülkelerin ihtiyaç fazlalarını getirmektedirler. Böylesine bir ihracat - ithalat ekonomisi içinde küçük bir bölge endüstriyel ve ticari merkezi olan bir kentle birlikte, çok sayıda insana iyi bir hayat sunabilmektedir.

Girit. Girişimlerin bu cinsten karmasını uygulayan bilinen ilk Avrupalı topluluk Girit toplumudur. Oldukça büyük bir ada olan Girit ekonomik avantajların çoğuna sahiptir. Ilıman bir iklim, sulak ve verimli bir mirtar toprak, gemi inşacıları ve kereste ihracatçıları için geniş ormanlar, bir miktar bakır ve kil, boya elde edilen deniz kabukları ve Yunanistan, Küçük Asya ve Mısır'a yakın bir konum. Ayrıca, Batı'ya giden deniz yollarının göbeğinde bulunmak. Göçmenler Suriye ve Mısır pazarları hakkında bilgi getirmektedirler. Aşağı yukarı bin yıl süresince (M. Ö. 2.500 - 1.500) Giritliler bu avantajlardan yararlanmışlardır. Ege adalarına ve anakara kıyılarındaki limanlara doğru gemilerini yöneltmişler, buralarda ticaret, taşımacılık ve savaş yapmışlardır. Doğu'da Kıbrıs, Suriye ve Nil deltasına gitmişlerdir. Batı'da Sicilya, Sardinya, Elbe ve diğer adaları ziyaret etmişler, hatta Cebelitarık boğazına doğru Tarsessus'a kadar (bugünkü Cadiz yakınlarında) uzanmışlardır ve buradan İspanyol madenleri ile İngiliz kalayı yüklemişlerdir. Giritliler maden yüklerinin yanı sıra, şarap, zeytinyağ, tahıl, kereste ve mamul maddelerin —özellikle her cinsten çömlek— ticaretini yapmışlardır. Bunlar ya kendi ülkelerinin ürünleridir, ya da yabancı ülkelerden alınmıştır.

Çağdaş kazıların ortaya koydukları üzere, bu çeşitli faaliyetler iyi gelir getirmektedirler. Bazı tüccarlar bazı kentlerin prens ve kralları gibi olmuşlardır. Bunların saraylarında atelyeler ve depolar bulunmaktadır. Giritli tüccarlar uzun süre Ege kıyıları ve adalarının ticaret ve siyasetine egemen olmuşlardır; fakat buralarda da bir süre sonra savaşkan kentler belirmiş, endüstri sanatı, alet yapımı ve savaş bilgilerini genişleterek Giritlileri tahtlarından indirmişlerdir (M. Ö. 1400'ler civarında), fakat daha sonra bunlar da kuzeyden gelen istilacılara tabi olmak zorunda kalmışlardır.

Fenike. Giritin felâketli sonundan sonra, onun yaptığı işi aynı düzeyde bir başka Avrupa toplumu yapana kadar birkaç yüzyıl geçmiştir.

Bu zamansal aralık Fenikelilerin ticari girişimciliği tarafından doldurulmuştur. Fenikelilerin ülkesi —Suriye kıyılarındadır ve başlıca limanları, Tir ve Sidon'dur— Giritin doğal kaynaklarla uygun bir konumu birleştirmesiyle rekabet etmiştir. Bu ülkenin tepeleri sedir, selvi ve çınar ağaçlarıyla doludur. Toprağın altında bazı madenler bulunmakta, kıyısında oldukça iyi limanlar yer almaktadır. Bu limanlar Nil deltasına sadece bir haftalık uzaklıkta bulunmakta ve Mısırdan Küçük Asya'ya ve Mezopotamya'ya giden büyük yol ülkenin içinden geçmektedir. Fakat, bu ülkede tarım yapmaya uygun toprak çok azdır. Bu nedenle Fenikelilerin imalatçı, aracı, denizci, gemi yapımcısı, yeni toprakları kolonileştiren ve korsan olmak için bütün nedenleri vardır. Fenikeliler iki nehir vadisi uygarlığının bütün karaaşırı ticaretini yürütmüşler, birinden aldıkları malı öbürüne satarken, bunlara kendi kereste ve madenlerini de eklemişlerdir. Kıbrıs'ın bakırını ve Küçük Asya'nın demirini işlemişlerdir. Ege ticaretini, tekne üstünlükleri nedeniyle ellerine geçirmişlerdir. Batı'da daha uzaklara doğru Malta, Sicilya, Kartaca ve Gades'te (bugünkü Cadiz) koloniler kurmuşlar ve buraların madenlerini işlemişlerdir.

Fenikenin ileri karakollarından biri olarak M. Ö. 800 yıllarında Tunus'un Kuzey - Doğu ucunda kurulan Kartaca kolonisi, en ünlüsü olmuştur. Kartaca Sicilya'nın batı kısmını ele geçirmiş ve Akdenizi ikiye bölen suları denetim altına almıştır. Bu noktaya ulaştıktan sonra, Batı'ya koloni kurmak üzere gelen Yunanlılara veya ileri gidip de yarımadalarından öteye gitmek istediklerinde Roma'ya sıkıntı yaratabilecek hale gelmiştir. Kartacalılar Batı Akdenizi, stratejik noktalara ticaret karakolları kurarak, yerel şeflerle anlaşmalar yaparak ve savaş gemisi imalatıyla paralı askerlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, bir Kartaca gölü haline dönüştürmüşlerdir. Bu durumda denizin iki kıyısından da yarar sağlanmaktadır. Avrupa hammadde ve maden sağlamakta, Afrika altın, fildişi, devekuşu tüyü, değerli taşlar ve köle kaynağı olmaktadır. Bunlar Sahra'dan kervanlarla veya Batı Afrika kıyılarına ulaştıktan sonra teknelerle, Kartaca'ya taşınmaktadırlar. Kartaca'nın civarındaki topraklarda buğday, şarap ve zeytinyağ üretilmektedir. Böylece bu ülke batı'da olduğu kadar Anavatana veya Nil'e ulaşan yollar boyunca ticaret yapılabilecek malzemelerin tümüne sahip olmaktadır.

Fenikeliler ticarete endüstriyi de eklemişlerdir. Mezopotamya ve Mısır yöntem ve kalıplarını taklid etmişler, bunları kendilerinin gibi yapmışlar ve halkın fakir kesimlerinin de satın alabileceği kadar ucuz

bazı mallar üretmeyi başarmışlardır. Özellikle kumaş dokumada uzmanlaşmışlardır. Ağaçlardan toplanan bazı böcekler siklamen renginde bir boya yapımında kullanılmış ve ünlü Tir erguvanı deniz kabuklarından elde edilmiştir. Bu boyama tekniği çok az usta tarafından bilinen bir yöntem olarak kalmıştır, çünkü bunun sırrı kıskançlıkla saklanmaktadır. Erguvan kumaş imali nadir ve pahalıdır ve bu nedenle de imalatı krallıkla birlikte düşünülen bir ayrıcalık haline gelmiştir.

Fenike, Yunanlılar kendi tekne, endüstri ve tüccarlarını geliştirince, ticari üstünlüğünün bir bölümünü kaybetmiştir. Asya imparatorları; Avrupa, Asya ve Afrika'nın buluştuğu toprakları ele geçirmek üzere Batı'ya doğru ilerlediklerinde, birçok Fenikeli Kartaca'ya göçmüşlerdir. Ama Asyalı imparatorlukların buralara ulaşmalarından sonra da Kartacalılara yapılacak iş çıkmıştır: bu imparatorlukların Batı mallarına ihtiyaçları vardır. Akdenizle Doğu arasındaki ilişkiler artık kapanmış ve Mısır Fenike gemiciliği ve ticareti için zengin bir alan olarak kalmaya devam etmiştir. Fakat Avrupa'nın çeşitli bölgeleriyle olan ticaret yavaş yavaş bizzat Avrupalıların ve özellikle de Yunanistanlıların eline geçmeye başlamıştır.

Yunanistan. Edebiyatlarından, harabelerinden ve arkeologlar tarafından çıkartılan eşyalarından tanıdığımız Yunanlılar, Balkanların Güney kısmı, Ege Adaları veya Küçük Asya'nın batı kıyılarının ilk halkı değillerdi. Yunanlılar kendilerinden önceki iki bin yıl süresince kuzeyden ve doğudan bu bölgeye yönelen göç akımlarının sürüklediği halkların sonuncusuydular. Muhtemelen her göç dalgası bölgenin egemenlerini yok etmiş ve buralarda bulduğu halkları boyunduruk altına almıştır. Göçlerle gelen her yeni halk çobanlığı bırakarak yerleşmiş, tarımcılığa başlamış, madencilik yapmış, endüstrileri geliştirmiş ve küçük site - devletlerinin siyasal merkezleri olan kentlerin veya korsan ve savaşçıların yatağı olan limanların yakınlarında yaşamışlardır. Her kent diğeriyle savaş halinde olmuştur ve daha iyi silahlarla - bronzdan ve sonra da demirden— donanmış yeni göçmenlerin meydana getirdiği bir sonraki dalga gelince hepsi tahrib edilmişlerdir. Herbir yeni dalgayla gelen göçmenler bir öncekilerden daha iyi silahlara sahip oldukları gibi, daha iyi savaş taktiklerine ve daha çok sayıda insana sahip olmuşlardır. Fakat, yörenin eski halkı tamamen yok edilmemiştir. Çünkü, yeteri kadar insanı bu dönemlerde bulmak mümkün olmadığından, mağlupların topraklarını bırakıp gitmelerine izin verilmemektedir. Ayrıca, her egemen tabaka lüks zevkler geliştirmiştir ve yeni istilacıların bunlara yenilerini katmalarıyla, bunları sağlayacak emek gücüne her zaman ihtiyaç vardır.

Göçlerin M. Ö. 1200'le 1000 yılları arasında neden oldukları bu cinsten karışıklıklar Yunanlıların Ege bölgesine ve adalarına yayılmalarına yol açmıştır. Bunlar muhtemelen çoban halklar olup, belki tarım da yapıyorlardı, ama kesin olarak savaşçı olan bu insanlar demir araçlara sahiptiler. Toprağa yerleşerek tarımcılık ve hayvancılık yapmaya başladılar. Homeros'un bu döneme ait olarak çizdiği manzara üzüm ve zeytin yetiştirilmenin bir çocuk işi olarak görüldüğünü ve çok küçük miktarda ticaret yapıldığını göstermektedir. Fakat bir süre sonra nüfus baskısı etkilerini göstermeye başlamıştır. Toprak veya gıda maddesi eksikliği kolonizasyona başvurulmasına yol açmıştır. M. Ö. 8. ve 6. yüzyıllar arasında kolonici gruplar Milet, Korent, Megara ve diğer kentlerden yola çıkarak yeni topraklar aramaya başlamışlardır. Bunlar Kuzey Ege kıyılarına, Çanakkale'ye ve Karadeniz kıyılarına gitmişlerdir. Kuzeyden Batıya doğru hareket eden bazıları Sicilya'ya ve Güney İtalya'ya kadar inmişlerdir. İtalya «Yunanlıların Amerika'sı» (Glover) olmuştur. İçlerinden birkaçı da Sardinya, Korsika, Marsilya, İspanya gibi uzak ülkelere kadar gitmişlerdir. Diğer bazı koloniciler ise, Kuzey Afrika kıyılarına, Nil deltasına ve Kıbrıs'a yerleşmişlerdir. Bazı koloniler başarısız olurken, yüzlercesi hayatlarını sürdürmeyi başarabilmişlerdir. Tek başına Milet kenti yüz civarında yeni yerleşme yeri meydana getirmiş ve bunların içinden bazı koloniler de kendi hesaplarına yeni koloniler kurmuşlardır. Sonuçta Yunanlılar Karadeniz ve Akdenizin doğu kıyısının etrafında kümelenmişlerdir, tıpkı bir bataklığın etrafındaki kurbağalar gibi.

Koloniciler hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak, hem de ihraç edilecek artık yaratmak üzere tarım ve balıkçılık yapmışlardır. Maden yataklarını işlemişler veya maden işlemeye çok önceleri başlamış olan yerli halklardan maden satın almışlar ve ana siteden yapılan ithalatın dağıtım merkezi rolünü oynamışlardır. Zaman içinde bazı koloniler kendi olgun ekonomilerine sahip büyük site - devletleri haline gelmişlerdir. Sicilya'daki Siraküza kenti M. Ö. 5. yüzyıldan itibaren gelişerek Akdeniz dünyasının üçüncü büyük kenti haline gelmiştir. Yalnızca Atina ve Kartaca bu kentten daha fazla nüfusa sahiptirler. Fakat, bu kentlerin çoğu ekonomik anlamda «kolonyal» kalmaya devam etmişlerdir. Yani bunlar gıda ve hammadde ihraç etmekte ve ana siteye mamul mallar, sermaye arzı ve gemicilik hizmetleri konusunda bağımlı kalmaya devam etmektedirler.

Bu arada, ülkelerinde kalmış olan Yunanlılar zeytinyağ ve şarap üretimine giderek daha fazla önem verir hale gelmişlerdir. Bununla

birlikte mamul mallar üretimi artarken, ülkede ucuza mal edilemeyen tahıl, balık ve diğer ürünlerin ithaline yönelinirken, zeytinyağ, şarap ve mamul mallar ihracata yönelik olarak üretilmişlerdir. Endüstri ve ticaretin genişlemesi sitelerin daha da büyümelerine yol açmıştır; bu durumda kentlerin civarında yaşayan çiftçiler için iyi bir yerel pazar doğmuş olmaktadır.

Korent ve Atina gibi büyük kentlerde ithal malı gıda maddelerine bağımlılık daha büyüktür. Korent tahıl bakımından batıdaki kolonilerine, Sicilya ve güney İtalya'daki kolonilerinin eline bakmaktadır. Atina Mısır ve Güney Rusya tahılına bağımlıdır ve hesaplandığına göre Atina'nın başkenti olduğu Attika yarımadasında yetişen her 145 litre tahıla karşılık bunun 4 katı olan 580 litre tahıl ithal edilmektedir. 5. yüzyıldan itibaren gıda arzı artık Atina diplomasisi ve siyasetinin temel konularından biri haline gelmiştir, çünkü bir ithal kesintisi, 300.000'e ulaştığı hesaplanan Atina halkı arasında karışıklıklara yol açmaktadır. Karadenizin kuzey kıyılarında tahıl yetiştiren İskitlerle dostana ilişkiler kurulmuş ve Yunan mutfağında ekmekten sonra ikinci sırayı alan balık sağlamak üzere tedbirler alınmıştır. Çanakkale boğazının denetim altında tutulması için Troya civarındaki bölgeye egemen olanlarla antlaşmalar yapılmış ve bu sularda büyük bir donanma bulundurulmuştur. Doğu sularını emniyetsiz hale getiren korsanlara sürekli saldırılar yapılarak Mısır yolu açık tutulmuştur. Gıda maddesi taşıyan gemiler kışın çalışamadıklarından kamu görevlileri yeteri kadar gıda maddesi depolamalıdırlar, eğer bu yapılmazsa arz düşük kalacağından spekülatörler belirmekte ve fiyatlar artmaktadır. Kamu güçleri bunlara karşı da tedbirler almışlardır.

Toprak Sorunları. Homeros dönemi Eski Yunan ekonomisi geniş ölçüde kendine yeterli bir ekonomiydi. Bu dönemde topraklar büyük ve küçük tarlarlar halinde bölünmüşlerdi. Büyük işletmeler ya bütün halinde köle emeğiyle işlenmekte, ya da küçük tarlalar halinde bölünerek kiracı çiftçilere kiralanmaktaydı. Küçük işletmeler ise bizzat sahipleri tarafından işlenmekteydi. Toprağın temel görevinin ona sahip olan ve onu işleyenin karnını doyurmak olduğu sürece mülkiyet, maliyet ve fiyat sorunları önemli değillerdi. Fakat, üretim birkez pazara ve kâra yönelince, ortaya birçok güçlük çıktı. Büyük işletme küçük olanına nazaran daha etkindir. Eğer toprağa karşı bir talep artışı varsa, kiracıların ödedikleri toprak kirası artmak zorundadır. Dünyanın her yerinde küçük çiftçi sermaye sıkıntısı çeker ve işlediği alanı genişletebilmek için kendine gereken fonları bulabilmek üzere bir borç verene ihtiyacı var-

dır. Ayrıca kötü hasat yıllarında ve ekini ekmekten ürünü elde edeceği zamana kadar olan sürede de krediye ihtiyaç duymaktadır. Kredi aldığında büyük bir çiftçiye nazaran borç verenin riski çok daha büyüktür ve bu nedenle daha yüksek faizle kredi almak durumundadır. İhtiyacı olan malları küçük miktarlarda almakta ve bu nedenle toptan fiyatlardan yararlanamamaktadır; aynı şekilde ürün satışı da küçük ölçekte ve bu yüzden elde ettiği fiyat da daha düşüktür. Eğer gelirleri maliyetlerini aşarsa, muhtemelen gelecek yıl daha az borç alacaktır; fakat eğer geliri giderinden azsa, borçları artacaktır.

Bütün diğer ülkelerde olduğu gibi, Eski Yunan'da da iyi hasat yılları olmuş hatta uzunca bir dönem bu böyle sürmüştür ve bu dönemde üreticilerin ellerinde net bir gelir fazlası kalmıştır. Fakat kötü yıllar kapıya dayanıp açık verilince, alacaklının alacağının ödenemez hale gelmesi, toprağın kaybı, borçlunun ve ailesinin köleleştirilmesi veya her ikisinin birden yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Eski Yunan küçük çiftçisi bu gerçekleri çok iyi bilmektedir. «Eski Yunan ve fakirlik her zaman ikiz kardeşler olmuşlardır.»

Eski Yunan'daki sonuç başka ülkeler ve zamanlardaki sonuçların benzeri olmuştur. Topraklarından atılan köylüler kendilerini ezdiğini düşündükleri insanlara karşı şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Oyunun kötü adamı, fazla ürün satan, kârlarını toprağa yatıran ve küçük çiftçilerle kiracılara borç para veren büyük toprak sahipleridir. Bu büyük toprak sahibinin ortağı kentteki tüccardır. Bunlar, küçük çiftçilere borç vermekte, borçlar ödenmeyince topraklara el koymakta ve çiftçi zor duruma düştüğünde malını ucuza kapatmaktadırlar. Böylece, büyük toprak sahibi ve kentli tüccar küçük çiftçinin ortak düşmanları olmuşlardır. Bunlar site - devletinin siyasetini denetim altına almışlar ve mücadele böylece siyasal hale gelmiştir. Hallerinden memnun olmayanlar isyanları sırasında ya varolan liderlerden birinin yanında ağırlıklarını koymuşlar veyahut da herhangi bir yasa yapıcı veya tiranın şahsında selametlerini aramışlardır. Eski Yunan'da kritik durumlarda ortaya çıkan tiranlar despot yöneticiler olup, her kararı tek başlarına vermektedirler. Fakat, ekonomik koşullar siyasal reformların sonuçlarını kısa sürede silip süpürmektedirler. Eski borçlar silinmiştir ama, yenileri çabucak ortaya çıkmıştır. Toprak tekrar paylaştırılmıştır ama, mülksüzleştirmeler gecikmeyecektir. Bir belâdan kurtulmak, küçük çiftçinin gelecekteki özgürlüğünü garanti altına almamaktadır.

Tarımsal reform konusunda en iyi bilineni Atina'nın hikâyesidir. Yasa yapıcı Solon (M. Ö. 594) borçlu ve alacaklılarla ilgili yasalar dü-

zenlemiş, borçların çoğunu ortadan kaldırmış, el konulan toprakları iade etmiş, borç yüzünden köleleştirilenleri özgürlüklerine kavuşturmuş, bu cinsten köleleştirmelerin bir daha yapılmasını yasaklamış ve herkesin sahip olacağı toprak büyüklüklerini sınırlandırmıştır. Ancak, Pisistratus aynı reformları aşağı yukarı yarım yüzyıl sonra yeniden yapmak zorunda kalmıştır. Bu reformcu daha da ileri gitmiştir ve bu nedenle de küçük çiftçilerin fazlasıyla hoşuna gitmiştir. Pisistratus birçok büyük toprak sahibini sürgüne yollamış, bunların topraklarını fakirlere dağıtmış ve ucuz devlet kredileri vermiştir. Fakat iki yüzyıl içinde Atina'nın etrafındaki topraklar gene büyük toprak sahiplerinin ellerinde ve yüksek dereceden sermaye kullanarak işlenir hale gelmişlerdir.

Eski Yunan Endüstrisi. Homeros çağında her ev kendi ihtiyacını kendi üretmekteydi. En büyük kişiler bile av, yolculuk veya savaş aralarında el işlerine yardımcı olmaktaydılar. Paris bir ev yapımına yardım etmiş; Odisseus gemi inşaı ve mobilya yapımında çalışmıştır. Bir kraliçe günlerini iplik eğirmekle geçirmekte; bir prenses erkek kardeşlerinin çamaşırlarını yıkamaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda bu kullanım değeri üreten üretim, aile ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük rol oynamaya devam etmiştir. Küçük çiftçiler ihtiyaçları olan nesneleri kendileri üretmektedirler, çünkü onları satın alacak parayı sağlayacak kadar tarımsal artık üretememektedirler. Aynı şekilde, büyük çiftliklerde ve tapınaklardaki özel atelyelerde özgür işçiler, köleler ve kadınlar, buralarda yaşayanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalışmktadırlar. Ancak kentlerde hem yerel, hem de dış pazar için yapılan üretim genişlemiştir. Dokuma, çömlekçilik ve madeni eşyalar üç ana üretim dalıdır ve her kent, ürünlerinin nitelik ve biçimine dair ayrı bir üne sahiptir. Atina en iyi yüzyıllar süresince çok yüksek nitelikli çömlekçilik ürünlerini Mezopotamya, Galya ve İspanya kadar uzak pazarlara ihraç etmiştir. Üretim zenaatkârın emrinde bulunan atelyede veya mal sahibinin çatısı altında ona bağlı özgür veya köle işçi grupları tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu gruplardan bazıları nisbi olarak büyüktürler. Atina'lı bir kalkan imalatçısının 120 işçisi olduğunu ve bir başka işletmenin de bir arada çalışan 160 köleye sahip olduğunu bilmekteyiz. Fakat genelde, çalışan insan sayısı bir elin parmaklarını pek az durumda aşmaktadır.

Kölecilik. Yunan endüstrisi, diğer Eski Yunan işletmeleri gibi oldukça fazla bir şekilde köle istihdam etmekteydi. Hesaplandığına göre, köleler Atina nüfusunun üçte birini meydana getirmekteydiler. Kölecilik «Eski Çağ tarihi boyunca Yakın Doğu ve Avrupa'nın toplumsal ve eko-

nomik hayatında sürekli bir faktördür» (Westermann). Köleler emek gücü yapısının önemli bir parçasını meydana getirmektedirler. Köle arzı birçok kaynaktan beslenmektedir; savaş esirleri, korsanlar veya köleciler tarafından kaçırılan kişiler, borçlarını ödeyemeyenler ve aileleri ile kölelerin çocukları. Köle ticareti ticaretin en eski kollarından biridir. Delos adası gibi bazı yerler ünlü köle pazarları olmuşlardır. Özel mezatların yanı sıra kamusal köle mezatları da olmuş ve hükümetler her köle satışından veya el değiştirmesinden vergi almışlardır.

Köleler farklı yerlerden devşirildiklerinden, ırkları ve nitelikleri de farklı olmuştur. Köle beyaz veya renkli olabilir; Akdeniz çevresindeki «barbar» krallıklardan birine mensup veya yerli bir Yunanlı olabilir. Bunlar toplumun çeşitli katmanlarına mensup olabilirler. Güney Rusya'nın basit bir çiftçi ailesinden olabileceği gibi, büyük teknik ve mesleki bilgiye sahip bir kentli de olabilir. Kölelerin yükümlülükleri, kökenlerin farklılığı kadar çeşitlenmiştir. Toprakta ya küçük bir parça işlemekte veya bir gözcünün denetimi altında büyük tarla veya bağlarda grup halinde çalışmaktadır. Bir kadırganın küreğinde, bir madende de çalışabilmektedir. Nerede olursa olsun kölenin hayatı zor, disiplinli, tüketici ve kısadır. Fakat eğer yetenekleri yeterliyse polis, ev hizmetçisi, zenaatkâr, satıcı veya kâtip olabilmekte; bu durumda ücret almakta, özgür veya azatlı işçilerin yanında çalışmakta ve güvenli hatta otorite sahibi bir konumda bulunmaktadır. Evlenebilir ve bir miktar mülk edinebilir. Bazen sahibi onu iş seyahatine yollamakta ve satış gelirlerinin belli bir oranını ona bırakmaktadır. Bazen de köle arızi olarak ya satın alarak, ya da hizmetinin ödülü olarak özgürlüğünü kazanabilirdi. Bu konuda, kendi de eski bir köle olan bir Eski Yunanlı bankacının ünlü örneği vardır. Bu adam başkâtibini azad etmiş, sonra da ona hem bankasını hem de dul karısını miras bırakmıştır. Ancak, kölelerin zaman zaman isyan etmiş olmaları veya kaçmaları özgür olmayanların durumlarının pek de memnuniyet verici olmadığını düşündürmektedir.

Ticaret ve Para. Eski Yunan dış ticareti görünüşte tamamen bir deniz ticaretidir. Bu ticarette tekne, yük gemisi için ve seyahat harcamalarını karşılayabilmek için sermaye gerekmektedir; o dönemde yolculukların aylarca sürdüğü hatırlanmalıdır. Bu dönem yolculukları fırtına ve adalarla dolu bir denizde veya kayalık kıyılarda dolaşmanın doğal risklerini taşımaktadırlar. Bu doğal tehlikelere ek olarak düşmanların veya korsanların da her an saldırma olasılıkları bulunmaktadır. Riskler çeşitli yollardan paylaştırılmaktadırlar. Bir teknenin mülkiyeti kesirlere bölünebilmekte ve bunlardan herbiri ayrı bir kişinin mülkiyetinde bulu-

nabilmektedir. Fakat ticari gemicilik macerasında, genelde iki grup insan bulunmaktadır; bunlardan biri yolculuk yapan, satan ve satın alan grup, diğeri de ödünç veren veya sermaye yatıran gruptur. Tüccar hayatını kaybetme, evinde oturan finansör ise sermayesini kaybetme riskiyle karşı karşıyadırlar. Eğer ticari yolculuk geminin batması veya başkalarının eline geçmesi sonucu başarısızlıkla biterse, sermayedarın koymuş olduğu kapital kaybolmuş olmaktadır. Eğer sonuç başarılı ise, «deniz kredisi» geri döndükten başka, ya yüksek bir faiz elde edilmekte veya yatırım doğrudan ise, yüksek bir kâr sağlanmaktadır. Bu cinsten krediler veya ortaklıklar Yunanlılar tarafından icad edilmiş değildir; bu cinsten ticari sözleşmeler krallar, toprak sahipleri ve tapınakların seyyah tüccarları finanse edebilmek için güçlerini birleştirdikleri Mezopotamya'da çok iyi bilinmekteydi. Bazen bu gibi kimseler ticareti finanse etmeye Orta Çağın sonuna kadar devam edeceklerdir.

Ancak, Yunanlılar gene de geniş ticari öneme sahip bir icatta bulunmuşlardır. Nehir vadileri tüccarları değişim aracı olarak değerli madenler kullanmışlardır, fakat bu değişim aracının birimi saptanmış bir bakır veya gümüş *ağırlığıdır*. Madenler çubuklar haline getirilmekte ve tartmak içinde bir terazi bulundurulması gerekmekteydi. Eğer tartılmazsa kimse gümüş bir çubuğun ne kadar ettiğini veya taban madenin ne kadar ettiğini söylemezdi. Bundan sonraki adım, bazı tapınaklar standart «incelikte» veya yuvarlak maden parçaları çıkartıp, bunları belli bir oranda gümüş içerdiklerinin garantisi olarak bir tanrı figürüyle damgaladıklarında, aşılmış oldu. Artık madenin niteliği bilinmekteydi, fakat gene de ara para basamaklarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu işlerin M. Ö. 2.000 yıllarından itibaren yayılmaya başlamasına rağmen, bir sonraki adım M. Ö. 700 yıllarında atıldı. Bu tarihlerde belirli miktarda elektron (altın ve gümüşün doğal bir alaşımı) içeren damgalı paralar Küçük Asya'da Lidya'da basılmaya başladı. Gelenek bu icadın yaratıcısı olarak kral Krezeus'u göstermektedir. Paralarını sayabilmek için bu yolu bulduğu söylenmektedir.

Daha sonraları başlıca Yunan siteleri altın, gümüş veya bakır sikke basmaya başladılar. Nakit kaynaklarını geliştirme konusunda, özellikle Atina iyi donanımlıydı. Siteden 35 km. kadar uzaklıkta bulunan Laurium dağı bir gümüş - kurşun cevheri olan galena'dan yana zengindi. Kurşun çatılar, borular ve ev araçları yapımında kullanılmaktaydı. Bu sonucu kullanım kurşun zehirlenmelerine yol açmaktaydı. Gümüş ise, sikke haline getiriliyordu. Laurium madenleri devlet mülkiyetindeydi, fakat özel girişimciler devlete belli bir bedel ödedikten sonra buradan maden çı-

kartıyorlardı. Bu özel madencilik işletmeleri yüzlerce köle kullanıyor ve maden çıkartma ile arıtma yöntemlerinde büyük bir deha gösteriyorlardı. Laurium dağından kamu gelirleri ve özel kârlar, Atina'nın savaşçı yayılması, ekonomik enerjisi ve kültürel refahının finanse edilmesini sağlamışlardır, fakat madenler kölecilik tarihinin karanlık bir sahifesini meydana getirmişlerdir.

Sikke halinde paranın ortaya çıkmasının birçok etkileri olmuştur. Küçük değerde paraların tedavül etmesi, küçük üreticilerin finans sorunlarının çözülmesine yardımcı olmuştur. İkinci olarak, para refahın niteliğinin değişmesine yardım etmiştir. Toprak, tahıl, köle ve hayvan uzun süre refahın tek veya başlıca ölçütleri olarak kalmışlardı. Zenginliğin yeni biçimi artık çok daha kolay biriktirilebilir, kasalanabilir ve harcanabilir veyahut borç verilerek büyütülebilirdi. Ve tabii ki daha kolay da ödünç alınabilirdi ki, bu da hükümetler ve köylüler için tehlikeli bir kolaylık meydana getirmekteydi. Üçüncü olarak, her site devletinin kendi parasını basmasından itibaren, farklı ad, ağırlık ve incelik standardına sahip paralar ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak, bu paraların nisbi değerlerini bilen ve bunları değiştirerek hayatını kazanan, sarraf denilen adama da ihtiyaç duyulmuştur.

Sarraf bazen borç - veren haline de gelmiş ve M. Ö. 5. veya 4. yüzyıldan itibaren de zengin bir bankacı haline gelmiştir. Hırsızlardan korkan veya paralarını faiz karşılığı çalıştırmak isteyenlerden mevduat kabul etmiştir. Tarım veya zenaat ürünlerinin rehni karşılığında bu mevduattan kredi açmıştır. Bir mevduat sahibinin hesabından bir diğerininkine veya bir ödeme emri karşılığında, kendi bankasından bir başka bankaya, para transfer etmiştir. Nadiren yalnızca bir para tüccarı olmakla yetinmiş ve bunun yanında mallarla da ilgilenerek, imlathaneleri yönetmiş ve gemicilik alanında yatırım yapmıştır. Aynı zamanda bu bankacı bir yabancıdır, yerliler tarafından kullanılmakta, ama ondan nefret de edilmektedir ve yabancıların toprak sahibi olmalarının yasaklanmasından itibaren bu kişiler enerji ve sermayelerini bina'ya yöneltmişlerdir. ve servetlerini toprak yerine kentsel yapılarla sağlama bağlama yoluna gitmişlerdir.

Siyaset ve Ekonomi. Ekonomik ve siyasi olarak Eski Yunan hayatı bir site devleti hayatıdır. Bu site devleti bir kent ve etrafındaki küçük kırsal alandan meydana gelmekteydi. Geniş bir ova veya nehir vadisi oldukça kolay birleştirilebilir ve bunun olumlu sonuçları olurdu; fakat küçük vadiler, dağlar ve adalardan meydana gelen bir bölge kompartmanlara ayrılmış durumdadır ve deniz onların arasında sağlam bir bağ

meydana getirmemektedir. Bu nedenle Eski Yunan çok sayıda bağımsız devlet barındırmıştır. Tek bir ada birkaç devlet arasında bölünebilirdi. Aşağı yukarı 70 km. genişliğinde ve 35 km. eninde olan Midilli adasında 6 devlet bulunmaktaydı. Sitelerin doğasında birbirlerine rakip olmak vardı ve eğer bunlar egemen devletlerse, ticari rekabetleri silahlı çatışmaya dönüşebiliyordu. Bu anlamda Eski Yunan Orta Çağ İtalya'sına benzemekteydi. Ege'nin doğusunda başlıca rakipler Samos, Milet ve Rodos idi. Batı tarafta ise; Kalkis ve Eretria Ebea'daki bakır rezervlerinin denetimi için mücadele etmekteydiler. Korent, Sicilya ve Güney İtalya'daki egemenliğine yönelik her hareketi kırmaya kararlıydı. Ve herkes Atina'nın ticari başarılarını kıskanmaktaydı. Arızi olarak rakipler anlaşabiliyorlardı ama, bu çok geçici bir olay olarak kalmaktaydı. Coğrafya, tarih ve rekabet «tedavi edilmez bir taşkafalılık» (Michell) üretmiş ve bu durum onların birleşmelerini engelleyerek onların diğer Yunanlı cemaatlere karşı olan düşmanlıklarını «erkek veya kadın kahramanlar, baharlar veya nehirler ve erkek veya dişi tanrılar arcılığıyla dile getirmelerine» yol açmıştır.

Birliği sağlaması mümkün olan tek güç dışarıdan bir saldırı tehlikesidir. Böylece, İranlılar Mısır, Suriye ve Küçük Asya'yı M. Ö. 500'lerden sonra imparatorluklarına katıp, Yunan yarımadası ve adalarını da ellerine geçirmeye karar verdiklerinde, birleşik bir Yunan direnciyle karşılaşmamışlardır. Atina saldırıya tek başına koymak durumunda kalmıştır. Bu site, istilacıları püskürtmüş, bir anti - İran konfederasyonu kurmuştur. Bu konfederasyon daha sonra bağdaşık ve bağımlı devletlerden meydana gelen bir Atina imparatorluğu haline dönüşmüştür. Bu Atina'nın yararına büyük kazanç, ortak savunma için onun donanmasını seferber etmiş olmasının bedelidir. Fakat buna maruz kalanlar ve federasyon dışında kalanlar kızgındırlar. Isparta askeri üstünlüğünün ve Korent de batıdaki ticari yollarının tehtid altında olduğunu düşünmektedirler. Bu durumda Peleponez Savaşları (M. Ö. 431 - 404) Atina'ya ve onun Eski Yunan'ı birleştirme konusundaki ihtiraslı girişimine karşı bir saldırı olmuştur.

Helenistik Dönem. Birlik içeriden gelmeyince dışarıdan iki barbar tarafından empoze edilmiştir. Makedonyalı Filipos ülkesinin yakınındaki Kuzey Yunanistan'a girmiş (M. Ö. 350 civarı) ve Isparta hariç bütün yarımadayı Tuna'dan Boğaz'a kadar uzanan imparatorluğuna katmıştır. Oğlu Büyük İskender 334'de Küçük Asya'yı fethetmiştir. Bu tarihten sonra, o zamana kadar görülmemiş bir tarzda sürdürülen askeri harekâtlar sonucu üç yıl içinde İran imparatorluğunu çökertmiş ve onun

yerine Aşağı Nil, İran körfezi ve İndus nehri kıyılarına kadar uzanan bir imparatorluk kurmuştur. Bu durumda artık Yunanistan geniş bir imparatorluğun küçük bir eyaleti haline gelmiştir.

İskender imparatorluğu askeri bir şekilde yaratılmıştır. İskenderin 323'deki ölümünden sonra bu imparatorluk üç büyük parça —Mısır, Asya ve Makedonya— ve birçok küçük parça halinde bölünmüştür. Fakat İskenderin sürdürmek istediği siyaset bu parçalarda da korunmuştur. Bu krallıkların hükümdarları tıpkı İskender gibi Helen düşünce ve kültürüyle sağlam bir ilişki içinde olmuşlardır. Orduları, tıpkı İskenderinkiler gibi Yunan askerleri veya son tahlilde Yunan damgası taşıyan barbarlardan meydana gelmiştir. Bu krallar da İskender gibi fetihlerini örgütlemek ve yönetmek, geniş kaynaklarını işletebilmek için Yunanlıların yardımına başvurmuşlardır. Yunanlılar her zaman Doğu Akdeniz ticaretine egemen olmuşlardır, fakat etkileri o kadar güçlü ve geniş hale gelmiştir ki, tarihçiler bu döneme ve bu bölgeye Helenistik adını vermişlerdir.

Yunanlılar için bu durumun doğurduğu fırsatlar tanrısal bir lütuf gibi olmuştur. Yunan ekonomisi Peloponez Savaşlarından beri hastalıklı ve duragandır. İhracat pazarları daralmıştır, bu da işsizlik ve ithal edilen gıda maddelerinin fiyatını ödemekte zorluk yaratmaktadır. Kölecilik çok sayıda borç ve sitelerarası savaş kurbanını yutmuş ve birçok küçük köylü topraklarını kaybetmiştir. Bu durumda Yunanlılar fakirleşmiş site devletlerini terkederek fethedilen ülkelere asker, tüccar, memur olarak veya yerleşmek kasdıyla gitmişlerdir. Her durumda yeni hükümdarlar onları memnuniyetle kabul etmişlerdir. Toprakta onlara işletmeler verilmiş ve onlar da tarım tekniklerinin iyileştirilmesi konusunda bir teşvik unsuru olmuşlardır, veyahut bunları daha üretken hale getirsinler diye, kral topraklarına yerleştirilmişlerdir. Eski kent, köy veya garnizonlar kadar, yenilerinde de bunlar üretim, iş hayatı ve finansla meşgul olmuşlardır. İskender tarafından M. Ö. 331'de kurulan İskenderiye kısa sürede Helenistik dünyanın bütünün ekonomik ve entellektüel başkenti haline gelmiştir. Yunanlılar, bu kentin limanına Doğuda Çin, Güneyde Orta Afrika, Batıda İspanya ve Kuzeyde Baltık kıyıları kadar uzak ülkelerden gelen malların ticaretiyle meşgul olmuşlardır.

Yunanlı hükümdar, memur ve müteşebbislerin ödülleri büyük olmuştur. Bunlardan bazıları fethedilen ülkelerdeki doğal kaynakları işletmek üzere büyük bir enerji göstermişlerdir. Gemiler daha büyük olarak inşa edilmiş, posta hizmetleri kurulmuş, limanlar yapılmış ve varo-

lanlar genişletilmiş, deniz fenerleri inşa edilmiş ve korsanlar çok daha ciddi bir biçimde izlenmişlerdir. Özellikle İranlılardan sonra önemli aksamalara maruz kalan Mezopotamyadakiler olmak üzere, fethedilen ülkelerdeki sulama kanalları geniş çapta tamir görerek işler hale getirilmiştir.

Ödüllerden bazıları ele geçirilen İran imparatorlarının hazinelerindeki büyük miktarda altın ve gümüş kaynaklarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İskender bunları çabucak harcamıştır. Askerlerine yüksek ücretler ödemiş ve kamu inşaatları, yeni kentler kurulması, yönetsel masraflar ve lüks alımlar gibi konularda çok para harcamıştır. Bu kadar büyük bir satın alma gücünün piyasaya çıkması, her türden mala karşı ama muhtemelen özellikle inşaat malzemesi ve lüks mallara karşı olan talebi, harekete geçirmiştir. Bu durum fiyat artışlarına yol açmıştır; aşikâr olarak gözüktüğü üzere, fiyatlar aşağı yukarı 25 yıllık bir süre içinde iki kattan daha fazla artmışlardır. Bu durum ise tüccarların sermayelerinin dönüş hızını ve kârlarını artırmış, yeni - zengin bir sınıfın doğmasına neden olmuş ve bazı muazzam servetlerin de oluşmasına yol açmıştır.

Bazı ödüller ise yeni hükümdarların fethedilen ülkelerde uygulamaya koydukları yönetim sisteminin ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Firavunlar geniş işletmeleri bizzat yönetmişler ve mal üretim ve dağılımı üzerinde geniş çaplı denetim uygulamışlardır. Aynı şekilde, İran imparatorları büyük devlet çiftliklerinden başka, devlet tekelinde olan büyük sınai ve ticari işletmeler kurmuşlardı. Fatihler buldukları ve işlemekte olan bu sistemlerde küçük değişiklikler yapmakla yetinmişlerdir. Mısırın yeni kralları olan Ptolemeus'lar Mısır'da varolan sistemi daha etkin hale getirmek için Yunanlı uzmanları kilit noktalara yerleştirmişler, işgücü, ürün ve satış hakkını tekellerine alarak, bir de buna devlet banka tekelini ilave etmişlerdir. Bu tekelci sistemde yönetici, memur ve vergi toplayıcıları iyi ücret almaktadırlar.

Yunanlıların bu göçü, onların doğdukları kentlerin ekonomik refahına da katkıda bulunmuştur. Ülkelerinde kalmış olan zenaatkârlar, fethedilen ülkelerde ürünleri için iyi pazarlar bulabilirlerdi. Göçeden Yunanlılardan durumu iyi olanlar, ücret veya kârlarından bir bölümünü ülkedeki akrabalarına göndermekteydiler. Rodos ve Küçük Asya'nın diğer kentleri bu iyi dönemden paylarını almışlar, Delos adası ise günde 10.000 satışa ulaşan, geniş bir iş hacmiyle köle satış merkezi haline gelmiştir. Fakat, Atina ve Korent gibi kentler Helenistik bölgenin diğer alanlarındaki refahtan çok daha küçük bir pay almaktadırlar.

Fakat bu refah sonsuza kadar süregelmiştir. İran hazinesinin dağılmasıyla meydana gelen fiyat ve kâr artış dalgası, para bittiğinde küçülmeye başlamış ve fiyatlar düşmeye başlayınca, işletmeler kendilerini çok kötü bir durumun içinde bulmuşlardır. Kötü yıllar geri gelince, hem Batı Asya, hem de Mısır kralları vergileri arttırmışlar ve bütçe açıklarını kapatmak üzere enflasyona başvurmuşlardır. Köylüler efendilerinin aşırı taleplerinden bitkin düşmüşlerdir. Yönetimlerin zayıflaması korsanlığın tekrar canlanmasında yansımasını bulmuştur. Islahat gayretleri yetersiz kalmıştır. Romalılar Doğuya görmeye ve fethetmeye geldiklerinde Helenistik dünya'da buna karşı direnecek yeterli siyasal ve ekonomik güç kalmamıştır.

III

ROMA DÜNYASI

İlk bakışta Romalılar iktisat tarihçisinden daha büyük bir dikkat hakediyora benzemektedirler. Roma sitesi hiçbir zaman büyük bir ticari veya endüstriyel merkez olmamıştır, ama bunun tam tersine vergi emen bir sünger, fethedilenden alınan malların tüketicisi olmuştur. Roma sitesinin etrafındaki toprakların hiçbir üstünlükleri yoktur. Romalılar teknolojiye, tarım, endüstri veya ticaret örgütlenmesine birkaç temel katkıda bulunmuşlardır. Romalılara «bütün zamanların en büyük ödünç alıcıları» adı verilmiştir ve onlara bu kadar başarı getiren savaş yöntemlerini bile onlar icad etmemişlerdir.

Ancak, Romalılar Avrupa'nın ekonomik gelişme tarihinin önemli bir bölümünü meydana getirmektedirler. Askeri başarıları ve siyasal örgütlenmeleri toplumsal çevreyi derinlemesine etkilemiştir. Batı Avrupayı istila ve işgal etmeleri bu bölgenin üretkenliğinin artmasına ve hayat seviyesinin yükselmesine yol açmıştır. Doğu Akdenizi fethetmeleri çalkantılı Helenistik dünyaya barış getirmiştir. Doğu ve Batı'yı siyasal bir birlik içinde olduğu kadar, geniş bir ticari alan halinde kaynaştırması Akdeniz halklarına ve hatta daha uzaklardakilere şans ve fırsatlar sunmuştur. Fakat bu halklar bunun karşılığında yüksek bir bedel ödemişlerdir.

Erken Roma Ekonomisi. Romalılar ilk kez M. Ö. 800 dolaylarında İtalya'nın batı kıyısının ortalarında bir bataklık, ova ve tepeler karmaşası olan Latium bölgesinde yaşayan çiftçiler olarak belirmişlerdir. Bunlar kendilerine yerleşecek yer arayan ve burayı bulan bir halk olmalıdır, çünkü bu bölge Tiber nehrinin içinden geçmesi nedeniyle İtalya'nın en verimli alanlarından biridir. Latium'un kuzeyinde, muhtemelen Küçük Asya'dan göç etmiş olan Etrüskler bulunmaktadır. Bu halk kendisiyle beraber daha gelişmiş tarım, madencilik, endüstri ve ticaret yöntemlerini de bu bölgeye getirmiştir. Bölgenin doğusundaki çıplak dağlarda verimli kıyı bölgelerine talan kasdıyla saldırmaya hazır vahşi dağ insanları yaşamaktadır. Güneyde çeşitli diğer İtalyalı gruplar yer almaktadırlar. Yunan kolonileri Çizmenin topuğunda veya Sicilya adasında yerleşmişlerdir ve onların da uzağında, Akdenizi aştıktan sonra kısa

sürede Batı Akdenizin efendisi haline gelmiş bulunan Kartaca bulunmaktadır.

Latium toplumu Etrüsklerinkine veya Yunanlılarınkine nazaran daha az gelişmiştir. Bu toplumun başında bir kral ve yönetimi ellerinde tutan askeri *patrici* sınıfı bulunmaktadır. Bu sınıf savaşları yönetmekte ve arta kalan zamanlarında topraklarını işlemekle uğraşmaktadır. Bu işletmeler büyükse de toprak efendilerine kira ödeyen, efendilerinin kendilerine ayırdığı toprak parçalarını işleyen ve savaşa onunla birlikte giden köleler ve kiracılar arasında dağılmıştır. Pleb sınıfı ekonomik ve buna bağlı olarak da siyasal olarak daha alt bir düzeydedir. Bu sınıf küçük toprak sahipleri veya kiracı çiftçiler, zenaatkârlar ve tüccarlardan meydana gelmektedir. Onların altında da köleler bulunmaktadır. Bütün sınıflar esas olarak, tipik Akdeniz tarımının ürünleriyle geçinmektedirler : tepe eteklerinde otlatılan sürüler, ormanlardan yiyecek sağlayan domuzlar, ama aynı zamanda buğday, arpa, üzüm ve zeytin sağlayan işlenmiş topraklar.

Roma bu kırsal bölgenin merkezi haline gelmiştir. Kentin kuruluş yeri savunma ve ticaret açısından iyidir. Ravine ve Tiber nehri koruması kolay ünlü yedi tepeyi meydana getirmektedirler. Nehrin üzerinde teknelerle denize kadar seyretmek mümkündür, ama nehrin ağzında bir ada bulunmakta ve meydana gelen akıntı yüzünden tekneler yüklerini burada boşaltmak zorunda kalmaktadırlar. Böylece bütün kara ve deniz yolları Roma'ya ulaşmaktadır, ve 6. yüzyıl boyunca Latium Etrüsk denetiminde olduğu sürece Roma kenti tüccar ve zenaatkârlardan meydana gelen bir topluluk haline gelmiştir. M. Ö. 500 yılı dolaylarında Roma Etrüsk denetiminden kurtulmuş ve bir Cumhuriyet haline gelmiştir. İzleyen 250 yıl boyunca egemenliğini kuzey ve güney yönlerinde yaymıştır. Roma, Orta - İtalya bölgesi kentlerinin meydana getirdiği bir lig, antlaşma veya federasyonun başı haline gelmiş ve bu federasyon bir süre sonra Yarımadanın tamamını ve Po vadisini kontrol eder hale gelmiştir.

İtalya'dan İmparatorluğa. Ancak, İtalyan topraklarından 100.000 km²'sini ele geçiren Romalılar esas olarak çiftçiydiler ve savaşlar silah ve gemi talepleri nedeniyle ordu taleplerine cevap vermek üzere çalışan bir sınıfın gelişimine yol açmıştı. Ticaret, çeşitli bölgelerin birleşmiş olması ve bir bölgenin tüccarının başka bir bölgede ticaret yapabilmek hakkına sahip olması nedeniyle kolaylaşmıştı. Fakat *patrici* hala Roma toplumunun esas kişileriydiler. Bir soylu uğaşı sayılan tarım, siyaset ve savaş onların tekelindeydi.

Roma güneydeki Yunan kolonilerini yutup, tüccar Kartaca'nın komşu ve muhtemel rakibi haline geldiğinde, bu soyluların işi çoğaldı. Bu rakipler aynı zamanda savaş alanında da Roma'nın rakipleriydiler. İlk adım; tahıl, zeytinyağ, ve sülfür yönünden zengin, güneyi Kartacalıların elinde bulunan Sicilya oldu. Birinci Pön savaşı (M. Ö. 264 - 241) sırasında Roma Sicilya'nın tamamını ele geçirdi ve Kartaca deniz gücünü yok etti. İkinci Pön savaşında (M. Ö. 218 - 202) ise, Kartacanın İspanya'dan ayağını kesti ve onu Kuzey Afrika'ya mahkûm ederek Batı Akdeniz ülkelerinin hemen hemen tamamına egemen oldu. Üçüncü Pön savaşı (M. Ö. 149 - 146) sırasında da Kartaca'nın bizzat kendisi yakılarak yok edildi, halkı köleleştirildi ve Romalılar zengin buğday tarlalarını, hayvan çiftliklerini, bağlar ve zeytinlikleri ele geçirdiler.

Bu andan itibaren Roma devleti büyük bir imparatorluk haline dönüşmeye başladı. Roma orduları doğu Akdenizde artık sürekli hareket halindedir. Korent Kartacayla aynı yıl içinde tahrib edilmiştir. Roma sınırları sürekli olarak barbar kuzey - batıya doğru genişlemektedir. En geniş sınırlarına ulaştığında Roma Atlas Okyanusu ve Kuzey Britanya'dan —İskoçya ve İrlanda Roma'ya teslim olmamışlardır— Sahra kıyılarına, Yukarı Nil'e ve İran körfezine kadar olan tüm alanlara yayılmaktaydı. Ren ve Tuna karadaki kuzey sınırlarını belirlemekteydi, ama bir süre asgeri kamplar bu sınırların ötelerine de geçmişlerdir. Hemen hemen Avrupa'nın üçte biri Roma İmparatorluğuna ait bulunmaktaydı.

Savaş ve Fetihlerin Ekonomik Veçheleri. İmparatorluğun inşası için aşağı yukarı 500 yıl kesintisiz savaşmak gerekmiştir. İtalyan ana topraklarının ötesindeki yayılma dönemi hemen hemen 235 yıl sürmüştür (M. Ö. 264 - 30) ve bu süre içinde en azından 130 yıl Roma tarihini anlatan lise ders kitaplarında yer alacak kadar önemli seferlerle dolu olarak geçmiştir. Fakat, savaş önemli bir kamu girişimi olduğuna göre, maliyetlerinin, getirilerinin ve sonuçlarının analiz edilmesi gereklidir.

Maliyetler. Son tahlilde savaş üç önemli maliyete yol açmıştır: (1) Barış zamanında da ordu ve donanmayı beslemek, (2) sefer sırasında insan ve malzemeye yapılan harcamalar, (3) fethedilen ülkelerin savunma ve yönetimleri.

1 — İlk Roma ordusu yalnızca *patricius*'lardan meydana gelmekteydi, çünkü yalnızca onlar at, savaş arabası, zırh ve diğer teçhizatı sağlayabilecek ekonomik güce sahiptiler — o dönemde maden nadir ve pahalıydı— Ancak, daha sonraları piyade daha önemli hale geldi. Bu du-

rumda, bir ulusal milis gücü kuruldu ve eli silah tutan herkes askere çağrıldı. Bu milis gücüne çağrılanlar kendi kılıç, mızrak ve kargılarını sağlayabilecek kadar mülkiyeti olanlardı, fakat fakir insanlara da silah veriliyor, hem de işlerinden geri kaldıkları sürede ücret ödeniyordu. Savaşlar İtalya dışına daha fazla taşınca ordu daha çok gönüllülerden oluşmaya başladı, bunlara ücret ve teçhizat veriliyor, emekli olunca da kendilerine emekli maaşı ve toprak veriliyordu. M. Ö. 1. yüzyıldan itibaren komuta kademelerindekiler hala *patrici* sınıfı mensubu kişilerdir, fakat alt kademeler, devlet için beslenmesi ağır bir yük meydana getiren paralı askerlerle daha çok işgal edilmeye başlamıştır.

2 — Bazı seferler çok pahalıya mal olmuşlardır. Birinci ve ikinci Pön Savaşları sırasıyla 33 ve 16 yıl sürmüşlerdir. Bir Romalı tarihçinin bildirdiğine göre, İkinci Pön Savaşı sırasında 300.000 kişiyi silah altına almışlardır. Actium savaşında ise (M. Ö. 31) Roma ordusu 80.000 asker ile 400 savaş gemisinden meydana gelmekteydi, ve bu savaşı izleyen yıllarda Augustus aşağı yukarı yarım milyon askeri terhis etme göreviyle karşı karşıya kalmıştı. Bazı büyük muharebeler çok büyük kayıplara yol açmıştır. M. Ö. 216'da Cannae savaşı sırasında 50.000 mevcutlu ordudan 25.000 Romalı veya müttefik asker öldürülmüş, 10.000'i de esir düşmüştür. M. Ö. 105 yılında Arausio muharebesinde, söylendiğine göre 60.000 Romalı asker öldürülmüştür. İkinci Pön savaşı sırasındaki mülkiyet tahribatı muazzamdır, tarlalar işlenmeden boş kalmış, köyler ve kentler yıkılmış ve İtalyan toprağı ihmal nedeniyle çabucak çoraklaşmıştır. İnsan hayatı, sermaye malları ve üretken işlerden alıkonan insan emeğinin meydana getirdikleri toplam kayıplar, çatışmaların sürdüğü yüzyıllar boyunca büyük boyutlara ulaşmıştır.

3 — Ele geçirilen eyaletlerin yönetim ve savunması sürekli bir maliyettir. Bazı fethedilmiş eyaletlere daha yüksek derecede kendini yönetme hakkı tanınmış, fakat diğerlerini güç kullanarak elde tutmak zorunda kalınmıştır. Başlıca yükümlülük, garnizonlar bulundurarak, yollar inşa ederek ve yönetsel merkezler kurarak sınırların savunulmasıdır. Fetih sırasında zarara uğrayan veya nüfus kaybına uğrayan veyahut da önceki durumundan daha kötü bir duruma maruz kalan her ülkeye büyük bir nüfus ve sermaye akımı yoluyla yardım edilmiş, böylece bölgenin üretkenliğinin artmasına çalışılmıştır. Çünkü, gelişmemiş bir bölgenin fatihlere ödeyecek çok az şeyleri olacaktır, bu nedenle de bu gibi yerler sermaye, göçmen, yol ve limanlarla desteklenmektedir.

Zaferin Meyvaları. İtalyan yarımadasındaki ilk savaşlar sırasında zaferin temel ödülü daha sonraki muhtemel saldırılara karşı güvenlik

oluyordu. Bu muhtemel saldırganlar Etrüskler, dağlılar, Po Vadisini işgal eden vahşi Galyalılar veya rakip siteler olmaktaydı. İtalya'nın güvenliği bir kez sağlandıktan sonra İtalya dışı düşmanlara karşı sağlanan zaferlerin meyvaları üç kategori halinde kendilerini gösterdiler. Bunlardan birincisi el konulan talan gelirleriydi. Roma hiçbir zaman, İskenderin İran'da bulduğuyla karşılaştırılabilecek zenginlikte bir hazineye el koyamamıştır, fakat bozguna uğratılan Helenistik krallıklar ve uyrukları tıpkı Kartacanın müreffeh insanları gibi çok sayıda değerli maden ve taşa, atlara, güzel mobilyalara ve diğer mallara sahiptiler ve Romalılar da bunlara el koymaktadırlar. Üstelik bir de köleleştirilecek savaş esirleri ele geçmektedir. Muzaffer ordular evlerine döndüklerinde, doğudan beraberlerinde güzel eşyalar getirmektedirler, fakat İspanya, Galya veya Britanya'yı fetheden ordular ise talan edilecek çok az şey bulabilmekteydiler.

İkinci olarak, fetih vergi toplama hakkını da getirmiştir. Bu hak Roma öncesindeki diğer imparatorluklar tarafından da uygulanmıştır. Mısır, Babil, Hititler, Asurlar, Atina, İskender ve ardılları; bunların tamamı egemenlikleri altındaki halkı, fatihlerin kasasına düzenli vergi ödeme zorunluğuna tabi kılmışlar ve vergiyi bütçe gelirlerinin önemli bir kalemi olarak kabul etmişlerdir. Roma, İtalya dışında yayılma sürecinde bu örneği izlemiştir; fakat bunu çok küçük ölçekte yapmış ve etrafındaki sitelere daha çok kendi küçük müttefikleri olarak bakmıştır. Fakat birinci Pön savaşının açtığı yüksek maliyet ve ağır borç yükü bu cömertliğe son vermiş ve vergi koymak sürekli bir uygulama haline gelmiştir. Başlangıçta oran ürünün onda biridir, fakat daha sonra buna kafa vergisi ve satış vergileri de eklenmiştir.

Üçüncü olarak, mağlup edilen bir halkın kamu toprakları (ve arzu edilen özel topraklar) ve tahtından indirilen bir hükümdarın malik olduklarına el konulmaktaydı. Kamu topraklarına Romalı sivil ve asker topraksızları yerleştirmek mümkündür. Eski kralların toprak, maden, gemi, atelye ve ticarethanelerinden gelir elde edilip bu Roma hazinesine veya Roma imparatorunun kişisel hazinesine gidebilmekteydi. Doğu'da bu cins gelir aktarımları yeni efendilere önemli miktarlar sağlamıştır, fakat Batı'da, herhangi bir gelir sağlıyabilmek için kaynakları geliştirmek gerekmiştir.

Son olarak, bu gelirlerin mağluplardan toplanabilmesi için yüksek ve düşük derecelerden bir yöneticiler ordusu, ayni vergileri Roma'ya taşıyacak gemiler ve vergi toplamalarını finanse edecek sermaye sahiplerine gün doğması anlamına gelmektedir. Terk edilmiş toprakların

canlandırılmaları, yenilerinin açılması, yol ve gemi yapımı da aynı kişilere yaramıştır.

İtalya Savaşlarının Etkileri. İkinci Pön Savaşı Roma ekonomisine o kadar zarar vermiştir ki, savaş öncesi koşullara dönmek asla mümkün olamamıştır. Birçok çiftçi bu savaşlardan geri dönmemiştir. Dönebilenler ise harab olmuş veya ihmal edilmiş çiftlikler bulmuşlar ve buraları tekrar çalışır hale getirme işiyle baş başa kalmışlardır. Bunların çoğu kentlere göçmüş veya yeni koloniler kurmak üzere yola çıkanlara katılmışlardır. İnatla eski yaşam tarzlarını sürdürmek isteyenler ise ancak kendi geçimliklerini üretme çabasına girmişlerdir; çünkü eğer pazar için üretim yaparlarsa Sicilya veya büyük çiftliklerin ucuz buğdayıyla rekabet etmek zorundadır.

İthal buğdayı ve geniş çiftlikler İtalya tarihine damgalarını vurmuşlardır. Birinci Pön Savaşından sonra Sicilya vergi olarak yılda 36 milyon litre dolayında buğdayı Roma'ya yollamaya başlamıştır. Başka buğday üretim alanları da ele geçirilince Sardinya, Mısır, İspanya, Kuzey Afrika ve Karadeniz ülkeleri Roma'ya vergi olarak veya ticaret yoluyla buğday yollamaya başlamışlardır. Kartaca yok edilince, ülkeyi ele geçiren Romalılar Kuzey Afrika'yı büyük bir ihraç ambarına dönüştürmüşlerdir. Bu buğday akımları Roma'ya ulaşınca pazarı doyurmuş ve fiyatları düşürmüştür; o kadar ki, buğday bazen piyasa fiyatının altında satılmıştır ve bu durumda küçük üretici için İtalya'da kârlı bir şekilde pazara yönelik olarak buğday yetiştirme olanağı ortadan kalkmıştır.

Küçük üretici dış rekabete daha az maruz kalan ürünleri yetiştirmeye yönelmişse de, bu sefer kendi ülkesindeki zengin yurttaşlarının genişleyen tarımsal işletmelerinin acımasız rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu zengin büyük çiftçiler kısmen eski *patrici* senatör sınıfı üyelerinden meydana gelmektedirler. Bu büyük toprak sahipleri borç para verme ve ordu ihaleleri yoluyla da büyük kârlar sağlamaktadırlar. M.Ö. 220 tarihli bir yasa bunların ticaret, kamu ihaleleri ve bankacılıkla uğraşmalarını yasaklayınca, bunlar tamamen toprağa yönelip, bütün enerji ve sermayelerini bu işe hasretmişlerdir. Bunlara ek olarak orduya teçhizat sağlayarak ve onların taşıma işlerini üstlenerek, kamu yatırımlarının ihalesini alarak, vergileri iltizama alarak, borç para vererek, veya olağan ticaret yoluyla servet yapan gelişmekte olan bir iş adamları sınıfı vardır. Bunlar kârlarının bir bölümüyle, kâr veya prestij sağlamak için toprak almaktadırlar. Bunlar savaşlarda ölen veya iflas edenlerin topraklarını, ipotekli toprakları ve devlete açtıkları kredilere güvence olmak üzere kamu topraklarını almaktadırlar.

Bu eski - zengin ve yeni - zengin kimselere karşı, harab ve boş topraklar, özellikle Güney İtalya'dakiler, hem bu meydan okuma, hem de bir fırsat kaynağı meydana getirmekteydiler. Roma yönetimi ikinci Pön Savaşından sonra düşük gelirli ve yüksek yatırım gerektiren bu toprakları onlara verdi ve bu plan Kartaca'nın ele geçirilmesinden sonra da uygulandı. Her büyük işletme tek bir birim olarak çalıştırılmakta ve *latifundium* adını almaktaydı. Toprağın niteliği, emek kıtlığı, ithal buğdayıyla rekabet etmenin aşikâr bir delilik olması gibi nedenlerden ötürü *latifundium*'lar büyükbaş veya koyun yetiştiren çiftlikler haline dönüştüler (bir hayvan çiftliği otlak olanakları sağlayabilmesi için geniş olmalıdır). Fakat, birçok özgür Romalının ölümüne yol açan savaşlar aynı zamanda bol köle kaynağı da olmuşlardır. Köle bol olduğu için ucuza satılmaktadır. Toprak ucuz, emek ucuz ve sermaye bol olunca, *latifundium*'lar bağ, zeytinlik ve hatta tahıl tarlaları olarak gelişebilme olanağına sahip olmuşlar ve bu işleri hayvancılığa son vermeden yapmışlardır. Bazı *latifundium*'lar geniş boyutlara ulaşmışlardır. 4.000 dekar büyüklükte olanları küçük sayılmaktadır. Bir *latifundium* sahibi M. Ö. 8 yılında öldüğünde 4.900 köle, 3.000 öküz ve 257.000'de diğer hayvanlardan bırakmıştır.

Köleler hayvan çiftliğinde veya ekili alanlarda sahiplerinin veya onun kâhya ve gözcülerinin gözetimi altında ekipler halinde çalışmaktadırlar. Kölelere yapılan muamele değişkendir, fakat bazen o kadar vahşiyane olmaktadır ki, köle ayaklanmalarına yol açılmaktadır. Köleci sistemin etkinliğinin ne olduğunu kimse söyleyemez. M. S. 50 yıllarında tarım hakkında yazan Columella, geniş buğday çiftliklerinde kölelerin öküzlere çok kötü davrandıkları ve fırsat bulduklarında da herşeyi çaldıklarını aktarmaktadır. Ancak Columella, eğer toprak verimliyse, bölge sağlıklıysa ve kâhya namuslu olduğu kadar yetenekliyse, köleci tarımın kiracı sistemine göre daha verimli olacağına inanmaktadır. Fakat köle kullanımı ancak köle arzı bol ve köle fiyatı düşük kaldığı sürece kârlıdır. M. S. ilk iki yüzyıl süresinde, savaşlar yerlerini *Pax Romana*'ya bırakınca köle arzı azalmış, fiyatlar yükselmiş ve köleci tarım çok pahalı hale gelmiştir.

Böylece, savaş ve sonrası, İtalyan kırsal kesimini derinlemesine etkilemiştir. Ayni vergi akımı yarımadayı ithal buğdayına bağımlı kılmış, küçük çiftçiyi daha fazla emek veya sermaye gerektiren ürün veya hayvan yetiştiriciliğine dönmeye zorlamış ve onları büyük çiftliklerin rekabetiyle karşı karşıya bırakmıştır. Durum aslında, elimizde olan belgeleden ortaya çıkandan daha da kötüdür. Bu bilgiler genel-

likle şikâyet ve memnuniyetsizliklerle doludur. Durumda iyileşme olduğu zaman şikâyetler yok olmaktadır. Mutlaka, hayatlarını fazla zorluğa uğramadan tamamlayan birçok küçük ve orta çiftçi varolmuştur. Fakat büyük çiftlik sahipleri ve işadamları daha önceki yüzyıllara nazaran kırsal alanların daha büyük bölümünü ele geçirmişler ve küçük ölçekli işletmeler için varolan fırsatlar giderek azaldığından, bunların çoğu yeni kolonilere veya kentlere göç etmişlerdir.

Kentlerde, özellikle Roma'da zaferler endüstriye büyük yararlar sağlamamakla birlikte, iş ve para adamlarına büyük fırsatlar yaratmıştır. Zenaatkârlar Helenistik kentlerden gelen daha üstün tekniklere sahip kimselerle veya Doğunun endüstri merkezlerinden gelen ürünlerle rekabet etme durumundadırlar, ayrıca kentte veya kırda zenginlerin evlerinde köle emeğiyle üretilen ürünlerle de rekabet etmek zorundadırlar. Mütevazi işler, örneğin fırıncılık, dokumacılık, inşaatçılık ve benzerleri gibi olanları yapmaya devam etmişler, fakat lüks mallar ihtiyacı göçmen ustalar veya ithalat tarafından karşılanmıştır.

Kent halkı için başlıca fırsat, eyaletlerden gelen vergileri kullanmaktır. İlk olarak vergiler eyalet yöneticileri tarafından toplanmakta ve Roma'ya yollanmaktadır. Bu yönetici senatör sınıfının bir üyesidir, yetkileri sınırsızdır ve suistimal konusundaki fırsatları da sonsuzdur. Bu aristokratik talan, iki kardeş, Tiberius ve Caius Gracchus, bir siyasal kampanya başlatarak (M. Ö. 133 - 121) kent fakirleri, köylüler ve ticari sınıf lehine ve senatörler aleyhine karar aldırtmak istediklerinde, tehlikeye girmiştir. Kent fakirlerine tahıl yarı fiyatına verilmiş, yasalarla belirlenmiş en yüksek sınırlardan daha fazla topraklara en konulmuş, bunlar ve kamu toprakları bu kentsel fakirlere ve topraksız köylülere dağıtılmış; nihayet orta sınıfa daha fazla hak ve eyalet gelirlerinden yararlanma olanağı sağlanmıştır.

Bu olanak bir yasayla tanınmıştır (M. Ö. 123 yılında). Bu yasaya göre, Doğu eyaletlerinin vergi gelirleri en yüksek ödeyene iltizama verilecektir. Başarılı finansör, merkezi yönetime izleyen 5 yıl süresince yıllık sabit bir para tutarı ödeyecektir. Sonra kendisi ne kadar vergi toplayabilirse toplayacak ve bu ona kalacaktır. Bu vergi mültezimleri vergiyi ayni olarak almışlar, bunları pazara taşımak için gemi kullanmışlar ve hatta girişimlerini daha kârlı hale getirebilmek için eyalet valilerinin yardımını satın almışlardır. Böylece vergi toplayıcılığı artık tamamen bir iş haline gelmiş ve tamamen kâr amacıyla yapılır olmuştur. Bu işe girişen orta sınıfa mensup bankacı, tüccar ve sermayedarlar eyaletler halkını sonuna kadar sömürmüşlerdir. Bunların gelirleri eyalet hal-

kından gelen saldırılar yüzünden azalmaya başlayınca, Pompe'yi Doğu'ya saldırganları bastırmak üzere yollamışlar, o da Küçük Asya, Suriye ve Filistin'de yeni toprakları Roma'ya eklemiştir (M. Ö. 67 - 63). Bu adımla gelir iki katına çıkmış ve vergi mültezimleri de aynı şekilde kârlarını katlamışlardır. Fakat bu siyaset hem sömürülen eyaletlerde, hem de avantajlarını kaybetmiş olan senatör sınıfı arasında memnuniyetsizlik yaratmıştır. Cumhuriyet yıkılınca, imparatorlar bu vergi iltizam uygulamasına son vermişler ve ahlaksız siyasal ve askeri yöneticileri iktidardan uzaklaştırmışlardır.

Roma sermayedarları fetihlerin kaymağını yemekle eleştirilirken, Roma proletaryası da unutulmamalıdır. M. Ö. 167'den sonra Roma hazinesi o kadar doludur ki, İtalya'daki kent halkından doğrudan vergi alınması uygulaması kaldırılmış ve M. Ö. 122'de Caius Gracchus Roma kentinin fakirlerine piyasa fiyatının yarısına tahıl satmaya başlamış, diğer yarıyı kamu hazinesinden karşılamıştır. M.S. 57'den itibaren tahıl bedava dağıtılmaya başlamış ve bu tarihten sonra 300.000 kişi bedava ekmek ve sirk'e hak kazanmıştır.

İmparatorluğun Ekonomik Koşulları. Cumhuriyet yönetimi yerine imparatorluk egemenliğinin kurulması, karışıklık, yozlaşma ve cumhuriyetin son yüzyılını damgalayan iç savaşlara son vermiş, eyaletlerin talanını kısıtlamış ve iki yüzyıl süresince nisbi bir barış ve refah sağlamıştır. Roma tarihinde ilk ve son defa olarak, hemen hemen 3,5 milyon km²'lik bu alan bir siyasal birlik haline gelmiştir. Birkaç arızi karışıklık dışında sınır eyaletleri halkı saldırı beklememektedir. Galya ve Britanya yaşamında olağan ve sürekli olan kabilelerarası savaşlara da son verilmiştir. Aynı şekilde Helenistik Doğu'nun parçaları arasındaki çatışmalar da sona ermiştir. Korsanlığın beli kırılmış, Akdeniz gemiler, yolcular ve yükler için daha güvenli hale gelmiştir. Kara yolculuk ve taşımacılığı yol şebekesiyle kolaylaştırılmış ve hızlandırılmıştır. Artık bir posta Roma'dan kuzey Denizi kıyılarına bir ay civarında ulaşabilir hale gelmiştir. Şehirlerarası yollardaki haydutları yok eden devriyeler sayesinde hazineler bile bu yollarda güvenlik içinde taşınabilir hale gelmiştir.

Tek bir para, tartı ve ölçü sisteminin getirilmesiyle, eyaletlerarası ticaret daha kolay hale gelmiştir. Tabii bu durumda Roma hukukunun yayılmasının da aynı derecede payı vardır. Daha önceki ve sonraki koşullarla karşılaştırıldığında Akdeniz bir serbest ticaret alanı haline gelmiştir ve bu durum dünyada Birleşik Devletleri meydana getiren eyaletler arasında birlik kuruluna kadar, çok nadir görülen bir olay olacak-

tır. Mallardan birçok devlet ve belediye vergisi alınmaktadır ve bazı eyaletler İtalyadaki endüstrileri çökertme tehlikesi taşıyan malları üretmekten yasaklanmışlardır. Fakat, genel olarak vergiler korumacılıktan çok gelir amaçlıydılar ve taşıma masraflarını karşılayabilenler karşılarında geniş bir pazar bulmaktaydılar.

Batı Eyaletleri. Roma istilası kuzey ve batı sınır bölgelerinin ekonomik gelişimlerini teşvik etmiştir. Garnizonlar ve yönetsel kentler çiftçiler ve zenaatkârlar için pazar yaratmış, emekli askerler yerleşik hale gelmişler, memurlar kendilerine toprak edinip geliştirmişlerdir. İtalyan kaynaklı sermaye toprağa yatırılmış ve yeni yöntemler veya teçhizat yerlilere benimsetilmiştir. Britanya'da Romalılar kurşun, kalay ve demir madenlerini işletmişler, bazı yolları maden bölgelerine yöneltmişler, bu ülkeye keteni getirmişler, güney - doğuda yetişen buğdayı toplayıp Ren garnizonlarına satmışlardır. Galya çok daha geniş ve zengin bir alandır. Güney bölgelerinde Akdeniz iklimi egemendir; kuzey bölgeleri ise başka bir iklim kuşağında bulunmaktadırlar. Her iki alan da Romalılar geldiğinde oldukça iyi işlenmiş durumdadır. Galya'nın batı kıyılarında verimli tahıl tarım alanları, otlaklar, bağlar, tuzlalar bulunmaktadır. Kuzeyinde demir cevheri ve iyi nehir ulaşım olanakları vardır. Romalıların teşvikleriyle Galyalı demirciler nadide silah ve zırhlar yapmışlardır. Galya yün ve keteni, gelişen bir dokuma endüstrisine hayat vermiş, şarapları o kadar iyi hale gelmiştir ki, ihracı İtalyalı üreticileri korumak üzere yasaklanmıştır. Ve tabii ki Galya seramiklerinin aynı nedenle İtalyan pazarına girmesine engel olunmuştur. Fakat, bilinmeyen bir nedenle ve tek örnek olarak, Pompei harabelerinde Galya seramikleri bulunmuştur.

İspanya Roma'nın başlıca maden kaynağıdır. Roma işgali altında kaldığı sürece İspanya'nın ortalama olarak yılda 300.000 ons altın sağladığı hesaplanmıştır. Yeni Kartaca'daki (bugünkü adı Cartegena) gümüş madenlerinde 40.000 işçi çalışmakta ve Bilbao demir cevheri kaynakları hızlı bir şekilde işletilmektedir. Kıyılar boyunca, tahıl, şarap, zeytinyağ ve meyva üretilmekte; bunların üretiminde ileri sulama teknikleri kullanılmaktadır. Merkezi yaylalarda koyun yetiştirilmekte ve ormanlarda domuzlar bulunmaktadır. İspanya'nın fethi uzun süre almıştır ama fetihten sonra da karışıklıktan uzak bir ülke olmuştur. Yollar, emekli asker kolonileri ve geniş sermaye akımı ülkenin adet ve dil olarak Romalılaşmasına katkıda bulunmuşlardır.

Ren ve Tuna sınırları stratejik nedenlerle kurulmuştur. Bu sınırların içinde üstü ve altının yaygın bir kullanıma sahne olduğu topraklar

vardır, ötede ise «barbarlar». Bu halklar da almak ve satmak zorunda olduklarından her iki nehir de uzun süre malların kıta boyunca taşınması için kullanılmışlardır. Kolonya, Mainz, Viyana, Bâle ve diğer yerlerdeki ilk askeri kamplar ihtiyaçları olan nesneleri üretmek veya getirmek zorundaydılar, fakat kısa bir süre sonra zenaatkârlar yardıma koşunca buralarda seramik, cam ve madeni eşyalar yapılmaya başlamıştır. Bu arada sınırın her iki tarafındaki Germenler yeni tüketim zevkleri edinmişler, yeni tarım veya üretim tekniklerini benimsemişler ve bazı el sanatlarını da öğrenmişlerdir. Bunlar meydana geldikten sonra şarap, seramik, cam, silah ve para, nehirleri aşmış ve karşılığında amber, kürk, köle, deri, canlı hayvan, kümes hayvanı ve Romalı bayanlara peruka yapmak üzere kızıl veya sarı saçlar nehiri karşı yönde geçmişlerdir.

Doğu Eyaletleri. Doğu Akdenizde Romalıların yerli halka öğretecekleri hiçbir şey yoktur, çünkü üretim ve ticarette olduğu kadar, sanat ve bilimde de Helenistik beceri Romalılarınkine üstündür. Fakat Roma savaş haydutluk ve korsanlık yüzünden meydana gelen bir duraklamadan yararlanacaktır. Yunan yarımadasındaki kentler, fetihleri sırasında ağır bir şekilde örselenmişlerdir ve artık bir daha asla eski ticari güçlerine ulaşamayacaklardır. Atina, küçük bir üniversite kenti mertebesine inmiş, emekli işadamlarının veya memurların yaşadıkları bir kent ve eski ustaların eserlerinin ziyaret edildiği bir turistik merkez haline gelmiştir. Küçük Asya'nın durumu ise doğal kaynakları, uzman zenaatkârları ve Batıyla olan ticarette sahip olduğu fırsatlar sayesinde çok daha iyidir. Eğer yabancılara vergi ödenmek zorunda kalınıyorsa da, bu yeni birşey değildir ve zaten barış bunun bedeli olmaktadır.

Roma imparatoru Yunanlı kraliçe Kleopatrayı tahtından indirdiğinde Mısır'ın durumu kötüydü. Her yeni ülke Roma imparatorluğuna katıldığında toprakların bir bölümü imparatorun kullanımı ve geliri için onun adına kaydedilmekteydi. Buna *fisc* adı verilmekteydi, fakat Mısır ülkesinin tamamı Roma imparatorunun olmuş ve o andan itibaren bu ülkeye Roma hükümdarlarının kişisel mülkiyeti olarak bakılmıştır. Augustus M. S. 14 yılında ölünceye kadar bu ülkenin verimliliğini artırmak için su denetim sistemlerini onartmıştır; fakat aynı zamanda zorunlu emek, rant veya tahıl cinsinden vergi taleplerini de artırmıştır. Ardılları bu vergileri daha yükseklere tırmandırmışlar ve bu sürekli tırmanışlar sonucu ülke tükenmiştir. Üçüncü yüzyılda Mısır artık tükenince, insanlar vergi veremeyince topraklarını bırakıp kaçmışlardır. Bu durumu önlemek için önce aile, sonra da köyün meydana getirdiği

daha geniş gruplar kaçanların da vergilerinden sorumlu tutulmuşlardır. İkinci adım, köylülerin iş ve tarlalarını terketmelerinin yasaklanması olmuştur. Bu toprağa bağlanma, ileride göreceğimiz üzere, bir veba gibi Mısır'dan yayılarak İmparatorluk siyasetinin Avrupa'daki bir parçası haline gelecektir.

İmparatorluğun Ticareti. İmparatorluk içindeki ve dışa yönelik ticaret bireylerarası normal mal ve hizmet alış-verişinin bir parçasıydı; fakat bu ticaret büyük çapta hükümet ihtiyaçları, vergi gelirleri ve buna bağlı olarak da hükümetin harcama gücü tarafından etkilenmekteydi. Sonuncu faktörün etkisi, özellikle Roma kentinde görülmektedir. Başkentin geliri, eyaletlerin ödedikleri vergilerden, Romalı sermayedarların bu vergi toplama işinden sağladıkları kârdan ve büyük toprak sahiplerinin tarlalarında elde edip Roma'da harcadıkları gelirlerden meydana gelmekteydi. Romalı çalışanlar buğday öğütüyor, ekmek yapıyor, kumaş imal ediyor, bina inşa ediyor, gemi yapıyor, halkı eğlendiriyor ve kamu hizmetlerini yerine getiriyorlardı. Roma'nın yegâne ihracatı Roma hukuku ve yönetimiydi. Fakat, buna karşılık Roma'nın muazzam bir satın alma gücü vardı. Tahmin edildiğine göre her yıl Tiber nehrine 6.000 tahıl gemisi girmekte ve Mısır'dan 5 milyon buşel, diğer tahıl ambarlarından da bunun iki katını Roma'ya getirmekteydiler. Diğer zorunlu ve lüks maddelerin ithal miktarları da muazzamdı. Eyaletlerde Roma asker ve memurlarını barındıran kentler de daha küçük ölçekte Roma'nın bir benzeri olarak sattığından fazlasını satın almaktaydılar.

Avrupa bütün bu lüks malları sağlama olanağına sahip değildi. Asya baharat, günlük, kokulu yağlar, ilaçlar, pamuk, Hind maden işleri ve değerli taşları, Çin ipeklileri, boya, at, papağan ve sirkler için vahşi hayvanlar sağlamaktadır. Bu zenginliklere ulaşmak M. Ö. son yüzyılda Muson rüzgârlarının hareketinin keşfedilmesinden sonra daha ucuza mal olmaya başlamıştır. Artık Kızıldenizin ağzından Hind'e doğrudan bir okyanusaşırı yolculuk mümkün hale gelmiştir. Bir tekne Mısır'ın Kızıldeniz limanlarından birinden doğuya doğru yola çıkıp, bir yıl sonra geri dönebilmektedir. Traianus M. S. 100 yılı dolaylarında Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal yaptırtmış ve böylece Akdenizle Hind Okyanusu arasında sürekli taşımacılığın yapılabileceği bir su yoluna sahip olunmuştur. Fakat deniz tekneleri bu yolu kullanamamışlar ve bu kanal develerle yapılan su taşıma işinde kullanılmıştır. Asya'ya Fırat ve İran körfezi yoluyla veya İran üzerinden karadan ulaşan yollar da kullanılmaktadırlar, fakat bunlar yüksek taşıma maliyetlerine neden olmakta ve haydutluk veya Roma'ya düşman bir siyasal gücün yükselmesiyle tehlikeli hale gelmektedirler.

Bu eyaletlerarası ve dış ticaretin İmparatorluk ekonomisinin bütünü içindeki yerini tahmin etmek mümkün değildir. Kentlerin ihtiyaçları büyüktü; buralarda Doğu mallarına bir pazar yaratacak kadar zengin alıcılar yaşamaktaydılar ve tahıl ticareti «büyük iş» ti. Fakat bazı kısıtlayıcı faktörler akılda tutulmalıdır. Şarap nakli toprak kaplar veya deri kırbaların arzı tarafından kısıtlanmaktaydı; varil kullanımı daha sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak bir uygulamadır. Kara taşımacılığının maliyeti çok yüksekti; deniz taşımacılığı çok daha ucuz olmakla birlikte, kışın yapılamamak gibi bir sakıncası bulunmaktaydı. Gerekli hammadde ve bazı becerikli göçmen ustaların varlığı halinde, Galya gibi eyaletlerin kendi cam ve seramiklerini üretmeleri İtalya veya Yunanistan eski endüstri merkezlerinden yapılan ithalata nazaran daha ucuz bir çözüm olmaktaydı. Diğer yandan, büyük toprak sahipleri de kendilerine gereken endüstriyel ürünleri kendi tarımsal işletmelerinde üretmek yolunu tutmuşlardı ve bu amaçla topraklarına kentlerden ustalar getirterek yerleştiriyorlardı.

Doğu ticareti yalnızca yüksek taşıma maliyetleri nedeniyle değil, aynı zamanda Avrupa'nın Doğu'nun kendi üretemediği malları sağlama yeteneğine sahip olmaması nedeniyle de kısıtlanmaktaydı. Batı'nın sağladığı malların listesi kısadır: amber, mercan, bazı madenler ve madeni eşyalar ve birkaç kumaş ile cam çeşidi. Hindistan bugün de olduğu gibi altın ve gümüşü memnuniyetle kabul etmekteydi. Günümüzde Hind ve Çin limanlarında yapılan kazılarda bulunan Roma paraları, Batı'nın Doğu ticaretini ödeme konusundaki tek yolunu işaret etmektedir. Fakat, bu cinsten ödeme yönteminin sınırları vardır. O dönemde uzun mesafe ticaretine konu olan mallar yükte hafif pahada ağır mallardı. Eyaletlerarası ticaret eğer uygun nehir ve deniz taşımacılığı olanakları varsa, hacimli mallar üzerinde de yapılabilmekteydi. Fakat, alış - verişlerin ezici çoğunluğu yerel nitelikteydi ve üstelik ticarete konu olan mallar halkın kendi tüketimi için ürettiklerinin yanında küçük bir yüzde meydana getirmekteydi.

Endüstriyel Hayat. Roma endüstriyel örgütlenme, süreç veya ürünler alanında birkaç önemli katkıda bulunmuştur. Roma'nın inşaat endüstrisi onun en gelişmiş iş alanıydı, ama bu alanda yalnızca birkaç devrimci değişme gerçekleştirebilmiştir. Yaz ayları boyunca kentlere su sağlama işi su hazneleri, su kanalları ve su boruları yapımına yol açmıştır. Roma'yı besleyen dokuz su borusundan bir tanesi 24 km. uzunluğundaydı. Tapınak, forum, zafer takı, anfitiyatro, stadium çarşıyerleri, hamam ve merkezi ısıtmalı villa inşaatları mimari alanında yüksek

dereceden bir beceri, yeni malzeme (özellikle çimento ve uzun demir çubuklar) ve bol sermaye ile emek - gücü gerektirmekteydi. Fakat inşaat endüstrisi bile bazen yanlış yöntemler ve hilekâr müteahitler yüzünden sıkıntıya düşmüştür. Plinus Bitinya'ya vali olarak gittiğinde, pahalıya mal olmuş bir su kemerinin hiçbir işe yaramadığını, bir tiyatronun duvarlarının inşaat bitmeden çatladığını ve bir gimnazyum duvarlarının 22 ayak kalınlığında olmalarına rağmen, çok zayıf olduklarını görmüştür.

Diğer endüstri alanlarında Roma katkısı önemsizdir. Bu durum Doğu Akdeniz zenaatkârlarının yüksek teknik becerilerine bağlı olduğu kadar, Roma zihniyetine egemen olan değer yargılarına da bağlıdır. Savaş siyaset ve tarım aristokratların uğraşmaya lâyık gördükleri yegâne işler olarak kalmaya devam etmişlerdir. Endüstri ve ticaret, kısmen kölelerin de bu işlerle uğraşmaları nedeniyle, asla aristokratların girmemeleri gereken işler sayılmışlardır.

Kölecilik. Soyluların uğraşamayacakları işlerin listesi, endüstri ve ticaret dışında da uzundur. Bunlar, Juvenalis'in ressamlar, hamamcılar falcılar, ip cambazlarıyla aynı sınıfa soktuğu doktorlar ve öğretmenleri kapsadığı kadar; arabacıları, oyuncuları, gladyatörleri ve hatta memurları da kapsamına almaktadır. Böylece birçok iş pleblere, yabancılara, köle veya özgür işçilere bırakılmıştır. Kölelik İtalya'da, Yunanistan'da olduğu kadar yaygındır. Gemi inşacılığında, bina yapımında, tarlada, madende, madeni eşya yapımında, çömlekçilikte, dokumacılıkta ve diğer endüstrilerde işlerin çoğunu köleler yapmaktadır. Uzun süre Roma'nın su ve yangın işlerinden sorumlu idari birimde de hizmet etmişlerdir. Köleler dükkân işletmişler, kâtip, yönetici veya banka memuru olmuşlar ve bazıları daha yüksek görevlere ulaşabilmişlerdir. Caton köle erkek çocukları satın almış, onları eğittikten sonra ya satmış, ya da kendi endüstriyel girişimlerinde kullanmıştır. Bir yangın Roma'nın ikâmet semtlerinden birini yaktığında, Crassus harabeleri satın almış, 500 tane becerikli inşaatçı köle edinmiş ve onu kentin en büyük toprak sahibi haline getiren blok apartmanları yaptırtmıştır. Gene aynı Crassus genç köleler satın alarak, onları okuyucu, yazıcı ve yönetici olarak yetiştirerek satmıştır; bu iş için bir köle ticaret okulu kurmuştur. Köleler bazen özgürlüklerini kazanabilir, büyük servet edinebilir, kamu görevlerine gelebilir ve kentlerine bina, heykel veya kamusal gösteriler armağan edebilirlerdi. Üçüncü yüzyılda belediye meclislerinin üyelerinin muhtemelen dörtte biri azatlılardan meydana gelmekteydi.

İtalya'daki atelyeler evlerde veya küçük dükkânlarda iş görmekteydiler. Bazı büyük işletmeler de bulunmaktaydı. Roma'da fırıncılık, ku-

maş dokumacılığı ve tuğlacılık aynı anda çok sayıda insanın çalışmasına gerek göstermekteydi. Köle yazıcılar kullanan bir yayıncı, gerçekten çok kısa zamanda bir *best - seller*'den 500 veya 1.000 nüsha elde edebilmekteydi. Etruria'daki bir seramik atelyesinde yaklaşık 16 sanatçı ve bunun üç katı kadar diğer işçiler bulunmaktaydı. Madencilik ve bazı döküm işleri de nisbeten geniş ölçekte yapılmaktaydılar. Ancak, büyük ölçeğin küçük ölçeğe nazaran avantajları düşük düzeyde kalmaktaydı, çünkü teçhizat basit ve üretim süreci makine yerine insan emeğine dayalıydı. Küçük atelyeler Roma endüstriyel üretiminin büyük kısmını üretmekteydiler.

Loncalar. Hemen bütün devirlerde, özellikle kentliler olmak üzere, insanlar ortak düşüncelerini, inançlarını, ekonomik çıkarlarını veya zevklerini savunmak veya ileriye götürmek üzere, aralarında birlikler kurmuşlardır. Aynı malı üreten, aynı iskele veya çarşıyı kullanan, tek bir ürünün üretilmesine veya ticaretine ayrılmış aynı sokakta yaşayan, aynı fuarlara yolculuk yapan veya aynı hammaddeyi satan insanlar rakip olabilirler; fakat ileriye götürmek zorunda oldukları bazı ortak çıkarları veya ortaklaşa savuşturulması gereken tehlikeler de vardır. Bu durumda onlar da «lonca» adı altında birlikler kurmuşlardır. Eski Çağ kentlerinin çoğunda loncalar vardır. Bunların çoğunun kuruluş amacı tamamen ekonomik nedenlere bağlı değildi, ve bunlardan çoğu daha çok, üyelerinin toplumsal ve dinsel ihtiyaçlarıyla ilgileniyorlardı. Böylece, bunlar bir cins dostluk cemiyeti, cenaze dayanışması ve şölen kulübü karışımı olmaktaydılar.

Roma'da loncalar (çoğ. *collegia,* tekil *collegium)* M. Ö. 200 dolaylarında belirmişlerdir. Bunlardan bazıları Cumhuriyet döneminin sonlarındaki siyasal çatışmalara katılmışlar ve ilk imparatorlar tarafından kapatılmışlardır. Daha sonra, bunların kurulabilmesi ancak hükümet izniyle mümkün hale gelmiştir ve muhtemelen yalnızca Roma kentindeki sayıları 80'dir. Bunların çoğu fakir özgür veya azatlı işçi gruplarıdır; bu loncalar üyelerinden biri hastalandığında ona yardım etmekte, öldüğünde cenazesini kaldırmaktadır, ama ücretler, çıraklık veya çalışma saatleri gibi konularla ilgilendiklerine dair bir belirti yoktur. İnşaatçılar, kayıkçılar, berberler, demirciler, domuz tüccarları şarapçılar vb. *collegium*'ları diğerlerine nazaran daha zengin ve güçlüydüler ve böylece ekonomik kazanç kadar iyi arkadaşlığın da peşindeydiler.

İmparatorluğun Dağılması. Miladın ilk iki yüzyılı süresince imparatorluk içindeki topraklar barış ve refahın tadına geniş ölçüde vardılar. Bu dönemde bazı aşırıya kaçan, ahlaksız veya beceriksiz imparatorlar

gelmişti, ama ikinci yüzyıl boyunca bir dizi yetenekli, akıllı ve çalışkan insan da iktidarın en tepesine tırmanmışlardır. Bunlar sınırlara kimseyi yaklaştırmamışlar ve sınırların içinde de nisbi bir barış ve düzen sağlamışlar, böylece girişimler için uygun koşulları muhafaza etmişlerdir. Orta sınıftan tüccarlar, maliyeciler, müteahitler ve yatırımcılar refaha kavuşmuşlardır; tıpkı büyük toprak sahipleri gibi. Köylüler ve zenaatkârların bu iyi günlerden ne kadar yararlandıklarını ölçme olanağına sahip değiliz. Köleciliğin çökme eğilimine girerek gerilemesi, muhtemelen onların payını artırmıştır ve hem tüketim, hem de sermaye malı talebi inşaat, maden, kumaş ve seramik çalışmalarına ister köle, ister özgür olsunlar, çok iş çıkartmıştır. Bazı büyük inşaat işleri aslında imparatorluğun üretken kapasitesine çok az katkıda bulunmuşlardır ve bu bakımdan kent fakirlerine bedava yiyecek dağıtılmasına benzemektedirler.

M. S. 200 yıllarından itibaren manzara kötüye doğru bozulmaya başlamıştır. Son iki yüzyıl süresince neler olduğunun basit bir açıklaması, hatta basit bir tasviri mümkün değildir. Siyasal, askeri, ekonomik ve toplumsal faktörler üzerlerine düşen rolleri oynamışlar, ama bu arada birbirlerini karşılıklı olarak etkilemekten de geri kalmamışlardır. Bizi ilgilendiren sorular şunlardır: Siyaset alanında ne oldu, ekonomiye ne oldu. herbiri diğerini nasıl etkiledi, ve barbarlar bu iki oluşuma ne gibi bir etkide bulundular?

Birinci ve sonuncu sorular en kolaylıkla cevap verilebilenleridir. İmparatorluğu birlikte elde tutan hükümet ve ordu, artık onu hiçbir şekilde genişletememektedirler, üstelik sınırları korumak ve sınırlar içinde de barış ve düzeni muhafaza etmek zorunda kalmaktadırlar. 10.000 km.'lik bir sınırı savunmak, barbarlar kuzeyde güçlü saldırılara başladıklarında ve Doğu'da da güçlü bir İran imparatorluğu belirmeye başlayınca, çok zorlaşmıştır. Bu iş için imparatorluk, ordu ve imparatora bağımlı hale gelmiştir. Fakat, ordu giderek daha az Romalı hatta daha az İtalyalı hale gelmektedir. *Legion*'lar eyaletliler ve barbarlarla dolmakta ve bunlar yüksek komuta kademelerine tırmanmaktadırlar. Bu insanları dürüst görev yapmaya teşvik etmek için bedel ödenmektedir. Bu bedel maaşlarının dışında, görevden ayrıldıklarında kendilerine bir toprak parçasının tahsis edilmesidir. Eğer bu cinsten ödüller gecikirse, bir ordu savaştan kaçınabilmekte veya isyan edebilmektedir. İmparatorlar onların kılıçlarının gölgesinde seçilir ve onların şiddet gösterilerinin sonucu tahtlarından indirilir hale geldiklerinden, iktidarda kalabilmek için bu cinsten güce ihtiyaç duymaktadırlar. 217 ile 285 yılları ara-

sında 39 imparator tahta çıkmıştır —bazen aynı anda ikisi birden—, bunlardan yalnızca bir tanesi yatağında ölmüştür. İç savaşlar, kent ve kırların yağmasına yol açmış ve Germenlerle İranlıları saldırmak konusunda cesaretlendirmiştir. Üçüncü yüzyılın ortalarında Ren ve Tuna arasındaki topraklar terkedilmiştir.

Diocletianus (284 - 305), imparatorluğu içinde bulunduğu bu karışık durumdan katı reformlarla kurtarabileceğine inanmıştır. Bunlar tek bir adam tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olmayan geniş kapsamlı tedbirlerdir, bu nedenle ıslahatçı imparator ilk adım olarak imparatorluğu ikiye ayırmış ve her parçanın ayrı bir imparatoru olmuştur. Doğu parçasını —Adriyatiğin doğusunda kalan bölüm— 306'dan 337'ye kadar yöneten Constantinus, bu toprakların başkenti olarak Constantinopolis'i kurmuştur. Bu kent, savunma ve ticaret açısından iyi bir konuma sahiptir. Toprakları ise Akdeniz ekonomisinin en zengin ve gelişmiş bölgelerinden meydana gelmektedir. 1.000 yıllık bir süre boyunca bu imparatorluk yasa ve düşünce alanlarında değişken başarılara sahip olmuş ve bir dönem Roma'nın ekmek ve sirki bu kente göçmüştür.

Batı parçasında ise, uzun süre bireysel veya küçük kabileler halinde sızdıktan sonra, artık güçlü gruplar halinde ve kuvvet kullanarak gelen barbarlarla başedecek bir iktidar yoktur. *Legion*'lar Britanya'dan ve Ren bölgesinden 400 yılından hemen sonra geri çekilip, karışıklıkları bastırmak üzere İtalya'ya getirildiklerinde, Galya, İspanya, İngiltere ve Kuzey Afrika'da ipsiz sapsızların birikmelerine yol açıldı. Alaric İtalya'da Vizigotlar için daha çok toprak talep edip reddedildiğinde, bu cinsten bir karışıklık yaratarak 410 yılında Roma'yı talan etti. 476'da Odoakr benzeri bir talepte bulunup, benzeri bir cevap alınca, İmparatoru tahtından indirdi ve kendine kral ünvanını alarak, takipçilerine dağıtmak üzere topraklara el koydu. Roma'nın Batı'daki egemenliği sona ermişti. Bunun öyküsüyle ilgili olarak Charlesworth şöyle demektedir: «Bizim için barbar istilalarında sayıların ezici ağırlığını tam anlamıyla kestirmek zordur. Bazıları modern araçlardan yoksun savunma sisteminin birçok noktada sürekli barbar basıncını nasıl durdurabildiğini sorabilir. Mucize imparatorluğun 4. yüzyılda içinde bulunduğu kötü durumda değil, halâ ayakta durabilmesindedir.»

İkinci ve üçüncü sorular —ekonomiye ne oldu ve siyasal olaylar bunu nasıl etkiledi?— bu kadar kolaylıkla cevaplandırılacak nitelikte değillerdir. Ekonomi, egemen faaliyet olarak ve ağırlıklı biçimde tarımsaldır, bu tarımsal yapının üstünde nisbeten küçük bir endüstri ve ticaret ile geniş ve pahalı bir siyasal sistem yükselmektedir. Doğa kay-

nak sağlamak konusunda cimri değildir, fakat bunların işletilmesinde kullanılan teçhizat basit bir yapıda olup, insan kasları dışında pek fazla bir enerji kaynağı kullanmamaktadır. Toprağı iyi koşullara getirmek çok fazla insan/saat veya gün gerektirmektedir. Bir kumaş parçası dokumak, bir kılıç yapmak, bir vazoyu süslemek veya bir yükü taşımak için de aynı durum geçerlidir. Üretkenlik düşüktür ve Romalılar onu artırmak için çok az teknik icat veya iyileştirme gerçekleştirmişlerdir. Aslında barbar Batı'daki kabilelerarası yıkıcı savaşlara ve Helenistik Doğu'nun kralları arasındaki çatışmalara son vererek çok sayıda insanın barış içinde çalışabilmelerine olanak yaratmışlardır. Romalılar daha çok Batı'nın gelişimi ve buradaki tekniklerin gelişimi konusunda yatırım yapmışlar ve Mısır ve Kartaca sulama sistemlerinin ihyası gibi işlere para yatırmışlardır. Orta sınıfla toprak sahibi sınıfın zenginliği ve hükümet gelirleri büyük çapta bu genişletilmiş ve ihya edilmiş üretkenlikten kaynaklanmıştır. Fakat bu düşük verimlilik aynı kalınca, gelir ve hükümet taleplerindeki artış buna bağlı olan ekonominin tamamını zor duruma sokmuştur.

Ekonomiyi zora sokan gelişmeler üçüncü yüzyıl boyunca güç kazanmışlardır. Veba, iç savaş ve barbar saldırıları hemen her eyalette sermaye ve emek faktörlerini tahrib etmiştir. Toprakta emek kıt hale gelmiş ve kentsel ticaret bu durumdan ötürü sıkıntıya düşmüştür. Üstelik, azalan bu toplam gelirden hükümetin talep ettiği miktar, azalmak yerine bir de artmıştır. Daha büyük bir orduya ihtiyaç duyulmaktadır; sorunlarla başa çıkabilmek ve çürümeye karşı siyasetleri yönetecek daha geniş bir bürokrasi gerekmektedir. İmparatorluk bölündüğünde, iki bürokrasiyi birden beslemek gerekmiştir. Kısacası devlet daha fazla pay almak zorundadır.

Mali Sorun. Hükümetin maliyetini karşılamak üzere, devlet madenlerinin ve kamu tarlalarının gelirleri, Mısır ve diğer *fisc* gelirleri bulunmaktaydı. İmparatorluğun bazı ticaret veya endüstri dallarında sahip olduğu tekellerden de gelir sağlanmaktaydı. Aynı zaman da ganimet de vardı, bu gelirler yeni fethedilen ülkelerin talanından çok daha fazla, iç savaş kurbanlarından veya imparatora baş kaldıran kişilerden elde edilmekteydi. Bunların yanı sıra, para ayarının dengesiz bütçe yıllarında düşürülmesi, vergi ve karşılığı ödenmeden zorunlu çalıştırmadan elde edilen gelirler bulunmaktaydı.

Vergiler esas olarak, kafa vergisi, toprak vergisi, gümrük harçları ve satış ile veraset vergileriydi. Bu vergilerden bazılarının toplanması belediye örgütlerinin yetkisindeydi ve bunlar dört talancıdan biri —im-

parator, ordu, memurlar ve belediyeler— sayılmaktaydılar, ve imparatorluğun bunlara teslim olduğu ileri sürülmekteydi. Yunan sitesi gibi, Roma belediyeleri de etraflarındaki toprakları denetimleri altında tutmuşlardır. Vergi zamanı geldiğinde bu belli bir tutar olarak saptanmakta ve kent babaları bu tutarı kentliler ile bağlı kırsal üreticilerden toplamakla sorumlu olmaktaydılar. Eğer istenen tutar kadar toplayamazlarsa, aradaki farkı kendi ceplerinden kapatmak zorundaydılar. Eski güzel günlerde, kentsel ticaret ve kırsal üretimin memnuniyet verici düzeyde olduğu günlerde bu uygulama sıkıntılı sonuçlara yol açmamıştır. Bu dönemlerde kent ve kır birarada birbirlerini tamamlayarak yaşamakta ve büyük toprak sahipleri zaman ve paralarının çoğunu kentlerde harcamaktaydılar. Fakat üçüncü yüzyıl karışıklıkları kentlerin kendilerinden istenen vergi miktarlarına ulaşma olanaklarını ortadan kaldırdı. İç savaş, istila, talan ve veba ticaretlerini yaraladı. Paranın değerinin düşürülmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan enflasyon da bu ticarete bir başka yara açmaktan geri kalmadı. Bazı tarımsal işletmelerde endüstriyel üretimin yaygınlaşması mamul mallar ticaretinin hacmini düşürmüştür. Üstelik, bu küçülmüş ticaret ve gelirden hükümet herzamankinden daha fazla pay istemektedir, çünkü, ayakta kalabilmenin maliyetini karşılayabilmek için bunu yapmak zorundadır. Bunun sonucu olarak kentsel orta sınıf ticari girişimlerinin duraganlaştığını ve sermaye veya gelirlerinin de kamu kasalarına gittiğini görmüştür. Üyeler, belediye üyeliklerinden veya bizzat kentlerden kaçmaya başlayınca, bu görevler zorunlu ve ırsi hale getirilmiştir.

Kent halkının bir kısmından karşılığı ödenmeden işgücü talep edilmektedir. *Collegium*'lar buna gönüllü grupları halinde kendiliklerinden başlamışlardır, fakat hükümetler bu uygulamada taşımacılık, halka dağıtılan bedava et, şarap, ve ekmeğin hazırlanması gibi kamu görevlerini kendi üstünden atabilmenin iyi bir fırsatını görmüştür. Artık *collegium*'lar zorunlu görev kuruluşları olarak örgütlenmişlerdir. *Collegium*'lara yaptıkları işin tekeli verilmiş ve üyeleri askerlik görevinden muaf tutulmuşlardır. Bunun karşılığında devlete bedelsiz hizmet sunmak zorunda tutulmuşlardır ve grubun tamamı üyelerin vergi borçlarından sorumlu sayılmışlardır. Gemiciler *collegium*'u Mısır'dan buğdayı bedava taşımak, fırıncılar halka dağıtılan ekmeği bedava pişirmek, kumaş veya mühimmat imalatçıları maliyet fiyatına mal vermek zorundadırlar; bazı *collegium*'lar posta hizmetlerini, diğer bazıları da itfaiye hizmetlerini karşılıksız yürütmek zorundadırlar.

Devletin ihtiyaçları giderek daha büyük boyutlara ulaştıkça, *munera* yükü de aynı şekilde artmıştır. Kurbanlar; *collegium*, ticari işletme

veya kentlerden kaçmaya başlayınca, bir imparator kararnamesiyle bunların yer değiştirmeleri yasaklanmış ve *collegium* üyeliği —ve buna bağlı olarak yapılan iş— irsi hale getirilmiştir. *Collegium* faaliyetleri bazı yerel memurlar tarafından denetlenir hale gelmiştir; bunların amaçları zenginlik yaratılmasını gözetmek yerine, imparator efendisinin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaktır. Burada, devletin işletmeyi öldürmeden kendine gereken geliri sağlayamayacağı bir sınır vardır. Ancak, ne yazık ki bu sınır ancak aşıldıktan sonra farkedilebilecek niteliktedir. Bunun sonucu olarak, tıpkı vergi politikası gibi, lonca politikası da devletin bağımlı olduğu gelirlerin azalmasına yol açmıştır. Zenaatkâr ve tüccarlar kentlerden kaçmak zorunda kalmışlar; kent endüstri ve ticareti boşalmış ve kentler de giderek daha fazla çöküntüye doğru gitmeye başlamışlardır.

Toprağa Dönüş. Dört imparatorluk talancısı zayıfladıkça, toprak kendini sürekli bir gelir kaynağı olarak yeniden kanıtlamaya başlamıştır. Kırsal kesimi, büyük tarımsal işletmelerin kurulmaya başladıkları veya kamu topraklarından kendilerine pay kopartmaya başladıkları dönemde bırakmıştık. İspanya, Galya, Britanya ve Romanya (Dacia) gibi uzak eyaletlerde eski askerlere dağıtılan küçük toprak birimleri gibi, büyük işletmelere de toprak temliki yapılmaktadır. Bunların çoğu esas işletmelerde —bunlara *villa* adı verilirdi— yakın kentlere veya garnizonlara satmak, diğer eyaletlere ihraç etmek, veya İspanya ve Güney Galya örneklerinde olduğu gibi, Roma kentini beslemek üzere, mal üretimi geliştirilmişti.

Büyük toprak sahibi işletmesine bir sermaye miktarı ve enerji bağlamak zorundaydı. Köle emeği kullanılmaya devam etmekteydi, fakat barış köle arzını daraltıp fiyatlarının artmasına yol açınca, *latifundium*'lar daha az kârlı hale gelmişlerdir. Birçok durumda bunlar topraklarının bir kısmını *domain* (toprak sahibinin kendine ait *terra dominicatus, indominicutum, résérve, demesne* adlarını da alır) olarak ayırmışlar ve geri kalanını özgür kiracılara *(colonus, coloni)* kiralamışlar veya kölelere *(servus, servi)* küçük işletmeler halinde vererek işlettirmişlerdir. Bu insanlar kira borçlarını, ya sabit bir nakdi tutar, veya ürünlerinin sabit bir oranı olarak ödemişler, aynı zamanda da *domain*'de belli süre çalışma zorunda tutulmuşlardır. Böylece toprak sahipleri topraklarını para harcamaksızın, köle satın almaksızın ve onları beslemek zorunda kalmaksızın üretim yaptırtmak olanağına kavuşmuştur; kiracı çiftçi artık kendine ayrılan alanı kendi geçimliğini üretmek üzere kullanacaktır.

Başlangıçta *colonus* hukuken her bakımdan özgür bir kimseydi, özellikle de efendisini terkedip başka bir çiftlikte çalışabilme hakkına sa-

hipti. Fakat, 332 yılında çıkartılan bir yasa ile *colonus*'ların yerlerinden kıpırdamaları yasaklandı ve buna girişenlerin «köleler gibi» zincire vurulmaları hüküm altına alındı. Böylece o da, kentlilerin yaptıkları işlere, belediye meclisi üyelerinin bu görevlerine bağlanması gibi, toprağa bağlandı. Bu bağlanma kısa sürede ırsi hale getirildi. Bu bağlanma, büyük işletmeler işgücü, devlet de gelir kaybına uğramasın diye getirilmiştir. Gıda maddesi ve vergi akımında belli bir süreklilik sağlanmak istendiği taktirde, üretici bulunduğu yerde ve sürekli işinin başında tutulmalıdır. Bunun karşılığında bir tarlaya sahip olma güvencesi altındadır, böylece o toprağa bağlanmıştır, ama toprak da ona bağlanmıştır. Kronik hale gelen bir bunalım çağında talepleri karşılamanın bir yöntemi olarak colonus tipi işletmecilik; üretimin, toprak sahibinin ve devletin ihtiyaçlarına cevap vermiştir.

Belediyeler de dahil devlet manzaradan silinmeye başlayınca, yerel hayatın denetimi toprak sahibinin eline geçmiştir. Karışıklık dönemlerinde özgür köylüler, kaçak köleler ve örselenmiş kentliler korumayı onun kanatları altında arar olmuşlardır. Artık toprak sahibi olduğu kadar, komşusunun yöneticisi haline de gelmiştir. Villasını tahkim etmiş, alanı yönetmiş, vergi toplamış ve kendi mahkemesinde halkı yargılamıştır. Toprağını fiili olarak ekonomik ve yönetsel açılardan kendine yeterli bir birim haline getirmiş; burada oluşan bir pazar, kilise, değirmen ve zindan ile tarımsal çalışanlar kadar endüstriyel çalışanların varlığı buna katkıda bulunmuştur. Toprak sahibini dış iş veya siyaset dünyasına bağlayan bağlar ya gevşemiş, ya da kopmuşlardır. Roma işe *patrici*, küçük çiftçiler ve köleler toplumu olarak başlamıştır. Roma İmparatorluğunun Batı'daki yaşamı *colonus*'lar üzerinde sınırsız yetkilere sahip bir büyük toprak sahipleri sınıfı, duragan veya çöken kentler ve hızlı bir şekilde gerileyen bir ticaretle sona ermiştir.

Ancak, Roma'nın 1.000 yılık hayatı bir dairenin üzerindeki bir hareket de değidir. Orta Çağ topumunun içinden çıktığı potaya Roma tarafından bırakılan sağlam ve büyük bir öz bulunmaktadır. İzleyen bölümde göreceğimiz üzere, Roma'nın çöküş felâketi tamam olmanın çok uzağındadır.

IV

ORTA ÇAĞ EKONOMİK TOPLUMUNUN OLUŞUMU

Adına Orta Çağ dediğimiz bin yıllık tarih kesitinin ekonomik toplumuna ilişkin bilgilerimiz kısıtlıdır ve yarıyolu belirleyen 1.000 yılının öncesine ilişkin olarak soru sormak, bunları cevaplandırmaktan daha kolay olmaktadır. Ancak, öykünün kalın çizgileri oldukça aşikârdır. İlk olarak Eski Dünyayla Orta Çağ Dünyası arasında şiddetli ve kesin bir kopuş yoktur. «Çiçeklerini açmakta olan Roma uygarlığı vahşi barbar sürüleri tarafından çok edilememiştir» (Dopsch), ama Roma uygarlığı çiçeklerini sürekli açamamıştır ve barbarlar da o kadar vahşi değillerdir. Doğu İmparatorluğu barbarların bütün saldırılarına karşı koymayı bilmiştir. Roma İmparatorluğu dağıldıkça güç kazanan Hristiyan Kilisesi, ruhani ve maddi otoritesini genişletmiştir. Bazı Akdeniz kentleri deniz ticaretine devam etmişler ve bazı yeni kentler de belirmiştir. Batı İmparatorluğunda Roma'nın sona ermesi, toprak işleme tarzlarını, tarımsal toplumun örgütlenmesini veya yerel hammadde arzına dayalı endüstrileri yok etmemiştir. Artık manzara bir geçiş dönemine aittir; bazen çalkantılı olan bu dönem bir uygarlığın şiddetli ölümü ve çok farklı bir yenisinin doğumu olmaktan çok, iki uygarlık arasındaki geçişi belirlemektedir.

Orta Çağın Ekonomik Trendleri. İkinci olarak, Orta Çağ süresince ekonomik faaliyetin kalın eğilimlerini görmek ve bunun öyküsünü dört ana döneme ayırmak mümkün hale gelmiştir. Birincisi 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönem esnasında göçebe halklar seçtikleri veya itildikleri topraklara yerleşmişler ve yeni vatanlarının otlak, tarımsal ve endüstriyel kaynaklarını işletmeye başlamışlardır. Krallar bazı birlik ve düzen tedbirleri almışlar, Kilise daha çok sayıda kimseyi kendi iman bünyesi içine almış ve örgütünü daha geniş alanlara yaymıştır, Bu arada piskoposlar da krallar ve toprak sahibi soylularla birlikte boş alanların şenlendirilmesi işine girişmişlerdir.

700 yıllarından sonra bu yerleşme, gelişme ve şenlendirme hemen hemen üç yüz yıllık yeni bir kesintiye uğramıştır. Bunun nedeni yeni göç dalgalarıdır. Müslümanlar Arabistan'dan hareketle Akdeniz dün-

yasının güneyini, Suriye'den İspanya'ya kadar fethetmişlerdir. Vikingler İskandinavya'daki evlerini bırakarak İzlanda'dan İrlanda ve Rusya'ya kadar kuzey bölgelerine inmişlerdir. Elbe'nin doğusunda yaşayan Slavlar huzursuz ve karışıklık içinde bir toplum haline gelmişlerdir. Macarlar at sırtında doğu Avrupa'dan Tuna vadisine, hatta ötelerine kadar cirit atmışlardır. Avrupa'nın iç siyasal karışıklıkları saldırganların yol açtıkları huzursuzluk ve tahribata eklenmiştir. Bu koşullar altında bu ikinci dönem ve özellikle 850 - 950 yılları arası birinci dönemin siyasal - ekonomik ilerlemesinin durmasına ve bazı bölgelerde de kısmen gerilemesine tanık olmuştur.

Karışıklıklar süregitmiş ve Avrupa 11. ile 14. yüzyıllar arasında bütün ekonomik cephelerde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu dönemde iç mücadeleler ve istiladan nisbeten kurtulunmuştur. Nüfus artış şansına kavuşabildiği için, çiftçiler iyi toprakların bütününü tarıma açmışlar ve başlangıçta Slav halkların yaşadıkları Elbe'nin doğusundaki toprakları da tarıma açmak üzere harekete geçmişlerdir. Bu göçmenler daha ileri tarımsal yöntemleri bu bölgeye getirmişler ve maden kaynakları ciddi bir şekilde işletilmeye başlanmıştır. Bu genişleme yalnızca eski Akdenizdeki yuvasında değil, fakat Kuzeye açılan dağ geçitleri veya nehir vadileri boyunca olduğu kadar, deniz ve kara yoluyla bizzat kuzeyin kendinin birçok bölgesinde de meydana gelmiştir. Bazı endüstriler yerel veya uzak pazarların ihtiyaçlarına cevap verebilecek miktarda kumaş veya madeni eşya üretecek kadar genişlemişlerdir. Fiyatlar yükselmiştir. Ticaret ve bankacılığın örgütlenmesi daha karmaşık hale gelmiş ve sermaye yatırımı artmıştır. Artık ticaret ve endüstri merkezleri haline gelen kentler, giderek artan bir şekilde pazar için gıda ve hammadde üretir hale gelen kırlara egemen olmuşlardır. Bu dönemin, ve özellikle 1150 ile 1350 arasındaki kısım, ekonomik girişimin genişleme ve olgunlaşma dönemidir.

Bütün güzel genişleme dönemlerinin bir sonu vardır ve Orta Çağ bir istisna değildir. Aşağı yukarı 14. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibarenki 100 yılık dönemde koşullar artık tarım, endüstri ve ticaret için daha az uygun hale gelmiştir. Açlık ve veba, nüfusun artmaya başladığı dönemdekinden daha fazlasını yok etmişlerdir. Doğuya doğru hareket sona ermiş ve Avrupa Doğu'dan gelen yeni bir istilayla karşılaşmıştır. Ücretler artmış, vergiler ağırlaşmış, ama fiyatlar aynı kalmış hatta düşmüşlerdir ve bazı işletmeler daha az kârlı hale gelmişlerdir. Yeni oluşmakta olan (veya oluşmuş olan) devletler arasındaki, kentler arasındaki veya devletlerin içindeki savaşlar Avrupa'nın birçok bölgesini

örselemiştir. Bazı noktalarda ilerleme meydana gelmiştir, fakat çok değişik yollarla ilk dönemlerin ilerlemesi sona ermiş ve bir miktar da gerileme meydana gelmiştir. Orta Çağ hüzünle boyanmış duraganlık içinde sona ermiştir.

Bu bölümde ilk iki dönemin olayları incelenecektir. Kuzey bölgeleri Avrupanın kaderinde Eski Dünyadakinden fazla rol oynamaya başladıklarından ötürü, Akdeniz dünyasını bir kenara bırakarak Kuzeyi ve halkını incelemenin zamanı gelmiştir.

Kuzey Avrupa'nın Çevre Koşulları. Akdeniz kıyılarındaki ülkelerin arkasında İspanya'dan başlayan, en yüksek noktasına Alplerde ulaşan, Tuna ovasını çevreleyen ve Balkanlara doğru inen büyük bir dağ ve tepe silsilesi engeli yer almaktadır. Bu engelin arkasındaki bölgenin kendine has karakteristikleri, alçak ve orta yükseltileri kaplayan ormana, ağaçlarla kar sınırı arasında yer alan yaylalardaki otlaklara bağlı bir ekonomik hayatı vardır. Bu ekonomik hayat diğer yandan, çiftlikler, vadi bağları, Tuna havzasındaki tahıl tarlaları veya hayvan çiftliklerinde de sürmektedir. Bazı yerlerde madenler bulunmuştur ve kara veya nehir yollarının üstünde kentler oluşmakta ve gelişmektedir. Yüksek tepeler ordular, göçmenler veya tüccarlara geçit vermektedirler. Morava ve Vardar vadileri Tuna ülkelerinden Ege'ye geçit sağlamaktadırlar. Kuzey İtalya'dan Avusturya, İsviçre, ve Fransa'ya Alp geçitlerinden ulaşılmaktadır. Fransa'nın güneyindeki geniş yükseltiler Gazkonya körfezine, Orta ve Kuzey Fransa'ya ulaşan yollar sayesinde kolaylıkla aşılmaktadır. Bu arada Rusya nehirleri engeli aşmada bir araç olmaktadırlar.

Bu yüksek toprakların kuzey etekleri büyük bir ovaya doğru inmektedirler. Pirenelerin ve Gaskonya körfezinin kenarından başlayan bu büyük ova Fransa, Doğu ve Orta İngiltere, Belçika, Hollanda, Danimarka ve Güney İsveç'ten geçerek kuzeye doğru uzanmaktadır. En uzak kenarlarında gene deniz, Gal dağları, Batı İngiltere, İskoçya ve İskandinavya yer almaktadır. Merkezinde ise, Germanya'nın kuzey yarısını içine almaktadır. Buradan itibaren hemen Prusya'nın tamamını Kuzey Kutup denizinden Karadenize kadar kapsayacak şekilde genişlemektedir ve Urallarda kısmi bir kesintiden sonra, Sibirya boyunca Okyanus kıyılarına kadar uzanmaktadır. İnsan Bordeaux'dan Urallara hiçbir tünelden geçmeksizin trenle gidebilir.

Bu ova nadiren tepelerle kesilmekte ve bu tepeler asla büyük boyutlara ulaşmadan tatlı yükseltiler olarak kalmaktadırlar. Bazı yerlerde

kara, deniz düzeyinin altındadır; örneğin Hollanda'da böyledir. Doğu İngiltere, Flandre, Hollanda, Germanya kıyıları boyu ve Batı Prusya'nın bataklık topraklarında arazi o kadar düzdür ki, nehirler rahatça akmakta ve mevsimlik veya sürekli bataklıklar uzun süre buraların iskânını engellemişlerdir. Toprak nitelik bakımından büyük değişiklikler göstermektedir. Bu değişme Ukrayna'nın çok zengin kara toprağından Baltık kıyılarında buzulların çekilmeleri sonucu oluşan kumlu topraklar arasında bir yelpaze meydana getirmektedir. Bataklık, kum ve buzul kalıntısı topraklar drenaja tabi tutulunca veya toprak özellikleri değişinceye kadar, çok az kullanılmışlardır. Orta Çağ süresince bu cinsten bazı çabalar olmuştur, fakat bu cinsten toprakların çoğu modern mühendislik, teçhizat ve toprak kimyası bilgisini beklemek zorunda kalmışlardır.

Kuzey Avrupa iklimi doğuya doğru gidildikçe değişmektedir. Batı kıyılarında Atlas Okyanusu siklonları ve Gulf Stream akıntısı aynı enlem üzerindeki ülkelere ılıman bir iklim getirmektedir. Bu bölgede, kar, don ve aşırı sıcak aynı derecede olağan dışı olaylardır; yıl boyunca ev dışında çalışmak mümkündür ve hayvanlar kış boyu otlaklara salınabilir. Aynı Okyanus etkileri, yıl boyunca bol yağmur getirmekte ve baharlar uzun olmaktadır. Fakat Atlas Okyanusunun etkileri Ren geçilir geçilmez sona ermektedir. İklim daha az ılıman ve nemli, ama daha çok «karasal» hale gelmektedir; burada daha az yağmur yağmakta, sert kışlar ve kısa, sıcak yazlar olmaktadır. Uzak Kuzeyde Kuzey Kutup Kuşağı koşulları geçerlidir. Güney - doğuda Rusyayı geçtikten sonra yağmurlar seyrekleşmekte ve Batı Asya'nın kurak steplerine ulaştıkça, sona ermektedir.

Topraktaki ve iklimdeki değişmeler, toprağın görünümüne, her bölgenin nüfus taşıma kapasitesine ve halkın faaliyetlerine büyük bir değişkenlik vermektedir. Sert ve kısır uzak kuzey bir yana bırakılırsa, seçim bataklık, otlu ova ve orman arasında yapılmaktadır. Bataklık vahşi hayvanlarla doludur ve balıkçılık verimlidir. Otlaklıklar kolaylıkla geçilmekte ve üzerinde yerleşilmektedir. Bu topraklar çok ağır değildir ve üzerlerinde sürü hayvanları için doğal ot bitmektedir. Fakat, bu açık ve oldukça kuru topraklar küçük bir parça —muhtemelen beşte bir— meydana getirmektedirler, geri kalan alan ıslaktır veya ormanlıktır.

Ormanlar kıtanın bütünü boyunca uzanmaktadırlar ve söylendiğine göre bir sincap Moskova'dan Atlantik kıyılarına kadar yere basmadan, ağaçtan ağaca geçerek yolculuk edebilir. Bu ormanlar insanlara ve hayvanlara çok çeşitli yiyecekler sağlamakta, ağaçlar inşaat malzeme-

leri sunmakta, diplerinde biten otlar kışlık hayvan yemi olarak kullanılmaktadırlar. Eğer orman alanından tarla açılırsa, elde edilen toprak oldukça iyi —fakat çok da fazla değil— ürün vermektedir. Kuzey dinleri ormana kötü tanrıların evi olarak bakmışlardır ve putataparlar Hıristiyanlığa tam anlamıyla, ancak ağaçlara karşı kesin güvenlik içinde olduklarına inandıktan sonra geçmişlerdir. Bu ılıman, nemli orman bölgesi kuzey Avrupa'nın ayırıcı özelliği olup, onu Orta-doğu'nun yarı çöl topraklarıyla, Akdeniz ikliminde bulunan çok değişik orman türünden farklılaştırmaktadır. Kuzey ağaçları kolaylıkla büyümektedirler. Bunları taşımak çok ağır bir iştir ve eğer tarıma açılan bir alan bir süre ihmal edilirse, ağaçlar burayı tekrar istila etmektedirler. Ormanlık alanları tahıl tarlası veya otlak haline getirme uğraşı kuzey tarımının esas faaliyetlerinden biri olmuştur.

Kuzey Avrupa nehirlerinden çoğu seyr-ü sefere müsaittir. Bu nehirlerin girintileri emin limanlar sunmuşlar ve teknelerin karanın içlerine kadar ilerleyebilmelerine izin vermişlerdir. Birçok durumda bu nehirlerdeki akıntı kaynakları birbirlerine okadar yakındır ki, bir yolcu bir tekneyle kıtaya girip, küçük bir aktarmadan sonra kıtanın öbür tarafından tekrar denize çıkabilir. Fransa'da Garonne hariç bütün nehirler merkezi bir bölgeden çıkmakta ve ülkenin her tarafına yayılmaktadırlar. İngiltere'de Trent, Mersay, Severn, Avon ve Thames nehirleri birbirlerinden çok uzakta değillerdir. Rusya'da Beyaz Deniz, Baltık Denizi, Karadeniz ve Hazar Denizine dökülen nehirler Valdai tepelerinden doğmaktadırlar. Güney Germanya ise Rhône, Ren ve Tuna'nın aşağı bölümlerine yakın bir konumda bulunmaktadır.

Kuzey Avrupa toprak altında ve denizlerde zengin kaynaklara sahiptir. Bu bölgede hiçbir zaman büyük bir altın kaynağı bulunamamıştır, fakat diğer madenlerden elde edilmektedir, ve Orta Çağın sonlarından itibaren kömür yavaş yavaş kullanılmaya başlamıştır. Denizler fazla derin değildir ve bu nedenle iyi balıkçılık alanları meydana getirmektedirler. Bu denizler fazla geniş değillerdir, kıyılarında iyi limanlar bulunmakta ve cesur bir denizciler ırkını yetiştirecek kadar da sert davranmaktadır.

Bu doğal çevrenin elemanlarını toplarsak, yekûn Kuzey Avrupa'nın son iki yüzyıl süresindeki gündelik çalışma hayatını açıklar. Doğa düşman değildir, ama nazik olmaktan da uzaktır. Kuzey Avrupa insanları kendilerine yatacak yer, sıcak giyecek, basit bir yiyecek ve bir miktar cep harçlığı sağlamak için sıkı çalışmak zorundaydılar.

Kuzey Halkları. Romalılar Kuzeye geldiklerinde, farklı adları olan sayılamayacak kadar çok kabileye ayrılmış başlıca üç insan grubu buldular. Batı'da Galya ve Britanya adalarında Keltler. Kıtanın ortasında Ren'den Vistül'e kadar olan bölgede Germanik veya Tötonik kabileler; bunlar Frank, Got, Angl, Sakson, Burgond, Alaman, Vandal ve Lombard gibi adlar taşımaktaydılar. Doğu'da ise Slavlar oturmaktaydı. Karışık olan bu halk, ülkelerinin Asya'dan gelen istilacılar tarafından alt üst edilmesine iyice alışmışlardı.

Bu halklar oturdukları ülkenin doğasına bağımlı bir şekilde yaşamaktaydılar. Arkeologlar bize bunların avlanma, nehir veya deniz balıkçılığı, çobanlık veya tarım faaliyetleri, madencilik ve maden işlemeciliği veya seramik, deri ve kumaş üretimi konularında gereken tüm beceri, teçhizat ve bilgiye sahip olduklarını belirtmektedir. Bunların ataları taş, bakır ve bronz çağlarından geçmiş ve sonraki aşama olan demir çağında da bu madenin cevheri bakımından kaynaklara sahip topraklarda yaşamışlardır. Son iki yüzyıl boyunca kalay, bakır, altın, amber ve kürk gibi kuzey ürünleri daha iyi yollardan güneye taşınmaya başlanmıştır. Fakat bu ticaret otlak hayvancılığı, tahıl ve keten tarımı ve kendi kullanımları için yapılan mamul üretiminin yanında, önemli olmanın uzağında kalmaktadır.

Daha geç taş çağında (aşağı yukarı M.Ö. 2.000 yıllarında) bazı kuzeyliler mezra veya küçük köylerde, kısmen yer düzeyinden yüksek evlerde, küçücük cemaatlerinin etrafında işlenmiş tarlalar, yetiştirilmiş çayırlar ve tahıl ve tahıl ambarları olduğu halde yaşamışlardır. Yağış bol olduğundan sulama hakkında birşey bilmek zorunda değillerdi; fakat iki veya üç hasattan sonra, hafifçe sürülen toprakları verimliliklerini kaybetmekte ve yeni topraklar uğruna terkedilmek zorunda kalmaktaydılar. Yerel toprak arzı tüketildiğinde veya nüfus arttığında, grubun tamamı için göçetme zorunluluğu doğmaktadır. Benzeri şekilde, hayvancılığa daha büyük ağırlık veren gruplar da belli bir alanda sürekli kalamazlar, ya aşırı otlatmadan, ya da kötü hava koşulları otlakları bozarsa, onlar da göçetmek zorunda kalırlar. Avcılık da eğer vahşi hayvanlar başka yere kaçarlarsa veya diğer bir yerde daha fazla av olduğu söylentisi çıkarsa, bu işle uğraşan grupların göç etmelerine yol açan bir durum belirmiş olur. Savaşmak, toprak sürmek veya hayvan takip etmekten daha tahrik edici, şerefli ve potansiyel olarak daha gelir getirici normal ve cazip bir meşgaledir. Eğer bir kabile çok büyür ve toprağa olan ihtiyacı artarsa, bunu bir başka kabileden fethederek alır. Eğer doğudan veya kuzeyden daha güçlü bir düşman

yaklaşırsa, ayakta kalabilmek için batı veya güneye göçetmek gerekir. Nihayet yıllık hasat, güneydeki bağ veya zeytin ağaçlarındaki gibi insanları toprağa bağlayamamaktadır.

Bunun sonucu olarak, Germanik bölgelerde «son tahlilde sürekli hareket olduğu kadar... sürekli yerleşme de vardır.» (Koebner) Önemli bir bilim adamı tarafından yapılan bu tespit, daha çok yerleşik hayatın olduğunu düşündürtmektedir. Galya'da muhtemelen yerleşik hayat göçebe hayattan çok daha fazla miktardadır. Keltler, tıpkı 19. yüzyıl başlarındaki Amerikalılar gibi denize ulaşmışlar ve daha ileri gidememektedirler. Galya'da Romalılar iyi geliştirilmiş, aristokratik kabile şeflerine ait tarımsal işletmeler ve çok sayıda köy ile çiftçi bulmuşlardır. Bunların sayısını villa'lar kurarak ve asker emeklilerini Britanya, Ren ve Tuna sınır boylarına olduğu kadar Galya'ya da yerleştirerek artırmışlardır. Germenleri imparatorluğun içine gelmeye davet etmişler veya yerli emek gücünü takviye etmek ve büyük toprak sahipleriyle toprağa yerleşen askerlere yardımcı olmak üzere bunları buralara getirmişler veya yeni kabile yerleşim alanlarının kurulmasını teşvik etmişlerdir. Çiftçi haline gelen asker emeklilerinin çoğu, Roma ordusunda paralı asker olarak hizmet etmiş germenlerdir. Göçmenlerin bazıları da savaş esirleridir. Diğer bazıları da, daha sonraları İskoç ve İrlandalıların İngiltereye veya Avrupalıların Amerikaya gitmelerinde olduğu gibi, iş arayan, bir hizmetkârlık peşinde olan, orduda bir yer bulmak isteyen veya hatta bürokrasi veya orduda yüksek bir konuma gelmeyi umud eden gönüllü göçmenlerdir.

Bu kısmi ve gönüllü göçlere, sınırlar boyunca sürdürülen çok çeşitli ticari, siyasi ve dinsel temaslar eklenmektedir. Geniş çaplı hareketler başlamadan önce, yani aşağı yukarı 375 yılından önceleri bu ilişkiler sayesinde Tötonların çoğu yeni yaşama tarzları öğrenmişlerdir. Bu tarihi izleyen iki yüzyıl boyunca «Avrupanın her yerinde halkların herbiri bir başkasının yerleşim alanına yayılmıştır.» (Koebner) Büyük *Völkerwanderung* bir kabileler, hatta kabileler konfederasyonlarının göçüydü. Başlarında bir şefleri ve savaşçı güçleri olduğu halde, aileleri hayvanları ve diğer bütün eşyalarıyla birlikte bütün bu halklar yer değiştirmişlerdir. Hareketi başlatan, bir bakıma Doğudan gelen basınçtır, fakat yaygınlaşmasının ve yayılmasının nedeni sınırlardaki Roma garnizonlarının ciddi bir engel meydana getirememeleridir.

6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren istilacılar İmparatorluğun içine yerleşmişlerdir ve artık güçlerinin genişliğini görebiliriz. Akdeniz

bölgesinde yeni gelenler İspanya, Güney Fransa ve bir süre için de Kuzey Afrika'nın batı bölümünü ele geçirmişlerdir. Bunlar Alp bölgesini, Ren ve Tuna vadilerinin alt kısmını işgal etmişlerdir. Fakat asıl yoğunlaşma alanları Elbe'den Gaskonya körfezi ve Kuzey Denizine kadar olan büyük ovanın batı parçası olmuştur. Angl'ler, Saksonlar ve Jütler Kuzey Denizini geçerek İngiltere'yi ele geçirmişlerdir. Elbe'nin doğusundaki ve Tuna'nın kuzeyindeki topraklar Germenlerin kaçışı sonucu boşalmış ve Tuna vadisi Avarlar, ovanın Baltık kısmı da Slavlar tarafından işgal edilmiştir.

Göçlerin Ekonomik Etkileri. Bütün ülkelerde yeni gelenler esas olarak toprak edinmekle ilgilenmişlerdir ve istediklerini almışlardır. Önderler boş alanlara, imparatorluk kamu topraklarına ve öldürülmüş veya kaçmış büyük toprak sahiplerinin işletmelerine el koymuşlardır. Bazen bazı putataparlar, hristiyan imparator veya uyrukların kiliseye bağışladıkları topraklara el koymuşlardır, fakat bunlar hristiyan olur olmaz işledikleri bu suç karşılığında büyük ayni bedeller ödemişlerdir. Şeflerine toprak bağışlamışlar, onlar da takipçilerine toprak verebilmişlerdir. Yeni gelenler bazen hayatta kalan Romalı veya Galyalı büyük toprak sahiplerinin *villa*'larına el koymuşlar, fakat sıklıkla toprağın veya topraktan elde edilen ürünün üçte ikisiyle yetinmişler ve toprağın yerli halkını rahatsız etmemişlerdir. Buna bağlı olarak, İtalya, İspanya ve Galya'da ekonomi nerede kaldıysa oradan devam etmiş ve kırsal toplumun yapısı İmparatorluğun son günlerinde ulaştığı biçimden pek fazla değişiklik göstermemiştir. Eski Roma İmparatorluğunda Tötonlar da Romalılar ne yaptıysa onu yapmışlar, takipçisi olmaktan çok onun mirasçısı olmuşlardır.

Uzak dilimlerde —İskandinavya, İngiltere, Alçak Ülkeler ve Elbe ile Ren arasındaki bölge— Roma etkisi seyrek veya hiç yoktur, iklim ve toprak kuzeylidir ve bu nedenle buradaki Germenler kendi ekonomi ve toplumlarını geliştirmeye devam etmişlerdir. Ekonomi daha dengeli bir karma tarımcılık tipi haline gelmiştir. Yerleşik hayat normal hale geldiğinden, sürekli konutların yapımı ve bahçe ile tarla kurulması istenir olmuştur. Evler kırlara yayılmaktan çok, bir köy halinde biraraya toplanmıştır. Bu ikâmet merkezinden, çiftçi işlenen topraklardaki kendi tarlasına çalışmaya gitmektedir. Koruluğun bir parçası ona ait olabilir veya köy koruluğundan elde edilen ürünlerden pay alabilir. Yerleşme yerinin geri kalanı —ve aslında çok büyük bir bölümü— ortak otlak, toprak, bataklık, orman veya korudur. Bu alanlardan topluluk vahşi meyva ve sebze toplamakta, avlanmakta, odun toplamakta ve hayvanlarını otlatmaktadır.

Küçük işlenmiş ve bataklık alanları bunun etrafında kendiliğinden yetişen daha geniş ve ortak otlak, bataklık ve ormanıyla köy manzarası ılıman Kuzey Avrupa'nın genel bir görüntüsü olmaya başlamıştır. Ancak, toprak ve iklim buralarda küçük cemaatlerin yaşamasına izin vermektedir. Daha sıcak alanlarda, özellikle Fransa ve Ren vadisinde tahıl tarlalarının yanı sıra, bağlar da büyük yer tutmaktadırlar. Çölleşmiş yaylalar (merkezi İspanya'nınkiler gibi)'da ve dağ eteklerinde tarım güç olduğundan soyutlanmış çiftlik veya mezralar bulunmakta, bunların temel uğraşı domuz veya büyük - küçük baş hayvan yetiştiriciliği olmaktadır. Kıyılarda ve bataklıklarda balıkçılık insanın vaktinin çoğunu almaktadır. Ormanlarda bazı kimseler küçük tarlalar açarak veya oduncu ve odun kömürcüsü olarak yalnız bir hayat sürmektedirler. Fakat gerçek yerleşim alanlarında tarla açmak gerektiğinde, ormanı temizlemek büyük ölçekli bir iş olmaktadır. Fakat bunun için daha sonraki tarihleri beklemek gerekecektir. (bkz. VI. bl.)

Erken Orta Çağ Kuzey Toplumu. Germen kabilelerinin özgür ve eşit savaşçı - tarımcıların veya çobanların birlikleri olduğuna inanmak adet olmuştur. Bu inanca göre, bunlar topraklara ortaklaşa olarak sahiptiler ve ekonomik ve siyasal işleri isteğe bağlı demokratik bir yoldan yürütürler, bunların şefleri savaş ve barış durumunda belli işler ortaya çıktığında seçilmektedir. Bu, olduğu varsayılan mutlu özgürlük ve eşitlik durumunun daha sonra feodal baron ve kralların boyunduruğu altında gerilediği düşünülmektedir. Ancak bu tablo «romantik hayalin ve kaynakların yanlış okunmasının ürünü» (Stephenson) olarak kredisini kaybetmeye başlamıştır. Göçe başlamadan öncesinde Germenlere ilişkin nadir yazılı kaynaklar ve ilk belgeler —çoğu 7. yüzyıla ve daha sonralarına ait— Germenlerin yeni yurtlarındaki hayatlarına dair bilgi vermektedirler. Bunlardan çıkan manzara, Germenlerin alt sınıflar ve köylüler tarafından beslenen savaşçı bir aristokrasinin egemenliği altında olduklarını göstermektedir. Bu gerçekliğin en yeni inceleyicilerinden biri olan Carl Stephenson aşağıdaki sonuca varmaktadır:

«Erken Orta Çağ Avrupasında sıradan adam çoğunlukla bir köylüdür. Vücuduna sahip olunmadığından ötürü özgür sayılmasına karşılık, normal olarak bir baronun —bir kabile reisi, başarılı bir fatih, bir kilise büyüğü, veyahut diğer başka bir soylu— mütevazi bir bağımlısıdır. Bu barona karşı köylü ve ondan sonra da çocukları gerçekten kişisel bir bağla bağlanmışlardır ve bu bağ örfi hizmetleri de kapsamına almaktadır. Bu hizmetler askeri olmaktan çok tarımsaldırlar ve bu nedenle de çağın anlayışı gereği şerefli bir tür sayılmaktan çok, kö-

leliğe ilişkin hizmetlerden sayılmaktadırlar. Baron, savaşçı bir aristokrasinin üyesi olarak bütün el işlerinin uzağında kalmaktadır. O barbar veya Romalı ataları gibi düzenli geçimliğini ekonomik bağımlılarından sağlamaktadır. Köylü ona ırsi nitelikte verilen kendi geçimliğini sağladığı toprağı veya baronunkini ömrü boyunca işlemeyi umabilir. İhtiyaç nedeniyle baron ve belki de kral onu tüm askeri hizmetlerin dışında tutmuştur. Ancak, savaştığı zamanlarda ise, mesleği savaş olan soyluya nazaran daha alt seviyede görülmüştür.»

Bu toplumsal doku esasları itibariyle arkeologların kuzey, orta ve batı Avrupa'nın tarihöncesi yerleşim yerleri ve manzaralarında keşfettiklerinden çıkarsadıklarımıza benzemektedir. Örneğin, Childe Danimarka ve Güney İngilteredeki Bronz Çağı (M. Ö. 1.000 yılından daha önce değil) kazılarının «örgütlü bir lüks ticareti ve alt sınıfların emeğine dayalı çok zengin bir şekilde gelişmiş yüksek sınıf hayatıyla birlikte aristokratik bir dünyayı» ortaya koyduğunu söylemektedir. Gene Childe demir çağından söz ederken, bolluğa kavuşan ve Kelt savaş çetelerini yöneten, artık ucuzlaşan demir araçlarla silahlanmış ve M.Ö. 390'da Roma'ya saldıran; Küçük Asya, İspanya, Brötanya ve Cornwall kadar uzak bölgeleri yağmalayan savaş şeflerini anlatmaktadır. Dönemin kronik savaş hali içinde en iyinin ve en iyi silahları olanın önder olması esastır. En iyinin nüfusun geri kalanı tarafından beslenmesi gerektiğinin insan doğası olduğuna dair gelişkin bir gelenek vardır.

Böylece göçmen Germenler savaşçılardan oluşan bir üst sınıf ve bunların hepsinin emirleri altında birer silahlı çete olmak üzere ve ayrıca peşlerinde tıpkı köleleriymiş gibi onları izlemek zorunda olan çoban —çiftçilerden oluşan bir alt sınıf olduğu halde Galya ve İtalya'ya girdiklerinde, buraların *villa*'larında sahip— egemen, *colonus* ve kölelerle kendilerininkinden pek farklı olmayan bir ilişki durumuyla karşılaşmışlardır. Başka yerlere yerleşenler kendi toplumsal sistemlerini kendileriyle birlikte götürmüşlerdir, fakat tek bir sınıf farklılaşması olduğundan beri mertebe veya statü ayırımlarını yeni yurtlarındaki daha yerleşik toplumlar arasında da sürdürmüşlerdir. Bu toplumun, her zaman olduğu gibi, siyasal, dinsel ve ekonomik yanları vardır. Bu toplumda artık halkın değil de bir bölgenin kralı olan bir monark hüküm sürmektedir. Fransa kralı Frankların olduğu kadar Fransanın; Doğu Anglia kralı, Doğu Angllerin olduğu kadar Doğu Anglia'nın kralıdır. Askeri bir sınıfta duyulan ihtiyaç azalmamıştır. Sınırlar korunmalı veya ileri götürülmelidir ve savaşçı cesaret artan bir şekilde pa-

halı zırhlara, bir insan ve maden yığınını taşıyacak kadar güçlü bir at sahibi olmaya bağımlı hale gelmektedir. İç barış ve düzen sorunları vardır ve bunlara bazı memurlarla, yönetsel tezgâhlar yol açmaktadır. Nihayet, Tanrının evlerini sürdürmek ve onun hizmetkârlarını beslemek için önemli miktarda bir gelire el koyan Kilise vardır.

Toprak kaynaktır ve görünüşte yegâne önemli kaynaktır. Yöneten, savaşan, memurluk yapan ve dua edenlerin gelirleri ancak ondan elde edilebilmektedir. Gelirleri vergiler yoluyla artırmanın ancak birkaç yolunun bulunması nedeniyle, kral kendi harcamalarını karşılama ve sivil ve askeri hizmetleri ödeyebilmek için yeterli fonlardan mahrum kalmıştır. Bu durumda o da, ta Firavunlardan beri yapıldığı gibi, kendi sahibi olduğu topraklardan daha fazla ürün, herhalde kullandığı ve tükettiğinden daha fazla ürün almak istemiştir. Boş toprak sahibi olarak kral, ordusunun komutanlarına, gözdelerine veya memurlarına geçmiş hizmetlerinin karşılığında veya gelecekte de hizmet etmeleri umuduyla, toprak dağıtmıştır. Toprak alan her yıl belli sayıda adamla, belli bir süre yardımda bulunmak zorundaydı (şövalye hizmeti). Bu hizmeti yerine getirirken kendinin ve adamlarının silah, yiyecek ve teçhizatını sağlamak zorundaydı. Bu hizmet, ya kralın bir seferine katılarak, ya da belli bir sınır parçasını koruyarak yapılmaktaydı. Bu adam aynı zamanda kendine belli bir miktar nakit ödenmesini de isteyebilirdi. Kendini beslemek için aldığı toprağa «*beneficium*» adı verilmekteydi. O da kendi adamlarına şövalye hizmeti karşılığı, benzeri koşullarda toprak verebilemekteydi. Bunlardan bazıları bu alta doğru toprak verme sürecini, artık verilen toprak bölünemeyecek kadar küçülene değin devam ettiriyorlardı.

Dindarlık, karmaşaya düşmüş bir vicdan ve Kilisenin dostluğunu kazanma veya sürdürme arzusu kralın ve toprak sahibi astlarının piskopos, manastır başrahibi veya papaya bağışlarda bulunmalarına yol açıyordu; fakat bu Kilise mensupları da bu bağışlar karşılığında şövalye hizmeti yükümlülüğü altına giriyorlardı. Bazı din adamları bu yükümlülüğü şahsen yerine getiriyorlardı, hatta bunların savaş sırasında yalnızca bir gürz veya bir kılıç veya bir kargı ile silahlanmalarına da izin veriliyordu. Bu arada, kralların maaşlı bir yerel memurlar zümresi yaratma girişimleri fazla başarılı olamamıştır. Frank kralları yerel yönetimi kontların ellerine teslim etmişlerdir. İngilterede de bu işi şerifler yapmıştır. Kontlar ne toprak ne de maaş almakta, mahkeme gelirleri ile kral hesabına topladıkları diğer gelirlerden pay almaktadırlar. Kanunla onlara büyük olanaklar ve mülk edinme fırsatları

sağlamaktadır, fakat otoriteleri büyük toprak sahipleri tarafından tartışmalı hale getirilmektedir. Bu büyük toprak sahipleri, karışıklık dönemlerinde kral memurlarının kendi topraklarına müdahale etmemeleri hakkını *(immunitas)* kazanmışlardır. Böylece merkezi denetimden kurtulmuşlar ve toprağın efendisi oldukları kadar, bu topraklarda yaşayan halkın da efendisi haline gelmişlerdir.

Askeri ve sivil ihtiyaçların karşılanabilmeleri açısından bu yol basit ve iyi sayılmıştır. Bu yönetimin başarısı üstün astlarını dizginlemedeki becerisine bağlıdır. Yolculuk ve haberleşmenin geç ve güç olduğu bir dönemde bu iş kolay değildir. Charlemagne gibi güçlü bir kral sistemin oldukça iyi işlemesini sağlayabilmiştir. Bunu sağlamak için Charlemagne *beneficium* verilmesini sınırlamış, kontluk makamının kontun hayatı boyunca işgal edilmesi uygulamasına sınır getirmiş, ayrıntılı kararnameler çıkartmış ve herşeyin yolunda gidip gitmediğini anlamak için müfettişler yollamıştır. Fakat tahta zayıf krallar geçince, iç savaş çıkınca, istila olunca, denetimler zayıflamıştır. İnsanlar hizmet ve *beneficium*'ları ırsi hale getirmişlerdir, devredilmeyen topraklara el konulmuş, *immunitas* (bağışıklık) genelleşmiş, kontlar topraklara el koymuş ve oluşan özel ordular ilk komutanlarının dışında kimseye itaat etmemeye başlamışlardır. Charlemagne'dan önce ve sonra bu cinsten olayların meydana gelmesine yol açan, merkezin zayıflama dönemleri olmuştur. Vassalin *beneficium*'unu —veya *feodum*'unu veya artık söylenmeye başlandığı üzere fief'ini— ona görev ve kısıtlar getiren bir sözleşmeye bağlı olarak edindiği ilkesi tanınmaya devam etmiştir. Vassal bu fief sayesinde toplumsal skalada kendi altında bulunanlara karşı önemli siyasal ve ekonomik dokunulmazlık ve güce kavuşmaktadır. Baron olarak bağımlılarını korumakta, yönetmekte, yargılamakta ve vergilendirmektedir. Toprak beyi olarak da toprağın kullanımı karşılığında ödenti talep etmektedir. Her iki niteliği sayesinde de gelir sağlamaktadır.

1000 yıllarına doğru, toprakta çalışan ve ürünleri sağlayan insanlar hakkında az şey bilmekteyiz. Bunlardan bazıları efendilerinin evlerinde veya çevresinde hizmetçilik işleri yapan kölelerdir, fakat *latifundium*'ları işlemek üzere köle ekipleri kullanılması uygulaması sona ermiştir. Çiftçilerin çoğu başka bir veya iki sınıfa mensupturlar —serfler ve özgürler—. Bunların statü ve çalışma hayatları izleyen bölümde incelenecektir.

Siyasal ve askeri cephelerinden, bu toplum dokusu feodalizm adını almaktadır. Toplumsal ve ekonomik cephelerinden biz ona manoryal

veya senyöriyal sistem adını vermekteyiz; bu toplum bu adı *manoir* veya *seigneurie*'nin örgütlenme, mülkiyet ve yönetim birimi haline gelmesinden itibaren almıştır. Feodalizm «toprak malikliği üzerine dayalı bir yönetim biçimi, bir toplum yapısı, bir ekonomik rejim» *(Thompson)* olarak tanımlanmıştır ve «feodal toplum yalnızca ekonomik ilişkiler bütünü içinde anlaşılamaz» (Bloch) nitelikte olduğundan, bu üç yanı da akılda tutulmalıdır. Bir yönetim biçimi olarak, baronun toprağının halkının vergilendirebilmesi ve kendi mahkemesinde bunlara ceza verebilme hakkına sahip olması nedenleriyle bazı gelir - üretici mekanizmalara sahiptir. Bir toplumsal yapı olarak, toplumun bir yanda toprak sahibi kral, aristokrasi ve Kilise; diğer yanda da köylü kitlesi olarak bölen sınıf sistemi tarafından güçlü bir şekilde damgalanmıştır.

Bir ekonomik rejim olarak, bütün sınıfların taleplerini buluşturmak, üretmek ve ürünleri paylaştırmak konununda bir düzenleme ve yönetim ve din işleri için gereken giderlerin karşılanması yoludur. Bu düzünlemeler birkaç kenti ve küçük bir ticareti olan esas olarak tarımsal bir dünyada yapılmaktadır. Bu düzenlemelerin içinde bir de işbölümü yer almaktadır, bu işbölümü şu sözlerde ifadesini bulmaktadır : «Tanrının evi üç kısımdır. Bazıları çalışır, bazıları savaşır, bazıları dua eder.» Bu, eski İngiliz hanlarında yer alan ve «beş hepsi» adıyla da anılan yazıtlarda daha iyi anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda beş tane adam resmi bulunmakta ve altlarında şu yazılar bulunmaktadır : «Hepsine hükmediyorum. Hepsini yargılıyorum, Hepsi için savaşıyorum. Hepsi için dua ediyorum. Hepsi için çalışıyorum.» Eğer hükmeden, yargılayan, savaşan ve dua edenler işlerini iyi yapmak zorundaysalar, köylü ve zenaatkârların çalışmalarıyla beslenmek durumundadırlar.

Bunu nasıl yaptıklarını bir sonraki bölümde göreceğiz. Bu arada Avrupa'nın büyük bölümünü 8. ve 9. yüzyıllar boyunca alt - üst eden yeni göçleri incelemek zorundayız.

Normanlar. Viking hareketinin büyük dönemi 700 yılı civarında başlamış ve üç yüz yıldan fazla sürmüştür. Göçmenler tarımcılık ve hayvancılık için düşük olanaklar sunan topraklardan yola çıkmışlardır. Danimarka alçak kumlu bir yarımada olup, iklimi de soğuktur. Güney İsveç otlak için bazı alanlara sahiptir, ama bu ülke toprakları düzensiz, ince ve taşlıdır. Norveç ise çiftçilere daha fazla birşey sunmamaktadır. Buna bağlı olarak, toprağın sağladığı az miktardaki ürünler orman ve denizden sağlananlarla tamamlanmak zorundadır. İsveç-

li, bir kayığı olan bir çiftçi, Norveçli küçük bir çiftliği olan bir balıkçıdır. Toplayıcılık ve yakalamak bunların hayatında büyük yer tutmuştur, avcılık ve tuzakçılık yiyecek ve kürk sağlamakta, ormandan gıda maddesi elde edilmektedir ve bu ülkelerde bazı maden yatakları bulunmaktadır. Baltık kıyılarında amber, Kuzey Denizinde balık ve batıya doğru balina, fok ve deniz atları bulunmaktadır.

Bazı kuzey tekneleri yüzyıllar boyunca şarap, tuz, ince kumaş ve İskandinavya'da olmayan diğer ürünlerle bu İskandinav mallarını değiştirmek üzere, güney yollarını tutmuşlardır. Kuzeyli tüccarlar, Rusya'dan da mal alarak Kopenhag veya Wisby (Gotland adasında) gibi pazarlarda satmışlar veya Baltık ve Kuzey Denizlerinde bu malları taşımışlardır. Deniz, balıkçılık için olduğu kadar, korsanlık için de iyi bir alan meydana getirmektedir. Ve denizin ötesindeki ülkelerde talan veya ticaretle elde edilecek mallar bulunmaktadır. Talanla ticaret arasındaki sınır çizgisi, Akdenizde olduğu gibi, Kuzey Denizinde de zayıftır. İskoçya'nın batısında bulunan bir Viking mezarında bir şef kılıcı, bir kargı, bir savaş baltası ve bir terazi yer almaktadır.

Normanlar bu yolculukları için iyi gemiler geliştirmişlerdir ve kendileri de iyi denizciler olmuşlardır. Hız esas olduğunda, uzun ve ince gemiler kullanmışlardır. Kürek ve yelken kullanan bu tekneler, istila ettikleri ülkenin nehirlerinde de ilerleyebilmektedirler. Ticaretin savaşmaktan daha önemli olduğu durumlarda daha çok insan, koyun, büyükbaş ve yük taşıyacak ağır ve yavaş tekneler inşa etmişlerdir. Deniz yolculukları yaz aylarıyla sınırlıdır, çünkü kışın kuzey boylamlarında karanlık çökmektedir. Güneş ve yıldızlardan rehber olarak yararlanılmış, bunlar görünmez olduklarında ise, rüzgârın yönü ve suyun rengine bakılmıştır.

Seyrüsefer konusundaki bu ender yardımlarla Normanlar Kuzey Denizini aşacak bir şekilde yollarını bulmuşlardır veya İzlanda, Grönland ve Kuzey Amerika sahillerinin belirlenemeyen kıyılarına ulaşmak üzere Atlantiğe meydan okumuşlardır. 8. ve 9. yüzyıllar boyunca siyasal huzursuzluk ve muhtemelen aşırı nüfus, onların bu yolculukları artan bir güçle yapmalarına yol açmıştır. Bunun sonucunda o kadar kötü bir ün kazanmışlardır ki, Fransız kiliselerinde olağan yakarışlara bir madde daha eklenmiştir : «Tanrım Normanların kötülüklerinden bizi kurtar». Onyıllar boyunca uzun gemiler Britanya adaları, Alçak Ülkeler ve Fransa kıyılarına artan sıklıkta inmişlerdir. Kentler, köyler ve manastırlar, hatta Sen üzerindeki Paris ve Ren üzerindeki Mainz

kadar uzak olanları bile, bunların saldırılarına maruz kalmışlardır. İrlanda ve İskoçya yağmalanmıştır. Bazı talancılar Gaskonya körfezine, Cebelitarık boğazına, hatta Marsilya ve Piza'ya kadar gitmişlerdir. Danimarkalı ve Norveçliler batı denizlerinde dolaşırlarken, İsveçliler Finlandiya körfezi ve Riga'ya doğru doğuya gitmişlerdir, nehirlerden Rusya içlerine kadar girerek, Karadeniz ve Hazar denizine kadar güneye inmişlerdir. Piza 860'da batıdan saldırıya uğradığı sırada, İstanbul'da Kuzeyden saldırıya uğramıştı. Normanlar heryerde hazır ve nazırdırlar.

Bu saldırıların ekonomik etkileri karakter olarak tedricen değişmişlerdir. 9. yüzyıl boyunca, saldırılar daha fazla ve sert olduğu sürece daha fazla tahrib ve zenginliklerin yeniden paylaşımı söz konusu olmuştur. Batıdaki hedefler, Ren ve Fransız nehir vadilerindeki zengin çiftlik ve bağlar; tuz, şarap ve mamul malların satış için götürüldükleri fuar ve pazar kentleri veya madeni eşya ve yünlü kumaşların imal edildikleri bölge olan Alçak Ülkeler olmaktaydı. Bazı kentler tamamen tahrib edilmişler, bazı kırsal cemaat ve manastırlar haritadan silinmiş, ganimet alınmış ve şarap veya para cinsinden vergi toplanmıştır. Bu tahrib ve talan, maruz kalan bölgelerin ekonomilerini şiddetle etkilemiştir. Fakat Vikinglerin yol açtıkları zararlar iç savaşlar ve Macar istilalarıyla katlanmış olmakla birlikte, ekonomiyi ne tamamen boğabilmişler, ne de yok edebilemişlerdir. Bazı kentler başka yerlerde kurulmuş veya küllerinin üzerinde yeniden yükselmişlerdir, bazı tüccarlar işlerini sürdürmeye devam etmişler, üretim faaliyeti sürmüş veya canlanmış ve eski ticari doku yeniden biçimlenmiştir.

İstilacılar bu toparlanmaya bir miktar katkıda bulunmuşlardır. İzlanda ve İskoçya'nın batı ve kuzeyindeki adalar balıkçı çiftlikleri ve hayvan yetiştirilen alanlar olarak iskân edilmişlerdir. İrlandanın doğu kıyılarına bazı göçmenler yerleşmiş ve böylece Dublin, Limerick ve diğer kentler İskandinav ileri karakolları olarak önem kazanmışlardır. İngilteredeki kral Büyük Alfred Vikinglerin ülkenin kuzey - doğu yarısından daha fazlasını ellerine geçirmelerine izin vermeyecek kadar (880'lerde) becerikli olmuştur; fakat bu bölgede Danimarkalı önderler toprakları çabucak takipçilerine dağıtmışlar ve bunlar da on yıl gibi kısa bir sürede, savaşçılıktan çiftçiliğe geçmişlerdir. İkinci olarak, istilacılardan bazıları ticaret nedeniyle yerleşmişlerdir. Yerleşme ve ticaretin bu gelişimi feodal Normandiya dükalığının geçirdiği evrelerde çok güzel resmedilmektedir. Bu ülke 912'de Fransa kralı tarafından Normanların önderine verilmiştir. Yerliler ve yeni gelenler toprakları

işlemişler; dükalığın başkenti olan Rouen'lı ve diğer kentlerden tüccarlar kara, nehir ve deniz yoluyla şarap, tuz, balık ve kumaş ticareti yapmışlardır; ve bu arada damarlarında hala savaş arzusu taşıyanlar Normandiya'dan yola çıkarak 1016 - 1079'da Sicilya ve Güney İtalya'yı veya 1066'da İngiltere'yi fethetmişlerdir.

Bu kadar çok ülkede bağlantıları olan Norman tüccarlar çok uzaklara kadar iş yapabilirlerdi. Kuzey Denizi hemen hemen bir İskandinav gölü haline gelmiş ve Baltık Denizi ise tamamen bir Viking gölü olmuştur. İsveçli ve Danimarkalılar kürk, balmumu, deri ve köle edinmek ve Karadeniz ve Hazar Denizine giden eski yollardan geçmek üzere, Slav topraklarının içlerine girmişlerdir. Buralara silahlı gruplar halinde gelmişler ve tahkim edilmiş ticaret merkezleri kurmuşlardır. Bunlardan biri olan Novgorod, hem büyük bir fuar olarak, hem de bu noktadan itibaren Volga ve Dnyeper'in yukarı kısımlarında rahatça seyahat edilebilen bir merkez olarak, ticari tahkimatların en ünlüsü haline gelmiştir.

Volga Hazar Denizine doğru sakin bir şekilde akmaktadır. Bu denizin kenarında Varengler —Slavların İskandinavlara verdikleri ad— Orta ve Batı Asya'dan gelen tüccarlarla buluşabilmektedirler. Bu tüccarlar bir süre sonra incelenecek olan İslam dünyasındandırlar. Dnyeper Karadenize doğru kolay bir su yolu meydana getirmektedir. Bu nehrin orta kısımlarında, birçok kolun buluşma noktasında, Slavların ürünlerini getirdikleri ve birçok Slavın köle haline geldiği Kiev kenti bulunmaktadır. Her Haziran ayında büyük bir kayık filosu nehrin aşağısına doğru Kiev'den yola çıkmaktadır. Bu filo Karadeniz kıyılarında Kerson (bugünkü Sıvastıpol)'a ulaşınca, mallar Yunanlı tüccarlara satılmakta veya İstanbul'a taşınarak, kürk, bal, balmumu, amber ve köleler burada ipek, baharat, şarap, meyva ve madeni eşyayla değiştirilmektedir. Normanlar, Rusya'nın kalbinden geçen bu ticaretle uzun süre ilgilenmişlerdir, 9. yüzyılda Kiev'e tüccar veya paralı asker olarak çok sayıda gelmişler ve böylece Dnyeper havzasına ve bu bölgenin ticaretine egemen olarak, bu yolun Vareng yolu olarak anılmasına neden olmuşlardır.

Böylece Norman ticareti ve siyasal gücü bir yelpaze şeklinde yayılmıştır. Bu yelpazenin bir ucu Izlanda, diğeri Hazar Denizi ve tutulacak yeri de Wisby'dir İskandinavlar 12., 13. yüzyıllara kadar Avrupanın aracılarını meydana getirmişler ve bu tarihlerden sonra Alman kentleri tüccarları tarafından yerlerinden uzaklaştırılmışlardır. Bu

süre içinde Karadenizle olan ticaretleri Rusya'nın Tatarlar tarafından istilası ve Cenova ve Venedikli İtalyanların rekabeti nedenleriyle gerilemiştir.

Müslümanlar. Vikinglerin yol açtıkları karışıklıklar, güneyden gelen istilacıların bir süre alt - üst ettikleri bir kıtanın üstüne düşmüştür. Hz. Muhammed 632'de öldüğü zaman, Arap müminlerine uzaklara doğru yayılmayı ilham eden bir din bırakmıştı. Araplar kısa sürede Çin sınırları ve Indüs ağzına kadar olan bölgelerde Asya üzerinde egemenlik kurdular. Mısır ve Suriyeyi Doğu İmparatorluğundan fethettiler, Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirdiler ve 771'de Portekiz ve İspanya'yı fethetmek üzere Cebelitarık boğazını geçtiler. Kuzeye doğru ilerlemeleri 732'de Fransa'nın Poitiers kentinde durduruldu ve İspanya'ya geri döndüler. Karadan veya denizden Güney İtalya ve Fransa kıyılarını talan ettiler, Alp geçitlerine sızdılar ve buralarda 1000 yılı civarına kadar tutundular. Roma'yı yaktılar ve Akdenizin hemen bütün büyük adalarını —Kıbrıs, Rodos, Sardinya, Korsika ve Sicilya— ele geçirdiler.

Müslümanlar böylece Akdenizin iki ucunu birleştirdiler ve atlama taşı konumundaki adaları denetimleri altına aldılar. İlerlemeleri sırasında daha fazla zarar verdiler ve İmparatorluklarının sınırında çok sayıda savaş olduğu kadar, denizde de korsanlık yaptılar. Ancak, Araplar da Normanlar gibi, talandan ticaret ve yerleşmeye oldukça kolay bir şekilde geçtiler. Fethettikleri halklara hoşgörü gösterdiler ve Mısırlı, Suriyeli, Yahudi ve İspanyolların normal yaşama biçimlerini sürdürmelerine fazla karışmaksızın rıza gösterdiler; bunlar sadece vergi mükellefi uyruklar olarak görüldüler. İslamiyet ticarete şerefli bir iş olarak bakmıştır. Yönetim ve din bağları uzun mesafe yolculukları ve ticaretini kolaylaştırmış ve İslam dünyasının Asya sınırındaki ülkeler birçok endüstriyel veya tarımsal beceri, yöntem ve ürüne sahip olduklarından ve bunlar Avrupalıların sahip olduklarından üstün olduğundan, Batı bu durumdan yararlanarak efendilerinden ders almıştır.

İspanya ve Sicilya başlıca yararlanıcılar olmuşlardır. Müslümanlar buraların kaynaklarını Romalıların yaptıklarından da fazla geliştirmişlerdir. İspanya'da sulama sistemi yenilenmiş ve geliştirilmiştir. Yeni tarım yöntemleri getirilmiştir. Üzüm, zeytin ve tahıla ilaveten doğu ürünleri - pirinç, şeker kamışı, pamuk, portakal, ipek böceği için dut ağacı, şeftali, limon, çilek, gül, patlıcan ve ıspanağın geliştirilmiş bir türü— de yetiştirilmeye başlanmıştır. Endüstri, göç eden doğulu

zenaatkârlar sayesinde ivme kazanmıştır. Kordoba'da kağıt, halı, şal ve ince deri yapılmaktadır; Toledo ince kılıç ve zırh imalat merkezidir. Maden yatakları işlenmiş, gümüş madenleri yeniden açılmıştır ve merkezi yayla büyük bir hayvan çiftliği haline gelmiştir. Entellektüel hayat diğer islam merkezlerinden ilham almıştır. 10. yüzyılda Kordoba Avrupa'nın en medeni ve muhtemelen de en temiz kenti haline gelmiştir. Bu kentte 70 halk kütüphanesi ve 900 genel hamam bulunmaktadır. Sicilya'da ipek endüstrisi gelişmiş ve Palermo Orta Çağ Avrupa'sının en büyük kentlerinden biri olmuştur.

Müslüman dünyası ile Hristiyan Avrupa arasındaki ilişkiler hala karanlıktadır. Henri Pirenne ve bazı diğer bilginler, Arapların Afrika kıyıları ve Sicilyayı ele geçirmeleriyle, korsan gemileri yüzünden Akdenizin iki yarısı arasındaki ticari bağların koptuğunu ileri sürmektedirler. Pirenne'e göre, baharat, papirus ve diğer doğu malları batı pazarlarından kaybolmuştur; batı limanlarının caddelerinde artık ot büyümektedir; Papanın Müslümanlarla ticaret yasağı koymuş olması iki dine mensup insanları birbirlerinden ayırmaktadır; Viking ve Macar istilalarıyla ve iç savaşlarla devam eden bu ticaret kesilmesi Batı Hristiyanlığını kendine yeterli, küçük bir iç ticareti olan ama görünüşte dış bağlantıları olmayan bir konuma indirmiştir; ve ticari hayatın bir tüccar sınıfı ve tüccar kentlerle birlikte yeniden canlanması, hatta yeniden doğuşu 1000 yıllarından önce ortaya çıkmayacaktır.

Ticaretin yokoluşunun bu resmedilişine şimdi bakılınca, her açıdan çok karanlık bulmaktayız. Kuzeydeki Vikingler gibi Güneyde de Araplar zarar vermişler ama kentsel hayat ve dış dünyayla olan ticari temasları tamamen yok edememişlerdir. Limanlar kendilerini saldırılara karşı korumak üzere surlar inşa etmişlerdir. Gemiler korsanlar tarafından tehtid edilmişlerse de, bu Akdeniz sularında hiç de yeni birşey değildir ve eğer tekneler kendilerini savunacak silahlara sahiplerse güvenli yolculuklar yapabilirler. Papanın afaroz cezasıyla birlikte getirdiği ilişki yasağı Hristiyan olmayanları kapsamaktadır, bu durumda da Roma döneminden beri Avrupa ile Yakın Doğu arasındaki ticaretin büyük bölümü yürüten «Suriyeli» ve Yahudileri etkileyemez. Hristiyanlar için —Müslümanlar için de olduğu üzere— kaçakçılık bu türden yasaklardan kurtulmanın olağan bir yoludur. Amalfi ve Salerno gibi İtalyan kentleri sonunda Müslümanlarla anlaşmışlar ve Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'yle ticaret yapmışlardır. Ayrıca, Sicilya'nın batısındaki su yolları bloke edilmişse bile, Araplar Adriyatiğin girişini denetlemediklerinden, doğu malları bu deniz yoluyla getirilebi-

lir veya Vareng yoluyla Tuna'dan Orta ve Batı Avrupa'ya aktarılabilirler.

Böylece, Müslümanların Batıda belirmelerinin Hıristiyanlığın bu parçasının ekonomik felcini tamamladığına veya uzattığına inanmak güçleşmektedir. Üstelik biz İspanya ile Kuzey komşuları arasında birçok kişisel ve entellektüel temas örneği bulduk. Müslümanlar Fransız kadınlarla evlenmişlerdir. 10. yüzyılda Liège piskoposu Müslüman astronomi eserlerinin heyecanlı bir inceleyicisidir ve genç hıristiyan bilim adamları İspanya'ya matematik öğrenmeye gönderilmektedir. Kuzey, bilim, tıp, tarım, endüstri veya medeni hayat konusunda en iyi olmak istediğinde, İspanya'ya öğrenmeye gitmek zorundadır; ve okul kapılarının onlara kapandığına dair hiçbir işaret yoktur.

Müslüman ve Hıristiyan dünyaları arasındaki ilişkiler bir Fransız bilim adamı Maurice Lombard tarafından, yeni bir bakış açısı altında canlandırılmışlardır. Fransız tarihçisinin tezinin iki ana teması vardır. İlk olarak, fatih Müslümanlar Mısır, Doğu Akdeniz ve İran'daki manastır, kilise, mezar ve krallık veya özel hazinelerden, başta altın olmak üzere büyük hazineler ele geçirmişlerdir. Başlangıçta altın ganimet olarak alınmış, daha sonra da altın cinsinden talep edilen vergilerden ve Firavun mezarlarındaki süslerden elde edilmiştir. Bu hazine kaynaklarına ilaveten Müslümanlar Urallar, Orta Asya ve Habeşistan, Yukarı Nil ve Sudan (Sahra'nın güneyinden Nil'i aşarak Atlantiğe kadar olan bölge)'deki altın yataklarını işlemişlerdir. Böylece, ellerine geçmiş olan dünyanın bütün parçalarında, Hindistandan İspanya'ya kadar, tedavüle ve ticarete sürekli olarak değerli maden sağlamışlardır.

İkinci olarak, Müslüman dünyası kendine yeterli nitelikte değildi. Avrupa'dan satın almak (veya edinmek) zorunda oldukları mallar bulunmaktaydı : her iki cinsten beyaz köleler, kürk, kalay, madeni eşyalar ve Alçak Ülkelerde'de yapılan silahlar, gemiler için kereste, yünlü kumaşlar ve İstanbul'da imal edilen bazı lüks mallar. Bunların bir kısmı, bu malları Rusya'yı geçirerek satan Varenglerden alınmaktaydı. Bir başka kısmı ise Mısır veya Doğu Akdeniz'den Venedikliler tarafından alınmaktaydı. Bu arada İspanya, kendine gereken herşeyi Fransa'dan —Verdun İspanya pazarına yönelik kölelerin toplanma merkeziydi—, İngiltere'den veya Baltık Ülkelerinden sağlamaktaydı. Bu malların karşılığını İslam dünyası bazı lüks mallar ve diğer eşyalarla ama kısmen de altınla ödemekteydi. Avrupa'ya Kiev, Venedik ve İspanya

kanallarından giren bu madenin bir kısmı mücevher yapımında kullanılıyor, bir kısmı ticari olarak tedavül ediyor ve bir kısmı da İstanbul'dan Batı Avrupa'lıların arzu duydukları lüks malların alımında kullanılıyordu. Böylece İslam ve Hristiyan dünyaları birbirleriyle ticaret yapmışlardır ve Avrupa'nın birçok bölümü bu ticaretin kârlı etkilerini şu veya bu yoldan tatmıştır.

Zaman içinde, 11. ve 12. yüzyıllar süresince İslam gücü iç zayıflamalar ve dış saldırılar sonucu parlaklığını kaybetmiştir. Araplar Alp geçitlerinden uzaklaştırılmıştır, İtalyan kentleri korsanları etkisiz hale getirmiş ve efendileriyle uygun ticari koşullar sağlamak üzere pazarlık yapacak kadar güçlenmişlerdir. Normanlar Sicilya ve Güney İtalya'yı fethetmişlerdir. İspanya'da Müslümanların sınırı Aragon ve Kastilya krallıkları tarafından tedricen güneye itilmiş ve 1250'de yalnızca güneydeki Granada'ya (Gırnata) sıkışmışlardır. Bu tarihten çok önceleri Batı, Doğu ticaretine ve haçlı seferlerine başlamıştır.

Macarlar. Erken Orta Çağın üçüncü ve son saldırganları Macarlardır. 9. yüzyıl boyunca Asya'dan Güney Rusya'ya doğru ilerleyen Macarlar Tuna havzasına 900 yılı dolaylarında ulaşmışlar ve buradan da Kuzey İtalya ve Güney Fransa kadar uzak bölgelere sızmışlardır. Tuna'nın batısında, Frank İmparatoru Charlemagne'ın bir dizi başarılı sefer sonunda fethederek veya denetimi altına alarak İmparatorluğunun sınırlarını Kuzeyde Oder nehrine, merkezde Orta Tuna'ya kadar ve güneyde Balkanların dibine kadar genişlettiği toprakların içine girmeye başlamışlardır. Charlemagne İmparatorluğunun bu doğu ucuna hristiyanlığı getirmiş ve Germenlerle Slavların buralarda iskânını teşvik etmişti. Kendi mülkiyetine aldığı topraklarda veya vahşi alanlarda soylulara, piskoposlara ve manastırlara verilen yerlerde ormanlar açılmış, köylüler kuzey - doğudan buraya göç etmeleri konusunda, daha uygun çalışma koşulları sağlanarak, teşvik edilmişler ve yerli nüfusa daha iyi tarım teknikleri öğretilemiştir.

Macarlar bugün kendi adlarını taşıyan ülkeye çekilmek zorunda kaldıkları 955 savaşında yenilinceye kadar bu sınır iskân bölgelerinin çoğunu tahrib etmişlerdir. Bu arada, Frank İmparatorluğu Charlemagne'ın 814 yılındaki ölümünden sonra parçalanmıştır. Fransa olan batı yarısı iç savaşlar ve Normanlar tarafından örselenmiştir. Almanya diyebileceğimiz doğu yarısı ise daha şanslı olmuştur; ancak onun da siyasal ve dinsel karışıklıkları vardır ve efendilerinden önce halk bazen doğuya doğru ilerlemenin uygun olduğunu düşünmektedir.

Doğu İmparatorluğu. Daha fakir ve savunulması mümkün olmayan Batı'ya doğru sefere çıkan Doğu İmparatorluğu avantajlarının çoğunu kaybetmeden kazanımlarını genişletmiştir. İstanbul Roma'nın bir zamanlar olduğundan daha iyi bir ticari başkenttir, çünkü bu kent birçok işlek ticari yolun buluşma noktasıdır ve Doğu Akdenizdeki zenginlik üretim merkezlerine daha yakındır. İmparatorluğun zengin eyaletleri saldırıya uğramadan kalmışlar ve Justinianus (527 - 565) İtalya, İspanya ve Kuzey Afrika kıyılarını geri kalmıştır. Fakat ardılları Mısır, Kuzey Afrika, Güney İspanya, Sicilya ve Suriye'yi Müslümanlara kaptırmak zorunda kalmışlar ve bu arada Lombard'lar güneyi hariç İtalya'nın büyük bölümünü ele geçirmişlerdir. Fakat, İmparatorluk henüz Küçük Asya ve Balkanların büyük bölümünü elinde tutmaya devam etmektedir.

İmparatorluğun siyasal ve ekonomik kalbi olarak İstanbul çok büyük boyutlara erişmiştir. Bir milyon nüfus barındırdığından söz edilmektedir; eğer bu doğruysa konut ve sağlık sorunları (çöpçü köpekleriyle birlikte) ağır olmuş olmalıdır. Saray, Kilise, bürokrasi, ordu ve bahriye geniş bir pazar doğmasına neden oluyorlar ve Roma'da da olduğu gibi vergiler kente akıyordu. Slav ve İskandinav ürünleri kuzeyden, madenler Orta Avrupa'dan, kumaş ve madeni eşyalar Küçük Asya'nın ve Doğu Akdenizin endüstriyel kentlerinden gelmekteydi. Tahıl Mısır'dan gelmekteydi ve Doğu ürünleri uzun ticaret yollarından sağlanmaktaydı. İpek böceği kozaları 522'de Çin'den kaçırılınca, Çinlilerin ipek tekelini ellerinde tutmak için bütün çabalarına rağmen, ipekçilik artık Doğu Akdeniz'de de önemli bir üretim dalı haline geldi. Her büyük İmparatorlukta olduğu gibi, başkent birçok imalat ve dönüşüm endüstrisi geliştirmiştir. Zenaatkâr ve tüccarlar loncalar halinde örgütlenmişlerdi. Bu loncalar devletin sıkı vergilendirmesine ve denetimine tabiydiler; fakat Roma dönemindeki ırsi üyelik uygulaması kaldırılmıştı ve Justinianus bedava gıda maddesi dağıtımını iptal ettiğinde, zorunlu hizmet uygulaması da kaldırılmıştır.

Oldukça etkin bir bürokrasi, İmparatorluğu beceriksiz imparatorlar veya sınırlardaki sert darbeler sırasında bile sürdürmüştür. Bu bürokrasi, korsanlarla savaşmak üzere bir donanma, kentlerde veya yollarda asayişi sağlamak üzere bir polis örgütü, hem yerli hem de yabancı tüccarları denetlemek üzere bir teftiş kurulu, ticari ihtiyaçların doğrultusunda bir yasa derlemesi; ve sabit bir para sistemini ayakta tutmuştur. Bazı imparatorlar yönetim ve ekonomiyi ıslah etme konusunda enerjik ve kararlı davranmışlardır. Heraclius (610 - 641) İmpa-

ratorluğun *colonus*'lara dayalı olarak çalışan birçok toprak işletmelerine bağımlı bir sistem içinde kendini uzun süre savunamayacağını kabul etmiş ve yabancı paralı askerler için kamu topraklarının çoğunu harcamıştır. Bu plan orduya yeteri kadar asker veya savunmanın maliyetini karşılayacak yeteri kadar para sağlamıştır. Bu durumda imparator askeri hizmet karşılığında kendilerine toprak verilen kimselerle iskân edilen askeri yerleşme alanları kurmuştur. Bu plan çerçevesinde özgür köylülere toprak dağıtmış, karşılığında da onlardan vergi almıştır. Böylece savaşmak üzere bir köylü ordusu ve gelir sağlamak üzere vergi ödeyen bir köylülük oluşturmuştur. Bu sistem devlete yeni bir güç vermiş, ama bu uzun sürememiştir. 10. yüzyıldan itibaren toprak, kâr fazlalarını gayrımenkule yatıran zengin tüccarların, daha fakir komşuları aleyhine tarlalarını genişleten başarılı köylülerin, topraklarını büyütmek isteyen büyük toprak sahiplerinin ve Kilisenin ellerine geçmiştir. 1000 yıllarından itibaren alışılmış büyük toprak sahibi ve bağımlı köylü dokusu kendini yeniden kanıtlayarak egemen hale gelmiştir.

Erken Orta Çağ Ticareti. Batı'da İmparatorluk yönetiminin sona ermesi eyaletlerarası ticaret hacminde bir azalmaya yol açmıştır. Tahıl, şarap, zeytinyağ ve maden gibi malların akımlarında bir daralma görülmüştür. Fakat bazı uzun mesafeli malların ticareti, özellikle lüks mallarınki, devam etmiştir. Örneğin bir bölgenin özel bir ürünü geniş bir alanda talep edilmeye devam etmiştir. Yerel ticaret de genellikle sandığımızdan daha düşük boyutlarda bir düşme göstermiştir. Birçok barbarın zevklerinin Romalılaşması ve bazı kentlerin yaşamaya devam ederek veya canlanarak, Roma dönemindeki gibi tüketici ve zenaatkârların birleşme yeri haline gelmelerinin sayesinde yerel ticaret ölmekten kurtulmuştur.

İmparatorluğun son dönemindeki uzun mesafe tüccarlarının hepsine birden «Suriyeli» adı verilmiştir. Bunlar aslında Yahudi, Yunanlı, Ermeni, İranlı, İskenderiyeli ve diğer doğulu türleridir. Bu adamlar erken Orta Çağ boyunca kıtanın doğu ve batı limanlarını birbirlerine bağlamaya devam etmişlerdir. Bunların daha maceraperest olan bazıları Asya'nın bütününde dolaşmışlar ve ticaretlerinin Batıdaki sınırı Fransa, Doğudaki sınırı ise Hind veya Çin olmuştur. Bunlar en batıda Bordeaux veya Paris gibi kentlere kadar uzanmışlar; mallarını fuarlar, saraylar veya manastırlara taşımışlar; katedrallere madeni ve mamul eşya arzetmişler ve pamuk, baharat, kokular, değerli taşlar ve haçlar satmışlardır. Bunların karşılığında maden, kürk, köle ve batı kolonyal

sınırlarından diğer malları almışlardır. Suriyeliler tüccar, sermayedar, müzisyen ve seyyah olarak heryerde tanınmışlardı ve başlıca kentlerde kendilerine ait mahalleleri bulunmaktaydı. Batıya deniz yoluyla İstanbul'dan veya bazı Doğu limanlarından gidiyorlardı; veyahut Avrupa'nın ortasından yol alıyorlar ve Asya'dan Rusya içlerine giren, oradan da Kiev'den itibaren Dnyeper üzerinden Krakov, Prag, Regensburg, ve Mainz'dan Fransa'ya ulaşan yoldan geçiyorlardı. Sonraları Suriyeliler İtalyan kentlerinin artan rekabetiyle karşı karşıya kalmaya başlamışlardır; ama üç yüz yıl veya daha da fazla bir süre boyunca Avrupa'nın başlıca tüccarları olarak kalmaya devam etmişlerdir.

İtalyan Kentleri. Göç veya istilaların en kötü günlerinde bile, bazı İtalyan kentleri ayakta kalmaya ve endüstriyel veya ticari işlerini sürdürmeyi başarmışlardır. Bunlardan bazıları, bir dük veya psikopos oraya yerleştiğinde bir tüketim merkezi olarak gelişmişler ve mallar buraya civar kırsal alandan akarak kale veya sarayın halkını beslemeye yönelmiştir. Bazıları ise bir tarım veya hayvancılık bölgesinin pazar kenti olmuşlardır. Ve bazıları da giderek artan bir şekilde iskân edilmeye başlanan kuzey ve batı topraklarına ulaşan Alp geçitleri civarında yer aldıklarından ötürü, yeniden canlanmışlar veya ilk kez kurulmuşlardır. Başlıca İtalyan limanlarının çoğu hala Doğu İmparatorluğuna ait olmaya devam etmekte ve onun pazarlarına girebilmektedirler, fakat İstanbul gerektiğinde bir İtalyan kentinden donanma yardımı talep edebilmekte ve bunun karşılığında İmparatorluk limanlarındaki gümrük veya liman resimlerinden bağışıklık tanımaktadır.

İtalyan çizmesinin topuğunda bulunan Amalfi uzunca süre başlıca liman olmuştur. Bu liman aynı zamanda İstanbulun ileri karakoludur da, fakat Araplarla anlaşma halindedir ve böylece onların limanlarına girme hakkını kazanmıştır. Paraları ve denizcilik yasası heryerde kabul görmektedir. Bari, Napoli ve Salerno gibi diğer güney limanlarının adları tekrar kayıtlarda görülmeye başlamıştır. Fakat daha kuzeyde rakipler belirmektedir: Cenova, Piza, Lucca, Pavya, Milano ve Venedik. Pazar olarak Alplerin ötesine, Ren ve Tuna vadilerine, Alçak Ülkelere ve Fransa'ya kadar yayılan bu kentler, güneyli öncellerini gölgelemektedirler, çünkü kuzey ile güney Avrupa arasındaki ticaret artık çok büyük boyutlara ulaşmıştır.

Piza ve Cenova klasik çağdan kalmışlardır. Bunlar istilacılardan çok çekmişler, ama her zaman ayakta kalmayı başarmışlardır. 11. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanları Sardinya, Korsika ve Balear

adalarından uzaklaştıracak kadar güç kazanmışlardır. Tam bu sırada Normanlar da Sicilya'yı Araplardan geri almışlardır. Böylece bu İtalyan kentleri batı Akdenizde daha büyük bir özgürlüğe sahip olmuşlardır ama, Haçlı Seferleri Doğu Akdeniz limanlarını batılılar için cazip duraklar haline getirdiğinden beri doğu Akdeniz sularına gidememektedirler.

Venedik. Bu kentin klasik döneme ait bir geçmişi yoktur. Göçler sayesinde doğmuş bir Orta Çağ ürünüdür. Atilla Hunların başında olduğu halde 452 civarında İtalya'ya indiğinde, Adriyatik Denizinin tepesindeki kentlerin halkı lagünler ve kum yığınları arasında Adige ve Brenta nehirleri arasında kendilerine sığınak aramışlardır. Bunlar balıkçılık yapmışlar ve yaz ayları boyunca lagünler üzerindeki suyun buharlaşması üzerine geride kalan tuzları toplamışlardır. Bu mallar için pazar bulmuşlardır; son istilalardan kaçanlar bunların sayılarının artmasına neden olmuş ve ada evlerine sığamaz hale gelmişlerdir. 8. yüzyılın başlarından itibaren bu kent tüccarları vadi boyunca iş yapmaya ve geçitlerden geçerek Fransa ve Orta Avrupa'ya gitmeye başlamışlardır.

Hatta, bu tarihten önce gemiler inşa etmişler, Adriyatik kıyılarında dolaşmışlar ve İstanbul ile Doğu Akdeniz limanlarıyla ticari ilişkiler kurmuşlardır. Araplardan kopardıkları bir imtiyaz sayesinde Mısır Venediğin Balkanlar veya daha ötelerden sağladığı demir, kereste ve köleler için iyi bir müşteri haline gelmiştir. Venedik hızlı olduğu kadar canlı bir şekilde İstanbula yönelmiştir. Doğu İmparatoru Sicilya Normanlarına karşı onun yardımına geldiğinde ve 1082 Altın Sözleşmesini yürürlüğe koyduğunda, onun için büyük bir fırsat doğmuştur. Bu belge ile Venediğe yüz yıl süreyle İmparatorluğun her yerinde ticaret hakkı ve gümrük muafiyeti tanımaktadır. Bu durumda Venedikliler yerli tüccarlara nazaran daha iyi bir konumdadırlar. Daha sonraları Haçlı Seferleri sayesinde Venedikliler daha büyük zenginliklere kavuşmuşlar ve kentin adı «Altın Venedik» haline gelmiştir. Venedik Avrupa'nın kuzey - orta ve kuzey - batı sınırlarından hammadde ve köle toplayan, buralara Doğu ve Bizans mallarını arzeden ve ek olarak balık, tuz, cam ve kendi ürünü olan diğer çeşitli mamul ürünleri satan büyük bir limandır.

Kilise. Batıda İmparatorluğun gücü azaldıkça, Kilisenin maddi ve manevi iktidarı artmıştır. Hıristiyanlık 313 yılında resmen tanındıktan sonra, İmparatorlak ve laikler tarafından Kiliseye yapılan toprak ba-

ğışları hızla çoğalmıştır. Bina yapımı, bir dua edenler kitlesinin beslenmesi ve eğitim ve yardım gibi hizmetlerin yerine getirilebilmesi; krallıktan, soyluluktan ve halktan büyük miktarda mülkiyetin Kiliseye aktarımını gerektirmiştir. Vizigotlar İspanya'da Kiliseyi en büyük toprak sahibi haline getirmişlerdir ve Frank kralları o kadar cömert olmuşlardır ki, 700 yılında muhtemelen Fransa'nın üçte biri Kilisenin eline geçmiş durumdadır. Manastır tarikatları kurulduktan sonra —Benedikten'ler altıncı yüzyılda, Cluny tarikatı 10. yüzyılda ve Citeaux (cistercien'ler) tarikatı 12. yüzyılın başlarında— bağışların da miktarı artmıştır. Papa bir ara İtalyan topraklarının tahıl, demir, zeytin alanı veya orman olan topraklarından 5.500 km² civarında kısmına sahip olmuştur. Bazı Fransız piskoposları 9. yüzyılda 40.000 dönümden fazla toprağa sahip olurlarken, Saksonya'da bir rahibe manastırı 11.000 çiftliğe ve bir başka manastır da 15.000 çiftliğe sahipti.

Bu geniş mülklerin üzerinde papa, piskopos ve başrahip baron ve toprak soylusu olarak hüküm sürmüşlerdir. Bu toprakları işlettirerek veya özgür ve köle kiracılara vererek büyük gelirler elde etmişlerdir. Gelirin büyük bölümü ayni olarak alınmakta, bunun bir bölümü yerinde tüketilmekte, ama artanı pazara gönderilmektedir. Yün, kereste, mineraller, tuz, şarap, tahıl, keten ve yağ dinsel işletmelerden gelerek ticaret akımına katılmışlardır. Baronluk aynı zamanda yerel pazarlar veya fuarlar üzerinde denetim, değirmende öğütme tekeli, para basma, adalet yönetimi ve diğer gelir getirici hakları kapsamaktadır. Kilise aynı zamanda ruhani hizmetlerinden de gelir sağlamaktadır ve laiklerle alt düzeydeki din adamları çok sayıda ödentilerde bulunmaktadırlar. Kiliseyi sürdürmek için alınan *tithe* (onda bir) adındaki vergi insanların ürünlerinin onda biri kadar olmaktadır. Ayrıca birçok türden başka ödentiler de alınmaktadır: evlendirme, dua okuma veya kilise mahkemesinde görülen davalar için. Nihayet Papa astlarından ve bağımlılarından vergi ve ödentiler almaktadır. Yeni bir piskopos ilk yıl gelirinin tamamını Roma'ya ödemek zorundadır. Krallar ve prensler bazı miktarları ödemek zorunda kalabilirler ve Papalık 1000 yılından itibaren daha güçlü hale gelmeye başladıkça, yükümlülüklerin de miktarı artmıştır.

Bu tarihten itibaren Kilise «bir yönetici, toprak sahibi, rant toplayıcı, vergi koyucu, madde üreticisi, muazzam ölçekte emek - gücü istihdan edici, tacir, tüccar, bankacı ve ipotekçi, ahlâkın muhafızı, gösterişli yasalar yapıcını, vicdan zorlayıcısı —hepsini birarada—» (Thompson) olma yolundadır.

V

ORTA ÇAĞDA KIRSAL KESİM

Eğer 11. yüzyılda Avrupa'da mesleklere göre bir nüfus sayımı yapılsaydı, muhtemelen halkın hemen hemen % 90'ının geçimini tarımcılık, çobanlık, balıkçılık veya ormandan sağlayan kırsal kesim insanları olduğu ortaya çıkardı. Aynı tarihte çekilen bir hava fotoğrafı birbirlerine nehirlerle veya kaba yollarla bağlı, ama geniş ormanlar, çalılıklar ve bataklıklarla birbirlerinden ayrılmış bir köyler serpintisini ortaya koyardı. Bu dönemde birkaç kent vardır ama bunlardan ancak birkaçı 10.000'den fazla nüfus barındırmaktadır. 14. yüzyılın ortalarında çekilen ikinci bir fotoğraf köylerin daha genişlediklerini, hem sayılarının arttığını, hem de yayıldıklarını gösterecektir, çünkü Avrupalılar yeni alanlar açarak, drene ederek ve iskân ederek sınırlarını ileriye itmişlerdir. Yollarda, nehirlerde ve denizlerde; nüfusları, boyutları ve önemleri artan kentlere yiyecek ve hammadde daha fazla insan dolaşmaktadır. Fakat 1450'ler civarında çekilen bir fotoğraf ise sonraki yüzyıl boyunca çok daha düşük bir genişlemenin meydana geldiğini gösterecektir.

Bu yüzyıllar boyunca kırsal kesimi tasvir etmek iki zorlukla karşı karşıyadır. Bunlardan birincisi ,artık sadece Akdeniz bölgesini değil de, Avrupa'nın 10 milyon km²'lik alanının büyük bölümünü inceleme durumunda olmamızdır. İkincisi, bu kadar geniş bir alanın insanları aynı doku içinde yer alamayacak kadar çeşitlidirler. Buna bağlı olarak, dikkatli bir Orta Çağ kırsal hayat araştırıcısının farkettiği gibi «Toprak sorunları tarihinde, genelleştirme günahı kadar büyük bir günah yoktur.» ve «Orta Çağ hakkında, onun değişmeden kaldığına dair teoriden daha yıkıcı ve tehlikeli sapkınlık yoktur.» (Levett)

İktisat tarihi öğretiminin ilk dönemlerinde «tipik» bir *manoir*'ı tasvir etmek ve bütün kırsal hayatın bu türden olduğu izlenimini uyandırmak adetti. Fakat o zamandan bu yana, birçok geniş araştırma yapılmıştır, alan en cazip araştırma alanlarından biridir, bazı ülkelerde belgeler boldur, çalışma büyük sabır ve beceri gerektirmektedir, ama sonuçlar devrimci olabilir. Bu zor işte çalışanlardan biri olan Eileen Power şu sonuca varmıştır : «*manoir*» terimi aşağı yukarı «meme» kelimesi ne kadar

tasvir ediciyse, o kadar tasvir edicidir.» Aynı zahmetli çalışmalardan sonra Kosminsky *manoir*'ı özgür olmayan köylülerin (serf, vilain), baronlarının tarlalarını serfliklerinin ve kendi tarlalarını işleyebilmelerinin bedeli olarak işledikleri bir cemaat olarak tanımlamıştır. Bundan sonraki araştırmaları sırasında, 1279 yılında İngiltere'nin Orta bölgesinde *manoir*'ların kalesi olan alanda bile toprakların yalnızca % 60'ının «manoryal» olduğunu keşfetmiştir. Geriye kalanlar manoryal değillerdir veya bunlar *réserve* alana sahip değillerdir veyahut da tamamı *réserve* olup, serf tarlası bulunmamaktadır. Fransa ve kıtanın diğer bölgelerindeki araştırmalar böylesine bir çeşitliliği ortaya koymuşlardır. Lorraine bölgesindeki senyöriyal sisteme ilişkin yeni bir incelemeyi okuduktan sonra, bir gözlemci ellerini havaya kaldırmış ve şöyle haykırmıştır : «Nesnelere ne kadar fazla bakarsak bize o kadar fazla karmaşık gözüküyorlar». (Perroy)

Çeşitlilik birçok faktöre bağlıdır. Muhtemelen Avrupalıların çoğunun köylerde yaşamasına rağmen, bazı bölgeler o kadar dağlık, tepelik, iyi topraklardan yoksun veya o kadar ormanlıktır ki, bu bölge köyleri geçimliklerini sağlayamazlar ve buraları iskân edenler tek başlarına yaşayan çobanlar olmaktadır. Bazı alanlar pazara diğerlerinden daha kolay ulaşabilmekte ve bu nedenle geçimlik tarım yerine ticari tarım uygulamaktadırlar. Laik veya Kilise mensubu olsunlar, büyük toprak sahipleri topraklarını ve özellikle de *réserve* arazilerini küçük toprak sahiplerininkinden daha rasyonel ve sistematik biçimde yönetmektedirler —ve konu hakkında bildiklerimiz büyük toprak sahiplerinin tuttukları kayıtlardan edinilmektedir—. Bazı alanlar yakın tarihlerde iskân edilmişlerdir, ve bu toprakları işleyen köylülere, onları bu vahşi alanlara çekmek üzere bir takım özgürlükler tanınmıştır. Nihayet, bir de zaman unsuru vardır; 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar olan dönemi belirleyen yayılma ve refah, izleyen fırtınalı günlerde devam etmemiş veya ettiyse bile bu zayıf kalmıştır.

Réserve (Domain) ve Köylü İşletmeleri (Tenure). Biraz önce işaret ettiğimiz çeşitlilik, geniş ölçüde aynı terimdeki değişmelerin ürünüdür. Bu terim Avrupa halkının —krallar, soylular, Kilise mensupları, köy papazları ve köylüler— toprağın ürünüyle geçimi sorunudur. İlk dört sınıf toprak sahibidir. İlk üç sınıf bütün zamanlarını alan askeri, dinsel ve siyasal yükümlülükleriyle veya herhangi bir tarımcılık yapma zevkleriyle aşırı meşguldürler. Manastırcılık hareketi genellikle «çalışmak ibadet etmektir» sloganıyla başlamıştır. Toprak, geliriyle sahibini nasıl doyuracaktır?

Üç yöntem düşünülebilir. Bunlardan birincisi *latifundium* tipi işletmeciliktir. Fakat köle emeğiyle yapılan bu cinsten tarım artık söz konusu değildir ve özgür veya serf emeğiyle uygulanabilmesi muhtemelen mümkün değildir. Başka hiçbir nedeni olmasa bile, toprak sahibi çalışanları ve ailesini beslemek, giydirmek ve barındırmak zorundadır. Deney göstermiştir ki, köylüler baronları hesabına hasat yaparlarken, onlara bazen verilen yiyecek ve içecek onların çalışmalarının değerinin üstünde değere sahip olmaktadır. Birçok *manoir*'ı olan ve işi başından aşkın bir toprak sahibi her işletmenin işlerini yönetmek üzere birer kâhya tutabilir, ancak hem dürüst hem de becerikli kâhyalar kolaylıkla bulunamamaktadır. Genel olarak, terazinin kefesi bu işletmecilik tarzına doğru eğilmemektedir —belki yüksek fiyat ve kaynaşmalı piyasa durumları hariç—.

Tam ters uçta yer alan ikinci yöntem, bu toprağı köylü işletmeleri halinde bölmektir. Bu durumda baron kiracılarından nakit veya ürün cinsinden toplayacağı rant ve diğer yükümlülükler sayesinde yaşayabilir. Bazı koşullarda bu çözüm caziptir. Toprak sahibini, büyük ölçekli tarımda kaçınılmaz olan karışıklık ve belirsizliklerden korumakta, ona sürekli ve görünüşte sabit bir gelir sağlamaktadır. Ayni ödentiler baron ve evinin kişisel gider ve tüketimlerini karşılamaya yeterli olabilir ve nakdi ödentilerle de baron diğer ihtiyaçlarını satın alabilir. Baronun olağan konutundan uzakta olan kiracı çiftçiler, ürünlerini pazarda satıp, rantlarını nakden ödemek durumundadırlar. Bunu yapabildikleri sürece çiftçilik işlemlerinde oldukça geniş bir serbestiden yararlanırlar. Fakat kiracıların ürünlerini satacakları, baronun da ihtiyacı olan malları satın alabileceği pazarların varlığı gerekmektedir. Eğer fiyatlar düşerse, kiracı ürünü karşılığında daha az para elde eder, oysa baron parasını aynı miktarda ister. Eğer fiyatlar yükselirse roller tersine döner.

Orta bir yol olan üçüncü yöntem erken Orta Çağda egemen olan koşullar altında daha tercih edilire benzemektedir (veya kaçınılmaza) ve bu yöntem o kadar uyumlu olmuştur ki, bazı bölgelerde Orta Çağın sonuna kadar devam etmiştir. Toprağın bir kısmı —herhalde yarısı kadar büyüklükte olan kısmı— baronun *domain*'i *(réserve)* olarak kalmaktadır. Bu toprakta onun evi, şato veya kalesi bulunmakta; burada kendi, ailesi, ev hizmetkârları, memurları, muhtemelen bazı zenaatkârlar ve savaşçılar —bunlar ya yılın bir bölümünde veya tamamında burada ikâmet etmektedirler— yaşamaktadırlar. *Réserve*'de geri kalan alan tarım alanı olmaktadır. Toprağın geri kalan kısmı köylülerin elindedir. Bura-

yı kullanmanın bedeli olarak, *domain*'i işlemekte, kendi tarlalarından elde ettikleri ürünün bazılarından bir miktar vermekte, ve belki de bir miktar para ödemektedirler. Böylece toprak sahibi, *domain*'in doğrudan ürünü tarafından beslenmekte ve buna ek olarak rant ve diğer ödentileri almaktadır. Köylü ise kendi tarlasına ayırma hakkına sahip olduğu kendi emeği ve ailesinin diğer üyelerinin emekleriyle elde edilenler sayesinde yaşamaktadır.

Toprağın bu paylaşımı ve işlenmesi için düzenlenmesi, kırsal toplumun çeşitli katmanları arasında olmaktadır. Krallar bazı toprakları kendi doğrudan ihtiyaçları için kendilerine almışlardır. Söylendiğine göre Charlemagne bu büyük toprak malikânelerinden 1.600 taneden fazlasını kendine almıştır. Fatih Guillaume İngiltere'yi ele geçirdiğinde kırsal alanın beşte biri civarında kısmını kendine almıştır. Bu kral malikânelerinin çoğunda bir kral çiftliği köylüler tarafından işlenmektedir; buranın ürünü, rant olarak toplananlarla birlikte yerel memurlar, savaşçılar veya kral ve çevresi burayı ziyaret ettiklerinde onlar tarafından, tüketilmektedir. Charlemagne sonunda Aix-la- Chapelle'de (bugünkü Aachen) bir başkent kurmuş, fakat burada nadiren bulunmuştur; Fatih Guillaume'un ise sabit bir başkenti olmamıştır. Her iki kral da ömürlerini bir topraktan öbürüne gezerek, bunların ürünlerini ve komşu *manoir*'dan getirilenleri yerinde tüketerek, geçirmişlerdir.

Kralın yaptığını daha az miktarda toprak sahibi olan baronlar da yapmaktadırlar. Bunlardan büyük rütbeli olanları, yanlarında maiyetleri olduğu halde, topraklarının ürün ve rantını tüketerek ve çeşitli av olanaklarından yararlanarak, birinden öbürüne dolaşıp durmuşlardır. Tek bir toprakta sürekli oturan ve o tek toprağın gelirine bağımlı olan bir baron, feodal hiyerarşide alt mertebededir.

Kilise ve manastırlara ait tarımsal işletmeler de *réserve* ve köylü işletmeleri halinde bölünmüşlerdir. Kuruldukları ilk günlerde Benediktin'ler, çekildikleri uzak yerlerdeki topraklarında sıkı çalışmak zorunda kalmışlar, fakat daha sonra çok yorgun, zengin ve feodal olmuşlardır. Meskûn toprakların ve köylerin bir kısmının onlara bağışlanmasına başlanmıştır. Karışık günlerde köylü ve zenaatkârlar onlara sığınmışlar; barış günlerinde ise, halk onların manastırlarına ait vahşi toprakları tarıma açmaya gelmişlerdir. Böylece, rahipler bu laiklerin emek ve ürünleriyle yaşamaya yatkın hale gelmişlerdir. 1082' de kurulan Citeaux tarikatı (mensuplarına cistercien denilir) iplerin bu gevşemesinden kaçınmaya karar vermiştir. Tarikat kuralları top-

rak veya serf bağışlarını kabul etmeyi yasaklamaktadır. Tarikat mensupları her işlemi; çiftçilik, çobanlık, imalat, inşaat ve ev hizmetlerini, kendileri yapmak zorundaydılar. Fakat bu işler kısa süre sonra laik biraderlere *(conversus, conversi)* devredilmiş; tarikat mensubu rahipler özgür çiftçilerin gözetimi ve kiracılar tarafından işlenen *domain* arazinin yönetimini onlara aktarmışlardır.

Bu *domain* ekonomisi toprak yönetiminin egemen biçimi olmuş, ama evrensel ve ebedi olamamıştır. Bazı baronların sürekli ziyaret edilemeyecek kadar uzakta, küçük veya baronun tüketebileceği bir merkeze taşımaya değmeyecek kadar az ürün veren toprakları olmuştur. Bu cins topraklarda *domain* oluşmamıştır; köylüler toprağın tamamına yayılmakta ve rantlarını ürün veya nakit cinsinden barona ödemektedirler. Diğer yandan, başlangıçta bir *domain* varolsa bile, toprak sahibi bunun doğrudan işletilmesini kendisi için sıkıntılı ve daha az kârlı olduğunu düşünerek, burayı da köylü işletmeleri haline dönüştürebilmektedir. Böylece mülkiyeti altındaki toprağın tümünü köylülere bırakmakta ve kendi de onların ödedikleri artan miktarda ayni ve nakdi rantlarla geçinmektedir. Bir tarımsal işletme ticari tarım akımına sürüklendiğinde, buranın sahibi pazar için tarım yapmak üzere, *domain* alanını genişletebilir veya burayı köylülerine terkederek, işin risklerini de onlara bırakabilir. Toprak sahibinin kararı izleyen bölümde incelenecektir.

Köy Sınıfları. Fatih Guillaume'un memurları 1085 - 1086'da İngiltere'yi sayım işlemine tabi tutup, sonuçları Domesday Book'a kaydettiklerinde, köylülerin tümünü dört kategori halinde toplamışlardı: Nüfusun % 12'sini meydana getiren özgürler, *villain* (serf, % 38)'ler, *cottar* veya *bordar*'lar (% 32) ve köleler (% 9). Her başlık büyük bir statü veya işlenen toprak basamakları farklılaşması içermekteydi, fakat bu sınıflandırma gene de yararlıdır. Ev hizmetleri ve toprakta istihdam edilen köle sayısı düşüktür ve muhtemelen azalmaktadır. Kölelik İngiltere'de 1200'ler civarında, Fransa'da biraz daha önceleri ortadan kalkmış, ama Akdeniz ülkelerinde daha uzun süreler devam etmiştir. Böylece, köylüler Domesday sayımındaki kategorilerin ilk üçünden birine ait hale gelmişlerdir.

Ekonomik olarak özgür köylüler ve *villain*'ler genel olarak —ama her zaman değil— kendilerini ve ailelerin geçindirecek kadar ve her zaman işledikleri bir toprağı tasarruf etmektedirler. *Cottar* veya *bordar* işletmeleri daha küçüktür —bir bahçe veya işlenebilir alandan 40 ilâ

200 ar'lık bir alan—. Bütün zamanını buraya harcasa, kendini ve ailesini ayakta tutması mümkün olmayacaktır. Ayrıca endüstriyel bir iş yapması —marangoz, değirmenci ,demirci, dokumacı demirci veya fırıncı— gerekmektedir; fakat daha sıklıkla karşılaşılan durum olarak, o büyük çiftçiler veya baronlar hesabına ücretle çalışan bir tarım işçisi olmaktadır. Görünüşte topraksız olan bu işgücü kitlesi *villain* ve özgürlerin toplam nüfusuna nazaran fazla büyük değildir —Domesday rakamlarına göre % 50'ye karşılık % 32—. Avrupa'nın diğer bölgeleri için böyle karşılaştırmalı rakamlar bulunmamaktadır, fakat toprakları olmayıp esas olarak ücret veya endüstriyel becerileri sayesinde yaşayan çok sayıda insanın varolduğunu biliyoruz.

Köylüler işledikleri toprağın büyüklüğüne göre farklılaşmaktadırlar, fakat özgürler diğerlerinden *kişisel statülerinden* ötürü ayrılmaktadırlar. Özgür kişi silah taşıyabilir, ama *villain* taşıyamazdı. Özgür kimse kızını istediği gibi evlendirebilir, oğlunu rahip yapabilir veya bir hayvanını istediği gibi satabilirdi. Bir *villain* ise efendisinin izni olmaksızın veya bir bedel ödemeksizin, bunlardan hiçbirini yapamazdı. Ekonomik anlamda daha önemli olarak özgür köylü oldukça düşük bir yıllık ayni veya nakdi rant karşılığında toprak işlemekteydi. Eğer bu rantın bir bölümünü emek cinsinden ödemek durumunda kalırsa, *villain*'lerin durumunda olduğu gibi bu haftalık düzenli iş yükümlülükleri halinde olmayıp, sadece hasat zamanında fazla işgücüne ihtiyaç duyulduğunda birkaç işgünü olmaktaydı. Dövenle buğday dövmek veya çatalla gübre atmak gibi ağır ve pis işlere koşulmuyordu. *Villain*'in ise toprağını «döven ve çatalla» elinde tuttuğu söylenmekteydi. Özgür köylü toprağa bağlanmamıştı, istediği zaman burayı bırakabilir veya oğluna miras bırakabilirdi. *Villain* (serf) toprağa bağlanmıştı, ondan sonra da oğulları aynı akıbete uğramaktaydılar, ayrıca ardılları babalarının işletmelerini tasarruf edebilmek ve hayvanlarıyla teçhizatını miras alabilmek için ağır bedeller ödemek zorundaydılar.

Bu cinsten ayrımların bazıları Avrupa'nın birçok yerinde görülmüştür. Fransa'da *villain franc* veya *vilain libre*'ler vardır ve bunlar İngiliz özgürlerine benzemektedir; diğer yandan *villain serf* İngiliz *villain*'inin karşılığı olmaktadır. Ekonomik olarak temel fark *villain*'in emek, ürün ve gelirinden talep edilenlerle, özgür köylülerinkinden talep edilenler arasında yatmaktadır. Hukukçular bu ayırım konusunda bilmece çözmeye başladıklarında, baronun özgürlerden talep ettiklerinin kısıtlı olduğuna, fakat serften talep edilenlerin sınırsız olduğuna karar vermişlerdir. «Baronun arzusu» *(voluntas domini)* ön plana çıkmaktadır; *vil-*

lain'e ağır yükler koyabilir veya kaldırdıklarını yeniden empoze edebilir. Özgür kişi eğer baron ondan daha fazla isterse, kral mahkemesine başvurabilir, oysa *villain*'in bu cinsten bir korunma olanağı yoktur.

Ancak serfin de «manoir örfü»nde *(consuetudo manerii)* bir savunma hakkı vardır. Serf bir «örfi kiracı» dır. Herhangi bir düzenleme, ayrıcalık veya yükümlülük« insan hafızasının tersini hatırlamadığı» zamandan beri kabul edilmiştir ve bu durumda serfin hak ve yükümlülükleri onun gözünde değişmez bir niteliktedirler. Bunların temeli bir belge olmayıp, insan hafızası ve adına örf denilen köy ihtiyarlarının sakladıkları mirastır. Baronun veya kâhyasının eski örfe karşı yaptıkları her uygulama «okumasız -yazmasızın inatçı hafızası» (Cam)'na çarpmakta ve itiraz ve belki de isyana yol açmaktadır.

Böylece *consuetudo* ile *voluntas*'ın sürtüşecekleri aşikârdır. Ama, bunu böyle yapmak zorunda oldukları ise o kadar aşikâr değildir. Baron için önemli olan işletmesinden elde ettiği gelirdir. Bu durumda, toprağındaki üretimden alabildiği emek, ürün ve paranın tümüne el koymak ister, ama gayrimemnun kılınmış köylüler üretken olmaktan çıkar veya kentlere ve sınır bölgelerine kaçarlar. Eğer her baronun bir canavar ve her köylünün de tatlı bir masum olduğunu söylersek, resmi bozmuş veya renksizlendirmiş oluruz. Bazı baronlar açgözlüdürler ve bazı dönemlerde köylülerden daha fazla gelir sağlamak için ciddi eğilimlere girmişlerdir. Fakat Orta Çağ köylüsünün, bütün ülkelerdeki ataları gibi, elinde tuttukları konusunda inatçı, daha fazla elde etmek için iştahlı ve bir cins popüler eğlence biçimi olan ve köyün monotonluğunu ortadan kaldıran mahkemelerden çıkarı olduğunda hiç kaçınmayan bir kimse olduğunu göstermek, gerçekleri göstermek olacaktır. Bir tarihte bir kâhyaya köylüler önemli bir ödentiyi almaması için rüşvet vermişlerdir. Kâhya görevinden ayrılınca bu usülsüzlük meydana çıkmış, fakat bu sefer köylüler bu ödentinin ödenmemesinin artık *manoir* örfü arasında yer aldığı konusunda israr etmişlerdir. Muhtemelen birçok örf *manoir*'da baron tarafından kayıt altına alınmıştır.

Doğrudan Üreticilerin Yükümlülükleri. Emek Hizmetleri. Doğrudan üretici rantını üç yoldan biri veya birkaçı halinde ödemektedir: emek, ürün veya para. Eğer tarımsal işletmenin büyük bir *domain*'i *(réserve)* varsa, emek hizmetleri *(corvée,* angarya) daha büyük olmak durumundadır. İngiltere'de bir *virgate* veya *bovate,* Fransa'da bir *manse,* veya Almanya'da bir *hufe* tasarruf eden serf kendinin ve ailesinin ihtiyaçlarını sağlayacak büyüklükte bir toprağı kendi hesabına işlemek duru-

mundadır; bu büyüklük, işlenen alanda 25 ila 35 akr arasındaki bir tarla olarak değişmektedir. Bu tarla karşılığında *résérve*'de haftada üç, dört, hatta beş gün çalışmak zorundadır. Eğer, bu *haftalık çalışma*'yı onun hesabına yapacak bir ailesi yoksa, kendi toprağı işlenmeden kalacaktır; fakat *virgate* ürünüyle geçinen büyükana ve baba, ve ana ve karıları ve çocuklarıyla birlikte gençlerden oluşan bir aile olduğu durumlarda, ailenin emek arzı hem *résérve,* hem de *virgate*'e rahatlıkla yetebilmektedir. Diğer yandan, bir angarya çalışma «gün»ü genelde yarım gün —uzun bir sabah veya öğleden sonra olmaktadır.

Bu haftalık çalışma *domain*'de normal bir günlük ve mevsimlik rutin kazanmıştır; sürmek, tohum ekmek, biçmek, otları temizlemek, tarlaya gübre atmak, *manoir*'daki ev ve binaları onarmak, setleri işler hale getirmek, çitleri düzeltmek, engel inşa etmek, yolları onarmak ve toprak sahibinin ürününü pazara veya tüketileceği *manoir*'a taşımak gibi. Fakat, gerçekten çok fazla işin olduğu dönemlerde —saman biçmek, balyalamak ve özellikle hasat— serf daha fazla gününü barona vermek zorunda olup, haftada üç gün yerine, muhtemelen dört veya beş gün çalışmak ve ailesinin tüm yetişkin üyelerini baron hesabına çalışmaya getirmek zorundadır. Bu fazla çalışma İngiltere'de *boon work* adıyla bilinmekte ve bazen çiftlik işlerinin ötesine taşmaktadır. Eğer *manoir* sahibi baron avlanmaya gelirse, serfler onun bu zevkine yardımcı olmak üzere oyuna katılmak zorundadırlar. Bir İngiliz manastır başrahibi balık avlamaya gidince, bir boru ile köydeki herkes ona yardım için çağrılıyordu. Baron bir başka mülküne gittiğinde eşyaları yolun bir kısmı boyunca serfler tarafından taşınmaktaydı. Bu durumlarda köylüler daha fazla işgücü talepleri karşısında itiraz etmekteydiler, bu itirazların başarısı ise baronun *voluntas*'ının yeni ve acaip tezahürleri karşısında *manoir* örfüne sığınarak direnebilme becerilerine bağlı olmaktaydı.

Boon work, köylülerin tam da kendi ürünleri için işgücüne şiddetle ihtiyaç duydukları bir döneme rastlaması nedeniyle, köylüler nezdinde diğer angaryalara nazaran daha da istenmeyen birşeydi. Toprak beyi köylülerin acılarını çalışma sırasında onlara yiyecek veya içecek veya her ikisini birden vererek ve çalışma bittikten sonra bir hediye vererek unutturmaya çalışıyordu. Diğer yandan, *manoir* örfü çalışmanın bir «kuru *boon*» - yani çalışma sırasında yalnızca ekmek veya peynir gibi katı gıdaların verileceğini— veya «ıslak *boon*» —yani çalışma sırasında et, balık veya kuvvetli bir çorba ve bunlarla birlikte bira veya şıra verileceği— olacağını belirtmektedir. Saman biçme işlemi bittikten sonra, köy-

lüler kendilerine bir çatal dolusu saman alabilirler. Eğer baronun en iyi koyunu koruda kaybolursa ve köylüler onu çitleri aşmadan önce yakalarlarsa, bir akşam ziyafetine hak kazanırlar. Hasat yapanlara, hasadını yaptıkları her akr tarla başına yarım demet tahıl verilmelidir. Daha önce andığımız başrahip balık avlamayı bitirdikten sonra, yakalananların yarısını almakta ve geri kalanını köylüler götürmekteydi; fakat «eğer 4 veya 5 ayak veya daha büyük bir balık köylüler tarafından yakalanırsa, başrahip bunu almak için 6 peni ödemelidir.»

Serflerin maruz kaldıkları angarya yükümlülüklerinin toplamı büyüktür. Angarya işgücü birçok kimse tarafından karşılanmaktadır ve isteksizce verilebilir veya iş kötü bir şekilde yapılabilir. Bu angarya işgücünü günü gününe örgütleme, onu yönetme ve her serfin hangi işleri yapacağını belirleme görevi çok kolay bir iş değildir. Bu işler genelde baron veya onun hesabına *manoir*'ı yöneten kâhya *(bailiff)* tarafından *reeve* adlı bir görevliye devredilmektedir. *Reeve,* bir serftir, ama onların en önemlilerinden biridir. Köylülerin sunduğu bir listenin içinden baron tarafından seçilmektedir, ama aslında seçimi yapan diğer doğrudan üreticiler olmaktadır. *Manoir* ekonomisinin her ayrıntısı onun gözetimi altındadır, fakat emek-gücünün başı olma onun en ağır görevidir, çünkü hem baronun, hem de arkadaşları olan köylülerin istek ve ihtiyaçlarını dengelemek durumundadır. Bazen köylülerden rüşvet almakta, bazen de kâhya gibi baronunu soymaktadır.

Nakdi ve Ayni Yükümlülükler. Nakdi ödentiler doğrudan üreticinin ticaret yoluyla para kazanabilme becerisine bağımlıydı. Bazı dönemlerde veya bazı şanssız bölgelerde ticaretin ve elde edilen para hacminin küçük olduğunu düşünmekte serbestiz, fakat herhangi bir gelişkin tarımsal toplumda paranın tedavülden tamamen uzakta olduğunu düşünemeyiz. Ayni ödenti daha kolaydır. Üç ayda bir veya bazı kutsal bayram günlerinde köylüler barona bazı nakdi ve ayni ödentilerde bulunmuşlardır. Yumurta ve tavuk birçok rantın içinde yer almaktadırlar, özellikle Noel ve Paskalya ödentilerinde. Noel pastası, Noel odunu, bir kuzu veya bir koç, şarap, kumaş, tahıl, malt, peynir, tuz, pulluk, nal —son ikisi demirciden— gibi nesneler rant kayıtları arasında yer almaktadırlar. Bir kiracı St. Michel yortusunda yeni ürününden 1 *quarter* (2.91 hl.) buğday, St. Martin yortusunda bir peck (9.1. l.) buğday, 4 bushel (1 bushel: 36, 348 l.) arpa ve 3 tavuk; Noelde 1 horoz, iki tavuk ve üç peni değerinde ekmek vermektedir. Bir *manoir*'ın doğrudan üreticileri 4/11/4 paund nakit olarak ve «St. Pierre yortusu aşkına» 10 koç, 400 ekmek, 40 tabak yemek, 34 tavuk ve 260 yumurta getirmekte-

dirler. Polonya'da çiftçi köylüler tahıl, bal, balık, keten ve kümes hayvanları sağlamakta; köylü zenaatkârlar ise tekerlek, tahta kaplar, toprak kâse ve şişeler getirmektedirler. Bir İsviçre köyü toprak baronuna her yıl 300 peynir göndermektedir.

Birçok durumda ayni ödeme belli sabit bir miktarda olmakta, ama baron üreticinin elde ettiği ürünün sabit bir oranı olmaktadır. Oran kullanımı, Kilise'ye yapılan *tithe* (onda bir) ödentileri nedeniyle iyi bilinmektedir. Bu uygulamaya toprak baronunun üreticiye yalnızca toprak değil de, topraktaki üzüm ve zeytin ağaçları ve muhtemelen gübre, haşere öldürücü, tahıl tarlaları için tohumluk ve bazı araçları da sağladığı durumlarda rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda köylüler bir cins yarıcılık usülüne göre çalışmaktadırlar.

Ayni ve nakdi ödentiler basit rant miktarının üstüne çıkmaktadırlar. Bunlar vergilendirme unsurlarını içermekte ve toprak baronundan çok baron (yönetici) kimliğinden ötürü toplanmaktadırlar. İngiliz serfi «toprak ve hayvan miktarına uygun yardım ve *taille* (biçme) vermek» zorundadır. Fransa'da baronun daha büyük bir vergileme kapasitesi vardır ve bütün doğrudan üreticilerin ürünlerinden *taille* almaktadır. Ayrıca, yerel kilisenin denetimini ele geçirmiş olduğundan, *tithe*'i kendi hesabına toplamakta ve müminler tarafından ödenen bu verginin küçük bir bölümü köy papazının eline geçebilmektedir.

Bazı serf ödentileri arızidir. *Merchet* bir serf kızını evlendirdiğinde veya bir dul kadın yeniden evlendiğinde ödenen bir yükümlülüktür. Bu, özgür olmama halini belirleyen ödentilerin en yaygın olanlarından biridir, fakat aynı zamanda bir de ekonomik haklılaştırması bulunmaktadır, çünkü bir kimse *manoir* dışında evlendiğinde hem bu kuşakta, hem de gelecek kuşaklarda *manoir*'ın emek arzını azaltmış olmaktadır. Serfin oğlu Kiliseye girmek üzere eğitilmişse, baron haklı olarak bir emekçinin ve ileride baba olacak bir kimsenin kaybının telafi edilmesini talep etmektedir. Serfler her ne kadar toprağa bağlanmışlarsa da, başka bir yere kaçabilirler ve onları geri getirmesi masraflı ve zordur. Bu durumda, *manoir* dışında kaldıkları sürece yıllık olarak *chevage* adıyla bilinen bir ödentide bulunmak zorundadırlar.

Serfin ölümünde baronu *heriot* veya *relief* talep etmektedir. Birçok manoryal talep gibi *heriot* da eski bir uygulamadan türemedir. Bir savaşçı öldüğünde ona şefi tarafından sağlanmış olan savaş teçhizatı şefe geri dönmekteydi. Serfler savaşmamışlardır ama geçmişte bir zamanlar atalarına bir baron tarım teçhizatı ve hayvan sağlamıştır. De-

mek ki *heriot* serfin geride bıraktığı hayvanlara yönelik bir taleptir. Birçok örnekle, bu talep serfin en iyi hayvanıyla sınırlı olarak kalmaktadır, fakat bazı yerlerde bunun ötesine geçmektedir. Örneğin Gal ülkesi sınırında bu talebin içine serfin erkek atları, domuzları, keçileri, arıları, arabaları, bakır araçları, elbiselik kumaş, tuzlanmış et vb. girmektedir ve bu «ülkenin örfü uyarınca» olmaktadır. Ölen serfin dulu veya oğlu bunları geri alabilir ve ek olarak *relief* ödemek zorundadır. *Relief* bazen ölen serfin ödemekte olduğu bir yıllık rant tutarına kadar yükseltilebilir.

Hayvan satışı, han işletilmesi ve şarap ile bira satışı eğer serfler tarafından yapılacaksa, bu gibi işler baronların tekelinde olduğu için belli miktarlarda ödenti yapılması gerekmektedir. Aynı şekilde, toprak devirlerinde baron kendi mülkiyetindeki toprağın kullanımının el değiştirmesini onaylamak ve bu hakkını belirlemek üzere, gene belli bir miktar almaktadır. Baronun yerel adalete egemen olmasının gerçek bir ekonomik değeri vardır. *Manoir* mahkemesi tarafından kararlaştırılan çeşitli ceza ve bedellerin tümü onun kesesine gitmekte ve *justicia magnum emolumentum est:* adalet en büyük gelir kaynağıdır, sözünü doğrulamaktadır.

Köylüler baron tarafından kurulmuş olan kamusal nitelikli, örneğin değirmen, üzüm presi, bira atelyesi, fırın, boyahane, değirmenli testere veya eğirme değirmeni gibi işletmelerden yararlanmaları halinde bedel ödemektedirler. Köylüler başlangıçta tahıllarını bir dibek veya el değirmeninde öğütmekte, ürünlerini bir boru içinde sıkıştırarak sıkmakta ve kendi kumaşlarını kendileri yapmaktaydılar. 1000 yıllarından itibaren bazı Fransız baronları bu cinsten uygulamalara bir *ban* getirmişler ve değirmen, pres gibi şeylerin sahipliğini kendi tekellerine almışlardır. Bu *banalité* uygulaması çabucak yayılmıştır. İnatçı direnmeler, Almanya ve Fransa'nın bazı bölgelerinde bu uygulamanın genelleşmiş olduğunu kanıtlamaktadırlar, fakat İngiltere'de lordlar duruma egemen olmuşlardır. Bazı manastırlar büyük değirmenler kurmuşlardır —bunlardan birinde 6 çift değirmen taşı vardı— ve köylülerin bunları kullanma zorunluğu konusundaki kararlarını çok katı bir şekilde uygulamışlardır. Değirmen, sabit sermaye yatırımının en erken örneklerinden biridir. Baron sıklıkla, tekel hakkını köyün resmi değirmencisi, fırıncısı, boyacısı, eğricisi olan birilerine devretmiştir. Bu adamlar bu işleri elle veya ayakla yapılacağından daha iyi yapmışlardır; fakat müşterileri fiyatı ağır bulmuşlar ve ona genellikle bir dolandırıcı olarak bakmışlardır. Bu gibi kimselerin gömleği «dünyanın en cesur şeyidir» çünkü «hergün bir hırsızı koynunda tutmaktadır.»

Köylü İşletmesi. Bu çeşitli ödentilerin karşılığında, basit bir gündelikçi olmayan köylü, bir ev, bahçe, gerekli çiftlik binaları, işlenebilir alanda bir tarla, çayır ve korudan birer parça, hayvanlarını *communia* otlağında otlatma hakkı, baltalıktan ve ekilmeyen alandan kendi ve hayvanları için turba, odun ve yiyecek alma hakkı edinmektedir. Dengeli bir karma ürün üreten çiftçilikte elinde tuttuğu işlenebilir alan parçasının büyüklüğü 25 ilâ 35 akr (1 akr: 40, 467 ar arasında değişmektedir. Başlangıçta, vassalin fiefinde olduğu gibi, köylü işletmesi de muhtemelen bölünemez nitelikteydi ve toprak sahibine geri dönmekte ve bir sonraki kuşağa aynen intikal etmekteydi. 13. yüzyıldan itibaren bu bütünsellik gevşemiştir. Muhteris ve başarılı köylü, böylece daha fazla toprak kiralayarak işletmesini büyütme olanağına kavuşmuş, bu arada diğerleri gerilerlerken, bunlardan bazıları başka yerlere gitmek zorunda kalmışlardır.

İşlenebilir Tarlalar. İzleyen sahifelerde biri batı İngiltereden, diğeri Ren bölgesinden iki köy haritası yer almaktadır. Bunlardan her ikisi de 19. yüzyıl başlarına aittir, ancak bunlar Orta Çağ boyunca ılıman Avrupa'da çok ürünlü tarımın egemen olduğu bölgelerin iki genel özelliğini yansıtmaktadırlar. Birinci özellik, işlenen alanın tarlalar halinde bölünmüş olmasıdır. Bu alan uzun şeritler halinde kesilmiştir. Bu şeritler genellikle 220 yarda (1 yarda: 0.91 m.) uzunluğunda ve 22 yarda genişliğinde olmaktadırlar. İkinci özellik ise köylülerin işletmelerinin bütün bu tarlalardaki şeritlerin bazılarına veya tamamına dağıtılmış olmasıdır. Fransa ve İngiltere'nin bazı bölgeleriyle Akdeniz bölgesinde bulunan bu toprak dağılım tarzının alternatifi, hepsi birarada bulunan kare veya dikdörtgen bir tarla veya çiftlik olmaktadır. Bu tarla tek bir parça olarak, bir köy yerine bunun içinde yaşayan bir köylü tarafından işlenmektedir. Fakat, halkı tek bir köyde toplu olarak yaşayan ve dışarıya, dağınık şeritlerde çalışmaya giden «çekirdeklenmiş» köy daha yaygındır. Bu tür, Rusya kadar Doğu'ya yayılmıştır ve doğu, orta ve batı Avrupa'nın birçok bölgesinin 19. yüzyıl başlarındaki toprak haritalarında görünür durumdadır. Bu tür Yeni İngiltere'nin tarıma açılan yeni topraklarında görülmektedir ve yakınlarda çekilen fotoğraflar vahşi Yeni Gine'nin ortalarında benzeri bir durumu göstermektedirler.

Bu şeritli tarlalar hakkında birçok açıklama getirilmiştir. İşte bunlardan bazıları :

1. Bir köy kurulduğunda ve buranın halkı bir toprak parçasını işlemeye başladığında, her aile bu topraktan bir pay almıştır. Zamanın

akışı içinde, ekilen alana yeni tarlalar eklenmiş ve her çiftçi her yeni tarladan da pay almıştır.

2. Ancak birkaç çiftçinin ağır toprağı işleyebilecek, 6 veya 8 öküzden oluşan takıma ve pulluğa sahip olabilmeleri nedeniyle, sürme işlemi ortaklaşa yapılmaktadır. Bir tarla sürülürken ve herkesin burada payı varken, diğerine tohum atılabilir ve bir sonraki de sürülmeye hazırlanabilir.

3. İşlenen alanın farklı kısımları değişik arzulanma derecelerine sahiptirler. Bunların iyi, orta ve fakir; yakın veya uzak; batak veya iyi drenajı olanları vardır. Kuru mevsimlerde alçak topraklar tepedekilere nazaran daha iyi beslenirler, yağışlı mevsimlerde durum tersinedir. İşletmelerin oldukça geniş bir alana dağıtılmaları, hava koşullarının değişkenliğine ve tehlikelerine karşı garanti sağlamaktadır.

4. Periyodik dağıtımların da rolleri olmuştur. Bazı yerlerde toprak başlangıçta yılda bir yeniden dağıtılmıştır, fakat sonra bu uygulama seyrelmiş ve talepçilerin sayısında önemli değişiklikler olunca yapılır hale gelmiştir. Eğer, köyün arazisinde benzeri bir artış olmaksızın çiftçi sayısında büyük bir artış olursa, her çiftçiye yeni bir oranlamayla her tarlada bir şerit toprak düşecek şekilde yeni bir dağıtım yapılmaktadır.

Bütün bu düşüncelerde, özellikle ilk ikisinde, belli ölçüde gerçeklik payı vardır. Fakat uzun şeritler halindeki tarla parçalarının, kuzey Avrupa'nın bazı bölgelerinde kullanılan bir cins pulluk nedeniyle teknik bir açıklaması olmalıdır. Akdeniz pulluğu, bir veya iki öküzle çekilen bir sabandır, bu saban hafif güney toprağı üzerinde çizgi çizmekte, toprağı döndürmemektedir. Toprak bir yönde sürüldükten sonra karşı yönde sürülmektedir. Herbir yöne doğru, muhtemelen 40 yarda uzunluğunda olan kare tarla, Yunanlı ve Romalı çiftçiler için olağan birimdi. Bu cinsten bir saban Kuzey Avrupa'nın ağır ve nemli topraklarında kullanılamazdı.

Hristiyanlığın başlangıç yılları civarında, tekerlek üzerine takılmış ve kendi izi üzerinde dönecek şekilde yapılmış ağır pulluğun Yukarı Tuna vadisinde kullanıldığı işitilmiştir. Bunun kuzey Avrupa'da benimsenmesi yavaş olmuşa —yüzyıllar boyu— benzemektedir ve iki hayvan tarafından çekilen sabanı da, bunun daha ucuz olması ve birçok toprak tipi için daha uygun olması nedeniyle, yerinden oynatamamıştır. Fakat, 1000 yıllarından sonra, aşağı yukarı 8 öküz tarafından çekilen tekerlekli bir pulluk, tarıma yeni açılan ve özellikle kireçli topraklarda ye-

tişen ağaçların temizlenmesiyle elde edilen suyu çok seven kireçli tarlalarda, giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak, geç Orta Çağ tarlası, bir öküz takımının dinlenmek üzere durmadan önce sürdüğü mesafelerden oluşan sürüm yarıklarına tekabül eden şeritlerden oluşmaktadır. Ve nihayet, bir yerleşme birimine baktığımızda, arazi birimi olan akrın, bir sürme ekibinin bir uzun sabah çalışması sırasında işleyebileceği alanın toplamı olduğunu, bunun boyunun bir uzun şerit *((furrow long: furlong:* 220 yarda) olduğunu ve eninin de 4 *rod, pole* veya *perche,* yani 22 yarda uzunlukta olduğunu görürüz.

İşlenen şeritler başlangıçta boyut veya sürme zamanı olarak sıkı sıkıya eşit büyüklüklerde olmaktaydılar ve bu durumda bir serf bunlardan, herbiri hemen hemen bir akr büyüklüğünde ve çeşitli tarlalara dağılmış 30 tanesini tasarruf ediyor olmalıydı. Fakat, en geç 13. yüzyıldan itibaren, çocuklar arasında paylaşımlar veya başkalarına devir nedenleriyle, şeritler hem kısalmış, hem de daralmışlardır. Yarım veya çeyrek akr olanları bollaşmıştır. Bir İngiliz *manoir*'ında 240 yarda uzunluğunda ve 5 yarda genişliğinde çeyrek akrlık bir parça, herbiri bir başka serf tarafından işlenen 24, 156 ve 60 yarda uzunluklarında üç parça halinde bölünmüştür; 6 akrlık bir alan 10 serf arasında 20 parça halinde bölünmüştür ve köyün tamamında 2.000 ayrı şerit veya bunların kesirleri bulunmaktadır.

Köy İşbirliği ve Denetimi. Bu dağınık işlenebilir arazi parçalarını bireyci bir temel üzerinde işlemek olanaksızdır. Eğer her çiftçi ne zaman sürüleceği, ne zaman hasat yapılacağı veya tarlasını ne zaman nadasa bırakacağını kararlaştırırsa, muazzam bir çit yığını gerekli olurdu —ki bu saçma olurdu—. Şeritler yan yana durmaktadırlar ve çoğu zaman aralarında bir sınır çizgisi bile bulunmamaktadır. Baronun *réserve*'inin veya Kilise *réserve*'inin tarlaları da bunların arasında şeritler halinde dağınık bir şekilde bulunmaktadırlar. Bazı köylüler bir sürüm ekibi meydana getirecek kadar at veya öküze sahip değillerdir, bazılarının pulluğu yoktur, bazılarının bu hayvanları besleyecek yeterlikte toprakları yoktur, bazılarının aile bireylerinden birini çoban olarak kullanacak yeterlikte hayvan varlıkları yoktur. Sürme ve hayvan gütme işlerinde işbirliği, bu nedenlerle kaçınılmazdır ve tarımın düzenlenmesi esaslı bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

İşbirliği ve düzenlemenin nasıl yapıldığı çok açık değildir. Baronun geniş bir *réserve*'e sahip olduğu ve böylece işlenen alanda birçok şeridi olduğu durumlarda, köylüleri birlikte çalıştırma konusundaki etkisi ve ekim alanındaki denetimi güçlü olacaktır. Baronun *réserve*'inin küçük

veya hiç olmadığı durumlarda köylüler kendilerinin efendileri olabilir ve bazı köylü toplantılarında kendi kurallarını koyabilirler. Bu kurallar, sürmeye başlama ve hasadın sonu tarihlerini saptamakta ve aynı zamanda hangi tarlaların ekileceğinin sırasını belirlemektedir. Gene bu kurallara göre, tahıl tarlalarının ve çayırların ne zaman açılacağına —veya Fransızların dedikleri gibi *vaine pâture* haline geldiğinde— karar verilmekte ve hayvanlar burada otlamaya gelebilmektedirler, veyahut da ikinci otun ne zaman bitmeye başlaması gerektiğine karar verilmektedir. Bunlar saman biçmenin ne zaman başlayacağına, her serfin diğerinin alanına tecavüz etmemesine karar vermişler ve uygulamışlardır. Hayvanlarını ekili tarlalara salanlar veya küçük ve büyük saldırılardan birini yapanlar için cezalar vardır. Köylüler koyun, inek, domuz çobanlarını ve bağ bekçilerini atamakta, otlakların kullanımını denetlemekte ve yollar, kanallar ve köprüleri gözetmektedirler.

İki ve Üç Tarla Sistemleri. Belirli bir kural olmamasına rağmen bir düzenleme —ürün dönüşümüne ilişkin olanı— kesindir. İkinci bölümde gördüğümüz üzere, Akdeniz çiftçileri toprak tükenmesi ve düşük miktardaki yağışlarla tarlaları bir yıl ekip bir yıl masada bırakarak, mücadele etmişlerdir. Bu ikili rotasyondur veya bir tarlanın ekili, diğerinin de nadasta olduğunu düşünürsek, ona «iki - tarla» sistemi adını veririz. Ilıman Avrupa'da yağmur eksikliği yoktur, fakat toprak tükenmesi mümkündür. Germen yerleşimlerinin ilk günlerinde bir tarla birkaç yıl ekildikten sonra bırakılmak ve çayıra veya ota terkedilmek zorundaydı. Bu uygulama, terkedilebilecek yeteri kadar toprak bulundukça memnuniyet vericiydi. Amerikan öncüleri gibi, kuzey Avrupa'nın ilk çiftçileri de bir parçanın üretkenliğini tükettikten sonra, yeni bir «maden»e doğru gidebilirlerdi. Fakat, zaman içinde, bir köyün yakınlarındaki bakir tarla arzı sona ermiş ve elde olanları korumak üzere plan geliştirmek gerekmiştir. Böylece iki - tarla, hatta üç - tarla sistemleri kullanılır olmuştur. 13. yüzyılda Fransa, Almanya ve İngiltere'de çiftçilerin ilerleyebildikleri bütün bölgelerde ikili rotasyon uygulanmaktaydı. Tarım uzmanları üçlü rotasyonun ikili rotasyona nazaran üstünlüklerini sayıyorlardı, ama andığımız üç ülkede de ikili rotasyondan daha fazla üçlü rotasyon uygulaması bulunmamaktaydı. Üçlü rotasyon sisteminde her tarladaki her şerit, iki yıl üst üste ürün vermekte ve üçüncü yıl nadasa bırakılmaktaydı ve nadas sırasında iki veya üçkere sürülerek ottan temizleniyor ve gelecek iki ürün yılı için gücünü kazanması sağlanıyordu. Bu rotasyon —ürün, ürün, nadas— ürün - nadas'a dayalı ikili rotasyona nazaran daha az toprağı üretim dışı bırakmaktaydı. Fakat uygulama alanı, zengin toprakların bulunduğu bölgelerle sınırlıydı.

Antikite ve Orta Çağ yazarları veya ilerlemeci çiftçiler gübrenin toprağı yenilediğini, hatta verimsiz nadas yılını da kurtardığını biliyorlardı. Fakat, gübre kullanımı bunun arzıyla sınırlıydı. Hayvanlar otlak, çayır veya ormanda yiyecek peşinde dolaştıklarında, ihtiyacı olan tarlalar yerine gübreyi buralara saçıyorlardı. Ahır, güvercinlik, kümeslerden ve diğer benzeri yerlerden toplanan gübreler ihtiyaca yeterli olmaktan uzak kalıyorlardı. Böylece tarlalar az ürün veriyorlar ve yeterli saman elde edilemediğinden hayvanlar soğuk kuzey kışına dayanamıyorlardı. Önemli miktarda hayvan, kışlık yem açığından ötürü ölmüşlerdir. Bu durumda karşımıza en önemli kısır döngülerden birinin tarihi çıkmaktadır : gübre kıtlığı saman arzını kısıtlamakta; bu kısıtlı saman arzı gübre arzını sınırlamakta ve bu böyle sürüp gitmektedir; işlenebilir alanın yarısını veya üçte birinin her yıl tembel tembel oturmasıyla birlikte.

Üçlü rotasyon bulunabilen en iyi plandı, fakat Orta Çağ tarım yazalarının onu tasvir etmeleri Levett tarafından «boş bir hayal» olarak tanımlanmıştır, çünkü bunlar gördüklerini değil umduklarını anlatmaktadırlar». Bazı bölgelerde köyün yakınındaki tarlalar —infields— ikili veya üçlü rotasyonla işlenmekteydi, fakat daha uzakta olanları —*outfields*— onlara gübre atmaya zaman ve emek harcamaya değmeyecek kadar uzaktaydılar. Ama, bunlar gene de sürülüyor, birkaç yıl ürün alındıktan sonra, çayır veya işlenmeyen alan haline dönüşmeye bırakılıyorlardı.

İşlenen alanlarda tarım yapılması köylülerin çok zaman harcamalarını gerektiriyordu. Günde bir akr olmak üzere, tarla sürmek zamanın çoğunu alıyordu; nadasa bırakılmış 10 akr toprağı olan bir serf, adet olduğu üzere burayı üç kez sürmek için 30 uzun sabah harcamak zorundaydı. Hasat ise, bir başka uzun işti. 1380'de 250 akr büyüklüğünde olan bir İngiliz *manoir* çiftliğinin hasadını yapmak için 275 kişinin 2 gün çalışmaları gerekiyordu, yani akr başına 2,2 adam/gün. Bu kadar emek sarfının ödülünün ne olduğuna dair bazı çizgilere sahibiz. İngiliz *manoir*'larına ait kayıtlar, her bir tohumluk buşel başına 4 veya 5 buşellik bir getirinin normal hasat olduğunu göstermektedirler. Bu rakam eski, sulanmış Mezopotamyadaki bire sekiz buğday veriminin oldukça altındadır. Bu aynı zamanda, bugünkü İngiliz buğday veriminin üçte biridir ve «tohum verimindeki üç katlık artış Orta Çağ tarımıyla modern tarım arasındaki farkı ölçmeye geniş ölçüde yaramaktadır» (Beveridge).

Çayır ve Communia Toprakları. İşlenen alanlardan sonra en önemli toprak parçası, köylülerin iklimin baskısıyla özellikle soğuk aylarda

kapılarından dışarı çıkamamaları nedeniyle, kışlık hayvan yemi olan saman yapmak üzere onun otuna bağımlı olduklarından ötürü, çayırdır. Çayırdaki ürün, işlenen alanlarda tarla tasarruf edenler arasında paylaştırılmalıdır; çayır kesirler halinde bölünmeli ve yıllık olarak kurayla dağıtılmalı veya her köylü bir parçanın sürekli tasarrufuna sahip olmalıdır; fakat yıllık tahsisler daha sık rastlanılan usul olmuşa benzemektedirler.

İşlenen tarlalar gibi, çayır da hayvanlara karşı çit, hendek gibi şeylerle korunmaktadır. Tıpkı onun gibi, hasattan sonra, ikinci ot bitene kadar, hayvanlar otlasınlar diye açılmaktadır. Fakat, köyün geri kalan kısımlarındaki toprakların etrafında engeller yoktur. Buraları herkese açıktır. Buralarda hayvanlar yiyecek peşinde dolaşırlar ve köylüler geçimleri ile çalışmaları için gerekenlerin çoğunu buradan sağlarlardı. Doğal bataklıkların olduğu bölgelerde veya ağaçsız düzlüklerde açık çayırlar daha geniştir, fakat ormanlık alandan temizlenerek tarıma açılmış bölgelerde bu kısım küçüktür ve hayvanlar yiyeceklerini ağaçlar arasından sağlamak zorundadırlar. Ormanlar «köylüye Tanrının lütfudur. Atlarını burada otlatmakta, buna karşı bazı yerel kurallar olmasına karşın büyükbaş hayvanlarını, koyunlarını ve keçilerini yavrularıyla birlikte —yazın yeşil ot kışın kuru ot peşinde— buraya salmaktadır. Domuzlar meşe palamutlarını yemektedirler.» (Parain) Orman köylünün kendine, vahşi meyvalar, böğürtlen, kabuklu yemişler ve diğer yiyecekler, yabani hayvanlar, kereste, hayvanların ve kendinin yatağı için malzeme sağlamaktadır. Böylece *communia* toprağı kırsal üçgenin —işlenen alan, çayır, *communia*— üç açısından biridir.

Çayır hakkı teorik olarak serfin şeritlerini işleyebilmesi için gereken çeşitli hayvanlarını doyurabilsin diye, işlenen alanda tasarrufunda bulunan tarlaya oranlı olmak zorundadır. Bütün hayvanlar ve insanlar için yeterli *communia* toprağı varolduğu sürece herhangi bir düzenleme gerekli olmamıştır. Bolluk sona erince, denetim kaçınılmaz hale gelmiştir. En basit biçimi içinde kısıtlama şu şekilde getirilmiştir: «Hiç kimse çiftlik ve hayvan ihtiyacı için kışın kullandığından daha fazlasını yazın çayır ve işlenmeyen alanlardan alarak buraları aşırı kullanamaz.» Veyahut da bazı mevsimlerde buraları kullanıma kapatılmıştır, özellikle yeni fidanların ve meyva ağaçlarının büyümelerini sağlamak üzere, hayvanlar ormanlardan çıkartıldıklarında. Bu arada baronlarla köylüler arasında sürtüşmeye yol açan iki zorluk ortaya çıkmıştır. İlk olarak, nüfus arttıkça köyün yakınında daha fazla işlenen toprağa ihtiyaç duyulmakta ve bunlar *communia* alandan açılmak istenmektedir. İkinci

olarak, feodal soyluluk boş zamanının çoğunu avlanarak geçirmektedir. Eğer köylüler ormanı hayvanlarıyla doldururlarsa vahşi hayvanlar için yiyecek, hatta vahşi hayvanların kendileri tükenirler.

Bu noktalarda baronla köylülerin çıkarları sürtüşmektedir. Baronlar *communia* alanı üzerindeki haklarını ilan etmişlerdir. Bu alan üzerindeki yerleşimin yayılması gelecek bölümde incelenecektir. Ormanların baronlar tarafından av sahası ve gelir kaynağı olarak korunması, orman kuşağı içindeki birçok bölgenin acil sorunu haline gelmiştir. İngiltere'de geniş alanlar, özel yasa ve mahkemelere tabi olan, krallık ormanları haline getirilmiştir. Bu ormanlar ağır nakdi ve bedensel cezalarla korunmuştur. Buralardan ağaç kesmek, avlanmak veya ayrıcalıklı hayvanlara ait yiyecekleri toplamak kesinlikle yasaktır. Kullanılabilen orman alanının daralmasına ve kullanımına getirilen kısıtlara rağmen, ağaçlık bölgeler Orta Çağ boyunca köylüler için önemli bir geçimlik kaynağı olmaya devam etmişlerdir.

Çaba ve Gelir. Kuzey Avrupa tarımı, muhtemelen Akdenizin güneşli eteklerine ve kesinlikle de Nil kıyılarının milli topraklarına nazaran daha fazla çaba gerektirirken, daha az getirisi bulunmaktaydı. Çiftçi ağır çabasına karşılık düşük bir ödülle yetinmek zorundadır. Karısı her işe koşmaktadır, tarım faaliyetine katılmakta ve elinden geldiğince imalatta bulunmaktadır. Çocukların çalışması olağandır. Kızlar ve oğlanlar çeşitli birçok işler yapmaktadırlar. Bütün ev halkı çalışmakta, fakat bütün bu işgücünün emeği sonucu, gerekli olanlar çıktıktan sonra geriye pek fazla birşey kalmamaktadır. Üç yetişkin kuşağın küçük bir evde tıkış tıkış birarada yaşamaları olgusu, ev inşa edecek sermayenin kıt olduğunu düşündürmektedir. Bu arada, hali vakti yerinde köylüler yeni mallardan birkaçını elde edebilmektedirler.

Düşük gelir ve çok yavaş biriken sermaye de, savaş, açlık ve salgınlar tarafından tüketilmektedir. Savaş, orduların geçtiği alanların elden çıkmasına neden olmaktadır; bunlar taşınabileni götürmekte, taşınamazı da tahrip etmektedirler. Almanya'daki *investiture* (yetki belgesi) mücadelesi (1075 - 1122), İngiltere'de Stephan'ın hükümdarlığı sırasındaki iç savaş (1135 - 1154) ve daha sonra Yüz Yıl Savaşları (1337 - 1453) gibi çatışmalar çok miktarda hayat ve mülkün yok olmalarına yol açmış, vergi ve feodal talepleri arttırmış ve hem güçlünün hem de fakirin haydutluğa başvurmaları durumunu ortaya çıkartmıştır.

Açlık daha ciddidir, çünkü daha geniş bölgeleri etkisi altına almakta ve ulaşım yetersizliği gıda açığının kapatılmasını engellemekte-

dir. Orta Çağ Avrupa'sının hava koşulları bugünkülere benziyorsa da, iyi hasat dönemleri asla iki veya üç yıldan fazla sürmemiş ve iki veya üç yıl süren kötü hava koşulları dönemleri tarafından izlenmişlerdir. Buna ek olarak, birkaç on yıl süren nisbi iyi dönemlerle, gene aynı uzunlukta nisbi kötü dönemler vardır. 11. yüzyılda yaygın açlık dönemleri vardır. İngiltere'de 1287 ile 1293 arasında büyük fırtına, sel baskını ve jeolojik bozulmalar yaşanmıştır, 1307'de sel baskınını, 1314 - 1316'da açlık ve 1325 - 26'da uzun bir kuraklık izlemiştir. 1314 - 1318 açlığı aynı zamanda Kıta'nın bütününü etkilemiştir. Anvers'deki tahıl fiyatları 1315 başıyla Haziran 1316 arasında % 300'den fazla artmıştır. Açlığı salgın hastalıklar izlediğinden, köylüler ve kent halkı sinekler gibi ölmüşlerdir, savaşlar askıya alınmış veya haydutluk eylemlerine dönüşmüş, öküzler sürümden alınarak yenilmiştir, çünkü fareler yenilecek birşey bırakmamışlardır.

Alan açlıkla hazırlanmamış olsa bile veba yine de gelmiştir. Vebanın pnömonik olan türü doğrudan enfeksiyon yoluyla yayılmaktadır, fakat bübonik denilen türü fareler ve onu farelerden alıp insanlara aktaran bitler aracılığıyla yayılmaktadır. Orta Çağın ahşap ve kerpiç evleri, hem kentlerde hem de köylerde mikroplu fareler ve bitler için iyi yuvalar meydana getirmektedirler. En fazla zarar veren veba salgınlarının en büyüğü Kara Ölüm (Kara Veba) adıyla bilinmektedir. Bu salgın 1346'da Asya'dan Kırım'a gelmiş ve izleyen dört yıl boyunca buradan Avrupa'da yayılmıştır ve 1360'la 1400 yılları arasında çeşitli tarihlerde çeşitli yerlerde ortaya çıkmıştır. İlk salgın sertlik ve meydana getirdiği yıkıntı alanı —Karadenizden İzlanda'ya kadar— açısından en geniş olanıdır. Bu salgın heryere eşit darbeler indirmemiştir; kalabalık kentleri, deniz limanları ve manastırlara sert darbeler indirirken, köylerden muhtemelen daha hafif bir biçimde geçmiştir. En son tahminlere göre, ilk salgın İngiltere'nin nüfusunu —1345'de bu nüfus 3.700.000 civarında idi.— % 20 azaltmış, daha sonraki salgınlar ise bu nüfusu 1400'de 2 milyon civarına indirmiştir. Bu cinsten salgınların kısa dönemli etkileri ise, bir sonraki bölümde incelenecektir.

Köy Çeşitliliği. Bu bölümde resmettiğimiz manzara tüm ayrıntılarıyla hiçbir tek köye, herhangi bir zaman için tam uygulanabilir nitelikte değildir. Hiçbir kısa derleme kırsal Orta Çağ Avrupa'sında sürmekte olan koşullar veya örgütlenmenin büyük çeşitliliğini gösterecek fikirleri biraraya toplayamaz. İngiltere gibi küçük bir ülkede bile, şerit halinde bölünmüş tarlalar yalnızca Orta ve Güney bölgelerini kapsamışlardır. Güney - doğuda insanlar hepsi birarada olan tarlalar işlerlerken,

batı ve kuzeyde hayvanlar tarla bitkilerinden daha kolay yetiştirildiğinden ve nüfus seyrek olduğundan, birbirlerinden ayrı evler veya mezralarda yaşayan insanlar hayvancılık yapmışlardır. Fransa'da Loire nehrinin kuzeyinde köyler açık tarlaların, bağların, *communia* otlaklarının ortasında yer almış, fakat diğer yerlerde, işlenen alanlar dikdörtgen biçiminde olmuş, evler dağınık bir şekilde yer almış ve köy denetimi bilinmemiştir.

Baronla doğrudan üretici arasındaki ilişkiler, toprak kullanımının kendisi kadar çeşitli olmuştur. İngiltere'nin orta ve güney topraklarında, serf işletmeleri ve *réserve* egemen olmuş, bu durum özellikle büyük manastır ve kilise işletmelerinde bariz hale gelmiştir. Kosminsky'nin hesaplarına göre, toprağın % 30'u özgür köylülerin elindeyken, % 34'ü serfler tarafından işlenmektedir. Bu bölüm boyunca köy ve *manoir*'dan coğrafi olarak aynı yeri ifade ettikleri durumda, her köye bir baron olmak üzere, söz ettik. Fakat bir köyün topraklarına sıklıkla, iki, üç veya daha fazla baron sahip olabilmekteydiler, Fransız *seigneur*'ü gelirini sağladığı toprak olarak, İngiltere, Almanya ve Avrupa'nın birçok yerindeki toprak soylularına nazaran çok daha büyük bir siyasal ve yargısal güç merkezi olmaktaydı. Kısacası, Orta Çağ kırsal hayatı sonsuz bir çeşitlilikteydi. Fakat bütün bu çeşitlilikten çıkan ortak nokta; kendini sürdürmek ve ekonomik, askeri, siyasal ve dinsel üstlerini de yaşatmak için çalışan bir köylülüktür.

VI

KIRSAL DEĞİŞME VE GENİŞLEME

Bir önceki bölümde Orta Çağ kırsal toplumu çeşitli unsurlardan meydana gelen bir fotoğraf olarak sunulmuştu. Bu bölümde ise, hareketli bir resim olarak ele alınmıştır. İlk hareket 1340'lara kadar süren nüfus artışıdır. İkincisi, kentlerin, ticaretin ve bazı temel imalat endüstrilerinin gelişimi, tüccar sınıfın genişlemesi, ve endüstriyel, ticari ve mali yöntemlerdeki yeniliklerdir. Bu gelişmeler gıda ve hammaddeye karşı yerel ve uzak talebin artışında ve artan fiyatlarda yansımalarını bulmaktadırlar. Fiyat artışı da ticari tarımın cazibesini artırmaktadır. Üçüncü hareket ise, feodal toprak sahibi sınıfın askeri, siyasal ve hukuki konumunda meydana gelen çeşitli değişimleri kapsamaktadır. Bu değişimler toprak baronunun serfleriyle olan ilişkilerini etkileyen ekonomik faktörlerle, gelirinin harcama biçimiyle ve maddi refahını edinme biçimiyle birlikte meydana gelmektedir. Dördüncü hareket de 14. yüzyılın yarısından itibaren nüfus, fiyat, refah artışının ve genişlemesinin duraklamasıdır.

Ticari Tarımın Gelişimi. Tarım her zaman satış için olmaktan çok daha fazla bir geçimlik üretim payı içermiştir. Tarımsal ürünün geçimlik ve pazar için ürün olarak ayrılması bugün dahi iyi bilinen bir uygulamadır. Aynı zamanda çiftçi ailesi bazı ham ürünleri, yenilecek, giyilecek veya kullanılacak nesneler haline çevirmek zorundadır. Sadece son 50 veya 100 yıldan beri ekmek, içecek yapımı veya kumaş, halı, mum, sabun, yağ, peynir, sucuk, salam ve salamura yapımı gibi özellikle kırsal kesimde egemen olan ev imalatı gerilemeye başlamıştır. Bu listeye Orta Çağ için elbise, deri, ayakkabı, mobilya, tahta çatal kaşık ve çiftlik aletlerini de eklemek gerekmektedir. Kralın, piskoposun veya baronun büyük evi de gerek duyulan nesneleri yapmak üzere uzmanlaşmış zenaatkârlar barındırmaktaydı ve köylü ev ekonomisinde tüketilen nesnelerin çoğu aile tarafından üretilmekteydi.

Fakat, kendine yeterlik ne büyük veya küçüklerin evlerinde, ne de köyün bütününde tam anlamıyla meydana gelmemiştir. Tarihsel dönemlerde hiçbir halk ticaretin ve para kullanımının kolaylıklarının cahili olmamıştır. Alternatifler, ticaret - ticaretsizlik; para - para yokluğu de-

ğildir. Sadece, daha fazla ticaretle daha az ticaret veya daha büyük para kullanımıyla daha küçük para kullanımı arasında derece farkları olmuştur. Orta Çağ *manoir* kayıtlarında zikredilen o kadar çok endüstri alanında çalışan ve bunları satan (özellikle bira) kimsenin adı zikredilmektedir ki, bu durum köylünün ihtiyacı olan herşeyi kendinin yaptığına inanmamıza izin vermemektedir. Benzeri bir şekilde, hiçbir köy bütün ihtiyaçlarını kendi üretecek şekilde konumlanmamıştır. Demirci için demir, yemekleri tuzlamak için tuz, koyun hastalıklarını tedavi için katran, kıyılardan balık ve ev imalathaneleri için boya gerekmekteydi. Bölgede değirmen için uygun taş bulunmayabilirdi. *Manoir*'da yaşayan soyluların daha iyi kumaş, alet, silah, baharat ve kozmetiğe yönelik zevkleri vardır, halk ise gezginci satıcılara bayılıyordu.

Bazı mallar geliyorduysa, bazı mallar da gidiyorlardı. Bunlar *manoir*'ı başında oturmayan baronların *(baron absenteiste, absentee landlord)* ikâmetgâhlarına gönderilen *résérve* ürününün veya ayni olarak ödenen kiraların taşınabilir kısımları olsa gerektir. Fakat, 1000 yılını geçtikten sonra, ticaretin ve kentlerin gelişimlerinin etkileri daha aşikâr hale gelmeye başlamıştır. Bütün kentler yiyecek maddesi tüketim merkezleridir, fakat imalat endüstrilerini geliştirmiş olanların da hammaddeye ihtiyaçları vardır. Bu kentlerin halkları kent içinde veya civarında tarla ekmişler ve hayvan yetiştirmişlerdir, fakat nüfus artınca yakınlarındaki köylerden hatta uzak bölgelerden ek gıda maddeleri getirtmek durumunda kalmışlardır.

Pazar talebinin artması, hem baronun, hem de doğrudan üreticinin davranışlarını etkileyecektir. Kente yakın bir köyde yaşayan köylü, enerjisinin bir bölümünü haftalık pazara götüreceği malların üretimine hasredecektir. Eğer kentten uzakta yaşıyorsa, tüccar ve aracıların gelip kentte satmak üzere alacakları bir yiyecek maddesi veya hammadde üretmek isteyecektir. Eğer az bir angaryaya tabi özgür bir kiracıysa, onun bu siyaseti izlemesini engelleyecek az şey vardır. Eğer serfse, emek yükümlülüklerini ürün veya para cinsinden ödentilere çevirmek isteyecektir, böylece kendi toprağında çalışmak için daha fazla zamanı olacaktır. Köylü karmakarışık şeritler halindeki tarlalarını istediği gibi işleyebileceği tek bir tarla halinde birleştirmek isteyecektir. Hem geçimlik üretimini, hem de ticari üretimini artırmak için daha fazla toprak elde etmek isteyecek, özgür işçi istihdam edecek ve daha fazla sermaye kullanacaktır.

Baronlar ticari olanaklara iki yoldan cevap vermişlerdir. Bunlardan bazıları girişimi doğrudan üreticilerine bırakmakla yetinmişler ve an-

garya yükümlülüklerini nakdi veya ayni ranta dönüştürme, *résérve* araziyi yeni kiracılara veya işletmesini genişleten eskilerine bırakma ve *communia* dışında yeni tarla ve çayır açma konularında yardım etmişler ve işbirliği yapmışlardır. Böylece, gelirlerini artan bir şekilde kiradan sağlar hale gelmişlerdir. Fakat, daha enerjik toprak sahipleri, özellikle geniş topraklara sahip olan laik ve manastır toprak sahipleri, *résérve*'lerini genişletmişler ve bunları ticari çiftlikler olarak işletmişlerdir. Gereken işgücünü sağlayabilmek için doğrudan üreticilerin haftalık ve *boon* günleri işlerini tam yapmalarında ısrarlı olmuşlar, angarya yükümlülüklerini artırmışlar ve kullanılabilecek her türden emek gücünü kullanmışlardır. Ek topraklar edinebilmek için köylü tarlalarını, *communia* parçalarını ve çayırları kendi işletmelerine eklemişlerdir. Sermaye sağlayabilmek için ağır bir şekilde borçlanmışlardır. *Résérve*'leri kentleri besleyen büyük tahıl veya hayvan çiftlikleri veyahut da dokuma tezgâhlarını besleyen büyük koyun çiftlikleri haline gelmiştir.

Üçüncü bir sınıf —kent tüccarları— kırsal kesimin sanayileşmesine bir miktar katkıda bulunmuştur. Bu adamlar için toprağın dörtlü bir cazibesi vardır. Toprak; satın alınması, teçhizatı ve iyileştirilmesi için yatırılan sermayeye karşılık iyi getiri getirmektedir. Toprak sahibi olma toplumsal prestij sağlamaktadır ve servetin ihtişamı balık veya deri kokusunu alıp götürmektedir. Bir kırsal işletme, aileyi kentleri yazın tehtid eden salgın hastalık tehlikelerine karşı korumaktadır. Ve tüccarın sermayesi üretimin finansmanında olduğu kadar, ürünün ticaretinde de verimli bir şekilde kullanılabilir.

Kentlerin ve ticaretin gelişmelerinin bu etkileri Avrupa Orta Çağ kırsal tarihinin çoğu şeyini açıklamaktadır. Bu gelişmeleri önce İtalya ve Alçak Ülkelerde göreceğiz.

İtalya'da Kent ve Kır. 1300 yıllarından itibaren İtalya'da kentler iyice çoğalmışlardır. Bunlardan bazıları, özellikle kuzeydekiler, Orta Çağ standartlarına hatta daha sonraki tarihtekilere göre, oldukça büyüktürler. Milano'nun 175.000 nüfusu olduğu tahmin edilmiştir. Floransa ve Venedik 100.000'i aşan nüfuslara sahiptirler. Nüfusları 50.000 ile 100.000 arasında çok sayıda kent sıralanmaktadır. Bu kalabalık kentler, etraflarındaki toprakların ürünleriyle kendilerini besleyememektedirler. Venedik adalarında ancak su ürünleri sağlayabilmektedir, Floransa etrafındaki kırsal alandan ancak beş aylık ihtiyacına yetecek kadar ürün sağlayabilmektedir ve bu her iki kent de tahıl ihtiyaçlarının çoğu için

Sicilya kadar uzak bölgelere gitmektedirler. İtalya'nın birçok bölümü pazar için mal üretmektedir, fakat ülkenin güneyi ve Sicilya'nın satacak daha fazla artık ürünleri vardır.

Batı İmparatorluğunun sona ermesinden itibaren yüzyıllar boyunca, topraklar baronların, kiliselerin, manastırların ellerinde olmuş; buralardaki doğrudan üreticiler tarla, bağ ve zeytinliklerin *résérve* alanlarını işlemişler, sabit nakdi ödentilerde bulunmuşlar ve kendi işletme ürünlerinin 1/4 ilâ 1/3'ü arasında bir oranını vermişlerdir. Baronlar, karadan ve denizden gelecek saldırılara karşı sıklıkla yüksek yerlere yaptırdıkları şatolardan, kırlara egemen olmuşlardır. Köylülerin evleri şatoların etrafında toplanmıştır, küçük cemaatin yerleşim alanı surlarla çevrelenmiştir ve köylüler hergün düzlükteki topraklarını işlemek üzere surların dışına çalışmaya gitmişlerdir.

Kentler ve ticaret geliştikçe bazı baronlar —ve muhtemelen bazı köylüler— bu sağlam kaleleri, kentlere giderken yollardan veya denizden geçen tüccarları talan etmek veya onları ağır bir şekilde vergilendirmek üzere, üs olarak kullanmışlardır. 11. veya 12. yüzyıllar boyunca bu engellemeler, kent ile kale arasında, bazen güç kullanarak, bazen de pazarlıkla kaldırılmışlardır. Floransa Arno nehrinin 15 km.'lik kesimine egemen olan 5 kaleyi ve birçok karışıklık noktasını kendine boyun eğdirtmiştir. Baronlar yılın bir bölümünde kentlerde yaşamayı yeğlemişler ve topraklarının yönetimini de kentli memurlara teslim etmişlerdir. Serflik sona ermiş, bazı baronlar akıllı bir işbirliği anlayışı içinde artık birer şehir — devleti haline gelen büyük kentlerin ticari, siyasal, askeri, denizcilik, diplomatik ve toplumsal hayatlarında aktif bir rol oynamışlardır. Bu baronlar manastırlar ve kentlerle —iki büyük tüketici— işbirliği yaparak eski su sorununu çözmek üzere para harcamışlardır. Set yapımı ve yatak değiştirme yollarıyla taşkınlar önlenmiş ve böylece birçok bataklık kurutulmuştur. Sulama hazneleri ve kanallar yaz tarımına uygun alanları kaplamıştır. Po vadisinde ürün taşımacılığını kolay ve ucuz hale getirmek üzere su kanalları birbirlerine bağlanmıştır. Bazı kentler toprakları çitlemişler ve *communia* uygulamasını iptal ederek entansif tarıma bir başlangıç yapmışlardır. Tüccarlar toprak edinmiş ve iyileştirilmeleri için sermaye yatırmışlardır.

Bütün bu gelişmeler, toprak ve ürünleri için artan bir taleple birleşince, iyi toprağın fiyatı artmıştır. Kuzey ve Orta İtalya'daki tarımsal işletmeler küçüktür, fakat daha fazla işgücü gerektirmektedirler. Bu topraklar; sahipleri, geleneksel doğrudan üreticiler ve uzun süreli kiracılar tarafından işlenmektedir, fakat artan bir şekilde bunların işle-

tilme tarzı İtalyanların *mezzadr*ia, Fransızların da *métayage* adını verdikleri türe doğru yönelmektedir. Toprak sahibi bu sistemde tarla, bağ ve otlaktan başka, bunların işletilmesi için gereken sermaye mallarını —tohumluk, pulluk için öküz vb.— da sağlamaktadır. Yarıcı, genellikle emekten başka birşey katamayacak kadar fakirdir ve hayvan, küçük insanların keseleri için çok pahalıdır. Gerekenin bu kadar fazlasını sağladıktan sonra toprak sahibi, yarıcının yapmak zorunda olduğu işi kararlaştırmış, işlemleri denetlemiş ve hasat zamanında ürünün bir kesrini —sıklıkla yarısını— kendine almıştır. Yöntem özünde bir ortaklıktır; taraflardan biri sermaye, diğeri de emek sağlamaktadır. Eğer hasat iyiyse, iki taraf da kârlı çıkmaktadır, eğer kötüyse her ikisi de bunun zararını çekmektedir. Güneyde daha geniş tahıl ve hayvan çiftlikleri egemen tarzdır, bunlar Roma *latifundium* geleneğini —günümüzde bile— sürdürmektedirler.

Alçak Ülkeler. Avrupa'nın öbür köşesinde, kent gelişimi, endüstri, ticaret ve kırsal değişim arasındaki ilişkiler aynı şekilde sağlam olmuştur. Bugünkü Belçika ve Güney Hollanda'nın Ren, Moselle ve Scheldt nehirleri arasındaki konumu bölgeyi doğudan ve güneyden gelen iç kara yollarıyla; Britanya Adaları, Fransa ve İskandinavya'dan gelen deniz yollarının buluşma noktası haline getirmektedir. Roma çağında bu bölgenin yün, deri, süt ürünleri, salam ve peynir gibi ürünleri Roma kadar uzaklara götürülmekteydi. Doğu Belçika'daki maden yatakları önemli demir ve bakır eşya yapımına yol açmıştır. İngiliz yünü ve yerel yün ile keten hareketli dokuma endüstrilerine can vermiştir, bu arada kıyılardakiler balıkçılıkta ilerilere ulaşmışlar ve ticari gemilerini Kuzey Denizinde dolaştırmaktadırlar. Germen istilaları üretim ve ticareti bozmuş ama her ikisi de çabucak toparlanmışlardır. Vikingler, zengin bir ülke olarak bildikleri bu bölgeyi talana gelmişler, fakat durum zamanla tedricen düzelmiş, nüfus artarak yoğunlaşmış ve Pirenne 12. ve 13. yüzyıllarda Belçika halkının yarısının kentlerde yaşadığını tahmin etmektedir. Bu durumda gıda ve hammadde talebi, yerel toprağın sağlayamayacağı kadar büyüktür.

Alçak Ülkeler'in toprağı alçaktır. Bu ülkenin kuzey parçasının büyük bölümü deniz düzeyinin altındadır veya kumsallar halindedir; buraları emin hale getirmek veya tarım yapabilmek için büyük koruma ve islah çabaları göstermek gerekmektedir. Belçika'da iç bölge (Brabant) daha yüksek, daha kuru ve daha zengindir, fakat kıyı bölgesi (Flandre)'nde suyla mücadele etmek gerekmektedir. Toprağın sahipleri, alışılmış büyük mülkler halinde, manastırlar, piskoposlar ve laik ba-

ronlardır. Fakat, serf yükümlülükleri erken bir tarihte, ürün veya emekten çok, para cinsinden sabit hale gelmişlerdir. Çiftlik ürünlerine olan kentsel talep arttığından, fiyatlar sürekli tırmanmaktadır. Pazar için üretim yapan köylü refaha kavuşmakta, fakat baron sabit miktarlarda olan rantının, fiyat artışları nedeniyle reel değerinin düşmesi yüzünden fakirleşmektedir. Bu durumdan kurtulması için iki yol vardır: (1) Serflerini özgürleştirebilir ve onlara işletmelerini, kiralarını kısa dönemlerde artırabileceği tarlalar halinde kiraya verebilir. (2) Rant getiren alanları ve rant ödeyenlerin sayısını, mülkünün çayır, bataklık, tepelik ve ormanlıklarını tarıma açarak artırabilir.

Her iki yöntem de uygulanmıştır. Birinci yöntem, serfliğin kalkarak yerini özgür kiracılığa bırakmasının oldukça erken örneklerinden birini oluşturmuştur. İkincisi, sabırlı ve sürekli mücadele, büyük sermaye ve emek gerektirmiştir ve nehir veya deniz insanın emeğini silip süpürdüğünde umutsuzluğa kapılmamak gerekmiştir. 1050'lerden itibaren Flandre kontu bu bölgenin kıyılarındaki su taşkınlarıyla mücadele etmek üzere köylüleri seferber etmiş ve bu örnek diğer baronlar tarafından izlenmiştir. Bu konuda çok yorucu ve insan üstü çalışmalar yapılmıştır. Ancak, deniz gene de karaya karşı saldırılarına devam etmiştir.

Sürekli felâketlerle karşı karşıya kalan Alçak Ülkeler'in birçok insanı İngiltere ve Almanya'ya göç etmişlerdir ve bu mücadelede o kadar büyük bir beceri kazanmışlardır ki, insanın toprak açlığı karşısında neler yapabileceğini göstermişlerdir. Eğer baronlar bu mücadelenin maliyetini karşılayamaz durumdalarsa, kent tüccarları onlara para vermiş veya topraklarını satın almışlardır. Böylece, Hollanda topraklarının çoğu zengin kentliler tarafından sahiplenilmiş; bunlar deniz duvarları, setler, drenaj kanalları ve rüzgâr değirmeniyle çalışan su pompalarına yatırım yapmışlardır. Denizden elde edilen toprak öncelikle koyun veya kaz çiftlikleri olarak kullanılmış, fakat daha sonra, mümkün olduğu ölçüde çayır veya ekilebilir alan haline getirilmiştir. Nemli iklim ve elde edilen zengin topraklar geniş büyükbaş sürüleri için bol ot yetiştirmişlerdir. Artık çiftçilerin yeteri kadar gübreleri vardır ve tarlalarını nadasa bırakmaksızın onu canlı tutabilirler. Periodik tembellikten böylece kurtarılan topraklara şalgam ve diğer hayvan yemlerini ekmişler ve böylece daha çok hayvana yıl boyunca yetecek kadar yiyecek elde etmişlerdir. Bu yolla, geçen bölümde resmedilen kısır döngüyü bırakabilmişlerdir. Dikkatli hayvan yetiştiriciliği, ıslah edilmiş çayırlar ve daha iyi bahçecilik yöntemleri, Belçika ve Holanda'yı meydana getiren küçük topraklarda daha fazla emek ve sermaye sarfıyla, Kuzey Avrupa'nın geri kalanı için bir model meydana getirmişlerdir.

Fransa ve İngiltere'de Kırsal Değişim. Fransa ve İngiltere toprağın daha iyi kullanımı ve toprak sahibiyle doğrudan üretici arasındaki ilişkilere doğru daha yavaş ilerlemişlerdir. Bu ülkelerde kentlerin gelişimi duruma daha az egemen olmuştur, toprak arzları nisbi olarak yüksek olduğundan, sınırlı kırsal kaynaklar karşısında nüfus baskısını o kadar fazla hissetmemişlerdir ve su kıtlığı veya fazlalığı yüzünden de fazla telaşa kapılmamışlardır. Fakat, bu bölümün başında zikredilen etkiler bu ülkelerde de işlemektedir. Örneğin, İngiltere'nin nüfusu 1086'da 1 milyondan biraz azken, 1340'da 3.700.000 civarına yükselmiştir. İç ticaret Paris ve Londra'nın gıda talepleri yüzünden güdülenmiştir ve Fransız şarabıyla İngiliz yününün ihraçlarında büyük bir genişleme vardır. 13. yüzyıldan itibaren fiyatlar el yakmaya başlamıştır; üretim 14. yüzyılın başlarında en yüksek noktasına ulaşmış ve pazar için üretim yapanlar açısından tarım giderek daha kârlı hale gelmiştir.

Siyasal faktörler her iki ülkede de ekonomik trendleri etkilemişlerdir. Önceki yüzyıllara nazaran daha az savaş vardır ve askeri arzular Haçlı Seferlerine doğru kanalize edilmiştir. İngiliz toprak lordları savaşçı önemlerini tedricen kaybetmişler ve kral İngiltere'nin savunmasını giderek daha fazla kendi yetki alanı içine almıştır, fakat bu işi yaparken feodal vassalere dayanmış, ama onları düzene sokmuştur. Daha sonra İngiliz tahtı lordların görevlerini ihmal etmelerinden yararlanmıştır. Büyük baronların belli bir süre, belli sayıda silahlı adamla orduya katılmaları yerine, belli bir bedel *(scutage)* ödemelerine izin verilmiş, kral da toplanan bu paralarla kendine paralı asker birlikleri oluşturmuştur. Artık kral kendi vassallerinin askeri yardımına ihtiyaç duymamakta, ama onlardan para almayı yeğlemektedir. Böylece yolunda gidebilir; *scutage* şövalye hizmetinin yerine geçmiş ve toprak sahibi sınıf kısmen terhis edilmiş gibi olmuştur.

Aynı anda İngiliz lordu yerel yargıç ve yönetici olarak egemenliğinin bir bölümünü de, merkezi yönetimin artan gücü nedeniyle kaybetmiştir. Bu durumda, toprağın yönetimi, av, içki, iç politika ve diğer vakit geçirme biçimleri için daha fazla zamanı vardır. Fransa'da krallık gücünün feodal baronlara egemen olması daha zayıf olmuştur; bunun sonucu olarak da, bu ülkede toprak sahibi soyluların güç ve gelirleri İngiltere'dekilerden daha büyük olmuştur, Fransız senyörü toprağını veya *réserve*'ini daha iyi yönetmekten çok, *banalité*'lerden, mahkeme ödentilerinden ve vergilerden rant ve gelir olarak elde ettikleriyle daha çok ilgilenmiştir. Böylece, Fransız senyörlük sistemi siyasal açıdan İngiltere'dekinden daha iyi örgütlenmiş ama ekonomik amaçlarla bu ülkedekinden daha az kullanılmıştır.

Fransız Rantiyesi. Güç ve davranışlardaki farklılık ticari çiftçiliğe karşı bakış açılarındaki farklılığı ve bariz zıtlığı açıklamaya yardım etmektedir. İngiltere'de hem küçük üreticiler, hem de büyük toprak sahipleri ürünlerini ticari akım içine sokmuşlardır, fakat Fransa'da pazarın çağrısına kulak kabartan toprak baronundan çok kiracı çiftçi olmuştur. Fransız çiftçisi artık daha fazla toprak ve özgürlük istemeye ehildir ve bunların her ikisinin de bedelini ödeyebilecek durumdadır. Baronlar *réserve* alanları ortadan kaldırmaya başladıklarından beri, kiralanacak yeni topraklar vardır ve bu durumda eski kiracılara işletmelerini büyütme ve yenilerine de işletme edinme olanakları doğmaktadır. Baron ise, bu durumda topraklarını işleyecek angarya sağlayacak serflerin peşinde koşmaktan kurtulmakta ve toprak sahibi olarak hakkını nakit ve/veya ürün cinsinden almaktadır. Bloch'un ortaya koyduğu üzere, bir zamanlar insan gücü kaynağı olan köylü işletmesi, artık bir rant kaynağıdır. Para aynı zamanda özgürlüğü satın alabilir ve insanları ağır taleplerden veya bağımlılıktan kurtarabilir. Nakdin yeteri kadar ağırlıkta olamadığı zamanlar, başka faktörler baronu bu talepleri dinlemeye zorlamışlardır. Serfleri kentlere veya yeni açılan topraklarda gelişmeye başlayan bazı yeni köylere kaçabilirler; veya birlikte bir köy isyanına katılabilirler. Fakat, hangi ikna yöntemi kullanılırsa kullanılsın, sonuç aynı olmuştur. Köylü muhtemelen bedeli saptanmış bir şekilde ırsi bir kiracılık kazanmıştır. *Cens* denilen yıllık bir ödenti ödemiş ve böylece *censier* olmuştur. Ayrıca başka ödentilere de tabidir —*taille,* miras ödentileri vb.— Fakat, bu yükümlülükler nakit cinsinden saptanmıştır, ve köylünün kendiyle ardılları bunları ödedikleri sürece, toprak çalışmak ve ürününden yararlanmak üzere onlarındır. Bu güvenli durumunu Fransız *censier*'si Fransız Devrimi'ne kadar sürdürmüş, bu devrimle bu bedeli ödeme yükünden de kurtulmuştur.

Réserve'inin elden çıkmasıyla, Fransız toprak baronu bir *rentier* haline gelmiştir. Refahı aldığı rantların miktarına, satın alma gücüne ve muhtemelen evinin ekmek ve şarap ihtiyacını bile karşılayamayan ayni ödentilere bağımlıydı. *Censier*'lerinden aldığı miktar sabittir. Eğer fiyatlar düşerse, satın alma gücü artar; fakat eğer artarsa, geliri daha az mal satın alır ve yaşam standardı düşer. Onun için talihsiz bir gelişme olarak, fiyatlar Batı Avrupa'da 1150'lerden itibaren iki yüzyıl süreyle artmış ve bu dönemde iki katına çıkmıştır. Köylüler ürünlerine karşı bu talep artışından yararlanmışlar, fakat *rentier* zararlı çıkmıştır. *Rentier*'ler diğer dönemlerde de rant veya faiz geliriyle yaşayanların fiyat artışı, paranın değer kaybı veya artan vergiler karşısında sa-

tın alma gücünü kaybettikleri durumlarda olduğu gibi, daha kötü koşullarda yaşamaya başlamışlardır.

1350'lerde fiyatlar tam gerileme işareti göstermeye başladıklarında, başka belâlar *rentier*'nin üzerinde dolaşmaya başlamıştır. Kara Veba Fransa'yı ağır bir şekilde kasıp kavurmuştur. Yüz Yıl Savaşları insanları ve mülkleri tahrib etmiş, sık sık para ayarının düşürülmesine yol açmış ve İngiliz okçusu ağır zırhlı Fransız şövalyelerini yenince, Fransız baronu başlıca isteği olan prestij ve iktidarı kaybetmeye yüz tutmuştur. Kral bazı kârlı adli fonksiyonları, senyörlük mahkemesinden kral mahkemesine aktarmıştır. Ekonomik yıkılışı çoğu zaman trajik olmuştur, evi alaycı bir şekilde söylendiği üzere *château de la misère* (sefalet şatosu) haline dönüşmüş ve toprağının bir kısmını veya tamamını, refahlarını toprağa bağlayan kentlilere satmak zorunda kalmıştır.

İngiliz Domain Girişimcileri. İngiliz lordu Orta Çağ sonlarında çok da hüzünlü olmayan yeni bir konuma geçmiştir, fakat bu konum 13. yüzyıldaki atalarının tadını çıkardıkları duruma nazaran melankoliktir. 12. yüzyıl boyunca bazı manoryal lordlar *domain*'lerini işlemeyi terkederek, buraları köylülerine bırakmışlar ve böylece angarya yükümlülüklerini para ödentilerine çevirmişlerdir. Ancak, 13. yüzyılda bu eğilim tersine dönmüştür. Angarya gerilemesi sona ermiş, artmaya başlamıştır. *Domain* alanı artarken, köylü işletmeleri aynı büyüklükte kalmıştır. Postan 800 *manoir*'dan incelediği 650 tanesinde bu cinsten gelişmeler bulmuştur. Açıklama, birçok lordun artan fiyatlar ve gelişen ticaret karşısında kâr artırma fırsatlarını değerlendirmek istemelerinde olabilir. 13. yüzyıl «bir artan üretim, genişleyen iskân, teknik yenilikler, sermaye yatırımı, aynı miktarda toprağa daha büyük miktarda işgücü uygulanması çağıdır.» (Postan)

Küçük çiftçilerin de bu ilerlemede payları olmuştur. Bunlardan birçoğu dikkatlerini bu noktaya toplayacak durumdadır ve küçük veya toprakları başında oturmayan lordlar onların başka yerlere gitmelerine izin vermektedirler. Fakat, büyük toprak sahibi lordların bazıları kendi topraklarını işleyerek gelir elde etme şansını kaçırmak istememektedirler. Eski ve yakın zamanlardaki sınıfdaşları gibi iş hayatına ve ticari tarımcılığa büyük bir gayretle girmektedirler. Girişimleri için olabildiğince işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar. Artık serflerin angarya yükümlülüklerini ayni ödentiye çevirme arzularına iyi gözle bakmamakta ve eskiden yapılanları iptal etmek istemenin yanı sıra, hem serflere, hem de

özgürlere karşı angarya taleplerini artırmaktadırlar. Serfin tasarruf ettiği toprağın miktarını azaltmışlar, fakat angarya yükümlülüğünü azaltmamışlardır; istenen yeni angaryalar «günler» olarak eski angaryaların arasına katılmış ve serfler eskisinden daha fazla gün angarya sunmak zorunda kalmışlardır; lordlar ikisi arasında tercih yapabildikleri durumda, para yerine angarya istemişlerdir; ve unutulmaya yüz tutan eski talepleri yeniden canlandırmışlardır. *Domain* arazisinin doğrudan üreticilere terkedilmiş olduğu yerlerde, kira sözleşmeleri sona erince, buraları tekrar kendi hesaplarına işletmeye başlamışlar ve *communia*'dan ekledikleri parçalarla büyütmüşlerdir. Böylece, mümkün olduğu oranda ödenmemiş emek sağlamaya çalışmışlardır, bu çaba bazen «lordun arzusu» ile «*manoir*'ın örfü» arasındaki çetin mücadelelerden sonra sonuca ulaşmıştır. Lord çabalarını mümkün olduğu kadar geniş bir *domain* oluşturmaya yöneltmiştir.

Küçük ve büyük üreticiler kendilerini tahıl, büyükbaş, süt ürünleri ve yün üretimine vermişlerdir. Tahıl, hayvan ve süt ürünlerinin çoğu İngiltere'de tüketilmekte ve iyi yıllarda bir miktar ihracat yapılabilmektedir. Fakat, koyun sürüleri, köy imalathanelerinde veya kentsel dokuma işçileri tarafından eğrilen ve dokunandan çok daha fazla yün sağlamaktadırlar ve bu durumda yapağının büyük bölümü Alçak Ülkeler ve İtalya'daki kumaş endüstrilerini beslemeye gitmektedir.

Bu üreticiler daha fazla toprağa ihtiyaç duymaktadırlar. Bazı köylüler bunu *domain*'ini işlemeyen lordun bu topraklarını kiralayarak veyahut diğer köylülerin topraklarını ele geçirerek sağlamışlardır; veyahut çayır veya ormanın bir bölümünü kiralamışlar ve burayı *essartisme* (Fr., İngilizcesi *assarting:* toprak açma) adıyla bilinen bir yöntemle tarıma uygun hale getirmişlerdir. «Yoğun bir toprak piyasası lordun şatosunda, serf tasarrufundaki işletmenin satışı, değişim ve kiralanması konularında işlemektedir.» (Levett) Müreffeh çiftçi akrlarını artırırken; borç kurbanları, beceriksizler, huzursuzlar başka yerlere gitmek zorunda kalmaktadırlar. Lordlar da daha fazla toprak istemektedirler ve arzularını kısmen *communia* ve çayırlardan edindiklerinden gidermektedirler. Bu davranışlar sonucu köylülerin hayvanlarını besleyebilecekleri alanlar daralmış olmaktadır; fakat eğer serfler bu duruma itiraz ederlerse, hukukçulardan, kraldan veya yasalardan çok az destek görmektedirler. Merton yasası (1235) lordun özgür kiracıları için yeteri kadar yer bıraktıktan sonra, işlenmeyen toprakları işgal edebileceğini bildirmekte; özgür olmayanlar için hiçbir koruma hükmü getirmemektedir.

Bazı üreticiler topraklarını daha etkin kullanma yolunda adımlar atmaktadırlar. Eğer tarlalar içindeki sürüm alanlarını bütünlüğü olan birimler halinde biraraya getirebilirlerse, bir parçadan diğerine geçerken daha az zaman harcayacaklardır, sınır tartışmaları sona erecektir ve bu cinsten sürüm ve hasat yöntemi daha ekonomik olacaktır. 1300'lerden itibaren bazı kiracı çiftçi grupları aralarında yaptıkları anlaşmalarla işlenen alanları biraraya getirerek konsolide etmişlerdir ve benzeri anlaşmalarla işlenen alanları veya çayırları artırmak üzere *communia*'dan toprak almışlar veya otlakları çitleyerek koyunları daha iyi üretmeye yönelmişlerdir. Bu arada lordlar, köylü toprakları arasındaki dağınık şeritlerini buradan çekerek birarada toplamışlardır. Böylece köy haritası yenilenmiş ve genişlemiş üretim lehine bazı değişmeler göstermiştir.

Üretimin Örgütlenmesi. Geçimlik ve pazar için üretimin örgütlenmesi en yüksek düzeyine büyük lordların işletmelerinde ulaşmıştır. Dükler, kontlar, piskoposlar ve manastır başrahipleri birçok eyalette geniş alanlara yayılan topraklara sahiplerdir. Eğer aynı lorda ait olan bu işletmeler birbirlerinden çok uzak değillerse, herbiri en iyi yaptığı işi yapmakla görevlendirilebilir; örneğin merkezi *Manoir*'ın veya diğer *manoir*'larda oturanların gıda ihtiyacını sağlamak veyahut pazar için mal üretmek gibi. Crowland manastırının sahip olduğu çok sayıda *manoir*'lardan bazıları tahıl yetiştirmekte, bir kısmı da hayvancılıkta uzmanlaşmıştı ve bunlar ürünlerini manastıra, birbirlerine —karşılıklı ihtiyaçları için— veya pazara göndermekteydiler. Bazı yıllarda ana butday ambarına 10.000 buşel buğday, rahiplerinin birası için 5-6.000 buşel arpa ve insanlar, domuzlar ve tavuklar için çeşitli gıda maddeleri gelmekteydi. Manastır bu durumda, merkezi çiftliğini inek ve koyun beslemeye hasredebilirdi. 1309 - 1310'da başrahip, İtalyan Flaman ve Alman tüccarlara 9.000'den fazla koyun pöstekisi satmış; bunlarla birlikte çok sayıda canlı hayvan ve peynir de satılmıştır.

Daha da etkin bir örgütlenmeye Canterbury katedrali duacısı manastırına ait olan ve 8 eyalete dağılmış bulunan mülklerde rastlanmıştır. Bu manastır Londra piyasasına yakın bir konumdadır ve buradaki limanlar aracılığıyla kıtayla kolaylıkla ticaret yapbilmektedir. Dört rahip manastır topraklarını tek bir işletmeymiş gibi yönetmektedirler. Manastıra yakın olanlar buranın gıda maddesi ihtiyacını karşılamakta, daha uzakta olanlar ise pazar için üretim yapıp, piyasada kazandıkları parayı manastıra göndermektedirler. 1330'da koyun varlığı 14.000 civarındadır. Ekilen alanlar mil kullanımı ile zenginleştirilmekte ve akr başına

buğday verimi daha az beslenen tarlalarınkini çok aşmaktadır. Toprağa çok sermaye yatırılmıştır, denize ve bataklığa karşı setler, drenaj kanalları gibi yollarla sonsuz bir mücadele verilmekte ve elde edilen topraklar kiracılara verilmektedir. Uzmanlaşmış ileri tarımcılık, sermayenin ve yeni elde edilen topraklardan gelen kiraların liberal kullanımı gibi usulleri birleştiren manastır fırsatları sonuna kadar kullanmıştır. Bu işte yalnız değildir, bildiğimiz kadarıyla sürüleri Canterbury'ninkiler kadar kalabalık olan bir kont, 20.000 koyunu olan bir başka başrahip ve 30.000 kadar koyunu olan bir piskopos vardır.

Damain Tarımcılığının Gerilemesi. İngiliz *domain* tarımcılığının «altın çağı» 14. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. «1340'lardan itibaren 14. yüzyıl sonları kritik çağ olmuş ve 15. yüzyıl da duraklama dönemini meydana getirmiştir.» (Power) 1320'ler civarında su baskını ve açlıklar gök yüzünü karartmıştır. Kara Veba, Yüz Yıl Savaşları ve nihayet İki Gül Savaşı olarak bilinen iç savaş (1455 - 1485) sahnede görülmüşlerdir. Fiyatlar düşmüş, fakat özgür emek kıtlaşmış ve Kara Vebadan sonra ücretler arttığından, daha pahalıya malolmaya başlmıştır. Vergiler savaş giderlerini karşılayabilmek için artırılmış ve toprağa olduğu kadar yün gibi kolaylıkla vergilendirilebilen ürünlerin üstüne ağır bir şekilde binmiştir. Bu durumda, manoryal kârlar düşmüş ve toprak lordları tarım için iştiyaklerini kaybetmişlerdir. *Domain*'lerini işlemekten kısmen veya tamamen vazgeçmişler, buraları kâhya veya köylülere devretmişler ve bazen de teçhizat, hayvan ve gelecek yıl için tohumluk sağlamışlardır. *Domain* azaldıkça veya yok oldukça angarya ihtiyacı da aynı kaderi izlemiş ve bu noktadan sonra angarya yükümlülüklerinin nakdi ödentilere dönüştürülmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. 1500'lerde İngiliz üreticilerinin çoğu topraklarını, para veya ürün kira karşılığında ellerinde tutmaktadırlar.

Parçalanmış *domain*'iyle İngiliz toprak lordu Fransız soylularına benzer bir konuma gelmiştir. Serflerin ödeyecekleri rant tutarı sabit bir miktar olarak belirlenmiş; örfi angarya, nakdi ve ayni ödentiler para ve ürün cinsinden ifade edilmiş ve bunlar *manoir* kayıtlarına yazılmıştır. Artık bu noktadan sonra bu kayıtların bir nüshası da kiracıya verilmeye başladığında kiracılara nüsha sahibi veya belgeli anlamına *(copyholder)* denilmeye başlanmıştır. Kiracı bu kurallara uğduğu sürece yerinden kıpırdatılamaz ve işletmesi, intikal ödentisi *(heriot* ve *relief)* ödenerek kuşaktan kuşağa geçmektedir. Kiracı çiftçilerden alınan kiranın —kiracı çiftçi yeni açılan topraklardan, kazanılan topraklardan kiraya verilenler ve serf işletmesinden kira işletmesine dönüşenlerden

birini kiralayan çiftçidir— tutarı, kira yenilendiği sırada fiyatlar değişmişse, değişebilir. Fakat, 1340'tan sonra gelen gerileme yılları süresince yeni kiracı bulmak mümkün olmamış; lord bu durumda daha düşük kiralara razı olmuş, ama gene de bütün işletmeleri dolduramamıştır.

15. yüzyıl İngiliz toprak lordu için nisbeten karanlık olmuştur. Bazen topraklarının azalan gelirini tamamlamak için lord olarak sahip olduğu haklardan geriye kalanları alabildiğince zorlamaya veya görevinin ödüllerinden yararlanmak üzere yerel veya ulusal bir siyasi patron olmaya çalışmıştır. Lord, bu çabalarını modern bir çete gibi kurulan ve dövüşen silahlı takipçilerden meydana gelen bir birlikte desteklemek zorunda kalmıştır. Bu siyasal talan İki Gül Savaşının üretilmesine yardımcı olmuş ve bu savaş sırasında lordlar birbirlerini geniş ölçüde öldürmüşlerdir. Topraklarının büyük bölümü barışçıl satışlar veya zoralımlarla başka ellere geçmiştir. 1500'lerde İngiliz lordlarının çok azı 1066'da Fatih Guillaume'la birlikte Manşı geçen baronların doğrudan ardılıdır.

Pasif bir toprak lordluğuyla daha bağımsız bir köylülüğü ortaya çıkartan bu gelişimle Kilise ve manastır kuruluşları bir miktar geride kalmakla birlikte, aynı yönde hareket etmişlerdir. Canterbury katedraline bağlı olan manastır 1400 yılından önce bütün topraklarını kiraya verilir hale getirmiş ve 16. yüzyılda manastır örgütünün ortadan kalkmasına kadar, yalnızca kira gelirleriyle geçinmiştir. Bu manastırın gelirleri uzun süre yüksek bir düzeyde kalmıştır, bunun nedeni belki de kiracılarının Londra pazarına yönelik olarak üretim yapmalarıdır. Fakat, diğer dinsel toprakların yerleşim yerleri daha az şanslıdır veya daha kötü yönetilmektedirler. Kıta'da da aynı durum söz konusudur. 910 yılında kurulan Cluny tarikatı şimdi sıkıntı içindedir, çünkü tarikata mensup papazlar el emeklerini el yazması kitapları çoğaltmaya tahsis etmişlerdir ve sabit para —rantlarla geçinmektedirler. Bu sabit para—rantlar ise 1300'lerden itibaren onların ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyin altında kalmaya başlamışlardır. Papa veya kralın el koymaları manastır gelirlerinden büyük dilimler kopartmaktadır, inşaat ve sofra takımları için muazzam harcamalar yapılmakta ve yiyecek ekmek bulunamazken geleneksel pasta için para harcanmaktadır. Bunların sonucu olarak, reformasyon hareketi onları tahrib etmeden önce, birçok manastır mali güçlükler içinde çöküntüye sürüklenmiştir.

Yukarıda tasvir edilen kırsal yaşamdaki değişme, Kıta'nın tamamının hatta herhangi bir ülkenin bütününü kapsamına almamıştır. Top-

rak baronlarının hepsi topraklarından elde edebilecekleri son kuruşun ateşiyle yanmamışlardır. Köylülerin çoğu muhafazakâr olmuş ve tarımın ticarileşmesi bazı imtiyazlı alanların dışında, yavaş ve kısmi bir süreç olmuştur. Açık tarlalar *(open fields)*, yaygın *communia* alanları, geniş meralar, nadaslı tarlalar ve lord imtiyazlarının önemliliklerini korumaları, 18. yüzyıl sonları hatta 19. yüzyıla kadar devam etmişlerdir. Fakat eskilerin yaşamaya devam etmesi, Batı ve Orta Avrupa'nın birçok yerinde lordla toprağı, lordla kiracısı, lordla kralı, lordun arzularıyla geliri arasındaki ilişkileri değiştiren değişim ve karışıklıkları gölgelememelidir.

ORTA ÇAĞ SINIRI

IV. bölümde dağınık vaziyetteki kuzey Avrupalıların kendilerine daha uygun gelen alanlara nasıl yerleştiklerini ve bu üslerden hareketle yeni bölgeleri nasıl iskân etmeye gittiklerini görmüştük. Boş alanları doldurmaya yönelik bu hareket 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar süren karışıklıklar sırasında durmuştur, fakat 12. ve 13. yüzyılar süresince, daha büyük boyutlarda olmak üzere yeniden ortaya çıkmıştır. 14. yüzyılda ise iskâna müsait alanlar tükenmiş ve hareket yavaşlamıştır.

Bazen hareket kısa bir süreç olarak ortaya çıkmış, köyün kıyısındaki toprakların işgali veya yerleşik alanların yakınlarındaki bataklık, ve orman alanlarının tarıma açılması biçiminde ortaya çıkmıştır. Fakat, asıl büyük güç uzaklara doğru olmuştur. Bu göçün sloganı «Batıya git genç adam» olmuş ve batı Avrupalıları Almanya'yı aşarak Vistül nehrinin ötesinde, Baltık Denizinin doğu kıyısındaki topraklara kadar sürüklemiştir.

İnsanları Orta Çağın sınırlarına sürükleyen saikler, insanlar kadar karışıktır. Bir yandan krallar ve prensler daha fazla toprak istemişler, lordlar yeni topraklar elde etmeyi arzulamışlar, piskoposlar hristiyanlığa kazanacakları yeni topraklara göz dikmişler, rahipler toprak ve yalnızlık istemişler, tüccarlar mal ve müşteri peşinde koşmuşlardır. Diğer yandan; topraksız köylüler, kaçak serfler, borçlular, aile işletmesinin bir gelecek vaadetmediği en küçük oğullar, adaletten, istiladen veya iç savaştan kaçanlar, maceracılar ve lonca üyeleri de dahil potansiyel çiftçiler de bu göç dalgasına katılmışlardır. Bu insanların bazıları hızlı bir nüfus artışına sahne olan Alçak Ülkeler'den veya Kuzey Denizi'nin kovduğu bölgelerden gelmektedirler. Bir kaçı lordlar tarafından onun yeni fiefini iskân etmek üzere aktarılmışlardır. Çoğu ucuz toprak ve yağlı balı cennet imajı tarafından cezbedilmektedirler. Göçmenlerin bir

kısmı da Doğu Akdeniz ve Güney Baltık'da Haçlı Seferlerine katılan şövalyelerdir.

Sınırlarda etkili olan ilk güç manastırlar olmuştur. Birçok Benediktin manastırı vahşi alanlarda kurulmuş ve 7. yüzyılda Frank krallığının doğu sınırı boyunca sıralanmışlardır. Charlemagne kuzey Afrikalıları İspanya'ya geri çekilmek zorunda bıraktıktan sonra, bunların tahrib etmiş oldukları Frank - İspanya sınırında çok sayıda manastır kurdurtmuştur. Başlangıçta rahiplerin buralara göçmen celbetmek gibi bir arzuları yoktur, yalnızca kendilerine bağlı insanlar istemektedirler. Fakat onların yalnız yaşama arzuları gerçekleşmemiş ve onların yakınına yerleşen laikler manastırı bir iskân merkezi, hatta bir kent yerleşiminin ilk odağı haline getirmişlerdir.

Citeaux tarikatına mensup (cistercien) olanları, Benediktin öncellerinden çok daha girişken ve cesur sınır insanları olmuşlardır. Bunlar 12. yüzyılın başlarında ortaya çıktıklarında, en iyi alanların tamamı işgal edilmişti. Bu durumda uzak veya daha kötü alanlara —Kuzey İngiltere veya İskoçyadaki vadi ve bataklıklar, vahşi Gal sınırları, Gaskonya körfezi kıyılarındaki kuru ve kumlu alanlar, Germenlerle Slavların sürtüştükleri alanlar— yerleşmek zorunda kalmışlardır. 50 yıllık bir sürede bunlar 300'den fazla yerleşim alanı kurmuşlardır. Bu toprakların büyük bölümü mera olarak bırakılmış ve Britanya'da Citeaux'lular başlıca hayvan yetiştiricileri olmuşlardır. Fakat, mümkün olduğu durumlarda, toprağı da büyük bir inatla işlemişler ve tarlaları çok verimli hale gelmiştir. Toprağın drenajını yapmışlar, sulama sistemi kurmuşlar, toprak niteliği ile yetişen ağaç arasındaki ilişkiyi araştırmışlar ve tohum seçiminde, şarap yapımında ve at yetiştiriciliğinde uzmanlaşmışlardır. Kiracılarını çiftçilik konusunda eğitmişler ve ucuz toprak sunarak yeni insanlar celbetmişlerdir. Maden çıkartmışlar, tuz üretmişler, değirmen kurmuşlar, keten ve yünlü kumaş imal etmişler ve geniş çaplı ticaret yapmışlardır. Daha sonra cimrilik ve tembellik doğurmuşlar ve varlıklarını kazanmaktan vazgeçmişlerdir. Fakat öncü çalışmanın nadide örneklerinden biri olmuşlardır.

Fransa, Flandre ve Hollanda'da, insan tarafından tahrib edilen alanları, bakir ormanlar ve doğal bataklıklar 1050'lerden itibaren her türden toprak sahibinin dikkatlerini çekmeye başlamıştır. Bu topraklara yerleşenler «bir köylü lordların kendisi için kavga ettikleri değerli bir mülk» (Koebner) olduğundan ötürü, cömert sıfatlar takılmıştır. Bunlara *hospites* veya *hôtes* (misafir) adları verilmiştir. Son tahlilde bun-

lara bir kulübe ve bir bahçe verilmiş ve buradan hareketle kendilerine bir işletme açmaya yönelmişlerdir. Temizleyip tarıma açtıkları alan kendilerine ırsi zilyedlik olarak bırakılmış, burası sabit bir toprak kirasına tabi kılınmıştır. veya buranın yarısı vergiden muaf olarak verilmiştir, veyahut da ürünün yarısı lorda kira olarak verilmiştir. Buralarda artık serflik, angarya, *taille,* yardım, veya askeri hizmet yoktur. Fransa kralı boş topraklarını geniş ölçekte şenlendirmeye başlayınca Kilisenin *hospites*'e tanıdığı hakları aynen tanımıştır. Bir ville - neuve —yeni bir kasaba veya köy ki, bunun bir kent haline dönüşmesini ummaktadır— kurduğunu ilan edince, bu kentin kuruluşuyla birlikte yeni yerleşenlerin bireysel ve kollektif hak ve ayrıcalıklarını güvence altına alan yazılı bir belge de vermektedir. Bu yazılı belgeye *charte* adı verilmiştir.

Bu gibi yöntemler sayesinde Fransa'nın boş alanları 11. ile 13. yüzyıllar arasında iskân edilmiştir. Daha kuzeyde, Alçak Ülkelerde bu iş hemen hemen aynı tarihlerde başlamış, fakat çok daha geç tamamlanmıştır. İngiltere'de alanın küçüklüğü nedeniyle yapılacak daha az iş olmuş, fakat bazı topraklar su altındaki veya tuzlu alanlardan elde edilmiş, *vaccarie*'ler (sığır çiftlikleri) ve koyun çiftlikleri orman ve bataklıklardan elde edilen alanlarda kurulmuş ve Galler (1284 yılında) boyun eğdikten sonra İngiltere'nin batı sınırındaki kırsal kaynaklardan daha geniş ölçekte yararlanmak mümkün hale gelmiştir.

Doğuya Yöneliş. Batıdaki boş toprakları doldurmaya başlayan nüfusun, sınırın doğu ucundakine nazaran daha fazla olması mümkündür. Fakat misyoner seferleri, fetih, göç ve iskânın ortaklaşa olarak Elbe ötesinde meydana getirdikleri hareket göze çok daha fazla hitap eden bir başarı meydana getirmektedir. Bu hareketin başlangıç yeri Hamburg ile Venedik arasındaki hat olmaktadır. Bu hattın doğusundaki bölgenin kuzeyi seyrek bir biçimde Vendler, Prusyalılar ve bazı Slav kabileleri tarafından işgâl edilmiştir; ortada daha sık bir nüfusa ve sıkı bir feodal sisteme sahip olan Polonyalılar ve Çekler bulunmaktadır ki, bunlar da Slavdır; güneyde ise Macarlar vardır. Slav çiftçilik tekniği batıdakine nazaran oldukça geridir ve bu teknikte toprağın ancak yüzeyini biraz açabilen bir saban kullanılmaktadır. Ayrıca, halâ bataklık ve ormanlarla kaplı olan bu alanlarda çok iyi tarım toprakları da bulunmakta, ve Slavlar buraların tarıma nasıl kazanılacağını bilmemektedirler. Bunun sonucu olarak Slavlar bu toprakları dokunulmamış bir biçimde saklamışlar ve artan nüfus sorununu da, çocuklarını köle olarak ihraç ederek çözmüşlerdir.

Germenler bu bölgede büyük göç başlamadan da dolaşmaktaydılar. Tüccarlar köle, balmumu, kürk, bal amber almaya geliyorlardı. Piskopos ve rahipler hristiyan olan yerel prenslerce davet ediliyorlar, batı tekniklerine göre daha yüksek verim elde etmek isteyen yerel hükümdarlar göçmenleri istekle çağırıyorlardı. Charlemagne fetih, hristiyanlaştırma ve iskân hareketinin sınırlarını güneyde bugünkü Avusturya'ya ve kuzeyde de Elbe nehrine kadar olan uzak bölgelere yaymıştır. Fakat bu hareket Macarlar tarafından durdurulmuş ve 12. yüzyıla kadar belli bir ağırlık kazanamamıştır.

Bu hareket sırasında Elbe, Oder ve Vistül üzerine yönelen Germen prensleri, fetihlerini güvence altına almak üzere, adları genelde burg olan tahkim edilmiş merkezler kurmuşlardır (örneğin Brandenburg). Ülke uçlar halinde bölünmüş, herbirinin başına bir uç kontu *(margrave)* getirilmiştir. Başpiskoposluklar ve piskoposluklar ihdas edilmiş, manastırlar kurulmuştur. Soylular geniş topraklar edinmişler ve göçmen yollama işi başlamıştır. Slav prenslerinin ve halklarının ayakta kalabildikleri yerlerde bunlar da yeni düzen tarafından özümlenmişlerdir. Bunlar yeni hükümdarı tanımak, halâ değillerse hristiyan olmak ve batıdan getirilen tarımsal teknikleri benimsemek zorunda kalmışlardır. Yerel nüfusun yok edilmesi gibi bir harekete girişilmemiş ve en iyi Slavın ölü bir Slav olduğu düşünülmemiştir. Bunun sonucu olarak Slav köyleri oldukları yerlerde yaşamaya devam etmişler, fakat Germen azınlık onların üzerine baron, başrahip olarak gelmiş, göçmenler daha iyi yöntemlerle toprakları işlemişlerdir.

Boş toprakların hikâyesi ise başkadır. Bunlar verimli hale getirilmek istendiklerinde drenajın veya ormandan temizlenmenin nasıl yapılması gerektiğini bilen insanlar bu iş için devşirilebildiklerinde yerli Slavların emeklerini kullanmışlar veya bunu sağlayamadıklarında, bizzat kendileri çalışmışlardır. Bu durum büyük ölçekte göçe yol açmıştır. Bazı toprak baronları *lacotores* adı verilen öncü görevliler istihdam etmişlerdir. Bunların görevi kullanılabilir toprak parçalarını seçmek, bunu çiftlikler halinde bölmek ve buralara yerleşecek adamlar bulmak üzere Ren bölgesi ve Alçak Ülkeler'e gitmektir. *Locator* bu köy kurma işinde başarılı olursa, ödül olarak kendi için geniş bir toprak parçası almakta, yerel yargıç haline gelmekte, adli gelirlerin önemli bir kısmı ona kalmakta, değirmeni işletmekte ve genellikle de öncülük ve kuruculuk konumunun doğurduğu ödüllerden yararlanmaktadır. Bu topraklara yeni yerleşenlere daha liberal davranmak ve bunu onlara vaadetmek durumunda kalmaktadır. Örneğin, onlara kişisel özgürlük tanımakta, an-

garya uygulanmamakta ve belli bir oran cinsinden ifade edilen yıllık bir ürün - rant karşılığında, işletmelerini sürekli elde tutmalarına olanak sağlamaktadır.

Bu yöntemler sayesinde, Bremen başpiskoposlarından biri Aşağı Weser civarındaki bataklıkları kurutmak üzere Alçak Ülkeler'den yüzlerce insan sağlayabilmiş ve Brandenburg uç kontu *(margrave)* karargâhının çevresinde yerleşik köyler oluşturmuştur. Lübeck kentinin kurucusu ve 12. yüzyıl başlarının en enerjik toprak açıcı ve göçmen yerleştiricilerinden biri olan Holstein kontu Adolf, ajanlarını Westphalia, Hollanda ve Flandre'a yollayarak «toprak isteyen herkesin aileleriyle birlikte gelip en iyi tarlaları alabileceğini» ve gelecekleri ülkenin «ürün bakımından zengin, balık ve et dolu ve çok iyi otlaklara sahip olduğunu» ilan ettirmiştir. Saksonya dükü Aslan Henri Lübeck'i Adolf'ten 1158 yılında elde ettikten sonra, bu kent ve Wendlerden elde ettiği geniş topraklar için, göçmen celbetme yoluna gitmiştir. Çağrılarına o kadar fazla miktarda cevap almıştır ki, cansıkıcı olmaya başlayan bu durum karşısında yeni gelenlerin bir kısmını Macaristan'a yolamak zorunda kalmıştır; onlar da burada Tuna vadisindeki ormanlara saldırarak tarım alanı haline getirmeye başlamışlardır.

13. yüzyıldan itibaren Germen etkisi, Aşağı Vistül bölgesi kadar uzaklara yayılmıştır. Slavlar oldukça becerikli öğrenciler olarak Almanların getirdikleri demir pulluğu benimsemişler, kendi *locator*'ları aracılığıyla yeni köyler kurmuşlar ve öğretmenleriyle evlilik yoluyla karışmaya başlamışlardır. Citeaux tarikatına mensup manastırlar orman alanı içinde geniş bir ölçekte dağılmışlar ve onların laik biraderlerinin çalışmalarına özgür Slav ve Alman kiracıların da çabaları eklenmiştir. Alman prenslerinin egemen oldukları bölgenin sınırlarının ötesinde Polonya, Bohemya ve Macaristan hükümdarları batıdan gelen göçmenleri iyi karşılamışlar, onların yalnızca ormanlık alandan tarımsal toprak açmaları konusundaki değil, aynı zamanda bölgelerinde keşfedilen madenlerin işletilmesindeki bilgilerinden de yararlanmışlardır.

Ovalar, ormanlar ve bataklıklar tarım ve yerleşime açıldıkça, sistematik köy iskânının arkasından sistematik kent kurulması da gelmiştir. Tüccar ve zenaatkârları bu yeni kentlere celbedebilmek için bu kentleri kuran öncü baronlar kentlerin beledi yönetiminde liberal haklar tanımışlar ve bunları garanti etmek üzere de Lübeck veya Magdeburg gibi kentlerin iyi bilinen anayasalarından kelimesi kelimesine koypa edilen anayasa ve kanun bütünleri sağlamışlardır. Bu yeni kent-

ler eskiden Slavların sağlayabildiklerinden çok daha fazla mal sağlamışlar, Almanların İskandinavları Baltık ticaretinden uzaklaştırmalarına yardım etmişler ve Novgorod'daki büyük Rus kürk fuarının kilometre taşları olarak hizmet etmişlerdir.

13. yüzyılda sınır Vistül nehrini aşmış ve Doğu Prusya, Litvanya, Letonya ve Estonya'yı Alman iskân ve ticaret küresine ilâve etmiştir. Bu bölgelerin fethi Töton Şövalyeleri Tarikatı'nın çabalarıyla olmuştur. Bu tarikat 1191'de Akkâ'nın kuşatılmasına katılan Alman şövalyeleri arasındaki bir birlikten türemiştir. Müslümanlar, kutsal topraklardan sürmenin mümkün olmadığı kadar güçlü çıkınca, Töton şövalyeler Venediğe geri çekilmişlerdir. Buradan hareketle de Macaristanı işgal etmeye çalışan Tatarlarla çarpışmaya gitmişlerdir. Daha sonra bir Polonyalı dük, onları topraklarını tehtid eden putperest Prusyalılara karşı savaşmak üzere davet etmiştir. Bu teklifi, ele geçirdikleri toprakların yarısının kendilerine kalması koşuluyla kabul etmişler, fakat kısa bir süre sonra, fethettikleri topraklarda tam egemenliklerini ilan etmişlerdir.

Böylece, yarım yüzyıldan fazla sürecek olan bir fetih ve bu fetih nedeniyle çıkan isyanları bastırma dönemi başlamıştır (1230 - 1290). 1280'lerden itibaren de bu toprakların iskânı ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Yüz civarında şövalye ailesi büyük malikâneler almışlar ve 1200 civarında köy kurulmuştur. Bu durumda, daha önceleri asi olan Prusyalılar serf haline getirilmiş, ama geri kalanları özgürlüklerini muhafaza etmişlerdir. Çok sayıda Almanı burayı iskân etmek üzere getirtme arzusu tam anlamıyla gerçekleşememiştir, çünkü insanların çoğu doğuda bu kadar uzaklara yerleşmek üzere gitmekten kaçınmaktadırlar. Bu durumda, bölgenin yerli halkını yerleşik hale getirmek üzere daha büyük gayret sarfedilmeye başlanmış, fakat sağlam bir kök oluşturmak üzere yetecek kadar Alman da bölgeye göç etmiştir. Drenaj ve ormandan tarla açmak konusundaki bildik hikâye tekrarlanmış, ağır - pulluk, üç - tarla sistemi, su değirmeni, ürün - rant karşılığında ırsi kiracılık, *locator*'lar tarafından köy kurulması ve iskân gibi teknikler Almanya'ya uzanan bütün yollar boyunca ortaya çıkmışlardır. Tahıl veya hayvan getirisi yerel halkın tüketebileceğinden daha fazladır, bunun yanı sıra ormandan kereste, potas ve kürk elde edilmektedir. Bu durumda bu bölge büyük bir tahıl ve kereste ihracatçısı haline gelmiş, bu ihracat esas olarak İskandinavya, Alçak Ülkeler ve Britanya Adalarına yönelmiştir. Vistül havzası artık Kuzey Avrupa'nın tahıl ambarları arasında yerini almış bulunmaktadır.

Töton Şövalyeleri Tarikatı medeni haklar konusunda cömert davranışlar içinde olmuş ve 100 civarında kente ait *charte* çıkartmıştır. Bu tarikat yolları ıslah etmiş, nehirleri ehlileştirerek üzerlerinde ulaşım yapılabilir hale getirmiştir. Bu tarikat gelirlerini artırmak için büyük bir çaba içinde olmuş, toprak rant ve vergilerinden büyük miktarlar elde etmiş, balıkçılık, avcılık, madencilik ve değirmencilik faaliyetleri üzerinde kendine bağlı haklar kurmuştur, bunları ya kendi işletmiş, ya da müstecirlere yüksek bedeller karşılığında bu hakları devretmiştir. Bu çeşitli haklardan elde edilen ürünlerin satılmaları gerektiğinde tarikat, tüccar ve armatör haline de gelmiştir. Tarikat parasını kredi yoluyla işletmiş ve bütün para ödünç verenlerin ortak ünü olan katı kreditörler olma şöhretine o da erişmiştir.

1350'lerden sonra, doğuya doğru hareket sınırın heryerinde kapanmaya, sönmeye yüz tutmuştur. Batı ve Orta Almanya nüfusu kentler tarafından emilmiş veya Kara Veba tarafından önemli ölçüde aşağı çekilmiştir, bu arada yeni kullanılabilir toprak miktarı azalmakta veya bölgenin yerlileri tarafından sahiplenilmektedir. 1410'da Tarikat Tannenburg savaşının sonunda Polonya'dan atılmıştır. Saldırgan dış politikası, sınırlarında düşmanlarının belirmesine yol açmıştır; ticari faaliyeti Baltık kıyıları tüccar sınıfını yabancılaştırmıştır; yüklediği yükümlülükler köylüler için çok ağır olmuştur ve şimdi bağlandığı paralı asker ordusu pahalı ama zaptedilemez niteliktedir. Savaşı kaybetmesinin sonucu olarak ona yalnızca Doğu Prusya kalmıştır. Burada, ormanlık alandan kazandığı küçük alanları iskân etmekle yetinmek zorunda kalmış ve ihtişam dönemi Tarikatın 1525'deki tasfiyesinden çok önce sona ermiştir.

Özet. Alman göçleri Orta Avrupa tarihini derinlemesine damgalamışlardır. Bu göçler nedeniyle seyrek nüfuslu bölgeler kalabalıklaşmış, tarım yoğunlaşmış ve iyileşmiş, ve çok daha geniş alanlar ticaret çemberine katılmışlardır. Alman tekniği, tarımın düzeyini yükseltmiş, madencilik ise Alman siyasal sınırlarının ötesinde bile ileri bir noktaya ulaşmıştır. Göçmenler buralarda, geldikleri batı bölgelerine nazaran daha iyi koşullara sahip olmuşlar, yerli halk ise hem tekniklerdeki iyileşme, hem de gelir artışı nedeniyle eskisinden daha iyi noktalara ulaşmıştır. Toprak baronları bu yeni toprakların doğrudan yönetiminden çok, elde edecekleri gelirle ilgilenmişlerdir; bu durumda köylüler tarımsal faaliyetlerini istedikleri gibi sürdürmede serbest olmuşlardır.

Kıta'nın merkezinde, batısında olduğu gibi, 14. yüzyıl yayılmanın sınırına tanık olmuştur. Bu tarihten itibaren, ne olduğu karmaşık ve

karanlıktır, fakat sonuçlar, sınır yayılmasına büyük umutlar bağlayan ve bir süre de gelir artışına tanık olan büyük toprak sahipleri için şanssız olmuştur. Artık gelir artışı sona ermiştir. Fiyatlar 1350 ile 1450 arasında düşmüştür, bu da üretimin aşırı arttığının işaretidir. Bu genişleme hareketi sırasında baronların harcamaları da genişlemiş ve birçok baron borca batmıştır. Fakat, gelirleri artmaz hale gelince, faiz ödemeleri yıkıcı hale gelmiş, becerikli Citeaux Tarikatı mensupları bile sıkıntıya düşmüşlerdir. Siyasal gelişmeler de kendi katkılarını yapmışlardır; çok fazla sürtüşme, bir miktar anarşi ve çok dengesizlik vardır. Töton Şövalyeleri Tarikatı çöken yegâne Orta Çağ kurumu değildir; eski aristokrasi ve bazı ülkelerde Kilise iktidarını, gelirini, hatta topraklarını kaybetmiş veya kaybetmeye başlamıştır. Bunların yerlerine yeni toprak sahiplerinin yükseldikleri görülmektedir. Bu adamlar bir burjuva, refaha ulaşmış eski bir küçük toprak sahibi, veya doğru tarafı tutmasını bilmiş olan birisi olabiliyorlardı. Almanya'da bunlara *junker*, İngiltere'de *squire* veya kır kibarı *(country gentleman)* adları verilmiştir. Fakat, bu yeni toprak sahibi tipi Orta Çağa ait birçok örümcek ağını temizlemek isteyen yeni bir süpürge gibidir. Topraklarına ve buralarda yaşayan insanlara neler yaptığını ileride göreceğiz.

VII

ORTA ÇAĞ ENDÜSTRİSİ

Tarımdan endüstri ve ticarete döndüğümüzde, Orta Çağ panoraması sık olmaktan çok uzaklaşmakta ve seyrelmektedir. Hayatlarını imalat veya ticaretle kazananların sayısı; toprak işleyerek, toprağın ürünlerini işleyerek veya evlerinde küçük imalat yapanlara nazaran çok azdır. Kısmen ticarileşmiş kiracı çiftçilerin bile, rantlarını ödedikten, borçlarını kapattıktan, hayvanlarını sağladıktan ve işletmenin gerektirdiği harcamaları yaptıktan sonra, mamul mal satın alabilecek az paraları kalmaktadır. Eğer bu çiftçilerin eline biraz fazla para geçerse, bunu daha fazla toprak veya hayvan edinmek üzere harcamayı tercih etmektedirler. Öztüketim köylülerin mamul mallardan yararlanmalarının olağan yoludur ve köylü genelde kendi yapabileceği mamulleri kullanmaktadır. Dünya endüstri tarihinde bu durum büyük bir dönemi kapsamaktadır.

Öztüketimin Sınırları. Ancak, Orta Çağ *manoir*'larındaki kayıtlar tarımcıların herşeyi kendilerinin üretmediklerini göstermektedir ve bunun neden böyle olduğunu anlamak kolaydır. İmalat *(manufacture)* sözü elle yapma anlamını ön plana çıkartsa bile, hammaddenin yanı sıra dört unsur daha bir endüstriyel ürünü yapabilmek için gerekmektedir. Birincisi iyi bir ürün elde edebilecek düzeyde aletleri kullanma becerisi ve hammaddeleri birleştirme veya onları işleme bilgisidir— ekmek yapımı, biracılık, düzenleme, biraraya getirme vb.— İkincisi teçhizattır. İnce işler özelleşmiş aletlerle yapılmak zorundadır ve bu işi yapacak kişi bu aletleri beceriyle kullanabilmelidir, terzinin makası, dericinin yarım düzine gerekli aleti veya marangozun alet kutusu gibi. Fakat, köylüler her ayrı işkolu için gerekli aletlerin hepsini edinemezler ve üstelik madeni araçların hem pahalı hem de kıt olduğu bir devirde bu daha da olanaksızdır. Her köyün bir eğirme kapasitesinin olması mümkündür, ama herbirinin bir dokuma tezgâhına sahip olması olanaksızdır, ve Orta Çağ endüstrileri bir amatörün ulaşabileceğinden çok daha karmaşık teçhizat kullanmışlardır. Üçüncü unsur güçtür, ki endüstriyel üretim için insan veya hayvan kaslarının sağlayabileceklerinden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Dördüncü unsur ise yakıttır. Bu unsur bazı faaliyetler için gereksiz, ama ateş kullanmaya dayalı olanlar için hayatidir.

Bu gerekli unsurların listesi çıkartılınca, öztüketimin uzmanlaşmış ve özelleşmiş araçlara sahip daha yüksek endüstrilerce takviye edilmesinin gereği açıkça ortaya çıkmaktadır. Özel teçhizat, rüzgârın kocaman taşlarını döndürdüğü —suyla çalışanları da artmaktadır— değirmen; binanın tamamını yangın tehlikesine atmaksızın iş görebilecek şekilde yapılmış olan fırın veya demircinin ateş yuvası, örsünün ve diğer aletlerinin bulunduğu dükkânıdır. Üst derecedeki beceri, değirmenci, fırıncı, demirci veya sahip oldukları aletleri kullanma konusunda beceri kazanmış olanların araçlarıyla desteklenmektedir. Bunun sonucu olarak, *manoir* kayıtlarındaki insan adları onların hangi işlerde çalıştıklarını göstermektedir: önce Faber olan bu adlar, sonradan Smith (demirci, nalbant), Webster (Weaver: dokumacı), Lister (Dyer: kumaş boyacısı), Walker (Fuller: kumaş ezicisi), Carpenter (marangoz), Cooper (Tamirci), Mason (Duvarcı), Baker (Fırıncı), Brewer (Biracı), Taylor (Terzi) ve mesleklerin adları kadar uzun bir liste haline gelmiştir.

Bu insanlardan bazıları, örneğin değirmenci ve demirci gibileri, teçhizatlarının bulunduğu yerde çalışmışlar ve müşteriler onlara işlemeleri için malzeme getirmişlerdir. Diğerleri işin yapılmasının gerektiği yerlere gitmişlerdir ve kendilerini geçindirecek kadar müşteri bulabilmek için çok yolculuk yapmak zorunda kalmışlardır. Örneğin iş peşinde bir dokumacı yeteri kadar yün veya ketenin hazır olduğu ve bir el tezgâhının bulunduğu bir eve gitmelidir. Bu yün veya keteni o ailenin yapabileceğinden daha iyi dokuyabilmelidir ki, köyün diğer evlerine de çağrılsın ve buradan da komşu köye geçebilsin. Eğer veya semer yapımcılarıyla; ayakkabı imalatçıları araçlarını ve kendilerine iş veren ailelerin bizzat tabakladıkları veya köydeki dericinin tabakladığı derilere ilave edilecek daha özel kalitedeki derilerini yanlarında taşımışlardır. Yün tarakçıları taraklarını ve bunları ısıtmak için kullandıkları küçük ocaklarını yanlarında taşımışlardır. Bu cins zenaatkârlar, müşterilerine ait olan malzemeleri işlemişlerdir. Bunlar *manoir* veya çiftlik evlerinde çalışmak zorundadırlar. Tıpkı sürekli ve düzenli bir güzergâhı izleyen çerçiler gibi.

Daha büyük köy ve kasabalarda müşteri sayısı, bu gibi işlerde çalışanların hareketlerini daha dar bir alanla sınırlamalarına ve sürekli bir dükkân edinmelerine izin verecek kadar fazladır. Ancak, bunlar da halâ kendilerine getirilen malzemeyi işleme durumundadırlar. Fakat, enerjik bir zenaatkârın hammaddeyi kendi satın alarak, bunları bir sipariş olmaksızın nihai mallar haline dönüştürme adımını atmış olma-

sı normaldir. Çalıştığı yerin ön cephesi artık bir mağaza haline gelmiştir; çalıştığı alanı bir tezgâh veya camekânın gerisine almıştır; ürünlerini pazar yeri veya fuarda satmakta; veyahut ürünlerini caddeler veya kırsal alanlarda seyyar satıcı olarak pazarlamaktadır. Gras, bu küçük endüstriyel birime «perakende zenaat» adının verilebileceğini düşünmektedir. Bu durum zenaatkâr ile müşteri arasında doğrudan temas gerekirmekte, ama artık zenaatkâr beceri ve araçlarının ürününü satmaktadır, onların kullanımını değil. Ama, uygulamada her iki türü de yapmış olmalıdır.

Perakende zenaat modern zamanlara kadar endüstriyel hayatın, özellikle de gıda, kumaş, bina ve ev eşyaları konusunda tamamen yerel talebi karşılamaya yönelik endüstrilerin önemli bir parçasını meydana getirmiştir. Terziler, ayakkabıcılar, kasaplar, fırıncılar ve birçok diğer zenaatkâr mal imal ederek, bunları doğrudan müşterilerine satmışlardır. Üretim birimi küçüktür; zenaatkâr ailesinin emek - gücünden yararlanmış, fakat bir veya iki de kalfa kullanmak ve çırak yetiştirmek durumunda da kalmıştır. Teçhizatı pahalı değildir ve eğer değerli hammaddelere ihtiyacı yoksa ve büyük bir nihai ürün stoku bulundurmak zorunda değilse, sermayesi de küçüktür. Zenaatkâr büyük bir beceriye veya sanat alanına giren bir yeteneğe sahipse, pahalı malzeme üzerinde çalışıyorsa ve zengin müşteriler için lüks mallar imal ediyorsa, bu müşteriler ona hammadde sağlamak veya onları bir tüccardan alabilmesi için kredi açmak durumundadırlar.

Daha Büyük Endüstriler. Birçok endüstri küçük ölçekli, yerel ve hedef olarak perakendeye yönelik olarak kalırlarken, birkaç tanesi de daha büyük ölçeklere ulaşmışlar, daha iyi örgütlü hale gelmişler, malzemelerinin bir kısmını uzak kaynaklardan sağlamışlar ve ürünlerinin bir bölümünü uzak pazarlarda satmışlardır. Bu durumda yeni olan hiçbir şey yoktur; bu bazı Yunan ve Roma kuruluşlarının yaptıkları ve bazı Doğu Akdeniz endüstrilerinin yapmaya devam ettikleri şeydir. 10. yüzyılda İstanbul'da mücevhercilerin, ipekli tüccarlarının, ipek eğiricilerinin, ipekli dokumacılarının ve koku imalatçılarının olduğu kadar, mütevazi mum imalatçılarının, sabuncuların, deri kesicilerinin, fırıncıların, mermer ustalarının ve badanacıların da çalışma biçimlerini düzenleyen ayrıntılı kurallar bulunmaktaydı. Araplar deri ve maden işleme, kumaş çiğneme, halı yapımı ve ipek dokumacılığı konusundaki becerilerini Yakın Doğu'dan İspanya ve Sicilya'ya kadar olan alanlara yaymışlardı. Kilise, ince işçiliğin bütün Batı'ya yayıldığı bir kanal olmuş, bu kuruluş üreticiler kadar, ürünleri de yaymıştır. Zırhlı şövalyenin artan bir

önem kazanmaya başlaması, zırh imalatçılarını teşvik ederken, Kilise ve şato inşaatında tahtadan taşa doğru meydana gelen kayma çok sayıda becerikli duvarcı ustasına ihtiyaç doğurmuştur.

Doğu'dan gelen bu etkiler olmasaydı bile, Batı halkları bir hammadde ile satış pazarının bulunduğu ticari manüfaktürü geliştirecek yeteneğe sahiptiler. Örneğin, Alçak Ülkeler ve İngiltere'de fazla miktarda yün ve bunu kumaş haline getirmek için gereken temizleme malzemesi bulunmaktaydı. Bu bölgnin halkı yünü, ihraç etmek üzere, 7. veya 8. yüzyıldan itibaren kumaş haline getiriyorlardı. Charlemagne Flandre kumaşlarından meydana gelen bir hediye paketini 800'ler civarında Bağdat'taki halife Harun el Reşid'e göndermiştir. 796'da Mercia krallığına yolladığı bir mektupta İngiltere'den getirttiği kumaşların enlerinin daralmış olduğundan yakınmakta ve gelecek partinin «eski zamanlardaki ölçülere uygun olmasını» istemektedir. Kuzey Fransa'da ve Almanya'ya doğru doğu bölgelerinde keten bol miktarda yetişmekte ve oldukça gelişkin bir keten kumaş endüstrisinin hammaddesini meydana getirmektedir. Doğu Belçika'da ve diğer bazı yerlerde demir cevheri bulunmakta, bunlar kolaylıkla çıkartılabilmekte ve bunları işleyen zenaatkârlar yaptıkları araç, zırh ve diğer madeni eşyalarla ün yapmış bulunmaktadırlar —örneğin Dinant ve Liège gibi kentler—. Bazı manastırlar, rahibeler tarafından dokunan kumaşları satmaktadırlar.

Haçlı Seferlerinin Endüstri Üzerindeki Etkileri. Endüstriyel hayat kuzeyde nüfus artışı, kentler ve ticaretin büyümesi ile göçmenlerle tüccarların doğuya doğru hareketleri nedeniyle, hızlanmıştır. Ren veya Elbe'nin doğusundaki göçmen ve yerli halklar mamul malların daha büyük alıcısı ve daha büyük miktarlarda hammadde satıcısı haline gelmişlerdir, ve ticari alanları muhtemelen Lizbon'dan Novgorod'a kadar genişlemiş olan Hansa birliği tüccarları hem endüstriyel ürünler hem de hammadde üzerinde ticaret yapmaktadırlar. Güneyde ve batıda (Fransa da dahil), ama aynı zamanda belli bir ölçüde kuzeyde, Haçlı Seferleri hem ticaret, hem de endüstri üzerinde büyük bir etki meydana getirmişlerdir. Bu seferlerin ticaret üzerindeki etkileri izleyen bölümde ele alınacaktır. Burada yalnızca bu savaşçıların eskiden sadece batının nisbeten kaba yaşam tarzını tanırlarken, tüketim zevklerinde meydana gelen değişmeleri gözönüne alacağız.

Haçlılar gittikleri Doğu'da, bura halklarının ürettikleri elbise, gıda maddeleri ve diğer maddeler tarafından fethedilmişlerdir. Buralarda lüksü öğrenmişler ve bunu sevmişlerdir. İpekli, pamuklu ve değerli yünlü kumaşlar satın almışlar ve bunları evlerine, kiliselerine veya arka-

daşlarına göndermişlerdir. Baharat, sos, zengin yemekler ve Bağdat ile Tir'de üretilen şeker çubuklarına yönelik bir zevk geliştirmişlerdir. Odalarının tabanına kilim sermeyi, duvara halı takmayı ve elbisenin altına çamaşır giymeyi öğrenmişlerdir. Şam kumaşları ve brokarlarla tanışmışlar, ince zırh ve kılıçlardan edinmişler ve bunlar hristiyan zenaatkârlar arasında taklid edilecek nesneler olarak yayılmışlardır. Bazen, Doğu'ya yerleşmişler, fakat evlerine dönenleri batılı tüccarların doğu mallarını ithal etmelerine ve batılı zenaatkârların onlara benzer mallar üretmelerine yol açan bir talep yaratmışlardır.

Taklide yönelik bu hareketin boyutlarını bilebilmemiz mümkün değildir, fakat eski endüstrilerin veya yöntemlerin iyileşmesi ve yenilerinin gelişmesi 12. ve 13. yüzyıllarda, özellikle lüks mal alanında, çok barizdir. Sicilya'da Araplar tarafından kurulan ipek imalathaneleri, Adayı fetheden Normanlar tarafından 12. yüzyılda genişletilmiş ve buradan da ana kıtaya yayılmış ve Lucca ile Napoli ilk üretim merkezleri olarak ortaya çıkmışlar ve Lucca en ünlü ipekli kenti haline gelmiştir. Fakat Floransa , Venedik ve Cenova'da da ipek imalathaneleri kurulmuş ve bunlar doğudan ithal edilen ipekle rekabet etmeye başlamışlardır. Kumaş boyama endüstrisi, Hindistan'dan İran'a kadar olan bölgenin en büyük boya merkezi olan Bağdat'la yakın temastan çok yararlanmış, ayrıca İtalyanların doğudan çaldıkları üretim sırları da bu endüstrinin gelişmesine çok yardımcı olmuştur.

11. yüzyılda zaten sağlam bir şekilde kurulmuş olan Venedik cam endüstrisi, İstanbul kentinin 4. Haçlı Seferi sırasında (1204) ele geçirilmesi sonucu, buradan getirtilen usta işçilerin de katkılarıyla genişlemiş ve artık sofra takımları, cam, ayna, boncuk ve değerli taşlar konusunda hem lüks mal talebine, hem de halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek duruma erişmiştir. Bu endüstri bu kadar önem kazanınca, güvenliği ve refahı sıkı bir şekilde devlet tarafından korunur hale gelmiştir. Zenaatkârlar kentin dışındaki bir adaya toplanmış ve üretim sırlarını başkalarına aktaranlar ölümle cezalandırılmışlardır. Bu kısıtlamaların karşılığında, cam ustalarına yüksek ücretler ödenmiş, senato kararnamesiyle soylu vey kent meclisi üyesi haline getirilmişlerdir ve *patricius* kanından kadınlarla evlenmelerine izin verilmiştir. Bu endüstri asla İtalya'ya veya İtalya dışına yayılmamış ve Venedik cam ürünleri yüzyıllar boyunca geniş bir satış alanı bulan çok ünlü ürünler olmuşlardır.

Haçlı Seferleri zırh ve silah yapımını teşvik etmişlerdir. Yüksek düzeyde işçilik Brescia, Nuremberg ve Liège gibi kentlerde yoğunlaşmıştır ve buralarda yüksek bir uzmanlaşma meydana gelmiştir. Bir 14.

yüzyıl İtalyan tüccarı demir halkalardan oluşan zırhları Milano veya Nuremberg'ten; altın kabzalı kılıçları Floransa veya Lyon'dan; bıçakları Milano, Toledo, Nuremberg veya Solingen'den; deri avadanlıkları Paris'ten ve yay iplerini Macaristan'dan satın almaktadır. İşbölümü, bir adamı yüz zırhı, bir başkası demir eldiven, bir diğeri kol zırhı ve bir başkası mahmuz yapmakta uzmanlaşmış olan bir Avignon firmasında aşikâr bir şekilde ortadadır.

Doğu'yla temas Batı'nın ev döşemesini yenilemesine yol açmıştır. Zengin laik ve kilise mensupları tahta, maden, taş ,elyaf ve deri cinsinden dekoratif ürünlere daha fazla ilgi göstermeye başladıklarından Alçak Ülkeler, Fransa, İtalya ve Almanya kentlerinde gereken beceriye sahip ustalar ortaya çıkmıştır. Flandre yalnızca kaliteli kumaşlar üretmekle kalmamış, aynı zamanda çok güzel duvar ve taban halıları da yaratmıştır. Lucca ve Floransa, tafta, damalı, brokar ve simli kumaşlar üretmişlerdir. Floransa dinsel tasvirler, Kilise süsleri ve pahalı bıçaklar ihraç etmiştir. Paris, ürettiği ince mobilyalar, süslü zırhlar, zengin duvar halıları, ince mücevherat gibi kendi özel alanına giren mallarda Avrupa'nın lüks mallar imalathanesi olarak ün yapmıştır. Hiçbir ülke Haçlı Seferlerine Fransa kadar insan yollamamış ve bu seferlerin etkisini yaşam standartlarının değişmesinde yiyecek çeşitlenmesinde, gardrop zenginleşmesi ile ev süslemesinde yaşamamıştır.

Dokuma Endüstrileri. Kumaş yapımı çok geniş bir şekilde yayılmış bir ev imalatıydı, ama aynı zamanda hem yerel, hem de uzak pazarlar için üretimde bulunan ve yüksek dereceden örgütlü en önemli endüstri haline gelmiştir. Bu endüstrinin genişlemesi özellikle 11. yüzyıldan itibaren belirgin hale gelmiş ve özellikle İtalya ve Alçak Ülkelerdekiler olmak üzere, kentlerin büyümesinde önemli bir faktör olmuştur. Bu endüstrinin ipekli dalı, hammadde arzının düşük ve ürünün lüks ve pahalı olması nedeniyle küçüktür. Keten dalı ise, keten bitkisinin hem kuzeyde, hem de güneyde yetiştirilebilmesi nedeniyle daha büyüktür. Fakat, yünlü dokuma dalı tablodaki en büyük yeri işgal etmekte ve ona dair bilgiler bilim adamlarının dikkatlerini daha çok çekmektedirler.

Flandre ve Floransa önde gelen yünlü kumaş üretim merkezleri haline gelmişlerdir, ama hiçbir zaman da bu dalın tekelini ele geçirememişlerdir. Muhtemelen Flaman endüstrisi daha eskidir. Gereken hammadde bölgede bulunmakta veya Kuzey Denizi kanalıyla Britanya'dan getirilmektedir. Bu bölgede emek arzı boldur, hatta Flandre toprağı bütün insanlarına iş sağlayamamakta ve birçok Flaman doğu sınırına doğru göçmektedirler. Flamanlar ürünlerine hem kuzeyde, hem de gü-

neyde pazar bulabilmekte ve Flaman yünlü dokumaları 1100'den itibaren İskandinavya ve Novgorod'a gönderilmektedir. Bu kumaşlar aynı zamanda Doğu Fransa'dan Cenova'ya ulaşan bir karayolu aracılığıyla Akdeniz'e de ulaştırılmaktadırlar. Flaman tüccarları champagne fuarlarında satış yapabilmek için yollara düşmektedirler. Buralarda kumaşlar İtalyanlara satılmakta, onlar da bunları Cenova veya Floransa'ya götürmektedirler. Flaman dokumaları buralarda boyanıp, ezildikten sonra Akdeniz'in her yanına, kuzeybatı Afrika'dan Kahire ve Suriye'ye kadar bütün her yere gemilerle sevkedilmektedirler. 1300'lerde Flandre bölgesi önemli dokumacı kentlerle donanmıştır —Arras, Courtrai, Malines ve bir düzine başka kent—, fakat başlıcaları Ypres, Gand ve kaynayan bir liman olan Bruges'dür.

İtalya'da başı Floransa çekmektedir. Öncelikle, o da Cenova gibi işlemleri tamamlanmamış kumaşları İtalyan veya yabancı dokuma merkezlerinden satın alarak, birçok süreçten geçirerek nihai renk ve desenini meydana getirmektedir. Kumaşları nihai hale getiren bu kent zenaatkârları sağlam bir lonca halinde örgütlenmişlerdir *(Arte di Calimala)*. Bu lonca özellikle yabancı pazarlara ve yabancı arza bağımlı olan bir endüstriyi savunmak ve ilerletmek konusunda çaba sarfetmektedir. Ancak, 13. yüzyıldan itibaren ham yün ithaline ve bunların kent içi ve dışı imalathanelerde işlenmesine daha büyük ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Bu gelişme, *humiliati* adı verilen el emeğine önem veren ve dokumacılık yapan dinsel bir tarikat sayesinde meydana gelmişe benzemektedir. *Humiliati* Tarikatı mensupları büyük bir beceri ve yüksek dereceden işbölümüne ulaşmışlar ve adeta bir cins iyi kumaşların kitle üretimini yapmaktadırlar. Bunlar Floransa'ya 1239'da gelmişler ve dokuma endüstrisinin bütünlüğünün etkenliğinin artmasına katkıda bulunmuşlardır. Kumaş yapımcılarının kendi loncaları vardır *(Arte della Lana)*. Bu lonca üyelerini zapt-ü rapt altında tutmakta ama onlara hammadde sağlama, ürünlerini üretebilme ve bunları satabilme konularında yardım etmektedir.

Floransa tarihini yazan Vilani'nin bildirdiğine göre bu iki loncanın üye sayısı 14. yüzyıl başlarında 30.000 kişi civarındadır ve bunlar yılda 70 ilâ 80 bin parça kumaş imal etmekte ve en az 10 bin parçasını ihraç etmektedirler. Flandre'daki meslekdaşları gibi, değerli kumaş yapımında yalnızca ithal yünü kullanmakta ve bu yünleri İngiltere, İskoçya, İspanya ve Burgonya'dan almaktadırlar. İtalyan tüccarları yün fuarlarını ziyaret etmekte ve yünün üretildiği çiftliklere kadar sızmaktadırlar. Bazen bu tüccarlar bir manastırın tüm üretimini satın almakta veya sa-

bit bir fiyattan, örneğin 12 yıllık ürünün tamamını satın almak üzere sözleşmeler imzalamaktadırlar ve belli bir avans da ödemektedirler. 13. yüzyıl boyunca İtalyanlar Flamanları başlıca yün ithalatçısı olma yerinden etmişler; fakat onlar da 14. yüzyılda İngiliz ihracatçıları tarafından bu yerlerinden edilmişlerdir.

Bu iki büyük üretici bölgenin çok gerisinden gelmekle birlikte, diğer ülkelerin de yünlü dokuma endüstrileri vardır. İngilizler her kaliteden kumaş yapmaktadırlar; ucuz olanları kuzey pazarlarına gitmekte, fakat iyi olanları İtalya'da yüksek fiyatlar bulmaktadır. Fransa ve İspanya'da da önemli yün endüstrileri bulunmaktadır.

Dokuma Endüstrisinin Örgütlenmesi. Perakende zenaat türünden kumaş dokumacılığı büyük bir dokuma endüstrisinin ihtiyaç duyduklarını biraraya getirmekten uzaktır. Zaten perakende üretime veya siparişe dayalı zenaat endüstrilerinin hiçbiri; uzaktan gelen hammaddeye dayalı, uzak ve dağınık pazarlara mal arzederek, borçlarını yavaş ödemek isteyen müşterilerle, malzemeyi uzun süreçlerden geçirmeyi gerektiren işleme yöntemleri karşısında tutunamazdı. Eğer üretici yün veya boya sağlamak veya ürününü satmak için uzaklara gitmeyi istemezse, bazı aracılar bunu onun yerine yapmak üzere türeyeceklerdir. Eğer yün pahalı, üretim maliyeti yüksek ve ödeme uzun vadeliyse, küçük zenaatkâr para beklerken çökebilir. Lüks ticaretin genişlemesi, büyük veya yabancı pazarlara mal arzeden endüstrilerin ve hammaddelerin uzun mesafe taşımacılığının gelişmesi sonucunda ilk üreticilerle zenaatkâr veya zenaatkâr ile nihai tüketici arasında aracılık yapan çok sayıda insan türemiştir. Zenaatkâr perakende satışı için değil de, stok biriktiren ve daha geniş miktarlarda satış yapan tüccarlar için üretmeye başlayınca, *toptan satıcı zenaatkâr* adı verilen türe dönüşmüştür.

Aracı ve zenaatkâr eşitlik ve bağımsızlık ölçüleri içinde buluşmalıdırlar. Zenaatkâr mallarını belli günlerde ve bazı kentlerde kurulan açık pazarlarda satabilmeli ve mallarını, kalite ile fiyatından memnun olan her tüccara, devredebilmelidir. Fakat bu koşul ihraç ve lüks endüstrilerinde farklı bir ilişkiye yol açmıştır. Bazı zenaatkârların üretimlerini beğenen tüccarlar onlara belli bir miktarda siparişte bulunmakta veya üretimlerinin tamamını satın almaktadırlar. Bu durumda, ona hammadde sağlamak veya imalatçının hammadde alımı ve ücretleri karşılayabilmesi için avans ödemektedir. Eğer tüccar yalnızca ürünleri satın almakla yetinirse, zenaatkâr ekonomik olarak özgür kalmaya devam eder; fakat, tüccar zenaatkârı finanse etmeye başlayınca, ikincinin birinciye bağımlılığı ortaya çıkmaya başlamış ve adeta onun bir ücretlisi

haline gelmiştir. Bazı zenaatkârlar borçları yüzünden bu duruma düşmüşlerdir, bazıları ise işe başlarken teçhizat ve hammadde nedeniyle tüccara bağımlı hale gelmişlerdir. Diğer yandan, bazı zenaatkârlar refaha kavuşmuş, çok sayıda kalfa çalıştırmış ve tüccarlığa doğru tırmanarak, daha az talihli arkadaşlarına sipariş vermişler, onlara hammadde sağlayarak kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir.

Bu cinsten gelişme dokumacılık endüstrilerine geç ulaşmıştır, bu gecikmenin bir nedeni özel tekniklerden kaynaklanmaktadır. Yün, hayvandan kırpılıp balyalandıktan sonra —muhtemelen altı aylık bir süre içinde— satışa hazır hale gelinceye kadar çok sayıda üretim aşamasından geçmektedir. «Floransa'da kumaş yapımı aşağı yukarı 36 farklı aşamadan geçmekteydi» (De Roover). Tüccar istediği zamanda istediği kadar mal elde edebileceğinden emin olabilirse, üretim bir aşamadan diğerine, akışı iyi bir şekilde düzenleyecek akıllı bir örgütlenmeye tabi tutulabilirdi. Dev bir şirket üretim akışının tümünü, İspanya veya İngiltere'den ham yün alımından başlayarak, nihai kumaşların uzak bir pazardaki satışına kadar, denetleyebilirdi. Fakat bu durum büyük bir sermye ve satış gelirlerinin gelmesi için uzun bir bekleme süresi gerektirmektedir —üstelik zarar olasılığıyla birlikte—.

O dönemde dev firmalara nadiren rastlanmış ve insanlar kısa maceralarla yetinmişlerdir. Bu arada, bazen zenginleşmiş bir dokumacı olan Floransalı tüccar, yününü onu ithal etmiş olan bir başka tüccardan satın almaktadır. Ana deposunda yün, ayıklandıktan sonra uzmanlaşmış bir firmaya yıkanmak üzere gönderilmektedir. Bu malzeme ana depoya geri getirilmekte, burada elyaf daha kolay işlenebilsin diye zeytinyağ ile yağlanmaktadır ve daha sonra da evlerinde çalışan kimselere eğrilmek üzere verilmektedir. İplikler çile halinde ana depoya getirilmekte, makaralara sarılmakta ve buradan da gene evlerinde çalışan dokumacılara verilmektedir. Dokunan kumaşlar tekrar ana depoya getirilmekte ve temizlenmek ve ezilmek üzere bu konuda uzmanlaşmış ve su kaynaklarına sahip firmalara gönderilmektedir. Daha sonra kumaş boyama konusunda uzmanlaşmış bir firmaya yollandıktan sonra, nihayet paketlenmekte ve satışa arzedilmektedir. Artık bu kumaşların sahibi onları bazı yerel tüccarlara vermekte, onlar da yerel pazarlarda satışa sunmakta, veya kumaşların sahibi malının bir kısmını uzak bir limana göndermektedir.

Bu süreç içinde denetim ve eşgüdüm konusunda büyük bir beceri, bu kadar sermayeyi ve değişik iş araçları ve teçhizatı düzenleyebilmek için iyi bir iş idaresi bilgisi ve iyi bir göz gerekmektedir —işin

gerektiği gibi yapılıp yapılmadığını anlayabilmek ve çalışanların kendilerine teslim edilen malzemeyi ziyan etmemelerini sağlamak için—. Bu genel başlık altındaki çeşitlilikler sayılamayacak kadar çoktur. Bazen müteşebbis dokuma değirmenine, boyahaneye ve temizleme atelyesine sahiptir; bazen yün veya iplik usta bir eğiriciye veya dokumacıya sabit bir fiyatla devredilmekte, onlar da bunları parça başına işlettirmektedirler. Evlerinde çalışan bazı emekçiler kendi araçlarına sahiptirler, fakat diğer bazıları bunları ya başlarındaki kimselerden veya kendilerine iş getirenden kiralamaktadırlar.

Ancak, bir özellik değişmeden kalmıştır: emek-gücü ihtiyacının büyük kısmını gerektiren işler için —eğirme ve dokuma— malzemeyi çalışanlara vererek evde işlettirmek onları merkezi bir atelyede toplayarak çalıştırmaktan daha ekonomik olmuştur. Emek dışında bir güç kullanan makineler el altında olsaydı, durum değişik olurdu, fakat yalnızca ipek dokumacılığında —bükme işleminde— böyle bir yöntemin kullanıldığını biliyoruz. Bu suyla dönen «bükme değirmeni 1272'den önce Lucca'lı biri tarafından icad edilmiştir». Bu değirmen çok miktarda emek - gücü tasarruf etmiş ve yüksek kalitede bükülmüş ipek elde edilmiştir. Diğer yandan, bir kişi ve ailesi tarafından kullanılabilir ve çok sayıda işçi gerektirmez. Kumaş yapımının son aşamasında çok fazla emek - gücü gerekmektedir. 12. yüzyılın sonlarında ve 13. yüzyıl boyunca kumaş temizleme ve ezme değirmenleri devreye girmeye başlamış ve suyla çalışan çekiçler insan el ve ayaklarının yerini almışlardır. Fakat, yünün iplik, sonra da kumaş haline getirilmesi 18. ve 19. yüzyıllara kadar mekanik olmaktan uzak kalmış ve bir ev faaliyeti olmaya devam etmiştir.

Alçak Ülkeler'de kumaş yapımında müteşebbis egemenliği İtalya'da olduğundan da erken ortaya çıkmıştır. Fiili olarak bu örnek «Avrupa tarihinde modern anlamdaki 'büyük endüstri'nin en eski örneğidir, yani dünya pazarı için üreten ve yüksek derecede kapitalist çizgide örgütlenen, endüstri kaptanları olan, ince bir işbölümüne tabi tutulan ve kentsel proletaryası olan endüstrinin en eski örneğidir» (Power). Tüccarlar pazar için gerek duydukları malların üretimini örgütleme ve finanse etme işine ayak atmışlar veya zenginleşen zenaatkârlar çok sayıda işçinin çalışmasını yönetecek noktaya gelmişlerdir.

Bu 13. yüzyıl *drapier* (kumaşçı)'lerinden biri olan Sire Jehan Boinebroke de Douai, ihraç ettiği kumaşları usta zenaatkârlar veya ücretlilere iş vererek sağlamaktadır. Onun hakkındaki bilgilerimiz, esas olarak çoğu tek yanlı olan şikâyetlere dayanmaktadır. Bu şikâyetlere göre

işçilerini aşırı çalıştırarak, ücretlerini para yerine ayni olarak ödeyerek sömürmüş, memnuniyetsizlikleri şiddetle bastırmış ve onları evlerinden attırmıştır. Bunlara karşı cevabı veya savunması ne olurdu, bilmiyoruz; fakat, büyük tüccar veya üretici ile onun mallarını üretenler arasındaki ilişkilerin, taraflardan birinin saldırganlaşması halinde, depresyon durumlarında mal sahibinin emek maliyetini düşürmek istemesi durumunda, yükselen fiyatlar çalışanları daha yüksek ücretler talep etmeye zorladıklarında, ve savaş veya rekabetin her iki tarafın refahını tehlikeye attığı durumlarda, gerginleşeceğini bilmeliyiz. Büyük işadamları genel olarak kent yönetimini denetimleri altında tutmuşlar ve bunu ekonomik çıkarlarını geliştirmek veya savunmak yönünde kullanmışlardır. Bu durum, çalışanları kent yönetimine katılabilme konusunda bazı hareketlere veya ekonomik ve siyasal efendilerine karşı isyanlara yöneltmiştir. Büyük İtalyan ve Belçika kentlerinin yıllıkları bu cinsten çatışmalarda dökülen kanlarla doludur. Bazen işadamları, bazen çalışanlar mücadeleyi kazanmışlar, fakat genişleme yüzyıllarının sonu geldiğinde her iki taraf da toplumsal sürtüşmelerin, iç savaşların ve başka bölgeler ile ülkelerinin rekabetinin kurbanı olmuşlardır.

Diğer Endüstrilerde Örgütlenme. Evlere iş ve malzeme verme ne dokuma endüstrisine, ne de Orta Çağ'a özgü bir olay değildir. Eğer bir üretim süreci parçaların birleştirilmesi aşamasıyla sona eriyorsa —bir zırh takımında veya at donanımında olduğu gibi— her parçanın yapılması için gereken malzeme bu alanda uzmanlaşmış işçilere verilerek ürettirilmekte ve elde edilen parçalar merkezi bir atelyede birleştirilmektedir. Eve iş verme İngiltere, Fransa, Almanya ve Hollanda'daki endüstrilerde, bunların daha geniş pazarlara hitab etmeye başlamalarıyla birlikte yaygınlaşmıştır. Bu süreçteki merkezi kişi hammadde sağlayan veya İsveç çeliği gibi girdileri ithal eden tüccardır. İngiltere'de kumaş boyacısı, boya malzemelerinin dıştan getirilmesi devam ettiği sürece, anahtar kişi olmuştur. Kumaş boyacıları en azından bir İngiliz kentinde «muhtemelen kendilerine ait atelyelerde kumaşı boyayan ve ezen, yün hammaddesi sağlayan, yünü dışa verip eğirten, dokumacı ve temizleyiciler istihdam eden, kentin bütününe yayılmış bu insanlar üzerinde sıkı bir denetim uygulayan, onlara kendileri tarafından saptanan sabit ücretler ödeyen ve bitmiş kumaşları Doğu Anglia fuarlarında —Boston, St. Ives veya Stamford— pazarlayan kapitalist girişimcilerdir» (Carus - Wilson). Daha sonra göreceğimiz üzere, bu dışa iş verme sistemi *(putting - out system)* veya Almanların deyimiyle *verlagsystem* 19. yüzyıla kadar canlılığını korumuştur.

Madencilik de imalat sektörü kadar büyük çeşitlilik arzetmiştir. Maden kaynakları yüzeye yakın yerlerde bulunduklarında, bunları çıkart-

mak için küçük bir sermaye yeterli olmuş ve madencilik biriminin ölçeği küçük olmuştur; Alman çiftçiler boş zamanlarında demir cevheri çıkartmışlar ve bunu odun kömürüyle arıtmışlardır. Daha derinlerdeki maden filizlerini çıkartmak ve arıtmak için daha pahalı ve özelleşmiş teçhizat gerekmektedir. Bir büyük toprak sahibi bu sermayeyi bulabilir veya kral, soylular, Kilise mensupları ve zengin tüccarların yatırım yapacakları bir ortaklık oluşturabilir. Zaten maden çıkartma hakkı belli bir kira karşılığında devredilebilir.

Demek ki madencilik bir yatırım alanıdır ve bu nedenle sermaye, zengin kentlerden maden cevherinin bulunduğu Orta Avrupa veya İsveç'in dağlık ve ormanlık alanlarına göç etmiştir. Bu madenler parçalara bölünerek satılmıştır. İsveç'teki Stora Kopparberg (Büyük Bakır dağı)'e ait sekizde birlik hissenin devrine ait bilgimiz bulunmaktadır. Bu ünlü madenin hisselerinden çoğu, madenin işlenmesine katılmayan kimselere aitti. Bunların arasında bir piskopos, bir kral, bir kraliyet memurunun karısı ve Lübeck'li bir tüccarın dul karısı bulunmaktaydı. Cenova'lı finansörler Polonya tuz madenlerine yatırım yaparlarken, İtalyan ve Alman sermayesiyle, Alman madencileri maden yataklarının bulunduğu her yerde görülmekteydiler. Madenciler özgür emekçilerdi ve bunlar sabit çalışma saatlerine, sabit ücretlere tabi olarak çok sıkı bir disiplin altında çalışıyorlardı. Madencilik böylece, ücretli emekçi çalıştıran, pahalı teçhizat gerektiren, büyük ölçekli üretime dayanan ve büyümek için sürekli yeni fonlara ihtiyaç duyan, Orta Çağın bir diğer kapitalist sektörünü meydana getirmekteydi. Madencilik bazen paralarını bu alanda riske etmeye cesaret edenlere yüksek ödüller sağlayabilmekteydi ve Orta Çağın sonlarında Fugger'ler, Welser'ler ve Hochstetter'ler gibi ünlü finansörler madencilik alanını derin bir şekilde egemenlikleri altına almışlardı.

İnşaat tamamen ayrı bir endüstri dalıydı. Ürünleri genelde satış için değildi ve müşteri bunları örgütleme işini üstüne almaktaydı. Bu alandaki başlıca istisna kentlerde kiralanmak üzere inşa edilen binalardı. Kentlerin fizik büyümesinin bu yanı hakkında çok az bilgiye sahibiz, fakat Kilise, yerel laik toprak baronları ve tüccarlar sermaye sağlamışlar ve bu cins evlere sahip olmuşlardır.

Kerestenin bol olduğu yerlerde binalar, hatta *manoir* evleri ve Kiliseler bile tahtadan yapılmıştır. Fakat taş, saman, kamış ve tuğla da inşaat malzemesi olarak kullanılmışlardır. Eski Akdeniz bölgelerinde ormanın erken tarihlerde tükenmiş olması ve uzun sıcak yaz günlerinin yangın tehlikesiyle dolu olması taş ve tuğla kullanılmasına yol açmış-

tır. Kuzeyde ise bu malzemelerin genel olarak benimsenmesi 1100 yıllarından itibaren ortaya çıkmıştır. Birçok bina marangoz ve çatıcıların yardımlarıyla, amatörler tarafından yapılmak zorundaydı ve inşaat ile bina onarımı faaliyetlerine katılmak köy halkının angaryaları arasında yer almaktaydı. Fakat savunma, lüks, iman, kamu hizmetleri ve rekabet ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kral, Kilise, soyluluk ve kentler için büyük inşaatlar da yapılmıştır.

Ancak laik veya Kiliseye mensup kodamanlar katedraller, saraylar, şatolar, kent surları veya belediye binaları için gereken malzemeyi taşıtacak ve satın alacak ve büyük işçilik ücretlerini ödeyecek paraya sahip olabiliyorlardı. Gallerdeki bir şatonun inşası için 400 duvarcı ustası, 1000 işçi ve 230 diğer ustalardan meydana gelen bir ordu istihdam edilmiştir, fakat bu gibi işlerde inşaat çok hızlı bitirilmekteydi. Bazı işler daha yavaş yapılmaktaydı; bir başka Galler Ülkesi şatosu 40 yılda bitirilmiş ve Westminster manastırının kulesi 150 yılda tamamlanmıştı.

Birçok inşaatlarda çalışanlar ücret almakta ve bir işçi başının gözetimi altında işlerini yapmaktaydılar. Binanın planları, baş duvarcı ustası da olan mimar tarafından yapılmaktaydı. Bu işçilerden bazıları uzun yıllar sürecek işler bulurlarken, diğer bazıları da iş peşinde koşuyorlardı. Gene bu işçilerden bazıları, kral şeriflerine inşaatları için işçi toplamalarını emrettiğinde, çok uzaklara çalışmaya gitmek zorunda kalabiliyorlardı. Hükümdarların zorunlu çalışmaya koşmaya hakları ve Orta Çağda bunun uygulanışının hikâyesi uzundur. Binaların süslenmesi konusundaki talepler basitten karmaşığa doğru değişmeye başlayınca, bir dizi daha üst beceri gerektiren işler talep edilmeye başlanmıştır. Dekoratörlerin işlerinin çoğu inşaat mahallinde yapılmış, fakat cam süslemesi ve aziz heykelleri gibi olanları kentlerdeki zenaatkârlar tarafından yapılmış ve bazen de bunlar ilerideki talepler hesaba katılarak stoklanmışlardır. Bu konuda standard ölçülere göre kitlesel üretim yapıldığını, ödeme güçlüğü içine düşen bir zenaatkârın borcuna karşılık 58 tane Vaftizci Yahya büstü vermesinden anlıyoruz.

Sonuç. Böylece, Orta Çağ imalat endüstrileri öztüketim için üretimden, yerleşik veya gezginci zenaatkârların, uzun bir liste meydana getiren perakendeci zenaatkârların üretimine ve önemli miktarda sermaye kullanan, çok sayıda işçi istihdam eden ve dışarıya da çok miktarlarda iş veren büyük firmalara kadar, geniş bir yelpaze meydana getirmektedirler. Tüketicilerin geniş boyutlu hareketi ve becerikli üreticilerin göçü lüks mallara karşı talebi ve bunları üretebilme yeteneğini Avrupa'nın daha geniş kısımlarına yaymıştır. Fakat lüks mallar talebi, kral

çevresi, soyluluk, kilise ve zengin kentlilerle sınırlıdır ve bu gibi malların üretimi hammaddeye ulaşma olanakları fazla olan, ulaşım olanakları iyi olan, yeteri kadar işgücü sağlanabilen, müteşebbislerin kaynak yaratabildikleri ve siyasal koşullardan fazla etkilenmeyen birkaç merkezde yoğunlaşmıştır.

Endüstrinin tasvirini tamamlamak üzere, sermaye artışının nasıl yapıldığını ve kentler, loncalar ve devlet tarafından endüstrinin nasıl düzenlendiğini açıklamak gerekmektedir. Bu konulara Orta Çağ ticaretini inceledikten sonra döneceğiz.

VIII

ORTA ÇAĞ TİCARETİ

Ticari gelişme işlemler sürekli olarak kendilerini önceleyen Orta Çağ tarım ve endüstrisinin içinde kendilerini zorlamışlardır. Hayatlarını ticaretle kazanan insanlar, ticaret yaptıkları malları, izledikleri yolları, mal götürdükleri pazarları ve işlerini nasıl örgütleyip, nasıl yürüttüklerini daha sistematik bir şekilde inceleme gereği, her zamankinden daha fazla bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Tarım ve endüstri gibi, ticaret de tek bir kalıbın içinde kalmamıştır. Birçok mal açısından mübadele kişisel işbölümü veya bölgesel uzmanlaşmanın sonucudur. Köylülerarası yerel «komşuluk» ticareti ve bir köy ile bazı çok yakın pazarlar arasındaki ticaretin miktar olarak en önemli yeri işgal etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak, birçok mübadele daha uzun yolculukları gerektirmiştir: kıyı ve kara bölgeleri arasında; kutupaltı, ılıman ve yarı - tropikal bölgeler arasında; endüstriyel olarak ileri gitmişlerle geri bölgeler arasında ve hiçbir topluluk tam anlamıyla kendine yeterli olamayacağından, endüstrileşmiş kentler arasında da. Üreticinin ve tüketicinin birbirlerine yakın oldukları yerlerde, ticaret, ürünü elde eden çiftçi ve zenaatkârlar tarafından yürütülebilir ve bu bir köy veya kent içinde münhasır kalır, oysa kentlerarası, bölgelerarası ve kıtalararası ticaret zamanlarının çoğunu (veya tamamını) bu işe hasreden insanlar tarafından yürütülmek zorundadır.

Bu bölümün ilgi alanı yerel olanından daha çok uzun mesafe ticaretine yöneliktir. Bu ticaret yeteri kadar rekabet, düzenleme ve vergilemeye hevesli hükümdar ve yeteri kadar müreffeh insanlar, güçlü ortaklıklar ile örneğin kentlere hayat vermiş veya onlarla birlikte yaşamıştır. Bu ticaret üç ana bölüme ayrılabilir: 1) Kuzey, 2) Güney, 3) Kuzey ile Güney arasında.

Kuzey Ticaret Alanı. Avrupa'nın çeşitli alanları arasında mübadele edilen malların bazıları lüks mallar —örneğin şarap ve kürk— olmakla birlikte, çoğu hammaddeler (bakır, demir, kalay, kereste, deri ve yün) veya gerekli gıda maddeleri (balık, tuz, bira ve tahıl) idiler. Ağır, yer kaplayan ve düşük değerli olan bu mallar, buna karşılık yüksek taşıma

maliyetlerinden kurtulamıyorlardı. Fakat, bazı üretici ve tüketiciler nehir veya denizden uzaktaysalar da, su taşımacılığı gene de geniş ölçekte kullanılmaktaydı. İskandinavlar ve onlardan daha da fazla halefleri Almanlar, büyük kapasiteye sahip yük gemileri yapmışlardır. Bunun sonucu olarak, taşıma maliyetleri ticareti engelleyici nitelikte değillerdir.

Lüks mallar içinde şarap başta gelmektedir. Başlıca bağlar Fransa'da Loire nehrinin güneyinde (Guyenne ve Gaskonya) ve Ren ile Moselle vadilerinde yer almaktadırlar. Fransız şarapları esas olarak, Bordeaux, La Rochelle ve Oléron'dan, İngiltere, Alçak Ülkeler ve İskandinavya'ya sevkedilmektedirler. Şarabın başlıca müşterileri krallar, soylular, Kilise ve zengin kentlilerdir. 1242'de İngiltere kralı III. Henry kraliyet kileri için 360.000 galon şarap satın almıştır ve aynı tarihlerde ülkenin tümü ortalama olarak yılda 2.500.000 galon şarap ithal etmektedir. Bu fert başına bir galondan daha fazla etmektedir ki, bu ortalama 1913'deki ortalamadan üç kat daha büyüktür. Şarap orta sınıfın satın alamayacağı kadar pahalı değildir ve şarapçılar büyük kentlerde önemli kişiler arasında yer almaktadırlar.

İkinci lüks mal kürktür. Yerleşmenin olduğu alanlarda kürk hayvanlarının kaybolması bir kuraldır. Bunun sonucu olarak, Orta ve Batı Avrupa'da ormanlık alanların tarıma açılmaları, kürkü daha nadir bir meta haline getirmiştir. Bu durumda tüccarlar artan bir şekilde, İskandinav, Rus ve muhtemelen Sibirya kürk arzına bağımlı hale gelmişlerdir. Novgorod fuarı ve Kiev kenti Rus kürklerinin toplanma merkezleri olmuşlardır.

Kuzeyde ticarete konu olan mallar arasında halka en fazla yarayanı balık olmuştur. Yıl boyunca oruç günleri vardır ve tuzlanmış et stokları yetmediğinde balık imdada yetişir. Bu durumda balık yerel yiyecek arzını tamamlamış ve oruç günlerini daha az zevksiz hale getirmiştir. Balık arzı boldur, çünkü Gaskonya körfezinden Baltık ve Newfoundland'e kadar Kuzey Atlantik boyunca her yerde balık tutulmakta, Sardalyadan balinaya kadar her cins balık bulunmaktadır. Kuzey Avrupa'nın ortalarında yer alan Dogger Bank bölgesi en iyi balık alanlarından biridir. Her yıl tekneler buraya gelerek balıkla dolu olarak dönmektedirler. Ağustostan Ekime kadar su balıkla öyle doludur ki, o çağdaki bir balık hikâyesinde söylendiğine göre «onları kılıçla kesebilirsiniz». Bu aylar süresince binlerce tekne balık avlamakta, bir işçi ordusu balıkları temizleyip, tuzlayıp, paketlemekte ve tüccarlar da gıda maddesi, tuz, tekne avadanlığı ve varil karşılığı balık almaya gelmek-

tedirler. Bir 14. yüzyıl gözlemcisi bu bölgede 45.000 tekne bulunduğunu ve toplam işgücünün 300.000'e ulaştığını tahmin etmektedir. Bu rakamlar muhtemelen mübalağalı olmakla birlikte, bu yıllık deniz hasadının boyutlarını işaret etmektedir. Balık avının bir kısmı uzak pazarlara ulaşmaktadır —İspanya ve İtalya kadar uzaklara bile—. Bu malın taşınması büyük bir filo gerektirmekte ve işin en kârlı kısmı avcılıkta değil, dağıtım alanında ortaya çıkmaktadır.

Av ürünleri taze veya kuru olarak satılsın, balıkçılığın çok miktarda tuza ihtiyacı bulunmaktadır. Çiftçiler de et muhafaza edebilmek için tuz talep etmektedirler, bu nedenlerle, insanların yaşadıkları her yere tuz sevk edilmektedir. Tuz buharlaşan deniz suyundan, tuz kayalarından veya tuz yataklarından elde edilmektedir. En önemli üretim merkezi Gaskonya körfezi ve Hamburg'un güneyindeki Lüneberg yataklarıdır. «Körfez tuzu» üç nedenden ötürü Avrupa'nın en ucuz tuzuydu; kıyıda zengin tuz yatakları bulunmaktaydı, deniz suyunu buharlaştıracak sıcak rüzgârlar bulunmaktaydı ve tuz yelkenli gemilerle taşınabilmekteydi. Körfez tuzu İngiliz ve Alçak Ülkeler pazarlarını beslemekte ve nisbeten daha yüksek maliyete sahip olan Lübeck tuzuyla rebaket etmek üzere Scania'ya kadar uzanmaktadır. Başka kıyılar da tuz arzına katkıda bulunmuşlardır, ayrıca Cheshire, Salzburg ve Karpatlardaki kıta içi tuz yatakları da işletilmişlerdir. Tuz buralardan katır, at veya insan sırtında çok sayıda tüketiciye ulaştırılmıştır.

Kıyı halkları tekne yapımında kullanılan malzemeleri talep etmektedirler, kentlerin büyümeleri inşaat kerestesine olan talebi arttırmıştır ve bunların yanı sıra balık, şarap ve bira ticareti varile ihtiyaç yaratmıştır. Bu talep, bir de iskân kastıyla ormanlık alanların açılması hareketiyle birleşince, nüfusu kalabalık alanlarda erkenden kereste arzı sona ermiştir. Bu durumda, Norveç ve Baltık ormanları değerli hale gelmişlerdir. Bu bölgelerin gemi ve bina kerestesinin yanı sıra, temizleme ve beyazlatma malzemesi olarak kullanılan ve ağaç diplerinden elde edilen potas da gelmektedir. Vistül nehri uzun süre Prusya ve Polonya'dan gelen orman ürünlerinin taşınma yolu olarak kalmıştır.

İsveç orman kadar bakır ve demir yataklarına da sahiptir. Sonuncu madde odun kömürü talebini artırmaktadır, çünkü odun kömürü 18. yüzyıla kadar demir eritmede kullanılan yegâne yakıt olarak kalmaya devam etmiştir. 1300'lerden itibaren İsveç demir ve çeliğinin yüksek kalitesiyle ün yapmış; Stora Kopperberg'den elde edilen bakır da bu üne katılmıştır. Fakat, İsveç Avrupa maden arzının tekeline sahip değildir. İngiltere kalay, kurşun ve bir miktar kömür sağlamaktadır. Belçika'dan

bakır ve demir çıkartılmaktadır. İspanya'da ise çeşitli madenler elde edilmektedir. Bu arada, 1200'lerden sonra Bohemya tepelerinde büyük miktarlarda gümüş, altın ve bakır elde edilmeye başlanması madencilikte bir sıçrama meydana getirmiştir.

Sıradan çiftlik ürünlerinin bölgelerarası ticareti büyüktür. Norveç gibi bir ülkede fazla tahıl yetişmemekte ve bunu ithal etmek zorunda kalmaktadır. Çok kalabalık olan Flandre ve Brabant gibi bölgeler gıda ihtiyaçlarının önemlice bir bölümü için yabancı çiftliklerin ürünlerine bağımlıdırlar. Diğer yandan, Baltığın güneyine ve batısına yeni yerleşenlerin tahıl fazlaları vardır ve bunlar Norveç ve Alçak Ülkeler'de pazar bulmaktadırlar. İyi yıllarda İngiltere'nin satacak buğdayı olmakta ve bunu Gaskonya'ya şarap ithalatını karşılamak üzere göndermektedir. Hansa tüccarları bir ülkeden diğerine tereyağ ve peynir taşımaktadırlar. Fakat asıl büyük çiftlik ürünü trafiği İngiliz ve İspanyol yünleri, Fransız şarabı ve Baltık buğdayıyla sınırlıdır.

Hansa Kentleri ve Birliği. Kuzey bölgesi uzun mesafe ticaretinin büyük bölümü 1300'lerden sonra, Ren ile Reval nehirlerinin arasında yüzden fazla kente mensup tüccarların eline geçmiştir. Kuzey denizine kolaylıkla çıkışı olan ve kuzeybatı Avrupa'nın meskûn vadilerine ulaşabilen kentler öncelikle önem kazanmışlardır. Kolonya endüstriyel ve ticari Alçak Ülkeler, İngiltere, doğu sınırı ve güney ile temasını sağlayan konumu sayesinde öne çıkmıştır. 1000 yıllarında «İmparatorun adamları», çoğu Kolonyalı tüccarlardan meydana gelmek üzere, İngiltere'de kral korumasından yararlanmaktaydılar. 1157'de grubun (veya hansa) burada bir merkezi bulunmaktaydı. Bu grup I. Richard 3. Haçlı Seferinden iflas etmiş bir vaziyette geri döndüğünde (1194) kesenin ağzını açmıştır. Bunun karşılığında hansa zahiren vergiden muaf tutulmuş ve bütün İngiliz fuarlarında alım ve satım hakkını elde etmiştir. Diğer Alman kentlerinden ,özellikle Bremen, Hamburg ve Lübeck'ten gelen gruplar da Londra'da erken tarihlerde belirmişler ve 1300'lerde 60 kente mensup tüccarlar ortak haklar ve ortak bir ikâmetgâh'a kavuşmuşlardır. Bunlar krallara borç para vermişler ve güvence olarak vergi toplama denetimini, Cornish'teki krallık kalay madenlerini ve bazen de krallık mücevherlerini rehin olarak almışlardır. Yerli tüccarlara nazaran daha koruyucu olan bazı haklar elde etmişler veya satın almışlardır. Böylece 1347'de bunlar ihraç ettikleri kumaş başına 12 d. vergi öderlerken, İngilizler 14 d. ve diğer tüccarlar da 33 d. ödemekteydiler. Bu arada onlara ait gemiler İngiliz yün ihracatının dörtte üçünü ve kumaşların da neredeyse tamamını taşımaktaydılar. Surlarla çevrilmiş olan karargâhlarının Thames kıyısında bir rıhtım ve antreposu, bir salonu, si-

lalı deposu, evleri, mamul mallar deposu ve mallarını sergiledikleri bir *staalhof*'ları bulunmaktaydı. Yerleşim alanlarının tümüne «*steelyard*» adı verilmekte ve buranın sakinleri halk arasında *Steelyard* Tüccarları olarak anılmaktaydılar.

İngiltere, Hansalılar cemaatinin parçalarından yalnızca biriydi. Hansa gemileri Lizbona balıkla yüklü olarak gitmekte, Gaskon şarabını ve körfez tuzunu yükleyerek bunları kuzeye götürmekteydiler. Bunlar Norveç ticaretinin büyük bölümünün denetimini ele geçirmişler ve böylece batı bağlantılarını Körfez'den Londra ve Bruges yoluyla Bergen'e kadar yaymışlardı. Bu arada Doğuya da gitmişlerdir; daha önce gördüğümüz gibi, doğuya doğru sınır hareketi tarımsal olduğu kadar ticariydi de. Göçmenler Elbe'nin ötelerinde ilerlemeye başlayınca bu nehrin ağzındaki Hamburg Avrupa'nın en büyük limanlarından biri olma kariyerine başlamıştır. Lübeck 1158'de Aslan Henri tarafından fethedildikten sonra Westphalia'lı ve Ren bölgelesinden gelen tüccarlar kenti doldurmuşlardır. Bu üsten hareket eden tüccarlar Baltık'daki her adada, kıyıdaki her nehir ağzında ve büyük ovanın ticari olarak stratejik her noktasında iş imkânları aramışlardır. Gotland İskandinavlardan fethedilince, Hansa tüccarları Wisby'deki eski ticaret merkezinde üstlenmişlerdir. Kıyı boyunca, Danzig gibi Slav limanlarına kadar yayılınmış ve 1270'lerde Alman ticari merkezlerinin hattı kıyıda Reval'e, doğu içlerinde Novgorad'a kadar ulaşmıştır. İsveçteki Stokholm, Norveçteki Bergen gibi Hansalıların siyasal denetimi altına girmiştir.

Hansa tüccarları gittikleri limanlarda koruma, öncelik, teşvik, hatta egemenlik sağlarlarken, vatanlarında kentler tehlike sınırını uzağa atmak için birleşme yolunda birbirlerine el uzatmışlardır. Bu tehlikelerden biri, her zaman varolan veya en azından her zaman mümkün olan korsanlıktır. Bir diğer tehlike Sound denizini kontrol eden, bu boğazdan geçen gemilerden haraç alan ve bu haraçları büyük miktarlara yükseltmek isteyen Danimarka kralıdır. Bu ikili tehlike Lübeck ve diğer kentleri 1220'den sonra ittifaka yöneltmiştir ve tam da bu sırada iç bölge kentleri kara veya nehir yolunda yolculuk yapan tüccarlarını korumak üzere birbirlerine el uzatmışlardır. Güvenlik arayışı ve ticaret alanlarında daha kârlı yollar bulma endişesi 14. yüzyılın ortalarında doruğa ulaşmıştır. Almanya dışında ticaret yapan bütün tüccar hansaları bir cins süper - hansa biçiminde örgütlenmişler ve karargâhlarını Gotland'da kurmuşlardır ve bu arada Hansa birliği 1358 yılında tamamlanmıştır. Birliğin başlıca hedeflerinden biri Danimarka'nın sırtını yere getirmektir. Stralsund antlaşmasıyla (1370) Danimarka kralı galiplere Sound vergilerinin üçte ikisini 15 yıl süreyle vermeye, boğazı koruyan bazı

kaleleri terketmeye ve izleyen Danimarka krallarının seçiminde Hansa Birliğine veto hakkı vermeye, ayrıca çeşitli ayrıcalıklar tanımaya zorlamıştır.

Böylece birlik büyük bir güç elde etmiş olmaktadır. 80 kadar kıyı veya karakentinin içinde Lübeck önderdir. Bu kentin temsilcileri üç yılda bir toplanan ve politika belirleyen diet'in başkanlığını yapmaktadırlar. Bu diet savaş ve barışa karar vermekte, nakit sıkıntılarını ele almakta, gemicilik ve ticari yasalar konularını incelemekte veya çatışmaları çözmektedir. Birliğin ordusu, donanması ve düzenli gelirleri yoktur, fakat gerektiğinde üye kentlerin asker ve teknelerini toplayabilmekte, acil durumlarda vergi toplayabilmektedir. Böylece büyük bir güce sahip olmaktadır. Eylemlerinin alanı güçlü kara devletlerinin topraklarına kadar uzanmaktadır —Töton Şövalyelerininki hariç—. Ve şövalyeler ile Birliğin çıkarları arasında fazlasıyla ortak nokta bulunduğundan, ikisi de birbirlerine yardım etmişlerdir. Şövalyeler karada yardım sağlarken, Birlik de deniz becerisini şövalyelerin hizmetine sunmuştur. Bu durumda Birlik kapıları kendi tüccarlarına açma ve diğerlerine kapama noktasına erişmiştir. Tüccarlarının iş faaliyetlerinin arkasında diplomasi ile yer almakta ve diplomasinin de arkasında güç bulunmaktadır.

Hansalıların başarısı yalnızca becerikli olmalarına veya sıkışık hükümdarları mali olarak denetlemelerine bağlı değildir. Bu aynı zamanda malları geniş bir ticari alanda etken bir şekilde mübadele edebilmiş olmalarının ödülüdür. Hansa Birliği hammadde üreten, fakat çok az gemisi, azgelişmiş bir tüccar sınıfı ve küçük bir sermayesi olan bölgelerin mali, ticari ve taşıma sorunlarına yardımcı olmuşlardır. Hansalılar ürünleri için pazarlar bulmuşlar ve bunların karşılığında ihtiyaçları olan hammadde ve mamul maddeleri satın almışlardır. Ucuz taşımacılık büyük yük gemileriyle —*kogge*— sağlanmaktadır. Bir *kogge*'nin 1.500'le 2.000 tonilatoluk taşıma kapasitesi vardır. Deniz fenerleri, duman işaretleri ve eğitimli kılavuzlar seyrüseferi emniyetli kılmaktadırlar. Anlaşılır bir deniz yasaları derlemesi meydana getirilmiş veya güney limanlarınınkinden kopya edilerek; tüccar, gemi sahibi, kaptan ve tayfa arasındaki ilişkiler düzenlenmiş; zarar sorumluluğu saptanmış ve gemilerdeki disiplin güven altına alınmıştır. Maden yataklarının iyileştirilmesi ve yönetim için sermaye ve işgücü sağlanmıştır. Nihayet, bütün uzak mesafe ticaretlerini büyük Flaman limanı Bruges'de yoğunlaştıran Hansalılar, Körfezle Baltık arasında tam yarı yol olan, Alçak Ülkeler ürünlerinin ve Ren bölgesi üretiminin pazar yeri olan ve İtalyan tüccarlarının 1300'den sonra kuzeye yaptıkları yolculukların son durağı olan bu kentin kendilerine sunduğu kâr olanaklarından yararlanmışlardır.

Hansalılar pazarda bir üstünlük sağlamışlar ama kuzey ticaretinde bir tekel kuramamışlardır. Diğer ülkelerin tüccarları da Hansa ticaret alanlarına mütevazi bir şekilde girebilmişlerdir. Eğer bunların mensup olduğu ülkelerin hükümdarları yeteri kadar güçlü olabilmişlerse, tüccarlarını Hansalıların elinden zarara uğramaksızın, anlaşma veya güç yoluyla, kurtarabilmişlerdir. Örneğin İngiliz tüccarları 14. yüzyıl süresince Baltık bölgesine sızmışlar, Prusya veya Polonya buğdayı ve kerestesi karşılığında İngiliz kumaşına dayalı gelişen bir ticaret kurmuşlardır ve Danzig'teki kolonileri Hansalılarınkinden hiç de aşağı kalmamıştır. Diğer İngiliz tüccarları Norveç ve İzlanda'ya kadar gitmişlerdir. İngiliz kralları bu «maceracılar»a arka çıktıkları sürece Hansalılar davranışlarını olumlu tutmak ve İngilizlerin onlara tanıdıkları ayrıcalıkları İngiliz tüccarlarına tanımak durumunda kalmışlardır. Fakat 1440'dan sonra, İngiliz politikası kargaşa ve iç savaş içinde yuvarlanmaya başlayınca, Hansalılar artık korumasız kalan İngiliz tüccarlarını Danzig'ten İzlanda'ya kadar bütün kuzey pazarlarından şiddet yoluyla uzaklaştırmışlardır.

Güney Ticaret Alanı. Akdeniz ticareti kısmen Asya ürünlerinin dağıtımına dayanmaktadır, fakat bu denizin kıyılarında bazı bölgeleri özel ürünlerin sağlayıcısı olarak ayakta tutacak yeterlikte, bölgelerarası bir uzmanlaşma vardır. İspanya'da hammaddeler ve ilk ürünler (yün, şarap, zeytinyağ, şeker, demir, pirinç, meyva ve soğan) bulunmakta, bu ülkenin deri işleri, dokumaları, demir ve bakır işleri, işlenmiş derileri, koyun, keçi ve tavşan pöstekileri —ki Faslılar bunu kendi adlarını taşıyan özel bir tabaklanmış deri haline getirmektedirler— ile ün kazanmış bulunmaktadır. Kuzey Afrika'nın Berber kıyıları (Cezayir) Avrupa'nın başlıca süsleme unsurlarından olan mercanı sağlamaktadır. Bu kıyının gerisinde çöl uzanmakta, bu çölün kıyılarında koyun ve keçi beslenmekte, güneyden ise, köle, fildişi, abanoz, devekuşu tüyleri ve altın gelmektedir. Askeri binek olarak ihtiyaç duyulan atlarıyla Lombardiya ve İspanya ün yapmışlardır. *Fustian* adı verilen ince bir kumaş yapmak üzere dokumacıların ketenle karıştırdıkları pamuk Suriye'de yetişmektedir. Boyacıların ihtiyaç duydukları şap Küçük Asya'dan gelmekte ve Mısır bir tahıl ambarı olmaya devam etmektedir. Karadeniz balık sağlamakta ve onun üzerinden altın, kürk ve tahıl taşınmaktadır. Batı Akdeniz'de ton balığı tutulmakta, Sicilya'da şarap yapımında ihtiyaç duyulan sülfür elde edilmekte ve Adriya Denizi güneyin en büyük tuz kaynağı olmaktadır. Nihayet, başlıca kentlerin imalat spesiyaliteleri bulunmaktadır.

Fakat güney ürünlerinin mübadelesi, doğu ürünlerininkine nazaran daha az önemliye benzemektedir. Avrupa atelyeleri bazı ürünleri yap-

masını o kadar iyi öğrenmişlerdir ki, artık bunların ithaline gerek kalmamıştır; ancak Avrupa'da değerli taş madenleri bulunmamakta ve iklimi nedeniyle baharat, müstahzar, bazı boya malzemesi, pamuk ve ipeğin çoğu topraklarında yetişmemektedir. Bu ürünler Süveyşin doğusundan getirilmekteydi ve bunların büyük bölümünü de baharat meydana getirmekteydi. Kuzey için balık ticareti ne idiyse, baharat ticareti de güney için o olmuştur; ve Hollandalılar 17. yüzyılda bir yandan balık ticaretini, diğer yandan da baharat ticaretini ellerine geçirince cepleri parayla dolmuştur. Orta Çağ fakirleri baharata ulaşamıyor ve yerel otları lezzetlendirici veya ilaç malzemesi olarak kullanıyorlardı, fakat zenginler baharatı hem taze, hem de tuzlu etleri lezzetlendirmek üzere kullanmışlardır. Orta Çağ yemek kitapları *au naturel* ve *au jus* olarak servisi yapılan yemek tarifleri içermektedirler. Sıvılara da baharat katılmaktaydı. I. Edward'ın sarayında 1300 yılına ait baharat faturası, bugünkü fiyatlarla 100.000 dolar civarındaydı.

Haçlı Seferlerinin Ticari Etkileri. Asya malları Avrupa'ya üç ana yoldan ulaşmaktaydı. Birincisi Çin'in içlerinden, İran'dan veya Hindistan'dan uzun kervanlar halinde Güney Rusya veya Küçük Asya'dan geçerek gelmekteydi. Yol burada yelpaze gibi açılarak İstanbul'a veya güney Akdeniz'e; kuzeyde Rusya'yı kat'ederek Vareng yolundan Baltığa veya Kiev'e ve buradan da Polonya ve Bohemya'dan batıya, veyahut Macaristan ve Avusturya'dan merkezi Avrupa ve Ren bölgesine ulaşmaktaydı. İkinci yol Avrupa'ya Dicle - Fırat vadilerini aşarak ve Suriye kıyılarında Akdenize ulaşarak gelmekteydi. Üçüncü yol ise, Hind Okyanusu ve Kızıldenizi kullanmakta ve buradan Nil'e ve çöle doğru kısa bir çıkıntı yaptıktan sonra, İskenderiye'de Akdeniz'e ulaşmaktaydı. Bu yolculuğun Asya bölümü Arapların ve diğer doğulların elindeydi. Baltık ticareti İskandinavların, Orta Avrupa'ya doğru olan trafik Yahudilerin ve Akdeniz pazarları ise Suriyelilerin ve Bizanslıların elindeydi. Fakat, Birinci Haçlı Seferi (1069)'nden önce bile bazı İtalyan kent - devletleri, özellikle de Venedik, bütün ticaret yollarının son duraklarıyla temas halindeydiler. Bunlar kutsal topraklara hacı taşımakta; İstanbul, Güney Rusya, Suriye ve Mısır'la ticaret yaparak, gemi, sermaye ve deneyim biriktirmekteydiler.

Haçlı Seferleri Doğu ve Batı'nın buluşma noktalarına daha sağlam ayak basabilme konusunda göksel bir lütuf gibi yardıma gelmiştir. Haçlı Seferlerinin başlamasıyla İtalyan Cumhuriyetleri, savaşçıları bedeli karşılığında taşımışlar, onlara yiyecek sağlamış ve onları finanse etmişlerdir. Artık önemli hale gelmeye başlayan kıyı kentlerine karşı

silahlı kadırgalarını hazır bulundurmuşlardır. Eğer savaşçılar kutsal toprakların dışında da feodal topraklar veya krallıklar kurmayı başarabilirlerse, burjuva müttefikleri önceden tanınmış ayrıcalıklara kavuşmaktadırlar. Bu ayrıcalıklar, ganimetten pay ve her kentin bir bölümünün onlara tahsisini de kapsamaktadır. Bu kent bölümünde bir kilise, bir çarşı, bir fırın ve depolar bulunmaktadır. Tekneler boşaltılmayı ve ticareti vergilerden muaf olarak yapmaktadırlar. Tüccarlar uyuşmazlıklarını kendi mahkemelerinde çözmekte ve dışarıdan gelen vergi toplayıcıları onların mülklerine müdahale edememektedirler.

Cenova fırsatı yakalayan ilk kent olmuştur. Antakya kuşatması (1098)'na yardım etmiş ve karşılığında bir kilise, bir çarşı ve üç tane ev elde etmiştir. Bu Cenova kazanımlarının yalnızca başlangıcı olmuştur. Piza, Amalfi, Marsilya, Montpellier ve Barselona da hizmetlerinin karşılığında benzeri ödüller elde etmişler, fakat en büyük kârı sağlayanı Venedik olmuştur. Bu kentin mali gücü büyüktür ve herhangi bir limana karşı 200 gemilik bir filoyu seferber edebilir. Bu girişimin karşılığında Kudüs'ün bir mahallesini, büyük Akkâ limanını, Tir ve Askalon'un üçte birini elde etmiş; Kudüs krallığında serbest ticaret, liman ve çarşılardaki satışlardan vergi muafiyeti ve tüccarlarının ziyaret ettiği her kentte kendine ait bir mahkeme kurma haklarını sağlamıştır.

Aşağı yukarı bir yüzyıl boyunca haçlılar ve tüccarlar kazanımlarının çoğunu korumuşlardır. Haçlı hareketi, uzun süre önce savaşanların gözünde dinsel karakterini kaybetmiştir, kentliler arasında ise zaten hiçbir zaman bir ticari spekülasyondan başka birşey olarak görülmemiştir. 4. Haçlı Seferine sıra geldiğinde, Venedik hareketi bir ticaret savaşına dönüştürmekten hiç utanç duymamıştır. Haçlıları Suriye ile Mısır'a taşımayı ve onlara gereken ihtiyaç maddelerini bir mevsim süresince sağlamayı kabul etmiş; fakat buna karşılık, onlardan taşıma ücretini ve diğer masrafları nakit olarak, gemilere binilmeden önce almış; ayrıca fetihlerinin yarısının kendine verilmesini istemiştir. Haçlılar ödemekte yavaş davranınca, yaşlı, kör, fakat bilge Doç Dandolo onlara Adriyatik limanlarından olan ve Venediğin uzun zamandan beri göz koyduğu Zara'nın fethine yardım etmeleri halinde, borçlarını unutacağını söylemiştir. Haçlılar böyle yapmışlar ve Zara'yı fethettikten sonra, hedeflerini İstanbul'a yöneltmeye karar vermişlerdir. Bu kentte Venedikliler, Cenova ve Piza rekabeti ile İmparatorun sert tutumuyla karşı karşıyadırlar. İstanbul 1204'de Haçlılar tarafından fethedilmiş ve talan edilmiş, imparator tahttan indirilmiş ve ganimet paylaşılmıştır. Venedik, kentin aşağı yukarı 3/8'ini elde etmiş ve Cenovalılar kovulmuşlardır.

Venedik Doğu İmparatorluğu ticaretinde, Boğazı denetim altına alarak ve stratejik adaları, limanları, pazar yerlerini ve atlama taşlarını ele geçirerek, bir tekel kurmuştur. Bundan sonra Mısır'a sağlam bir şekilde ayak basmış ve Suriye kıyılarına iyice yerleşmiştir. Bütün bunların sonucu olarak, bütün rakiplerine karşı Avrupa'nın en büyük tüccarı olarak ortaya çıkmıştır.

Haçlı Seferlerinin bu yeni yöntemini inceleyen Müslümanlar Hristiyanların birbirleri arasındaki rekabetlerin iyice farkına varmışlardır. Gerçekten de Orta Çağda Akdenizin rakip güçleri arasındaki ilişkiler Eski Yunan zamanındakilere benzemektedir. Bu şehir - devletleri denizinde, Hansa Birliğine benzer bir oluşumun ortaya çıkma şansı yoktur. Çatışmalar gerçek ticaret savaşları olmuş, bunları diplomasi, antlaşma, ordular, donanmalar ve korsanlıkla renklendirmişlerdir. Amalfi 1135'de Piza tarafından yağmalanmış, fakat Piza da 1284'de bir deniz savaşında Cenova tarafından mağlup edilmiştir. Cenova ise İstanbul'dan atıldığı için başa geçememiştir. 1261'de bu kent İstanbul'da bir ayaklanma çıkartmış, Venediğin kukla imparatorunu tahttan indirmiş, rakibinin Karadenizdeki çıkarlarını tehlikeye sokmuş ve İmparatorluk topraklarında kendine, tekelci değilse bile, en fazla müsaadeye mazhar tüccar ünvanının tanınmasını sağlamıştır. Ver ve al süreci devam etmekte ve darbeler sert olmaktadır. Fakat bunlar asla kader belirleyici olmamaktadır, çünkü Asya kökenli mallar gelmeye devam ettikçe, en ağır kayıpları bile karşılayacak kârlar sağlanmaktadır.

Akdeniz Gemiciliği. 1200'lerde Akdeniz yolları muhtemelen hiçbir zaman olmadıkları kadar işlektir. Byrne bize Cenova'nın Orta Çağ gemiciliğine dair canlı bir tasvir vermiştir. Bu gemiciliğin çoğu kıyıda yapılmaktadır, çünkü kaptanların büyük bölümü henüz kıyıdan açılmaya cesaret edememektedirler. 1150'lerden itibaren Batı Akdeniz'de Müslümanlarla çatışma, yerini nisbi bir barış ortamına bırakmış ve Akdenizin bu yanındaki ticaret artık genişlemeye başlamıştır. Fakat, Doğu Akdeniz, Mısır ve Karadenize doğru yapılan yolculuklar çok daha önemliydiler. Bu uzak bölgelere yılda ancak bir kere demir atmak mümkündü, çünkü zamanın çoğu her limandan yük toplamakla geçiyordu, ve kış aylarında tekneler emin limanlarda kışlamak zorundaydılar. Bu deniz seferleri konusunda çok dikkatli olmak gerekiyordu. Hem karadan, hem de denizden saldırı tehlikesi olması, teknelerin silah ve savaşçı taşımalarına yol açıyordu. Ayrıca tekneler 3 ilâ 10 gemilik konvoylar halinde yol almakta ve yolculuğun hiç değilse bir bölümünde devlet kadırgaları onlara refakat etmekteydiler.

Tüccarlar hedeflerine ulaştıklarında Cenova *fondaco*'suna giriyorlardı. Bu *fondaco* Cenovalı tüccarlar ve ajanlarının kendi konsoloslarının yönetiminde barınıp ticaret yaptıkları yerdi. Bu tüccarlar baharat, kokular, mamuller, şap ham pamuk ve dişi köle toplamaktaydılar. Çeşitli kalitelerde maden, kürk, deri, kereste, şarap, silah, yünlü kumaş ve kabul gören diğer Avrupa mallarını satmaktaydılar, ama alımlarının bir kısmını da altın veya gümüşle ödemekteydiler.

Esas itibariyle bu manzara Venedik, Montpellier, Barselona ve diğer limanların gemiciliği için de geçerlidir. Venedik örneğinde resim bir miktar daha büyüktür ve bu resimde Venedik Senatosunun ticaret ve trafiği büyük bir sıkılıkla düzenlediği ve ticareti büyük bir enerji ve beceri ile teşvik ettiği görülmektedir. 12. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Venedik Doçu yılda bir kez Adriyatiğe bir nişan yüzüğü atmıştır. Bütün çabalar bu evliliğin tek kocalı olması yönünde olmuş ve Venedik bunu sağlamak için teknelerinin alabildiğince iyi olmasına çalışmış, rakip limanların ticaretini baltalamış veya buraları fethetmiş, yabancı tekneleri kısıtlamış veya batırmış ve yabancı hükümdarlardan ayrıcalık ve tercihler elde etmiştir.

Venedik deniz ticaretinin kaymağını baharat ve diğer yükte hafif, pahada ağır mallar meydana getirmekte; bunlar dikkatle ve mümkün en iyi gemilerde taşınmaktadırlar. Devlet kendi tersanelerinde kadırgalar inşa etmektedir. Hem yelken, hem de kürekle yürütülen, hız ve savaş için düşünülmüş uzun ve dayanıklı tekneler yapılmaktadır. Devlet aynı zamanda «kadırgalarımızın ve gemilerimizin emniyetini olduğu kadar, gemicilerimizin ve sermayemizin de güvenliğini korumak üzere» bir halat imalathanesi kurmuştur. Devlet kadırgalarının kullanım hakkı açık artırma ile özel kişilere devredilmekte, fakat devlet taşıma ücretlerini saptayarak, ticarette tekel kurulmasını engellemektedir. Kadırgalar beraberlerinde okçu birlikleri götürmekte ve Senato tarafından saptanan zaman ve güzergâhları izlemektedirler. 1400'lerde bu büyük gemilerden 20 tane kadar vardı, bunlar altı düzenli servis halinde çalışıyorlardı —Karadenize, Suriye'ye, Mısır'a, Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya ve Kuzey Denizine—.

Venedik ve bütün Akdeniz ticaretinin sütünü ise ağır ve ucuz mallar meydana getirmekteydi. Örneğin Suriye pamuğu, Küçük Asya şapı, şarap, zeytinyağ, tahıl, kereste, balık ve tuz gibi mallar. Bu yükler, özel şahıslar tarafından inşa ettirilmiş olan, Hansa *kogge*'lerine benzeyen ve yalnızca yelkenle ilerleyen teknelerde taşınmaktaydı. Bunlara diş, yuvarlak gemi veya silahsız tekne adları verilmekteydi. Bunların

taşıma hadleri daha düşüktü, çünkü kadırgalara nazaran daha az masrafa yol açıyorlardı; ancak kadırga refakatinde konvoy halinde ilerleken bile, saldırılara karşı savunmasızdılar. Bunlar Venedik taşımacılığının esas ağırlığını yüklenmekle birlikte, savaş tehlikesi ve Senato kararlarıyla baharat ve benzeri değerli malların taşınması savaşçı tüccar gemileriyle yapılmıştır.

Venedik ve Cenova Akdeniz manzarasına egemen olurlarken, daha uzak batıdaki bazı merkezlerin önemi artmıştır. Güney Fransa'daki Aigues - Mortes, Marsilya, Montpellier ve Narbonne genel ticari genişlemeden yararlanmışlar, güneyde kuzey Afrika ve kuzeyde de kara içi ticareti yoluyla Alçak Ülkeler'le ilişki içine girmişler, ama aynı zamanda Doğuya da yönelmişlerdir. İspanya'nın Müslümanlardan yavaş bir süreç içinde geri alınması, Aragon ve Kastilya'nın birleşmelerine ve Akdeniz'de yeni bir ticari ve siyasal gücün belirlemesine yol açmıştır. İtalyanlar İspanyol ticaretinin çoğunu yönetmişlerdir, fakat Barselona'da yerli bir tüccar sınıfı 1300'lerden itibaren gelişmeye başlayarak, iç bölgelerden yün ve maden akımını ele geçirmiş, Afrika ve Doğu Akdeniz'le ticaret yapmış, Cebelitarık boğazının dışlarına çıkmış, bankacılık teknikleri kullanmış ve dikkat çekici bir tamlıkta olan bir deniz ticaret kanuna tabi olarak çalışmıştır. Barselona, Kristof Kolomb'un Atlantiğin ötesindekini kurmasından çok önce, Batı Akdeniz'de bir İspanyol İmparatorluğu kurmuştur.

İtalyanlar Asya'da. Haçlı Seferleri sayesinde Karadeniz ve Doğu Akdeniz kıyılarında İtalyan ileri karakolları oluşmuştur. Tüccarların çoğu bu noktalarda, Asya'dan gelecek malları beklemişler, ama içlerinden birkaçı bunlarla yetinmemiştir. Misyoner ve tüccar heyecanı, her ikisi birden bazı Avrupalıların Süveyşin doğusuna yönelerek İran, Arabistan, Hindistan, Doğu Hind Adaları ve Çin'e gitmelerine yol açmıştır. 1300'lerde Fransisken rahipleri Çin kıyılarında Zaitun'da ileri karakollara sahiptiler ve Hindistan ile Orta Asya'ya da ulaşmışlardı. Marco Polo 1271'den 1295'e kadar Asya'da kalmıştır, fakat o Venedik pazarı için mal arayan bir tüccar olmaktan çok bir seyyah, hatta bir göçmendir. Fakat, Doğu ürünleriyle geri dönmek üzere Asya'ya gidenler de olmuştur. Floransalı Pegolotti 14. yüzyılın başlarında ticari uygulamalara ilişkin bir elkitabı yazdığında, bunun içinde Çin'e giden yolların ayrıntılı bir tavsiri de yer almıştır.

Ancak, Avrupalılarca alınan ve satılan malların hacmi hiçbir zaman büyük olmamıştır. Güney yolu tamamen bir deniz yoludur ve büyük yük gemilerine düşük maliyetle taşımacılık yapmak için iyi bir

fırsat sunmaktadır. Fakat, 1201'de Papa hristiyanlara Mısırla ticaret yapmalarını yasaklamış ve hemen aynı tarihlerde, bu ülkenin sultanı Kızıldeniz ticaretini yalnızca kendi ülkesi insanlarına mahsus kılmak için ciddi çabalar içine girmiştir. Orta ve Kuzey yolları ise geniş ölçüde iç kara yolları olup bu nedenle pahalıdırlar, fakat eğer Asyalı hükümdarlar dostça davranırlarsa, Avrupalı tüccarların bu yollarda dolaşmaları ve ağır taşıma maliyetlerini nihai tüketicilere yansıtmaları mümkündür. Aşağı yukarı 1340'lara gelinceye kadar, Asyalı hükümdarlar yeteri kadar dostça davranmışlar ve yol güvenliğini sağlamışlardır; bu sayede İtalyanlar İran, Hindistan, hatta Zaitun kadar uzak bölgelerde yerleşmişler, diğer bazıları da Hindistan'da gruplar halinde ticaret yapmışlardır. Bu gruplardan birinin dönerken, yanlarında balyalar olmadığını ama buna karşılık yüklerinin hafif ama çok değerli inci ve Hind altın paralarından meydana geldiğini biliyoruz.

1340'larda Asya'daki durum anarşi, yabancı düşmanlığı ve şiddete dönmeye başlamıştır. Düzen görünüşte sağlanmış, ama artık Avrupalılar istenmez olmuşlardır ve malları batıya getirme işi Asyalı tüccar ve taşımacılara bırakılmıştır. Mısır'ın Kızıldenizi Avrupalılara yasaklama kararının kaldırılması yönündeki çabalar fazla başarılı olmamıştır. Bu durumda, Avrupalılar doğu mallarının kendilerine ulaşmasını doğu Akdeniz limanlarında, özellikle de İskenderiye'de, beklemeye başlamışlardır. Avrupalılar bir su yolu olsa, bütün engellerin aşılacağını bilmektedirler. 1291'de iki Cenovalı, Vivaldi kardeşler, Cebelitarık boğazından iki gemiyle çıkmışlar ve bir deniz yolu bulma umuduyla güneye yönelmişlerdir. İz bırakmadan kaybolan bu iki kardeşin arkasından Ümit Burnu yolunun bulunabilmesi için iki yüzyıl beklemek gerekecektir.

Kuzey ve Güney Avrupa Arasındaki Ticaret. Orta Çağ ticaretinin üçüncü ana bölümü Akdeniz ülkeleri ile kuzey arasında gerçekleşeni idi. Bu ticaret kısmen, iki farklı iklim bölgesinin ürünlerinin değişimine, kısmen de güney mamullerinin kuzeyin ham ürünleriyle değişimine dayanmaktaydı; fakat güneye bazı kuzey mamulleri de gitmekteydi.

1300'lere kadar bu trafik hemen tamamen kara ve nehir yolundan olmaktaydı. Rusya'yı kat'eden Vareng yolu, Tatarların Asya'da ilerlemelerine ve 1240'da Kievi almalarına rağmen, batının rekabetine dayanabiliyordu. Merkezi Avrupa'da Yukarı Ren veya Tuna'dan hareket eden Kuzey - Güney yolları İtalya'ya ulaşmak için Alp geçitlerini kullanıyorlardı. İtalyanlar Ren'in doğusuyla olan bu ticareti tedricen terkettiler ve Bremen geçitlerinin kuzeyi Alman tüccarlarının eline geçti. Venedik Yakın Doğuyla olan deniz ticaretinin kuzeyle olan kara ticaretine naza-

ran daha kârlı olduğuna karar vermişe benzemektedir. Bu durumda Brenner ve diğer geçitlerden gelen Almanları hüsnü kabulle karşılamaktadır. Alman tüccarları ünlü *fondaco dei Tedeschi* (Alman ticarethanesi)'ye mal getirmekte, Venedik de onların ticaretini çok sıkı bir şekilde denetlemekte ve düzenlemektedir.

Batıdaki en ünlü ticaret yolu Bruges'den başlayıp Flandre ve Kuzeydoğu Fransa'nın ürünlerini topladıktan sonra, Champagne ve Burgonyo'dan geçerek, Saône vadisi boyunca aşağı inip, buradan da Rhône boyunca Akdeniz'e ulaşanıydı. «Tarih boyunca Fransa ticaretinin karadaki belkemiği» (Laurent) olan bu yol, iki taraf tüccarları tarafından da kullanılmaktaydı. Bu tüccarların buluşma yeri Champagne fuarlarıydı (bkz. IX. Bölüm). 12. yüzyıldan itibaren Alçak Ülkeler tüccarlarını Abbeville'le Ypres arasında alfabetik olarak sıralanan kentlerden kumaş toplayıp, bunları Champagne'a götürürken görmekteyiz. Her yıl altı kervan Cenova'dan yola çıkıp altı fuardan kumaş toplamaya gitmekteydi. Daha az kullanılan bir yol Gaskonya körfezinden başlıyor, Bordeaux ve Toulouse'dan geçtikten sonra, Narbonne'da Akdeniz'e ulaşıyordu. Bu yol üzerinde nehirler bulunmakta birlikte, esas olarak karadan yol alınmaktaydı —7. yüzyılda yapılan bir kanal su yollarının daha çok kullanımına olanak veriyordu—,

İç Bölgeler Taşımacılığı. Roma İmparatorluğunun çöküşüyle 18. yüzyıl arasında iyi yol yapımı kayıp bir sanattı. Manastırlar, kentler ve baronlar nehir geçitlerini iyileştirebilenler veya bir köprü kurabilenler; bir köy zorla işe koşulabilir; iş veya av için yolculuk yapan baronlar kiracılarını veya serflerini yolları geçit verir hale getirmek üzere işe koşabilirlerdi. Ancak genel olarak, bir yol düzeltilmiş veya inşa edilmiş bir yüzey olmaktan çok, halkın üzerinden geçme hakkının olduğu bir toprak şeridinden ibaretti. Bu yol çalılıklar, ormanlıklar, geçitler veya bataklıklar arasında bir izden başka birşey değildi. Engebesiz topraklarda yol o kadar genişti ki, bir süvari düz arazide istediği gibi at koşturabilir, hayvanlarla ilerleyenler ise bunları istedikleri gibi besleyebilirlerdi, ama tekerlekli araçlar kötü havalarda çok zor ilerleyebilirlerdi.

Bu cins yollarda olağan hız insan veya hayvanın yürüme hızına eşitti. Günde 50 km. almak iyi sayılıyordu ve bazı günlük «menziller» daha kısa olmaktaydılar. Haberler ve posta daha hızlı taşınma durumunda kaldıklarında, postacılar günde 60 - 75 km. hızla ilerleyebilmekteydiler. Calais'den Roma'ya olan 1.600 km.'lik yolculuk ekspres postacılar tarafından 1200'de 37 günde tamamlanabiliyordu ve bir İskoç kra-

lının kurtarmalık parası 1375'de Londra'ya ulaştırıldığında, taşıyıcılar günde ortalama 36 mil yol kat etmişlerdi. 15. yüzyılın başlarından itibaren düzenli bir posta servisi mektupları Bruges'den Venediğe ortalama 35 günde ulaştırmaya başlamıştı; fakat Romalılar 1000 yıl önce bu yolu aynı zamanda kat'ediyorlardı. Mal taşınmasında yük atı veya iki tekerlekli araba aynı hızla yol almaktaydılar. 1323'de 130 mili bir koyun sürüsüyle 13 günde kat'edip bir İngiliz fuarına götüren kişi herhalde hızlı bir yolculuk yapmış sayılmaktaydı.

Yolların kötü durumu kısmen, nehirlerin geniş ölçekte kullanımıyla telafi ediliyordu. Nehirlerin çoğunun doğal engelleri bulunmaktaydı; Rhône nehri çok hızlı akıyordu ve Tuna ve Po gibi onun da uygun bir ağzı yoktu; bahar taşkınları, yazın suyun alçalması ve kışın buzlanma seyrüseferi engellemekteydi; ve birçok şelale, kayalık ve hızlı akış yerleri bulunmaktaydı. Fakat su yollarının çoğu kullanıma daha uygundu ve bunlardan bazıları, özellikle Alçak Ülkeler'de olanları, ulaşıma uygun hale getirilmişlerdi ve birbirlerine kanallarla bağlanmışlardı. Akıntı yönündeki trafik kolaylıkla ilerliyor, fakat akış yönüne karşı yavaş yol alıyordu, çünkü kürek ve basit yelkenler akıntıyla mücadelede el altındaki yegâne araçlardı. Stenton'ın bulgularına göre, İngiliz Orta Çağ yolcuları için su yolları, kara yollarının arızi —ve daha yavaş— bir eklentisi olmaktan öteye geçmemişlerdir. 1319'da İngiliz kralı Cambridge kolejlerinden birinin öğrencilerini Noel'i kendisiyle beraber geçirmek üzere davet etmiştir. Karayolundan gelenler 150 mili aşmak için 5 gün harcamışlar ve saraya ulaştıklarında partiyi kaçırmamışlardır, fakat hem kara, hem de su yolunu kullananlar 9 günde Londra'ya varmışlar ve 3 gün geç kalmışlardır. Kıta'da ve büyük nehirlerde su yolculuğu daha kısadır, fakat bütün ülkelerde yük trafiği yavaştır.

Güvenlik hızdan daha önemlidir ve insan cinsinden düşmanlar, doğal olanlarına nazaran daha tehlikelidirler. Yol haydutları ve kanun dışı kişilerin hepsi Robin Hood gibi yüksek ideallerle dolu ve romantik değillerdir. Bir 12. yüzyıl rehber kitabı hacıları, kuzey İspanya'nın bir bölümünün «vahşi bir halkla meskûn» olduğu konusunda uyarmaktadır. Ancak, vahşi insanlar yalnızca İspanya'da bulunmamaktadırlar. IV. Henri Almanya'da 1083'de barışı tekrar sağladıktan sonra bir kronikçi bunun etkilerini anlattığı pasajda eski koşulların ne kadar kötü olabileceğini ortaya koymaktadır: «ve şimdi gemiciler eskiden yolları kesen haydut baronların burçlarının önünden güvenlik içinde geçebilmektedirler; yollar artık haydut çetelerinden temizlenmiş, ormanlar eşkıyaya yatak olmaktan çıkmıştır; kentlerarası yollar tüccarlara açılmış-

tır ve onlar bu yollarda barış içinde yolculuk yapmaktadırlar ve haydutlar eskiden diğerlerini maruz bıraktıkları yokluğa, iş yapamadıkları için, kendileri düşmüş bulunmaktadırlar». Fransa'da krallar, baronları topraklarında işlenen saldırılardan sorumlu tutmayı denemişlerdir. İngiltere'de bir statü (1285) pazar kentleriyle bağlantısı olan yolların temizlenmesini talep etmektedir, «böylece insanlar yolun her iki yanında da 200 ayak'lık bir şerit üzerinde engel, ağaç, çalı gibi birşeyle karşılaşmaksızın» ilerleyebileceklerdir.

Yolculuğun fizik tehlikelerine bir de mali dertler eklenmektedir. Romalılar yolcu ve tüccarlardan geçiş resimleri toplamakta ama gelirin bir kısmını yol yapımına harcamaktaydılar. Orta Çağ kralları, piskoposları ve baronları vergileri toplamaya devam etmişler, ama yol, köprü veya nehir yolu bakımına çok az para harcamışlardır. Uydurma bahanelerle yeni vergiler koymuşlar, ama acil durum ortadan kalktığında bu vergileri ilga etmemişlerdir. Örneğin 1369'da Loire nehrinde taşınan mallara yeni bir vergi konulmuştur. Yüz Yıl Savaşları süresince bir İngiliz komutanını yatıştırmak için para gerekli olmuştur, ama bunun için salınan vergi Fransız Devrimine kadar toplanmaya devam etmiştir.

Nehirler üzerinde çok miktarda vergi tahsil yeri vardır. Ren üzerinde bunların sayısı 12. yüzyıldaki 19 taneden, 1400'lerde 60'tan fazlaya tırmanmıştır ve Bingen ile Coblenz arasındaki boğazda yolcular birine ödeme yaparlarken diğerini de görmektedirler. Hesaplandığına göre Ren'in bu kısmında yapılan ödemeler yükün değerinin 2/3'üne ulaşmaktadır. Heckscher'in ileri sürdüğüne göre ise, geçiş resimleri yolcuları daha ucuz olan bu kanaldan uzaklaştırarak kara yolunu kullanmak zorunda bırakmaktadır. Orta Çağ taşıma maliyetleri konusunda az şey bilmemize rağmen, karada bunların çok ağır olduğu ortaya çıkmaktadır. Taşlarını 5 mil kadar uzaktan getirten bir İngiliz manastırı malzeme için 104 L ve taşıma için de 347 L ödemiştir. Bu bir şaka olmayıp, genel koşulların bir tasviridir. Taşıma maliyetlerine bir de geçiş resimleri eklenince, malların başlangıç fiyatlarıyla, yolculuk sonundaki fiyatları arasında derin bir uçurum meydana gelmektedir.

Tüccarlar kendilerini fizik saldırılar ve mali silkelemelere karşı koruyabilmek için gruplar halinde ve silahlı refakatçilerin eşliğinde yolculuk yaparlarken, kentlerde de işbirliği yapmışlardır. Hansa Birliği bu cinsten savunma birliklerinin yalnızca en iyi bilinenidir. 13. yüzyıl ortalarında Ren Birliği 70 kenti bünyesinde barındırıyor, yollarda devriye dolaştırıyor ve Kolonya'dan Basel'e kadar Ren üzerinde silahlı gemilerden meydana gelen bir donanma bulundurarak korsan, aşırı geçiş

resmi alan baron gibi kimselerle mücadele ediyordu; bu harekâtlar sırasında birçok kale ve vergi merkezi tahrip edilmiştir. İsviçre kentleri de ağır ödentilere itiraz etmişler ve güçlerini birleştirmeleri sonucu İsviçre devleti ortaya çıkmıştır. Her hal-ü kârda tüccarlar hem kendi ülkelerinde, hem de yabancı ülkelerdeki vergilerin azaltılmasını ve kaldırılmasını sağlamak üzere bütün güçleriyle uğraşmışlardır. Eğer yeteri kadar uzak görüşlüyseler, tüccarlar başarıya ulaşmışlardır —özellikle sıkıntıya düşmüş bir kral veya barona hemen borç para verecek durumdaysalar veya her yıl belli bir miktar parayı bu ayrıcalıklar karşılığında ödeme olanağına sahiptiyseler—.

Deniz Taşımacılığı. Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında deniz taşımacılığının kara taşımacılığına nazaran daha ekonomik olduğu hemen görülür, ancak 13. yüzyılın sonuna kadar bu yolu geliştirme yönünde pek bir teşebbüs olmamıştır. Ağır hammaddeler bile —yün ve maden gibi— İngiltere'den ve Alçak Ülkeler'den güneye kara yolundan taşınmışlardır. Belki de işin hacmi deniz taşımacılığına gerek bırakmayacak kadar küçüktü; tekne yapımındaki ve yelken kullanımındaki gelişmeler mutlaka gerçekleşmek zorundaydı ve; kent yönetimlerinin gemiler için gereken büyük sermaye yatırımlarına katlanacak düzeye gelmeleri gerekirdi. Yolculuk uzun sürmekteydi ve yol üzerinde iki darboğaz bulunmaktaydı —Cebelitarık ve Dover boğazları— ve buralarda korsan saldırıları çok daha kolaydı. Diğer yandan, Gaskonya körfezi de pek güvenli sayılmazdı —modern gemiler bile bu körfezin açığından geçmeyi tercih etmektedirler—.

13. yüzyılın sonunda deniz yolu açılmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri Champagne'a giden yollardaki ani bir gerilemedir. Champagne kontları fuarlara katılan ve bu yollardan geçenlere karşı liberal politikalar izlemişlerdi. Fakat, kontluk evlilik yoluyla Fransa kralının eline geçmiştir, o da mali sorunlarını çeşitli mali yükleri artırarak, Yahudilere ve İtalyan sarraflara saldırarak, paranın ayarını düşürerek çözmeyi düşünmüş; Flandre kontlarıyla uzun bir savaşa girişmiş ve kuzey - güney arasındaki gelişmekte olan ticarete büyük zarar vermiştir. Fransa kralının eylemleri deniz yolunun tercihine yönelik bir iklim yaratmıştır. 1300'de ilk küçük Cenova kadırga filosu Manş'ı geçmiştir. Venedikliler de rakip bir servisi hizmete sokmuşlar ve ilk kadırgaları 1314'de Anvers'e ulaşmıştır. Bu tarihten sonra her yıl ağır bir şekilde silahlandırılmış Cenova, Venedik ve Floransa tekneleri kuzeye gitmişlerdir. Champagne fuarları çökmüş ve «belkemiği» yükün çoğunu taşımaktan uzak kalmıştır.

Kadırgalar İspanyol ve kuzey Afrika sahili boyunca yol almakta ve birçok limana uğramaktadırlar. Lizbon'a ulaştıktan sonra bu limandan hareketle Gaskonya körfezini aşıp Manş denizine ulaşmaktadırlar. Burada filolar bölünmektedir; bazıları Southampton ve Londra'ya giderlerken, diğer bazıları Bruges ve Anvers'de demirleyip, Hansa ve Alçak Ülkeler tüccarlarıyla buluşmaktadırlar. Bruges uzun bir süre Kuzey Avrupa'nın en büyük limanı olmuştur, fakat 14. yüzyıl süresince Anvers bu üstünlüğü onun elinden almıştır (bkz. XI. Bölüm). Bu iki terminalde Flandre kadırgaları ipeklilerini, üzümlerini, şaraplarını, baharatını, boya malzemelerini ve diğer Akdeniz veya Doğu ürünlerini boşaltmaktadırlar; yükledikleri ise, keten veya yünlü kumaşlar, yün ve maden olmakta; sonra İngiltere'ye doğru yelken açarak burada yün, deri, kalay ve kumaş yüklemiş olan arkadaşlarıyla birleşmektedirler. Yeniden bir-araya gelen filo, aşağı yukarı bir yıllık bir aradan sonra İtalya'ya dönmek üzere harekete geçmektedir.

Sonuç. Avrupa ticaretinin Orta Çağın ikinci yarısı süresince hacmini nasıl genişlettiği konusunda yeterince söz söylendi. Bu ticaretin hacmi kolay ulaşım olanaklarıyla teçhiz edilmiş modern çağ ticaretininkiyle kıyaslandığında küçük kalmaktadır. Güvensizlik bu ticareti birçok noktada damgalamıştır; güvenliğin değişken nitelikte olması, hükümdarların baskılı mali ihtiyaçları, ticari rekabetler ve pazarların açılıp kapanmalarındaki kaprisli konumları buna yol açmıştır. Diğer yandan, Asyalı hükümdarların hareketleriyle güvensiz hale gelmişlerdir. Batıdaki kentlerarası yollar savaşlar nedeniyle kapanmış veya barış zamanlarında haydutluk nedeniyle tehlikeli hale gelmişlerdir. Bu engelleyici faktörler 20. yüzyıla kadar sürmüş; tüccarlar paralarını, kişilerini ve mallarını maceralı bir işe yatırmışlardır. Taşıma kolaylıklarını bilmeyen bu insanlar, uygun zamandan 5 veya 6 yüzyıl daha erken doğmuş olmakla birlikte, gene de mal alıp satmışlardır. Bu tüccarlar uzun bir zaman süreci içinde ve geniş bir alanda yapılan örgütlenme biçimleri geliştirmişler, mübadeleyi belli yerlerde ve dönemlerde yoğunlaştırmışlar, bazı rizikoları azaltmışlar veya onlara karşı sigorta geliştirmişler, kıt kaynakları işletecek şekilde sermayeyi seferber etmişler ve ticari mekanizmayı daha verimli işletecek bir uygulama olan kredi kurumunu geliştirmişlerdir. Ticari ve mali örgütlenme veya uygulamanın bu yanları gelecek bölümde incelenecektir.

IX

ORTA ÇAĞ TİCARİ VE MALİ ÖRGÜTLENMESİ

Orta Çağ ticari girişimleri çok geniş bir ölçek ve kalıp yelpazesi içinde yer almışlardır. Bir uçta satıcı küçük bir dükkâncı veya kendi ürünlerini satan bir zenaatkâr bulunmaktadır. Diğer uçta ise, büyük ölçekli uzun mesafe ticareti ve bankacılık yapan, kral ve papalarla büyük mali işlemlere girişen büyük firmalar yer almaktadır.

Gezginci Tüccar. Tüccar ve seyyah çoğu zaman eş anlamlı sözcükler olmuşlardır. Tüccar çoğu zaman malları toplamakta, sonra bunları pazara götürmektedir; çoğu zaman da ihtiyaç duyduğu malları satın almak üzere uzaklara gitmektedir. Bu tüccar mallarını sırtında, bir at üzerinde, bir arabada veya bir teknede taşıyan mütevazi bir çerçidir. Stoku tek bir maldan, örneğin tuzdan meydana gelmekte veya alıcıların istedikleri küçük bir karışımı olmaktadır. Bir 13. yüzyıl Fransız çerçisi kayışları, eldivenleri, keman telleri, iğneleri, zarları, para keseleri, peçeleri, demir ok uçları, kopçaları, bakır veya gümüş toplu iğneleri, keten şalları, soytarı takkeleri, yuvarlak iğneleri, broşları, inek çanları, kâtipler için rahle ve kalemleri olduğunu bildirmektedir. Hanımların tuvaletleri için usturaları, aynaları diş fırçaları, cımbızları, kürdanları, tarakları, rujları ve pudraları bulunmaktadır. Erkek çocukları için topaçları, yaşlı kadınlar için dua kitapları ve erkekler için de zarları bulunmaktadır. Bazı çerçiler refaha kavuşmuşlardır, bunlardan bir tanesi, bir İngiliz bu işten servet yapmış, sonra da bir aziz olmuştur. İzlandalı bir başkası büyük bir toprak sahibi haline gelmiş ve o kadar ünlü bir aile kurmuştur ki, bu aile efsanelere girmiştir. Fakat çerçilerin çoğu bu şansa ulaşamamışlar ve çoğu zaman kirli işler yapmakla suçlanmışlar ve şüpheli kişiler olarak görülmüşlerdir.

Basamaklarda daha yüksek yer işgal edenler hammaddeler, yiyecek, hayvan, mamul mallar ve diğer ithal ürünleri üzerine iş yapan gezginci tüccarlardır. Bunlar mallarını silahlı gruplar halinde taşımakta, başlarında bir flamaları ve bir liderleri bulunmaktadır. Bunlar yolları aşmakta, denizlerden geçmekte, fuardan fuara dolaşmakta ve gittikleri uzak kentlerdeki *fondaco*'da barınmaktadırlar. Bu adamlar iki

veya üç yer arasında mekik dokumakta veya daha geniş alanlarda hareket etmekte, ama hep aynı güzergâhı izlemektedirler. Örneğin Kolonya'dan gelip Londra'ya gidenler veya Champagne fuarlarına giden Alçak Ülkeler veya Ceneviz tüccarları gibi. Fakat, muhtemelen daha genç olan bazıları, yeni bir pazar açıldığında veya eskisi çok dolduğunda, daha geniş alanlara dağılabilmektedirler. 1001 Gece Masalları'nda İran sülfürünü Çin'e, Çin porselenini Yunanistana, Yunan veya Venedik brokarlarını Hindistana, Hind çeliğini Halebe, Halep cam eşyalarını Yemen ve Arabistan'a taşımak ve Yemen mamullerini İran'a boşaltmak istediğini açıklayan İranlı tüccar gibileri de vardır. İranlı tüccar «dış ticareti terketmek ve bir dükkânda sabitleşmek» istediğini belirtir.

«*Yerleşik Tüccar*». İranlı tüccar sonunda dükkânına kavuştuysa da, onun çok sayıda Avrupalı benzeri bulunmaktaydı. Bu seyyah tüccarlar başarıya ulaşınca (ve yaş da ilerleyince) bir kentte yerleşme kararına varıyorlardı. Burada kent veya kır topraklarına yatırım yaparak, ticarete atılmak isteyen gençlerle ortaklık kurarak, gemi inşaatında gereken sermayenin bir kısmını sağlayarak veya tüccarlara, kente, Kiliseye veya Tahta kredi açarak, zenginliklerini yatırıma yöneltiyorlardı. Fakat eğer böylesine yatırımlara hazır değillerse, ticaretlerine kentte bir dükkânda devam ediyor ve ortaklar, ajanlar ile memurlarının arasında çalışıyorlardı. Zamanlarını şimdiye kadar oturmakla geçirmeyen bu insanlar, artık bir tezgâhın gerisinde oturmaktadırlar. Artık yerleşik tüccar haline gelmişlerdir ve en büyük yolculukları artık kentin sokaklarında meslekdaşlarını ziyaret olmaktadır. Kentlerde büyük çaplı işletme kuranlar genel kural olmamakla beraber, çoğunlukla emekli seyyar maceracılardır. Bu tüccar kentte bir iş kurmuş ve muhtemelen bu işini uzaktan malzeme getirtmeye, yerel ihtiyaçları aşan miktarlarda mal üretmeye ve bunları ihraç etmeye kadar genişletmiştir. Fakat, kökenleri ne olursa olsun, bu kent iş adamları 19. yüzyıla kadar en önemli ticari kişiler olacaklardır.

Tüccar seyyar olmaktan vazgeçse bile, malları yerleşik hale gelmezler. Almak, satmak ve bunları taşımak işleri halâ yapılmak zorundadır. Modern zamanlarda taşıma işi «kamusal taşıyıcılar» aracılığıyla —en iyi örneği demiryoludur— yapılmaktadır; gemiler, uçaklar veya kamyonlar belli bir süre veya bir yolculuk için ticari mal sahibi tarafından bu taşıtların sahibinden kiralanmakta; veyahut da yük sahibinin kamyon veya gemilerinde taşımaktadır. Ortaklaşa olarak ulaşım aracı ise, tüccar ve üreticilerin taşıma kolaylıkları sağlayabilmek için büyük miktarda sermayeyi biraraya getirmek zorunda olmalarından kaynak-

lanmıştır. Bu cins ulaşım araçlarından Antik ve Orta Çağlarda bir miktar bulunmaktaydı. Venedik devletinin mülkiyetinde olan kadırgalar, isteyen herkese yer sağlayan büyük kamu tekneleri olarak hizmet veriyorlardı. Özel gemi sahipleri ve kara taşımacıları da benzeri kolaylıklar sağlamışlardır; fakat taşımanın büyük kısmı tüccarın kiralanacak bir gemi veya araba bulabilmesine veyahut da bunları bizzat sahiplenmesine bağımlı bulunmaktaydı. Ancak, en büyük tüccarlar bir geminin tamamına sahip olma olanağını bulabiliyorlar veya bir geminin bütün bir yükünün kaybolma riskini alabiliyorlardı. Bu nedenlerle gemi sahipliği veya kiralama işlemi birden fazla kimsenin ortaklığını gerektirmekteydi.

Sabitleşmiş tüccar mal satmak veya satın almak için ortaklar, ajanlar ve memurlar edinmek zorunda kalıyordu. Bunlar seyahat ediyor ve teknelerde yaşıyorlardı. Sabit tüccar mallarını yabancı bir limana giden bir tüccar veya kaptana emanet edebilirdi. O ve arkadaşları, mallarını ihraç etmek istediklerinde, tekneyle yolculuk yapan, malları çeşitli limanlarda satan, elde ettiği paraları patronlarının talimatı doğrultusunda harcayan ve ücret, komisyon veya her ikisini birden alan bir *supercargo* istihdam edebilirlerdi. Fakat, sabit tüccarların daha fazla ticaret yapmayı umdukları yerlerde, giderek artan bir şekilde bu yerlerde ikâmet eden ortak veya acente kullanımı yoluna gidilmeye başlanmıştır.

Ortaklık. 17. yüzyılda hisse senedi ihracına dayalı şirketler çıkana kadar, tek bir kişinin sermaye ve emeğiyle memnuniyet verici sonuçlar almanın mümkün olmadığı işlerde, birkaç kişinin ortak olmaları alışılmış bir yoldu. Ortaklık birçok şekillerde ortaya çıkabilir, fakat bunlardan üçü en fazla kayda değer olanlardır:

1. Ortaklardan biri sermayeyi sağlayabilir, diğeri de işi yapabilir. Birincisi birikiminin kaybını riske etmekte, ikincisi ise yolculuğun ağırlık ve yorgunluğuna, korsanlara ve haydutlara karşı cesurca davranışa rağmen, eğer şirket batarsa, emeğinin karşılığının alamama tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Eğer girişim başarıya ulaşırsa, yatırımcı kârın 3/4'ünü, ticareti yapan da 1/4'ünü almaktadır. Eski Babil kadar yaşlı olan bu uygulama 1100'lerde bütün İtalyan şehir - devletlerinde uygulama alanı bulmuştu. O zamanlar buna *commenda* adı verilmekteydi; yatırımcı sermayesini, genelde yalnızca bir yolculuk için vermekteydi. Fakat bu arada her iki ortak da birçok yatırımcının destekledikleri diğer çeşitli malları alabilirlerdi. Böylece *commenda* eğitimini ta-

mamlamış, ama sermayesi olmayan gençlerin iş hayatına atılabilmelerine fırsat sağlamaktaydı.

2. Tüccar sermayenin bir bölümünü, genelde üçte birini, sağlamaktadır. Emeğinin karşılığı olarak kârın 1/4'ünü almakta, ayrıca sermayesi ona, koyduğunun 1/3'ünü veya toplam sermayenin 1/4'ünü getirmektedir. Toplam kazancı böylece toplam yatırımın yarısı olmaktadır. 12. yüzyıldan itibaren bu yarı - yarıya anlaşmalar Cenova ve Venedik'te iyi bilinir hale gelmişlerdir. Bunun adına deniz ortaklığı *(societas maris)* denilmiştir. Tüccarın sermayesi eski bir *commenda*'dan sağladığı para olabilir; yatırımcının sermayesi ise eski bir *commenda*'ya yatırdığı para ve artı bunun kârı olabilir. Eğer işler yolunda giderse, ödül iki taraf için de yüksek olacaktır. Bu konuda bir dizi Cenova ticaret ortaklığına —üç tane— dair bilgilerimiz bulunmaktadır. Bu ortaklıklarda yatırım yapan sermayesini üç katına çıkartırken, işe sıfırdan başlayan gezginci tüccar, üç yolculuğun sonunda, başlangıçta kendine emanet edilen sermayenin 3/4'üne eşit miktarda para kazanmıştır.

3. *Commenda* veya *societas maris* geçici ve küçük ölçekli ortaklıklar olup, kolay kurulup, kolay bozuluyorlardı. Daha geniş ve sağlam örgütler, küçük bir insan grubu ve emeklerini gerçek ortaklık *(vera societas)* halinde biraraya getirmeye karar verdiklerinde ortaya çıkmışlardır. Ortaklar dostlar olabilir veya daha yaşlı bir tüccar genç birini firmasına alabilir ve bazen de bunu evlilikle destekleyebilir. Bunlar belirli sayıda yıl boyunca —genellikle beş— sıkı bir sözleşme ile belirlenen şartlar altında birarada çalışmaya karar vermişlerdir. Ortaklardan bazıları karargâhtaki işleri yürütmek üzere anavatanda kalırken, diğerleri seyahat etmekte veya yabancı yerlerdeki şubeleri yönetmektedirler.

«Gerçek ortaklıklar» içinde en gerçek, önemli ve sürekli olanları bir ailenin bütün sermaye ve emek - gücünü harekete geçirenleri olmuştur. Son zamanlardaki araştırmalar ailenin ekonomik canlılık ve etkinliğini çok daha fazla açığa çıkartmışlardır ve bu konuda «bireycilik»ten çok «ailecilik»ten söz etmek daha gerçekçi bir tavır haline gelmiştir. «Birçok şirkette çoğu zaman, refahı, gücü, prestiji ve süreklilik arzusuyla serbest kişisel girişimci ruhunu yaşatan, büyük aileler olmuştur» (Lane). Cenova iş dünyasını titiz bir şekilde araştıran Reynolds «13. yüzyıl insanlarının herşeyi aile çıkarına yapma konusundaki büyük güçleri»nden çok etkilenmiştir. Gene Reynolds'a göre «bir insanın herşeyden önce —siyaset, savaş ve işten de önce— aile işlerine önem vermesinin

nedenini anlatabilmek için iş dünyasının bizzat kendinin nasıl işlediğini anlamak gerekir». Aileye karşı bu büyük dikkat ve ilgiyi Reynolds yalnızca zengin ve büyük ailelerde değil, ama aynı zamanda «kalfadan, çıraktan, köylüye varıncaya kadar toplumun bütün katmanlarında» bulmaktadır. «Aile iş hayatı yoluyla politikaya kadar girmektedir».

Bazı aile şirketleri, daha sonraları da olacağı gibi, Orta Çağın «büyük iş» isimleri arasında yer almaktadırlar. 1300'lerde Bardi şirketinin 15 üyesi vardı ve bunların 10 tanesi aynı aileye mensuptu, ve 1331'de bunlar şirketin 58 payından 37 tanesine sahiptirler. Venedik'te aile ortaklığı çok sık rastlanılan geniş ve sürekli bir uygulamaydı. Cenova'da üç erkek kardeş Küçük Asya'da şap işine girişmişler, birkaç gemiye sahip olmuşlar, diğerlerini de kiralayarak Akdenizin heryerinde gemi taşımacılığı yapmışlardı.

Bu üç ortaklık tipi bir başkası halinde birleşerek akla gelebilecek her türden çeşit ve genişlikte gelişmeler göstermiştir. Bazen bir «gerçek ortaklık» sermayesini dıştan kredi, mevduat veya yatırım kabul ederek arttırmış ve bunlara sabit hadlerden faiz ödemiştir. İşe yatırılan paralar küçük veya büyük her tür kaynaktan gelmektedir. Norveç kralları İzlanda ve Britanya'ya yönelik seferler için para yatırırlarken, uyrukları tekneleri donatmak üzere tayfa ile yelken, kürek, halat gibi şeyleri sağlamışlardır. Cenovalı soylular, Kilise adamları, dullar, yetimhane yöneticileri, denizciler, zenaatkârlar, köylüler ve dükkâncılar paralarını ticari maceralarda riske etmişlerdir. Venedikli bir tüccara yaşlı dadısı biriktirdiği birkaç altın dükayı nereye yatırması gerektiği konusunda sorular sormuştur. İngiltere'de köprü geçiş hakları ticaret sermayesine yatırılmıştır.

Bazen ticari girişimler ortaklık adı verilebilecek bir şekilde çok sayıda kimsenin fonlarını kullanmışlardır. Örneğin gemi inşa endüstrisinde yüksek miktarda sermaye gerekmektedir. Büyük bir tekne inşa etmeye karar veren her grup, dostlarını geminin bir hissesini *(locum)* almaya davet etmektedirler. Böylece çok sayıda kimse gemi sahipliğine bulaşmış olmaktadır. Bu hisseler daha da bölünebilir ve riskini azaltmak isteyen bir kimse, bir veya iki gemide büyük hisselere sahip olmaktansa, birçok gemide küçük hisselere sahip olmayı tercih edebilirdi.

Büyük teknelerin uzun yolculuklara çıkartılması işlemi de çok sayıda kasadan fonlar toplanmasına bir başka fırsat sunmaktaydı. Venedik'te devlet kadırga inşası için gereken sermayeyi sağlıyor, fakat tek-

neleri her yolculuk için en yüksek miktarı verene kiralıyordu. Tekneyi arttırma yoluyla kiralayan, bu kira bedeli için, tayfanın yiyecek ve ücretleri için ve yolculuğun gerektirdiği diğer masraflar için paraya ihtiyaç duymaktaydı; düşünelim ki, Flandre'a giden kadırgaların yolculuğu en aşağı bir yıl sürmekteydi. Diğer yandan, gemilerle yük yollayanlar çeyrek milyondan yarım milyon dükaya kadar miktarda parayı riske ediyorlardı. Bu durumda bir gemi yolculuğunun ve gereken masrafların örgütlenmesi bazı durumlarda «birleşik macera» biçiminde yapılır oldu ki, birçok özel kişi veya ortaklık yatırım yapıyorlardı. Bir «kadırga şirketi» cari harcamaları karşılamak üzere kuruluyor ve bu genelde 24 hisseye bölünüyordu. Aynı şekilde, birçok tüccar mallarını yolladıklarında, bunlardan bazıları yükün masraflarını karşılamak üzere bir araya geliyorlardı. Kadırga yöneticisi işletme fonlarını ve deniz aşırı bir acenteye veya bir *supercargo*'ya emanet edilen ve gönderilen birleşik malları yönetmektedir. Kadırga döndüğünde kârlar paylaştırılmakta ve «ortak macera» sona ermektedir.

Pazarlar ve Fuarlar. Ticaretin çoğu özel olarak yürütülmektedir, örneğin Batıda yün veya Doğuda tahıl alımında olduğu gibi. Tüccarlar üretici bölgelere gitmekte, yapağı veya tahılı satın almaktadırlar —bazen bunlar kırpılmadan veya hasat edilmeden çok önce—. Fakat, bu cins alım satımların herkesin gözünün önünde yapıldığı pazar ve fuarlar hakkında da oldukça fazla bilgiye sahibiz. Buralarda alıcılar ve satıcılar aynı zaman ve mekânda birarada bulunmaktadırlar. Satıcılar ürünleri uygun gün ve saatte getirdikleri taktirde alıcı bulacaklarını bilmektedirler. Küçük ticaretin ve yavaş taşımacılığın egemen olduğu bir dönemde, bu bilgi zaman ve yol tasarrufu sağlamıştır. Hem alıcı, hem de satıcılar, pazar yerinin bulunduğu toprakların baronu veya kent yönetimi tarafından korunmakta ve denetlenmektedirler. Her iki tarafın da tabi oldukları kural ve vergilerle diğer yükler bulunmaktadır; fakat her iki taraf kentlerin olağan perakende ticarete yerel unsurları korumak için getirdiği kısıtlamalardan muaftırlar.

Bu pazarlar arasındaki fark bir derece ve cins farkıdır. Tipik pazar, o kadar küçük bir alanın halkının haftalık toplanma yeridir ki, üreticiler kente gidip, ürünlerini satıp, gerekenleri aldıktan sonra aynı gün içinde yerlerine dönebilmektedirler. Mübadelenin çoğu üretici ile tüketici arasında yapılmakta; fakat bölge veya kentin yerel ihtiyaçlarını aşan miktarlardaki ürünleri toplamak üzere aracılar da bulunmaktadır. Bu özellikle bazı endüstriyel ürünler, örneğin kumaş veya madeni eşyalar için olduğu gibi, çiftlik ürünleri için de geçerlidir. Pazarın hitab

ettiği alanın ölçeği küçük olduğu sürece, bu yerel pazarlar kırlara dağılmış ve bazen o kadar dağılmışlardır ki, birbirleriyle rekabet etmişlerdir. Bir Orta Çağ İngiliz hukukçusu bunların birbirine en az 6,66 mil uzaklıkta olmaları gerektiğini ileri sürdüğünde, pazarların yayılmaları hakkında iyi bir bilgi vermiş olmaktaydı.

Bir kent büyüyünce haftalık bir pazar artık yetmez hale geliyordu. Mallar artık haftada iki veya üç kez arzedilmeye başlanıyordu; pazar günlerinin bazı saatleri belli bir ürünün satışına tahsis ediliyor ve daha sonraki dönemde bu saatler başka bir malın satışına ayrılıyordu; özel günler veya yerler —örneğin hayvan pazarı gibi— belli ürünlerin satışı için ayrıldığı veya birden fazla pazar yeri ortaya çıktı. Malları kötü hava koşullarından koruma ihtiyacı kent hallerinin yapılmasına yol açmıştır. Bu cinsten gelişmeler büyük kentlerde günlük pazarların oluşmasına yol açmış; bu pazarlara büyüyen dükkân ve depoların katılmasıyla alıcılar istediklerini istedikleri zaman alabilir hale gelmişlerdir.

Fuar ise başka bir amaca hizmet etmiştir. Yılda bir veya altı ayda bir, sıklıkla küçük bir kentte veya bazı büyük kentlerin dışında kurulan fuarlar birçok gün, hatta birkaç hafta sürmektedirler. Fuar geniş bir alandan mal ve tüccar cezbetmekte ve iş türü perakende yerine toptan satış olmaktadır. Fuarın başlangıç işlevi, bir bölgenin yapağı arzına, hasat fazlasını veya hayvanlarına satış kolaylıkları sağlamak idi, fakat bazı yerlerde bu kurum ulusal hatta kozmopolit bir renk kazanmıştır.

Alıcı ve satıcıların devrevi buluşmaları eski dünyada da iyi bilinmekteydi. Bu buluşma yerleri şehir - devletlerinin sınırlarında, tarafsız noktalarda veya kent dışı tapınaklarda kurulmaktaydı. Bir dinsel festival için biraraya gelen kalabalık büyük bir müşteri kitlesi meydana getirmekteydi, bunların tanrılara yaptıkları adaklar satılmakta ve dinsel koruma, ibadeti olduğu kadar ticareti de kanatları altına almaktaydı. Hristiyanlık yayıldıkça Kilise pazar ve fuarların büyümesini teşvik etmiş, pazar yerinin ortasına bir haç yerleştirerek buranın, tüccarların ve mallarının Tanrı barışının güvencesi altında olduğunu hatırlatmış ve kendi ürünlerinin satışından olduğu kadar, vergilerden de büyük gelir sağlamıştır.

Laik baronlar da ticaretin kendilerine sunduğu olanakları kaçırmamak istemişlerdir. Bir baronun topraklarında pazar veya fuar kurması, ancak kralın özel bir izniyle olabilirdi. Bu hak satın alınmaktaydı. Müreffeh 13. yüzyıl süresince aşağı yukarı 3.300 *charte* çıkartılarak İngiliz

baronlarına pazar kurma hakkı verilmiş ve yakınlarında rakip pazarlar kurulması yasaklanmıştır. Bu rakip pazarlara o zamanlar «kaçak zararlılar» adı verilmekteydi. Aynı gelişmeler Kıta'da da meydana gelmiş ve 1300'lerden itibaren her ülke küçük veya büyük, toptan veya perakende, yerel veya uzun mesafeli ticaret alanında iyice teçhiz edilmiş hale gelmiştir.

Bir pazar yerinde komşulararası mübadeleler yerel memurlar tarafından kolaylıkla düzenlenmektedir (bkz. X. Bölüm). Fuar yerlerinde ise denetim işi daha zor olmakta ve kısa süreli yer kapmalar ile tartışmalar sorun çıkartmaktadır. Buralarda Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen insanlar bulunmaktadır. Büyük miktarlardaki satışlar, alışılmış durum olarak, kredili olarak yapılmaktadırlar. Çeşitli para birimleri burada birarada alış verişte kullanılmaktadırlar. Ticari acenteler, firma yöneticileri veya ortakları burada almakta, satmakta, ısmarlamakta, kiralamakta, ödemede bulunmakta ve sözleşme yapmaktadırlar. Eğer fuarın iyi işlemesi isteniyorsa, fuarın kurulduğu toprakların sahibi şiddete karşı koruma garantisi vermek ve çabuk dağıtılan ve kabul edilebilir bir adaleti sağlayan bir mahkeme kurmak durumundadır. Akdeniz tüccarlarının ticari uyuşmazlıkları çözme konusunda eskilere dayanan bir örf ve adet mirasları bulunmaktadır. Kuzey tüccarları ise oyunun kurallarına dair bazı noktalarda uyuşmuşlardır ve bunlar Champagne fuarlarındaki büyük uluslararası buluşmalar sırasında bir ticari hukuk haline dönüşmüştür. İngiltere'de fuar mahkemesi *«pie - powder* Mahkemesi olarak bilinmektedir (Fransızcada gezginci tüccarı ifade eden *Pieds poudreux:* tozlu ayaklar'dan). Tüccarlar bu mahkemeye, alınacak kararlara uyma koşuluyla gelmektedirler. Bu mahkemenin usulü basittir, yargılama çabuktur ve hükümler hemen infaz edilmektedir. Bütün sözleşmeler, borç senetleri veya ödeme vaadleri fuar kâtibi tarafından resmen damgalanmakta ve bunlar 30 yıl yürürlükte kalmaktadırlar.

Orta Çağ Avrupasına dağılmış yüz kadar fuardan bazıları yalnızca yerel olarak tanınırken, bazıları geniş üne erişmişlerdir. Paris yakınındaki St. Denis fuarı ilk kez 629 yılında kurulmuştur ve 8. yüzyıldan itibaren buraya Sen vadisi bağlarından getirilen şarapları almak üzere gelen kuzeyli tüccarlarca ziyaret edilmeye başlamıştır. 9. yüzyıldan itibaren Novgorod kürk fuarı olarak üne kavuşmuştur. 1100'lerden itibaren Lombardiyalılar Flaman fuarlarını ziyaret etmeye başlamışlar ve Kolonya'daki Paskalya fuarı ün kazanmıştır. Venedik'teki Noel fuarı uygun Muson rüzgârlarının keşfi sayesinde Hindistandan getirilen yeni

baharat arzıyla ünlüdür. İngiltere'deki 4 büyük yün fuarı, muhtemelen Cambridge yakınlarındaki Sturbridge fuarı tarafından geride bırakılmışlardır. Burada üç hafta süresince İngiliz yün ve kumaş tüccarları, doğu ürünlerini getiren Venedikli ve Cenevizlilerle; kumaş ve madeni eşya getiren Flamanlarla, şarap getiren İspanyol ve Fransızlarla, Frenküzümü ve üzüm getiren Rumlarla ve amber, kürk ile katran getiren Hansalılarla buluşmaktadırlar.

Champagne Fuarları. En ünlü fuarlar Champagne fuarlarıydı. Champagne, Paris'in doğusu ve güneydoğusunda yer alan verimli bir bölge olup, ulaşıma müsait yarım düzine nehir bu bölgenin içinde ve civarında yer almaktadır. Bu bölgenin içinden kuzey - güney karayolu da geçmektedir. Bu bölge kontları topraklarını savaşın dışında tutmuşlar, iç düzenleme konusunda akıllı bir siyaset izlemişler ve kara ile nehir yollarında düzen sağlamışlardır. Buradaki fuarlar 8. veya 9. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlamışlardır. 12. yüzyıldan itibaren yılda bir kurulan 6 fuar geniş birer ün kazanmışladır; iki tane Troyes'da, iki tane Provins'de, bir tane Lagny'de ve bir tane de Bar - sur - Aube'da. Bunlar o kadar talep toplamışlardır ki, Champagne'da biryerlerde Ocak'la Ekim arasında mutlaka bir fuar bulmak mümkündür. Kumaş, deri ve kürk üzerine ticaret en önemli yeri tutmaktadır; fakat diğer Avrupa ve Asya ürünlerinin tamamına yönelik bir trafik vardır, hatta eski elbiseler bile satılmaktadır. Fuar alanının kıyısında, *jongleur*'ler, cambazlar, vahşi hayvan göstericileri ve halk ozanları halkı eğlendirmektedirler.

Champagne fuarları kredinin gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Bir fuarda mal alan insanlar, krallar veya baronlar, daha sonraki bir başka fuarda ödeme yapacaklarına söz vermektedirler. Bu sözler kaydedilmekte ve fuar mektubu [Senedi] *(lettre de foire)* adıyla tanınmaktadırlar. Mal satma işi bitince, eski borçların kapatılması veya yenilerinin açılması için biraz daha zaman harcanmaktadır. Daha geç tarihlerde açılmış olan Lyon ve Cenevre fuarlarında kredi işlemleri mal üzerindeki işlemlere nazaran daha önemliye benzemektedir. Champagne fuarları aynı zamanda «takas odası» özelliklerini de geliştirmiştir. Bir fuarın kapanış günlerinde bir tüccar durumunun envanterini çıkarttığında, ne kadar alacağı ne kadar borcu olduğunu görmektedir. Bütün hepsi bu envanteri yaptıklarında, ödenecek bir miktar fark olduğunu görmektedirler. Satın alınan mallar, satılan mallarla ödenmektedir.

Champagne fuarlarının altın çağı 1150'lerden 1300 civarına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra ani bir düşüş dönemi gelmiştir. Bu düşü-

şe kısmen (bkz. VIII. Bölüm) bölgenin Fransa kralının eline geçmesini izleyen karışıklıklar yol açmıştır. Fakat, ekonomik faktörler de bir miktar zarar vermişlerdir. Akdeniz ile Kuzey Denizi arasındaki deniz taşımacılığının gelişmesiyle birlikte, satıcılar ve alıcılar gemilerin demirlediği yerlerde ve özellikle de kuzey ve güney deniz yollarının kesişme noktası olan Bruges'de buluşmayı tercih etmeye başlamışlardır. Flandre kent ve kontları İtalyanlara, yabancı limanlarda almaya alışık oldukları ayrıcalıkları tanımışlar, onları keyfiliklere krşı korumuşlar, vergileri sabitleştirmişler, onlara *fondaco* kurma ve her İtalyan kentinin kendi konsolosunu bulundurma hakkını tanımışlardır. Bunların sonucunda, İtalyanlar Hansalıların da yaptıkları gibi Bruges'ü Alçak Ülkeler'deki genel karargâhları haline getirmişlerdir.

İtalyan firmaları artık Champagne'a temsilci yollamaktan vazgeçerek Bruges'e daimi acente ve şirket ortakları göndermişlerdir. Burada bir fuarın bütün kolaylıklarını bulmuşlar ve üstelik bütün yıl boyunca ticari işlem yapabilme olanağına kavuşmuşlardır. Bu daha gelişmiş ticari yöntemlerin rekabetiyle karşı karşıya kalan ve kötü yönetimin tahribatına uğrayan Champagne fuarları gerilemeye başlamışlardır, fakat mal ve tüccarların yoğunlaşma yerlerinde fuarlara duyulan ihtiyaç sona ermiş değildir. 15. yüzyılda Anvers kuzey ticaretinin merkezi olarak Bruges'ün yerine geçince, iş hacminin çoğu bu kentte her yıl kurulan dört büyük fuarın eline geçmiştir. Ve doğu ile orta Avrupa'da ticaretin niteliği halâ fuarlara en baş yeri verecek şekildedir ve bu gelecek yüzyıllarda da böyle devam edecektir. Fakat Batı'da fuar artık ihtiyaçlara yetmemektedir. Bölgesel ve bölgelerarası ticaret sürekli üslere; nehirler, yol ayırımları, körfezler veya kıyılarda stratejik noktalarda kurulmuş, sürekli işlemlere izin veren merkezlere ihtiyaç duymaktadır. Bu iyi konumlu kentlerde mallar, fuarlardan veya özel olarak üreticilerden satın alınarak, ihracat veya ithalat için toplanmakta ve kitlesel olarak taşındıktan sonra ulaştığı son noktada perakende ticarete konu olmaktadır.

Komisyoncu Tüccarlar. Bu cinsten ticaret merkezlerinde en büyük İtalyan ve Hansa firmaları, ortaklardan birinin veya ücretli bir yöneticinin veya muameleye tabi tutulan mallardan komisyon alan bir acentenin yönetimi altında şubeler açmışlardır. Bu şubeler sayesinde yerliler veya göçmenlerden oluşan çok sayıda komisyoncu acente veya tüccar ortaya çıkmıştır. Bunlar kendilerine konsinye olarak bırakılan malları satarken veya patronun kendilerine ısmarladıklarını satın alırken % 1-3 arasında bir komisyon almaktadırlar. Bunlar hem büyük çaplı, hem de

küçük çaplı konsinye mal yollayanlara hizmet etmişlerdir. Genç bir Venedikli olan Andrea Barbarigo, iş hayatına 1418'de yalnızca 200 düka altınıyla başlamış ve işi bıraktığında 10.000 dükalık bir servete ulaşmıştır. Bu serveti büyük çapta Suriye, Filistin, İspanya, Londra ve Bruges'de acentelik yaparak kazanmıştır.

Komisyoncu acente istihdamı, mallarını konsinye veren tüccara şirketi açısından büyük bir esneklik ve açılım sağlamıştır. Bir cins malı bir yıl bir pazara gönderebilir ve malın yerini ve cinsini ertesi yıl yeni satış şartlarına göre değiştirebilirdi. Kendi işyerini terketmek zorunda kalmaksızın veya şube açarak bir sürü masrafa katlanmak zorunda kalmaksızın mallarının ticaretini istediği kent veya ülkede yapabilirdi. Acente yerel koşulları bilmektedir ve artık komisyonlar sayesinde hayatını kazandığından, kendine verilen görevleri yerine getirmede enerjik davranacaktır.

Komisyonculuk sisteminin avantajları bedelsiz değildir. Temas ancak büyük bir yazışmayla sağlanabilmektedir. Bir İtalyan tüccarı, Prato'lu Datini, bütün İtalyan, İspanyol, Fransız kentleriyle, Bruges, Londra, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz limanlarını kapsayan bir işe girişmiştir. Ticareti baharat, silah ve zırh, kumaş, dinsel tasvirler ve süslemeler, pamuklu, meyva, yün, mendil —ki o dönemde bu mallardan bir tanesinin ticareti bile bir kişiyi zengin etmeye yeterlidir— gibi malları kapsamaktadır. 15 yıllık sürede Datini'nin çok sayıdaki acentesinden 120.000 mektup gelmiştir ve hiç kuşku yoktur ki, o ve kâtipleri de bir o kadar cevap yazmışlardır. Mektup muhatapları koşulları anlatmakta, iyi veya kötü olaylar hakkında bilgi aktarmakta, fikir vermekte, bazı önemli ticari haberleri vermekte ve kötü alış - verişler için özür dilemektedirler. Bu mektupların bazıları yerlerine çok geç ulaşmışlardır. Datini kararlarını verirken bu mektuplardan çok yararlanmış olmalıdır. Ancak, sabit bir tüccar uzağı yalnızca mektup aracılığıyla kontrol edemez.

Orta Çağ'da Para. Eski Avrupa madeni parayı kullanmasını yalnızca Akdeniz dünyasında değil, barbar kuzey ve batı'da da biliyordu. Galyalılar ve Britonlar Roma fethinden önce de altın paraya sahiplerdi; hatta o kadar iyi taklitçiler türemişti ki, içi bakır üstü altın sahte paralar bile yapabiliyorlardı. Germen toplumları değerli madeni hem mübadele aracı, hem de değer ölçüm aracı olarak kullanmışlardır. Bilinen en eski Anglo - Sakson yasaları (aşağı yukarı 700 yıllarında) saldırılara karşı para ölçümleri saptamışlardı; bir insanın burnunun kopartılması-

nın cezası 16 şiling'tir, bir kediyi öldürmeninki ise 4 penidir. Kiliseye, krala veya vergi koyan Vikinglere karşı yapılan ödentiler kısmen parayla yapılmaktaydı. Takas ön plana çıktığında veya rantlar ve diğer yükümlülükler ürün cinsinden ödenmeye başlandığında gene malların değerini belirlemek üzere bir para birimi kullanılmaktaydı. Bu nedenle, Kuzey Avrupa'da Orta Çağın başlangıcının «Paralı Ekonomi»nin zıddı olarak, bir «Doğal Ekonomi» olarak nitelendirilmesi yanlıştır. Farklılık bir nitelik değil, bir derece farkından kaynaklanmaktadır.

Hiçbir para arzı yeteri kadar değerli maden akışı olmaksızın sürekli olarak ayakta tutulamaz. Merkezi ve Batı Avrupa'da bol gümüş ama çok az altın madeni bulunmaktaydı. Roma İmparatorluğunun çöküşünü izleyen yüzyıllar boyunca altın kilise süslerine, iddihara veyahut doğuya doğru kanamıştır. Altın para basımı sona ermiş ve gümüş para *(denarius)* veya Almanca söylenişiyle mark, standard para haline gelmiştir. Frank kralı Pepin 755'de *denarius* bastırtmış ve benzeri türden paralar İngiliz kralları, Polonya başpiskoposları ve diğer para basma hakkı olanlarca bastırılmıştır. Küçük perakende alış verişler için *denarius* çok değerlidir ve bu nedenle, yarım, hatta çeyrek *denarius*'lar bastırılmıştır —sonuncusu *quadran* olarak tanınmaktadır—. Büyük işlemler için ise *denarius* çok küçük kalmaktadır. 13. yüzyılda bir ödemenin 6.000 *denarius* ve 12.000 yarım *denarius*'la yapıldığını biliyoruz, 12 *denarius* bir *solidus* (Fr. *sou,* İng. *shilling)* ve 20 *solidus* bir *libra* (Fr. *Livre,* İng. *pound)* sayılmaktaydılar. Fakat *solidus* ve *libra* «muhasebe sikkeleri» olup, uygulamada basılmamaktaydılar.

Müslüman dünyasının içindeki ve Müslüman dünyasından dışa doğru altın hareketi (bkz. X. Bölüm) altın para tarihine yansımıştır. İstanbul'da *besant, bezant* veya *byzant* adı verilen bir altın para bulunmaktaydı, Müslümanların bastıkları altın para ise dinar adını almaktaydı. Bu iki paranın herbiri, geri kalmış Batı ve heryerde kabul görmekteydi ve fiili durumda dinar hristiyanlaşmış bir şekil olan *mancus* adı altında dolaşıma girmiş ve 800'lerden itibaren Kıta'nın bir bölümünde büyük işlemlerin ödeme birimi haline gelmiştir. Müslüman olmayan dünyanın eline daha fazla altın geçmeye başladığında, Kiev 10. yüzyılda kendi altın parasını basmaya başlamıştır, 11. yüzyılda İtalyan kentleri Sicilya altın parasını taklid etmişler ve İspanya'yı geri almaya başlayan Hristiyan hükümdarlar dinar taklidleri basmışlardır, 12. yüzyılda bu hükümdarlar ve bazı Alman İmparator ve piskoposları altın *denarius* kestirmeye başlamışlardır. Nihayet, 13. yüzyılda İtalyan kentleri Müslüman dünyadan ve Rusya'dan yeteri kadar altın sağlayarak kendi

altın paralarını basacak hale gelmişlerdir. Floransa florin'i 1252'de çıkartmış, bir süre sonra Venedik *ducat* basmış, İspanya *pistole,* İngiltere *noble,* Fransa altın *Louis* ve Almanya da *gulden* adlı paraları basmışlardır. Böylece para sistemi çifte madenli hale gelmiş ve iki madenin nisbi değerleri resmi olarak belirlenir duruma gelmiştir.

Yeteri derecede ve herkesi memnun edecek bir para arzı sağlamak nadiren kolay bir iş olmuştur ve Orta Çağ paraları dört nedenden ötürü eksiklik içinde kalmışlardır. İlk olarak, para basma yöntemleri basittir ve becerikli kalpazanlar kolaylıkla sahte para basabilirler. Birçok ceza yasası sahte para basanları mahkûm etmiş, cezalar el kesmeye kadar ileri götürülmüş, fakat bu tedbirler pek bir işe yaramamışlardır. İkinci olarak, çok fazla sayıda kral, soylu, piskopos ve kent para çıkartma hakkına sahiptir. Geç Orta Çağ'da Almanya'da aşağı yukarı 600 para basma hakkına sahip odak bulunmaktadır; Frank krallığının parçalanma döneminde 300 vassal bu hakka sahip olduklarını iddia etmişlerdir; İtalya'da her kentin kendi parası bulunmaktaydı. İngiltere bu beladan nisbeten masun kalmış ve para basımını merkezileştiren ilk ülke olmuştur. Fransız kralları da bunu sağlamak istemişler ve 1300'lerde nakit cinsini 30 civarında bir sayıya indirmişlerdir. Alman kentleri ortak bir standarda göre para basmışlar, ama genel manzara gene de aşırı bir çeşitlilik olmuştur. Para konuştuğu zaman, Babil kulesini yapanlar kadar çok dilden konuşmaktadır.

Üçüncü olarak, paranın içerdiği değerli maden miktarında kararlılık yoktur. Para basma, bu hakka sahip olan için bir gelir kaynağıdır. Külçeden para basmak veya eski paraları eriterek yeni para haline getirmek için bir ödenti alınmaktadır *(seigniorage)* ve varolan paraların değerini canının istediği gibi tayin edebilmektedir. Eğer yeni paralar eskilerinden daha az değerli maden içeriyorlarsa, değerleri düşmekte ve fiyatlar yükselmektedir. Yerel bir ürünün fiyatının artması paranın içindeki değerli maden azalışıyla aynı oranda olmamaktadır, çünkü alışılmış fiyatların yavaş hareket etmeleri, tüketicilerin direnişi ve fiyat düzenlemesi satıcının fiyatlarını gümüş miktarının azalması oranında artırmasını engellemektedir. Fakat dışarıya satılan malların fiyatı, para değerindeki oynamaya eş oranda artırılmaktdır, çünkü bir paranın dış ticaret değeri içerdiği değerli maden miktarıyla belirlenmektedir.

Savaş ve hazinenin boş olduğu günlerde daha düşük değerli para basmak direnilemez bir eğilim haline gelmektedir. Paraların değerleri-

nin periyodik olarak düşürülmesi kağıt paranın, acil vergi salmanın ve hazine bonolarının olmadığı bir dönemde, kamu maliyesine gelir sağlamanın olağan bir yolu haline gelmiştir. Bir Fransız kralı, İyi Jean (1350 - 1364) Yüz Yıl Savaşlarını finanse edebilmek için bir yıl içinde 18 kere paranın ayarıyla oynamıştır. Bu savaştaki rakibi olan İngiliz kralı ise, daha ılımlı davranmış fakat İngiliz şiling'i 13. yüzyılda 250 *grain*'den 15. yüzyıl ortasında 166 *grain*'e düşmüştür. Gümüş paraların değerlerinin düşürülmesi bunların satın alma gücünü azaltmış ve bu nedenle ticaret için daha çok para gerekir olmuştur. Daha büyük olarak çıkartılan *groat, gros, grossi* veya «*thick pennies*» adını alan bu paraların da değeri düşürülmüştür. Bu durumda halk daha bir istekle altın paraya yönelmiştir —altın para 15. yüzyıl boyunca değer kaybetmeye başlayacaktır—. Orta Çağ parası bir türlü değer standardı olma işlevini yerine getirememiştir.

Orta Çağ parasının dördüncü eksikliği, altın ile gümüş arasında evrensel olarak kabul edilen değer oranlarının bulunmamasıdır. Her hükûmet bu oranı kendine göre saptamıştır. 15. yüzyılın sonunda, örneğin 10 birim altın İspanya'da 98 birim gümüşe, İtalya'da 105 birime, Fransa'da 110 birime ve İngiltere'de 115 birime eşitti. Bir kimse İngiltere'den İspanya'ya 98 birim gümüş götürürse, bunu 10 birim altınla değiştirebilir ve İngiltere'ye dönünce bu altın karşılığında 115 birim gümüş alabilirdi. Masraflar çıktıktan sonra, ne kadar kâr edebileceğini bilmiyoruz, fakat Venediklilerin İspanya ve Kuzey Afrika'ya gümüş ihraç edip, karşılığında altın aldıklarını biliyoruz. Bu cins işlemler çoğalırsa, bir ülkenin para arzı alt üst olabilir ve değerinin altında belirlenen maden, değerinin daha yüksek olduğu ülkelere kaçabilirdi.

Nakit durumunun karşısında bir de değerli madenlerin başka kullanım alanları olması nedeniyle bir kıtlık durumu ortaya çıkmaktadır. İspanya, Orta Avrupa, Rusya, Afrika ve diğer birkaç yerden çıkartılan değerli madenler süsleme nakit, iddihar, ve Doğu Akdeniz taşımacılığına cevap vermek durumundadır. Barbarigo ve arkadaşı, iki Venedikli tüccar, İskenderiye, Akkâ veya Beyrut'a giden her gemiyle altın ve gümüş yollamışlardır. 1433'de doğu limanlarına kayıtlı kadırgalar tarafından götürülen değerli madenler, teknelerdeki diğer mallara neredeyse eş değerdeydiler. Bunun sonucu olarak, altın veya gümüş madeni bulunmayan ülkeler, para miktarı gerekenin altına düşünce alarm durumuna geçiyorlardı. Örneğin 15. yüzyıl süresince İngiltere altın ve gümüş ihracını 7 kez yasaklamış, kambiyo işlemlerini denetlemiş ve yabancı tüccarların kazançlarının bir bölümünü İngiliz ürünleri almak üzere har-

camaları zorunluğunu getirmiştir. Fakat, bunlar acil durumları karşılamak üzere başvurulan geçici politikalardır, ama gene de genel bir tavrı işaret etmektedirler. Ancak ihraç ettikleri kadar ithal eden olgun merkezler, değerli madene adi bir malmış gibi olağan bir tavırla bakabilirlerdi.

«Kağıt Para». Orta Çağ ticareti yalnızca, hatta esas olarak, sikkelere dayanmamıştır. Bu açıdan yalnızca perakende alımların nakitle yapıldığı modern ticarete benzemektedir. Orta Çağ ticaretinin de kendi parası bulunmaktaydı. Orta Çağ uzak yerlerdeki veya uzak tarihlerdeki ödemeleri kapatmak üzere, fazla para hareketine yol açmayan çeşitli yöntemleri bulmuş veya Antik dünyadan miras almıştır. Bu yöntemler tüccarlar, sarraflar ve bankerler tarafından geliştirilmiş ve 13. yüzyıl belgeleri zaman ve mekân engelleri arasında köprü kurarak bir ödeme emri veya ödeme sözü ihtiva edecek bir mübadele aracı yaratmışlar ve böylece hem kredi kullanımının hem de bankacılığın yaygınlaşmasını mümkün kılmışlardır.

Fazla miktarda sikke veya külçe transferine neden olmaksızın yapılan ödemeler çeşitli yollardan gerçekleştirilmekteydi :

1. Daha önce gördüğümüz üzere, Champagne fuarlarında takas odası uygulaması aynı zamanda hem alıcı, hem de satıcı olan kimselerin ödeme yüklerini önemli ölçüde azaltmıştır. Bu kuruluşlar o andaki iş akitlerinin de ötesine taşarak, gelecek Champagne fuarlarının herhangi birinde ödeyebilme olanakları sağlamıştır.

2. Ticari kentlerde, mevduat bankaları 1200'lerden itibaren belirmeye başlamıştır. Bu bankalara insanlar para yatırabilir ve onlardan kredi alabilirlerdi. Eğer müşteri borcunu ödemek isterse, bankaya gider ve bankacıya alacaklısına ödeme yapma veya onun hesabına aktarma konusunda talimat verebilirdi. Aslında talimatını bankaya yazılı olarak vermekte, yani bir çek yazmış olmaktadır, fakat 16. yüzyıla kadar çek üzerindeki imza, imza sahibi bizzat bankaya gelmeksizin, nadiren kabul görmekteydi. Bir hesaptan bir diğerine para transferi sikke kullanımında tasarruf sağlıyordu.

3. Modern dünyada mal ihraç eden bir firma, sık karşılaşılan bir durum olarak, hiç ithalatta bulunmayabilir; fakat dıştan mal alan veya dışarıya mal satan Orta Çağ tüccarı bunun «karşılığı»nı da yapmak zorundaydı ve böylece uzak yerlere az bir miktar ödemek durumunda kalmaktaydı. Eğer dışarıya borcu kalırsa, bir transfer sorunuyla karşı-

laşmaktaydı. Bu durumda gerekli yabancı sikkeleri bir sarraftan satın alabilir ve gemiyle alacaklısına gönderebilir; fakat taşıma maliyeti ve paranın yolda kaybedilme riski bu yöntemi bilgece olmaktan çıkartmakta ve kambiyo senetlerinin gelişmesine yol açmaktadır.

Kambiyo senedi, ticari tarihin en önemli belgelerinden biridir ve bu nedenle doğasını ve kullanılış biçimini anlamak gerekir. Bu belge yabancı birine olan borcun tanınması ve belli bir vadede o yabancının para birimi cinsinden ödeme sözü olarak ortaya çıkmıştır. Bu belge aşağıdaki gibi kaleme alınmakta ve okunmaktadır: «Ben A. B. (Cenovalı ithalatçı) siz C. D.'den (İskenderiyeli ihracatçı) xyz değerinde (Cenova parası olarak) mal almıştım ve bunu size İskenderiye'de İskenderiye bezantı olarak (pq bezant = Cenova parası olarak) (belli bir vadeden) sonra ödemeye söz veriyorum.»

Bu kambiyo senedi C. D.'ye gönderilmiştir. O da bunu bezant karşılığında İskenderiyeli bir ithalatçıya (E. F.) satmıştır ki, onun da Cenovalı bir ihracatçı olan G. H.'ye borcu vardır. E. F. kambiyo senedini G. H.'ye gönderir o da bunu A. B.'ye götürerek Cenova parası olarak tutarını alır. Böylece iki uzak kent arasındaki iki borç tek bir belge ile ve paranın yerel iki transferi sayesinde, kapatılmış olmaktadır.

Kambiyo senedi başlangıç biçiminden hareketle daha karmaşık kullanım ve biçimlere doğru bir değişim göstermiştir. Satıcı veya alıcı tarafından «yazılabilir», bu durumda bir ödeme emri haline gelmektedir. Kambiyo senedinin tam kullanımını anlamak ancak daha sonraki yüzyıllardaki işleyişini gördükten sonra mümkündür (bkz. XVI. Bölüm). Bu arada Cenovalı ithalatçı A. B., ödemesini bir başka yoldan da yapabilir. Borcunu İskenderiye'de bir acentesi bulunan yerel bir sarrafa veya tüccara Cenova parası cinsinden ödeyebilir. Bunun karşılığında bu acenteye bu miktarın bezant cinsinden ödenmesini emreden bir kağıt alır, bu kağıdı alacaklısına gönderir; o da bunu acenteye vererek parasını elde etmektedir. Bu yöntem sayesinde, uzun mesafelerde yabancı para cinsinden yapılması gereken ödemeler belgesel talimatlara veya ödeme sözüne indirgenmiş olmaktadır. Bu durumda tedavüldeki para hacmi nakitlerin oraya buraya giderek tembellik etmeleri yüzünden artık daralmamaktadır.

Orta Çağın en büyük transfer işlerinden biri de, Macaristan'dan İskandinavya'ya, İngiltere'den İspanya'ya her ülkeden toplanan çeşitli ödentilerin Papaya aktarılmasıydı. Bu ödentilerin bir kısmı, Papalık topraklarından elde edilen gelirlerden, bir kısmı özel durumlar nedeniyle

yapılan ödemelerden ve bazıları da vergilerden meydana gelmekteydi. Bu paraların transferi, İtalyan uluslararası tüccar - banker iş mekanizmasının kullanılmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Bu adamlar kaynak ülkede paraları topluyor ve bunları mal alımında kullanıyorlardı. İngiltere'den yün alıyorlar, bunları gemilerle İtalya'ya yolluyorlar ve Papaya ödenmesi gereken miktarı İtalya'daki fonlarından karşılıyorlardı. Templier tarikatına mensup şövalyeler de her türden müşterinin transfer taleplerini karşılıyorlardı. 1138'de Kudüs'te Müslümanlarla savaşmak ve hasta, hacı ve fakirlere yardım etmek için kurulan bu militan hristiyan tarikat hem Doğu'da, hem de Batı'da mülkler edinmiş, birçok başkentte hazinelere sahip olmuş ve kendine ait filolarla taşımacılık yapmıştır. Bu durumda Templier tarikatı külçe taşımaya veya mühürlü mektuplar, kredi veya ödeme emirleri transfer etmeye ehil hale gelmiştir. Bu işlemler yapılırken para «*Temple*» (Tapınak)'a ödenmekte, o da alacaklıya ödemede bulunmaktadır.

Bankacılık ve Kredi. Kredi Orta Çağ ekonomik hayatının içinde ortaya çıkmıştır. Postan, İngiliz yün yetiştiricisinden hareketle Polonyalı Flandre kumaşı alıcısına kadar uzanan kesintisiz bir satış kredileri zincirinin varlığını göstermiştir. «Nakitle satın almak» nisbeten nadirdir. Borç alma ve borç verme işlemleri aynı derecede yaygındır ve borçlu - alacaklı ilişkisi köylüden Papaya kadar her sınıf ve katmanda rastlanılan bir olgudur. Krediler her türden olabilmektedir —kısa, orta ve uzun vadeli—. Gıda, kumaş, konfor malzemesi veya lükse harcanan «tüketim kredileri» vardır ve bunun yanı sıra üretim veya ticaretin finansmanında kullanılan «sermaye kredileri» vardır.

Borç almak isteyenlerin ihtiyaçları hem amatör, hem de profesyonel kreditörler tarafından karşılanmaktadır. Amatörler dağınık olan fonlarını tüccar, sarraf, banker, zenaatkâr ve köylülere emanet etmişlerdir. Manastırlar ve piskoposlar gelir fazlalarını veya birikmiş hazinelerini köylü ve soylulara ödünç vermektedirler. Flandre ve Lorraine bölgesindeki manastırların başrahipleri muhtemelen 12. yüzyılda bu bölgenin en büyük kreditörleridir ve artık amatör statülerini kaybetmişlerdir. Bunlar güvence olarak, toprak, değirmen veya diğer gelir getirici nesneler üzerinde ipotek veya rehin tesis etmekte ve borçlular borçlarını ödeyemeyince bunlar Kilise mülkiyetini artırmaktadırlar. Köylerde de papaz bazen kredi açmakta ve kentlerde tüccarlar zenaatkârlara para veya malzeme avansında bulunmaktadırlar.

Profesyonel borç vericilerden rehinciler halka her kademedeki para sıkışıklığını gidermek üzere krediler açmışlar ve kredinin güvencisi ola-

rak da mücevher, mobilya, kumaş veya zenaatkârların araçları gibi geniş bir yelpazesi kullanmışlardır. Bu adamlar çok gerekli bir hizmet yapmışlar, önemli riskler almışlar ve bu nedenle de faiz hadleri yüksek olmuştur —küçük kredilerde % 40'dan fazla—. Bunun sonucu olarak rehinci vazgeçilmez olduğu kadar, sevilmeyen bir insan olmuştur. 14. yüzyıldan itibaren İtalyanlar Bruges ve Londra kadar uzak yerlerde bile rehinci dükkânları açmışlardır; fakat bunlar da Yahudi selefleri gibi, üretim ve ticaretten çok, tüketime yönelik krediler açmışlardır.

En önemli kreditör bankerdir. Bu gibi kimseler bu ünvana iki yoldan ulaşmaktadırlar. Birinci durumda, başlangıçta veya esas faaliyeti olarak bir sarraf olabilir ve insanlar onun *banca*'sına (tezgâh) yerli paraları yabancı paralarla değiştirmek istediklerinde gelmektedirler. Külçe üzerine ticaret yapmakta ve bazen yerel para basma işlemleriyle uğraşarak, hükümdarın mali ajanı haline gelmektedir. Ödeme emirleri satmakta ve para değiştirmek üzere fuarları dolaşmaktadır. Esas olarak kambiyo işlemlerine dayalı bu işini zamanla mevduat kabul ederek genişletmiş ve müşterilerinin pralarıyla birlikte kendi parasını da kredi açarak kullanmıştır. Sarraflar bu işlerin hepsini birden yapmaya, Cenova kentinde 1200'lerden itibaren başlamışlardır. Müşterilerine mevduatları karşılığında faiz veya kârdan bir pay vermeye başlamış ve bu nedenle de mevduatı açıkça kullanmaya başlamıştır. Böylece, mevduat, transfer ve kredi gibi faaliyetlerle bankacılık işlemlerine ayak atmıştır.

Bu arada tüccarlar da bankacılığın aynı yanlarını işlerinin bir parçası haline getirmişler ve bazıları para tüccarı mı, yoksa mal tüccarı mı olduklarının kararlaştırılmasının güç olduğu iş adamları haline gelmişlerdir. Firmalar mal ticaretiyle meşgul olmaktan ancak nadiren vazgeçmişlerdir. 15. yüzyılda Medici'ler en yüksek durumlarındayken bile, ticareti birinci, bankacılığı ikinci sıraya koymaktaydılar. Bu ikisi el ele gitmekteydi ve önce Akdeniz dünyasına, buradan da kuzey bölgelerine yayılmaktaydı. Bruges bu dönemlerde İtalyan tüccar - bankacıların şubeleriyle dolmuştur ve bunlar kambiyo senetleri üzerine işlem yapmakta, yakınlarındaki prens, baron ve kentlere kredi vermekteydiler. Lombardiyalılar da rehinci dükkânları açmışlardı.

Kamu Maliyesi. Hiçbir tüccar - bankacı kent, devlet, bölgesel hükümdar —Papa da dahil— gibi kimselere kredi açma şeref ve kârına ulaşmadan —ve bunun risklerini üstlenmeden— mesleğinin zirvesine ulaştığını düşünemezdi. «Büyük burjuva servetleri ticaret sayesinde

sağlandıysa da, en büyük tüccarların servetleri finans alanında ve hatta tamamen kamu maliyesi alanında yaratılmışlardır» (Power). Ancak dönemin kayıtları bu gibi kimselerin patron ne kadar yüksekteyse, şeref ve kârın er veya geç felâketli bir iflasla sonuçlanma riskinin o kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Kentleri finanse edenlerin dizginleri elde tutma şansları bulunmaktaydı; fakat kral veya papaların kreditörleri, borçlularının borçlar ağırlaşınca dünyaevi veya ruhani iktidar yetkilerini kullanarak onları yok etme olasılığının —veya hatta kesinliğinin— riskini taşımaktaydılar. Krallara açılan kredilerin faiz hadleri özellikle düşüktü.

Kentlerin sermaye ihtiyaçları elde ettikleri gelirlerin miktarından daha yüksekti. Nüfus artıp, eski surlar arasında sıkıştıkça yeni surlar yapmak veya genişletmek üzere, Akdeniz kentlerinde liman ve su tesisatı kurmak üzere, savunma ve savaş ihtiyaçları nedeniyle büyük miktarlarda paraya ihtiyaç duymaktaydılar. Bazı Flaman kentleri gelirlerinin beşte dördünü savunmaya harcamaktaydılar. Bazen kentler kreditöre hayatı boyunca yıllık bir miktar ödemekte, hatta bunu ardılları için de geçerli hale getirmekteydiler. Cenova, Venedik ve bazı diğer kentlerde kredi açmak üzere ortaklıklar kurulmuştu Güvence olarak vergilerin bazılarının toplama hakkı verilmekteydi ve bu gelirlerle kreditör faizini ve ana parasını elde etmekteydi. Kreditör zamanla ve özellikle de kent mali sisteminin yöneticisi olduktan sonra, işlem ve ayrıcalıklarını genişletmiş ve bunlara ek olarak bir mevduat, kredi ve transfer bankası kurmuştu. Cenova'daki St. Giorgio Bankası bu borç servisi kurumlarının en ünlüsüdür, fakat Milano ve Venedikteki benzerleri gibi kentin talepleriyle o kadar doygun hale gelmiştir ki, sıklıkla ödemeleri dondurmak zorunda kalmıştır.

Kraliyet veya Papalık Finansmanı. En büyük ödüller ve tuzaklar krallar ve papalar tarafından talep edilen üç mali hizmetle bağlantılıydı. (1) Gelirlerin toplanması, transfer edilmeleri, korunmaları ve zamanı gelip de harcanıncaya kadar kullanılmaları gerekiyordu. (2) Gelirlerin toplanmalarından önce harcanma durumu ortaya çıkabilirdi; bu gibi durumlarda kısa vadeli borç almak ve vergiler toplanınca da ödemek gerekirdi. (3) Savaş zamanlarında normal gelirler yetersiz kaldıklarından, bunları kredilerle desteklemek gerekiyordu. Kısa dönemli ihtiyaçları gidermek üzere borçlanan hükûmet en yakın tarihte ödemede bulunacağını bildiren bir cins senet vermekteydi. Daha uzun vadeli krediler için krallar gelir kaynaklarını iltizama vermek veya krallık topraklarından bir kısmını satmak durumundaydılar. Kredisini almakta

veya mültezimin yıllık ödentilerini almaktaydı, ama bu durumlarda kendine ait olan vergi toplama hakkını kreditöre veya mültezime terketmiş olmaktaydı.

Batıda Yahudiler ilk yüksek dereceli finansörler olmuşlardır. Daha sonra, 12. ve 13. yüzyıllarda Templier'ler öne çıkmışlardır. Transfer hizmetlerine ek olarak —yukarıda açıklandı— çeşitli yerlerdeki kaleleri ve Paris ile Londra «tapınak» ları hazineye mevduat olanakları tanımıştır. Paris'teki «tapınak» Fransız kralının başlıca hazinedarıyken, Londra'daki krallık gelirlerini toplamış, korumuş ve yönetmişttir. Papa onlardan borç almış; krallar, prensler, soylular ve Kilise mensupları nakit işlemleri nedeniyle ona koşmuşlardır. Ancak, 1307'de Fransa kralı ağır borçları nedeniyle Templiers Tarikatını büyücülükle suçlayarak tahrib etmiştir. Yok olan Tarikatın hazinesi kral ve papa arasında paylaşılmıştır.

Bu dönemlerde İtalyanlar mali güç alanına girmişlerdir. Siena ve Floransa bankacıları Papalık gelirlerini toplamışlar, korumuşlar ve yatırımlara yöneltmişlerdir veya sıkıştığı zaman Papaya kredi açmışlardır. Firmalar yükselmekte ve çökmekte, lütfa nail olmakta ve kaybetmekte, ama hiçbir zaman halefsiz kalmamaktadırlar. 15. yüzyılda bu işe Medici'ler sahiptir, fakat 1500'lerde Papalık mali yönetimi bir Augsburg firması olan Fugger'lere kaymıştır. Fransa'da Templier'den boşalan yeri Floransalılar doldurmuştur. İngiltere'de İtalyanlar yün ticaretinde olduğu kadar krallık maliyesinin de derinlerine girmişlerdir. Bunlar I. ve II. Edward dönemlerindeki (1272 - 1327) savaşları finanse etmişlerdir. Hem Paris'in, hem de Westminster'in bankacıları oldukları için 1337'den itibaren Yüz Yıl Savaşlarının başlaması iki taraftan da tatlı kârlar vaadeder hale gelmiştir. Bu vaad hayali çıkmış ve Floransalılar bir kez daha krallarla çorba içenlerin uzun kaşıklarının olması gerektiğini öğrenmişlerdir. 1345'de III. Edward Bardi ve Peduzzi'lerden çok büyük bir miktarda borç almıştır. Aynı yıl içinde kralın borcunu inkâr etmesi Fransa, Napoli ve Flandre'daki kayıplarının sonucu olmuş, ama Floransa'da panik ve iflaslara yol açmıştır. Herhalde Peruzzi firması bu kaderi haketmişti, çünkü firmanın sermayesinin 90.000 florin olmasına rağmen Edward'a 600.000 florin borç vermişti ve tek kreditör de değildi. Savaşın aşırı kâr getirici ortamında bile bu kredi sermayeye oranla çok büyük bir miktara ulaşmaktaydı.

Floransa finansı en yüksek noktasına Medici ailesiyle ulaşmıştır. 1400'lerden itibaren uluslararası bankacılık, papalık lütfu ve yün, ku-

maş, ipek, deri, şap, kürk ve baharat ticaretinin birleşmesi, firmayı birçok rakibine rağmen öne çıkartmıştı. Bu rakipler siyasi güçlerini zenaatkâr ve ücretleri baskı altında tutma yönünde kullanmışlardı, fakat Medici'ler politika dışında kalarak «halkın dostları» ününü elde etmişlerdi. Memnuniyetsizlikler ayaklanmaya yol açınca, Cosimo de Medici «halkın tercihi» olarak iktidara yükseldi (1434). Üç kuşak boyunca Medici'lerden biri hem kenti hem de iş dünyasını yönetmiştir. Sülalenin üçüncüsü olan Muhteşem Lorenzo (öl. 1492) anayasayı yürürlükten kaldırdı, fiilen bir hükümdar haline geldi, sanatı korudu ve uluslararası politikada yer aldı. Fakat, iş alanından daha çok siyasette ustaydı. Firma İngiltere ve Burgonya'daki hükûmetlerin borçlarını ödememeleri ve papanın mali işlerini başka firmalara kaydırması yüzünden kötü duruma düştü, Lorenzo iflası önlemek için kentin kaynaklarını firma lehine kullandı, fakat Fransızlar 1494'de İtalya'yı işgal edince Medici iktidarı sona erdi ve firma parçalara ayrıldı.

İtalya büyük iş alanında önder idiyse de, büyük iş, tüccar - bankacı ve devlet finansörlüğü gibi alanların tekeline sahip değildi. Kuzey Almanyalılar Baltık ülkelerinin sermaye ihtiyacını karşılamaktaydılar. Güney Alman tüccar - bankacıları prenslere hizmet ediyor, maden işletiyor ve 15. yüzyıl süresince İtalyan alanlarına giriyorlardı. Alcak Ülkeler'de Louchard ve Crespin aileleri İtalyanların kuzeye gelmelerinden çok önceleri bölgelerinin prenslerine, baronlarına ve kentlerine ticaretten sağladıkları paraları kredi olarak vermeye başlamışlardı.

Fransa'da Manduel ailesi 13. yüzyıl boyunca en öndeki firma gibi gözükmüştür ama en ünlü tüccar - finansör Jacques Coeur (1395 - 1456) olmuştur. Bir kürkçünün oğlu olan Coeur bir altın işleyicisi ve Bourges darphanesinin müdürü olmuştur. Deniz filosundaki gemiler hacı ve yolcularla dolu olarak Montpellier ile Doğu Akdeniz limanları arasında mekik dokumuşlardır. 300'den fazla işyeri veya acente onun hesabına çalışmaktadır. Bir ipek değirmeni, bir kağıt değirmeni, boyama atelyeleri işletmekte, gümüş, bakır ve kurşun madenleri çalıştırmaktadır. Krallığa ve soylulara büyük krediler açmıştır ve 15 yıl süreyle kralın hazinedar ve darphane emini olmuştur. Harcamaları kazancıyla orantılıdır. Bir sarayı, muazzam bir sofra takımı ve çok sayıda toprağı vardır; Bourges katedraline bir ek bina yaptırtmış, en az üç kentte okul ve kilise yaptırtmış ve sanatları korumuştur. Fakat kralın gözünden düşmesi ve tüccarlar ile soylular arasındaki çok sayıdaki düşmanı çöküşüne, hapsedilmesine ve sürgünde ölmesine yol açmıştır.

İngiltere'de yün toplanması ve ihracı müreffeh bir tüccar sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştır. III. Edward İtalyan tüccarlarına olan bor-

cunu inkâr edince, kredi ihtiyaçları için aşağı yukarı 30 kadar İngiliz tüccarından meydana gelen küçük bir gruba yönelmiştir. Bunlar artık kralın savaş ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak kadar zengindirler. Ancak birkaç yıl içinde, aşağı yukarı 1350'lerde, bu adamlar ellerini yakmışlardır; «iflas, hapis ve geçici veya sürekli yıkımlar bunların çoğunun kazancı olmuştur» (Power). Genel olarak hikâye bütün ülkelerde aynıdır. Olağan ticaretle uğraşan firmalar bol miktarda rizikoyla karşı karşıyadırlar; fakat basamaklarda yükseklere çıkarak, dünyevi veya ruhani hükümdarlara hizmet edenler tepenin cazip olduğu kadar, buradan yuvarlanmanın kaçınılmaz olduğunu da görmektedirler. Ancak bu riski alacak adam bulmakta hiçbir sıkıntıyla karşılaşılmamaktadır. Herhalde her yeni yükselme adayı, kendi durumunda «işlerin başka türlü olacağını» düşünmektedir.

Yahudiler. Batı Avrupa ticari ve mali sınıfını geliştirdikçe Yahudiler tablonun arkasına veya dışına düşmüşlerdir. Orta Çağın başlarında Yahudiler kara ve deniz yolları üzerinde doğu ve batı arasında mekik dokuyorlardı, fakat Akdenizde erkenden büyüyen İtalyan rekabeti karşısında kalmışlar ve 12. yüzyıldan itibaren Cenova ticaretinde eski Suriyeli tüccar ailelerinin adlarına rastlanmaz olmuştur. Bu arada Kiev'den gelen Orta Avrupa'dan geçen karayolu deniz yoluyla taşıma maliyetlerinin daha düşük olması ve Güney Rusya'nın işgali nedeniyle kapanmıştır. Artık Orta Avrupa Doğu ürünleri talebini Venedik ve Cenova'dan karşılamaktadır.

Yahudiler mali işlemlere sarraf ve kreditör olarak başlamışlardır. 10. veya 11. yüzyılda birçok ülkede Yahudiler başlıca kreditörlerdir. Alt kademede yer alanlar ise, rehincilik ve eskicilik yapmaktadırlar. Orta tabaka Yahudiler çiftçi ve küçük toprak sahiplerine borç vermekte; en tepedekiler ise, örneğin hristiyanlaşmış bir musevi papalık bankeri olmuş ve kurduğu sülalenin içinde bir papa ile Sicilya kralının karısı da yer almışlardır. Polonya'da Yahudiler darphane ustasıdırlar ve sikkeler İbranice ibareler içermektedir. Hristiyanlığın faiz yasağı onlara uygulanmadığından ötürü mali işlemlere girişebilmektedirler. Fakat bu faaliyetler borçluların, özellikle de küçük çiftçi ve toprak sahiplerinin nefretini celbetmektedirler —çünkü sonunda toprakları veya malları satılmaktadır—. Kârları ise krallar açısından kredi veya yüksek vergi kaynağı olarak görülmekte ve bu nedenle de onları özel bir şekilde korumaktadırlar. Diğer yandan, faiz yasağından kaçış yollarını bulan kimseler de Yahudilerin iş alanına girmektedirler. İtalyan ve Alman tüccar ve kreditörlerinin ilerledikleri her yerde Yahudiler sonunda savunmaya

çekilmişler ve ticaret alanında sağlam olmamaları nedeniyle alanı terketmek zorunda kalmışlardır.

Yahudilere karşı olan düşmanlık, Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlara karşı olanından farklıdır. Bu düşmanlık borçlunun alacaklısına karşı olan nefretinden kaynaklanmaktadır. Bazen halkın, bazen de kralın kini Yahudilere yönelmektedir. Philippe Auguste 1182'de Yahudileri krallık topraklarından sürmüş, bunlar daha sonra ağır vergiler ödeyerek geri dönmüşlerdir, 1306'da IV. Philippe bunları sürmüş, borçları iptal etmiş ve mallarına el koymuştur. Yeniden kabul edilmişler ama üç kez daha aynı durumla karşılaşmışlardır. İngiltere onları 1290'da ülke dışına sürmüştür. 1370'de Alçak Ülkeler'den sürülmüşlerdir. Kara Veba sırasında çok sayıda Alman kenti onları sürmüş, ama histeri geçtikten sonra ödedikleri vergilere ihtiyacı olan kentler onları yeniden kabul etmişlerdir. İspanya'da Müslümanların onlara gösterdikleri hoşgörü onların İspanya'yı hristiyanlara kaybetmeleriyle sona ermiş, baskılar 1492'de sürgüne dönüşmüştür.

Orta Çağ Kapitalizmi. «Orta Çağ ekonomisi kapitalist mi idi?» sorusu zaman zaman yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Doğal olarak bu sorunun cevabı herkesin kapitalizmi nasıl tanımladığına ve gereken bilgilerin yeteri kadar elde bulundurulmasına bağımlı olmaktadır. En açık ve anlaşılır tanım Gras tarafından yapılmıştır: «Tarihçi için kapitalizm basitçe sermaye yatırımı yoluyla hayatını kazanmadır». Eğer bu tanım kabul edilirse, her tarihsel dönem ve hatta her tarihöncesi dönemi, insan ilk aletini yaptığı andan itibarenki bütün dönemler kapitalist olmuştur. Herbiri diğerinden üç yoldan farklılaşmıştır: (1) sermaye mal ve fonlarının, toprak, emek ve girişim faktörlerine nazaran nisbi önemi yoluyla, (2) büyük sermaye miktarları gerektiren veya kendine çeken işletme alanında, (3) sermayenin biriktirilme ve işletilme yönteminde. Bu kitapta incelenen en uzaktakinden en yakındakine kadar bütün dönemler farklı kapitalistik konumlar tarafından belirlenmiştir. Gras bunlara «iş - öncesi», «küçük» ve «merkantil» gibi sıfatlar eklerken ileride inceleyeceğimiz dönemlere de «endüstriyel», «mali» ve «ulusal» gibi yüklemeler yapmaktadır.

Bu kapitalizm anlayışı bazı bilim adamları ve «modern» kapitalizmle ilgilenen bazı yazarlara çok basit ve renksiz görünmektedir. Hayatının (1863 - 1941) çoğunu *Modern Kapitalizm* üzerine büyük bir kitap yazıp, yeniden yazmakla geçiren Werner Sombart'a göre her ekonomik sistem üç nitelik tarafından belirlenmektedir: *ruhu,* bakış açısı, amaç-

ları ve saikleri; *örgütlenmesi,* ki bu üretim araçlarının biraraya getiriliş yolunu da içermektedir; ve *tekniği,* yöntemler, teçhizat ve bilgi. Sombart'a göre kapitalizmin ruhu sınırsız bir şekilde, toplumsal sonuçlarına bakmaksızın ve Kilise, devlet ve diğer herhangi kısıtlayıcı güçlerden bağımsız olarak kâr peşinde koşmaktır. Örgütleme nisbeten geniş ölçekli olmalı, teknik iyileştirme yapmaya yatkın olmalı, dikkatli planlama ve akıllı yönetim için gayret olmalı ve araçlarla dikkatle dengelenmelidirler. Sombart'a göre, Orta Çağ ekonomisi bu özelliklere sahip olmadığı veya nihayette bunların eksik kalması halinde pre - kapitalist veya gayri kapitalist sayılmalıdır. Bu durumda Orta Çağ ekonomisine ancak zenaatkârcılık adı verilebilir.

Orta Çağ koşullarının tasvirinden sonra Gras'nın kategorieri arasında yer alan «iş - öncesi», küçük ve merkantil özelliklerin bulunduğu ve sombart'ın zenaatkârcılık düşüncesini haksız çıkartacak kadar geniş işletmelerin bulunduğu görülmektedir. Çok sayıda fırsat, sermaye sahibi (veya elde eden) insanlarca yalnızca kâr amacıyla değerlendirilmiştir. «11. yüzyılın sonundan itibaren hem mal hem de para mübadelesi alanlarında kapitalistlerin oynadığı rolün payı önemliydi.» (Pirenne). 12. yüzyıldan itibaren Flaman ve İtalyan kumaş endüstrileri «bir ücretli emek sistemi ve gelişkin bir işbölümüne dayanmaktaydılar... ve büyük girişimciler tarafından uluslararası pazarlara yöneltilmişlerdir... Uluslararası ticaret ve uluslararası finans gelişkin bir kredi sistemine dayalı olrak, sınırsız bir kazanç arzusuyla harekete geçirilmiştir ve 13. yüzyıl İtalya'sında her zaman varolan, parmaklarının ucuna kadar kapitalist olmuşlardır» (Power). Datini ve Barbarigo'nun mektupları bu adamların kararlarını büyük bir özenle verdiklerini; şurada bir maliyet düşmesi, burada bir düka daha kazanma fırsatını kaçırmadıklarını ve bunun peşinde olduklarını, en ucuz pazardan satın alma şansını aradıklarını veya rekabeti sınırlayarak pahalı bir pazarda satış olanağını aradıklarını ve haritada daha parlak olarak gördükleri herhangi bir noktaya yönelik olarak çıkarlarını kaydırabildiklerini, göstermektedir. 14. yüzyıl tüccarlarının kayıt defterleri, bu insanların karmaşık işleri akılla, öngörüyle ve mali durumları hakkındaki ayrıntılı bilgiyle yönettiklerini göstermektedir. 13. yüzyılda büyük tarımsal işletmelerin yönetiminde de kapitalist ruh, örgütlenme veya teknik konusunda bir eksiklik yoktur.

Orta Çağ insanının edinimci iç güdülerinin dinsel ve diğer ekonomi - dışı çıkarlar nedeniyle gölgelenmiş olduğu doğru olabilir; fakat eğer din - dışı kaynakları incelersek insanların güdülerinin ruhani olmak-

tan çok maddi olduklarını görmekteyiz. Kazanç ruhu denetlenmekte ve kısıtlanmaktadır —siyasal, dinsel ve ekonomik olarak (bkz. X. Bölüm)—, fakat bu kısıtlamalardan bazen kaçılabilir, bazen bunlar kolaylıkla zorlama meydana getirmezler ve bazen de ihtiyaç büyüyünce gevşetilebilir. Orta Çağ kapitalizminin gelişmesindeki en büyük dar boğaz sermaye birikimi haddinin yavaş olmasıydı. Ana faaliyet olan tarımın düşük üretkenliğinin yanı sıra açlık, salgın ve savaşa maruz kalması sermaye oluşumunun yavaş bir süreç olmasına yol açmaktaydı. Aynı şekilde zenaat üretimi de basit tüketim düzeyini aşabilen çok küçük bir miktar yaratabilmekteydi. Fakat, ticari maceralara para yatırma veya sarraflar, bankacılar veya tüccarlara mevduat verme, çok dağınık olan zenginliklerin aktif hizmetler yönünde seferber edilmesi uygulaması —aksi taktirde bu dağınık zenginlikler sahipleri tarafından tüketilecek veya iddihara yöneltilecektir— doğurmuştur. Ayrıca Orta Çağ sermaye arzı modern standartlara göre zayıf görünüyorsa da, sermaye talebi çok daha küçüktür. Modern sabit sermaye talebinin demiryolu, fabrika inşaatı. makine, güç kurulması ve liman gibi konularda büyük boyutlara ulaşması olgusu henüz ortaya çıkmamıştır. Sermaye esas olarak işlemler için ve dönüşümü sağlamak için talep edilmektedir; bu nedenle de bu ihtiyaç ile sermaye fonları arasında uyumsuzluk meydana gelmemektedir.

Demek ki artık asıl soru «Orta Çağ ekonomisi kapitalist mi idi?» sorusu olmayıp «manzaranın bütünü içinde en ileri gitmiş kapitalist işletmenin silueti ne kadar büyüklüktedir?» olmaktadır. Ölçüm için gereken malzemeye sahip olmadığımız sürece bu konuya kesin bir cevap vermek mümkün değildir. Açıktır ki bu cins işletmeler büyük ihracat ticaretine girişmiş, kentlere, mal sağlayan endüstrilere ve hammadde sağlayan kırsal kesime egemen olmuşlardır. Kuşkusuz ihracata yönelik ticaret ekonominin bütününün küçük bir parçasını oluşturmaktaydı. Bunların etkisi pandispanyanınki gibidir. Pandispanya arzı ekmek arzının bütünü içinde çok az bir yer tutmaktadır. Bu konuda son söyleyebileceğimiz, Orta Çağ talebi her ölçek ve cinsten firma tarafından karşılanmakta, türlerden hiçbiri işin tamamını yapamamaktadır.

X

ORTA ÇAĞ ENDÜSTRİ VE TİCARETİNİN DÜZENLENMESİ

Orta Çağ zenaatkâr ve tüccarı işini, ona bazı noktalarda yardım etmeye hazır ama, diğer başkalarında da düzenleyen bir cemaat içinde sürdürmüştür. Denetim dört kesimden gelmektedir —Kilise, kent, lonca *(guild)* ve eğer bir taneyse ülkenin yöneticisi—. Yardım ve düzenleme cinsleri hacimli ve bu nedenle de bozucudur. Bunlar ne kararlar verildiğini bildirmekte ve «yapmalısın», «yapmamalısın» gibi talimatlarla nihayetlenmektedir. Fakat, çoğu durumda bir talimatın arkasındaki güdüleri, genel trendleri veya onu doğuran özel koşulları, bunlara uyulma derecesini ve bunların etki ve sonuçlarını bilmemekteyiz. Kaynak malzemelerini yorumlamak çoğunlukla zordur.

KİLİSE VE EKONOMİK HAYAT

«Orta Çağ kentinde Kilise iktidarı heryerde hazır ve nazır ve her alanı kapsamına alıcı nitelikteydi. Bu iktidar kutsal ayinler, Kilise mahkemelerinin yargılama işlemi, tarikat vakıfları, kilise pencere ve duvarlarının tezyinatı, açık hava ayinleri, cezalıların halka teşhiri, azizlerin festivallerinin kutlanması ve diğer birçok yoldan etkisini göstermiştir. Kilisenin toplumsal öğretisinin diğer doktrinleriyle birlikte, onları anlayabildiği ölçüde kentli insan üzerinde şu veya bu anlamda etkili olduğundan kuşku duymamız için geçerli bir neden bulunmamaktadır» (Thrupp). Bu toplumsal öğretilerden ancak bir kaçı somut davranış kuralları biçimini alabilmişlerdir. Cinayet, hırsızlık ve diğer birkaç suç doğal olarak kara listededirler; fakat ölümcül yedi suç —gurur, utanmazlık, oburluk, aşırılık, kin, haset, tembellik— tıpkı yedi erdem —iman, umut, dindarlık itidal, ihtiyat, cesaret, ruh sağlığı— gibi her zaman kolaylıkla işyeri, pazar yeri veya fuar yerinin terimlerine çevrilememektedir. «Başkalarına sana nasıl davranılmasını istiyorsan öyle davran» sözü köylünün elde edebileceği herşeyi elde etme veya tüccarın son kuruş için didinmesine bir açıklık getirmemektedir. Komşuyu kendisi gibi sevmek mümkündür, ama komşuluk acaba nerelere kadar uzanmaktadır. Baskı bir loncanın üyelerine, surlar içindeki fakirlere, öbür köydekilere, başka bir kent veya ülkeden gelen «yabancılar»a da uzanmakta

mıdır? Fakat bireysel çıkarların kamu çıkarları karşısında öne çıkmaması için yapılan sürekli çağrılar herhangi bir «kamu çıkarı konusunda yurttaşın kavrayabileceği özel bir tanımla birlikte» değillerdir. (Thrupp)

Tefecilik. Kilise yalnızca üç ekonomik noktada —borç verme, satış ve mülkiyet kullanımı— özelleşmiştir. Tefeciliği yani faizi mahkûm etmesi özgün bir durum değildir. Aristoteles ve Musevilik de kredilerin yükten arındırılmış olmasını istemişlerdir. Kiliseye göre, ödünç veren o anda paraya ihtiyacı olmayan bir kimse, borç alan da ihtiyaç içinde bir kimsedir. Bu durumda, ödünç para verme komşulararası bir yardımlaşmadır. Bir hristiyan arkadaşın ihtiyaç halinin istismar edilmesi ölümcül bir suçtur. Şeytan onun ruhuna sahip olacaktır, Kilise onu sapkın olarak ilan edecek ve kral da onun dünyaevi mallarına el koyacaktır.

Bu tavrın en büyük eksikliği, her iki tarafın konumlarının aşırı basitleştirilmesidir. Bir yandan, bir kimsenin, özellikle bir kentlinin fonlarına faizsiz borç vermeden başka mümkün bir kullanım alanı bulamaması nadir bir durumdur. Diğer yandan, ihtiyaç ve talihsizlik insanı borç almaya yönelten yegâne saikler değillerdir. Mütevazi köylü ve kentliler tahıl, hayvan, hammadde, elbise, mobilya, veya para cinsinden borç aldıklarında bunu kötü bir mevsimin veya başka afetlerin etkilerini atlatmak için yapmış olabilir, fakat aynı kimseler, tohum atmayla hasat arasındaki ebedi açığı kapatmak, endüstriyel hammadde stoku oluşturmak veya bir çiftlik veya bir dükkân açmak için borç alabilirler. Soyluların, kilise adamlarının, kentlerin ve hükümdarların büyük borçlanmaları genellikle üretken olmayan amaçlara yöneliktir —sur veya konut yapımı, savaşçı ücretleri, kurtarmalık ödenmesi, kızlardan birinin drahoması veya lüks mallar alımı—, fakat bazen bu borç alınan miktarlar, baron *résérve*'inin işlenmesi, daha fazla toprak edinmek veya başka işletme biçimleri için alınabilirler. Fakirin borçlarıyla, zenginin borçları arasında tüccarlar, endüstri örgütleyicileri ve bankerlerin kâr peşinde olarak başkalarının paralarını kullanma arzusuna dayalı orta sınıf borçlanmaları yer almaktadır.

Bu kadar çeşitli durumlarla karşı karşıya kalan ne Kilise, ne de Devlet faize karşı hasmane tutumlarını sürdürememişlerdir. Bunların her ikisi de büyük borçlulardır. Krallar borçlarını inkâr etmişlerdir, fakat ödedikleri zaman da bunu fiyatıyla birlikte ödemişlerdir. Hatta Papalık bile faizsiz borç almamıştır ve Papalık kayıtları samimi bir şekilde *usura* (faizli, tefeci) olduğu itiraf edilen ödeme kayıtları içermekte-

dir, bazen bunların faiz haddi % 28 gibi yüksek oranlara ulaşmaktadır. Kilise borçlunun tarafını tutuyor olmakla birlikte, aşağıdaki durumlarda istisna kabul etmek zorunda kalmıştır: (1) Borç veren, işlerin kötüye gitmesi halinde parasını kaybetme riskini kabul ettiğinde, faiz meşrudur, (2) Geri ödeme zamanında yapılmadığı taktirde, faiz sözün yerine getirilmesindeki gecikmenin cezası olmaktadır, (3) Eğer borç veren parasını kâr getirecek bir fırsatta kullanma şansına sahipse, faiz almak durumundadır. Bu ve benzeri durumlarda vurgu borç verenin kayıp veya risk konumu üzerine vurulmaktadır. 15. yüzyıla gelininceye kadar Floransa maliyeci kenti başpiskoposu Antonio gibi, sermaye ödünçlemenin bir işletmenin üretkenliğiyle bağlantılı olduğu ve bu nedenle de ödül hakettiğini kabul edecek hiçbir Kilise babası ortaya çıkmayacaktır. Bunların kabulü iki yüzyıllık bir süre gerektirecektir.

Bu düşünceler birçok ülkedeki yasalar üzerinde etkili olmuşlardır. Danimarka'da bir 13. yüzyıl kanunu süreli geri ödemelerde faizin meşru olduğunu bildirmektedir. 1390'da Londra kenti yöneticileri «risk olmadan birine» borç veren ama buna faiz yükleyen kimsenin tefeci olduğunu ilan etmişlerdir. 1485'de İngiliz parlamentosu gecikmiş borçlarda faizi meşrulaştırmıştır. Muhtemelen yüksek hadler uygulandığında akla tefecilik gelmektedir. Bu arada Kilise kendi mahkemelerinde bu «aşikâr», «aleni», «tanınmış tefeciler»i sert bir şekilde mahkûm etmiştir, bunlar aleni bir şekilde tefecilik veya rehincilik yapmaktadırlar; Kilise bunlara kurbanlarından aldıklarını geri vermelerini emretmiştir. Başlangıçta Kilise büyük tüccar - borç verenleri de tefeci sayarak, bunlara kısıtlama getirmiştir. Bu cins durumlarda kurbanlardan alınanlar, aldatıldıkları için onlara iade edilmelidir; ama eğer bunlar belli değilse, para «fakire» veya Kiliseye gitmektedir. Bir 13. yüzyıl firması olan Paruzzi ailesi her ortaktan firma fonuna yatırılacak ek bir sermaye toplamıştır. Bu parçanın kârları hayır işlerine harcanmış ve tefecilik sayılacak işlemlerin telâfisi olarak kabul edilmiştir. 1350'lerden sonra Kilise özellikle «yozlaşmış aleni tefeci - rehinciler» ile ve «tefeciliğin kıyısında olup adi işlere bulaşabilecek tüccar ve finansörler»le (Nelson) aşırı meşgul olmakta ve bunları mahkemelerinde yargılamaktadır. Büyük tüccarlar Kiliseye cömert bağışlar yapmaktadırlar, fakat bu bağışlar faizin telafisi olmak yerine hayır işi olarak görülmektedir.

Kilise ve Adil Fiyat. Satışta ve borç vermede başlıca temel açgözlülük olmaktaydı. Bazı kilise yazarları tüccara karşı eski aristokratik bakış açısını benimsemişlerdi; diğer bazıları ise, tüccarların bazı yöntemlerini mahkûm ediyorlardı. Aquinas'lı St. Thomas (1250 civarı)'ya

gelininceye kadar ticaret istenmeyen bir iş, insanı küçülten bir durum olarak görülmekteydi, fakat onunla birlikte gerekli (veya kaçınılmaz) bir kötülük olarak görülmeye başlandı ve bu durumlarda da eğer satıcı *adil bir fiyat* ile yetinirse, mazur görülebileceği ileri sürüldü. Malzeme maliyetini karşılayacak ve sarfettiği emeğin karşılığı olarak bir getiri elde etmesine izin verilmeliydi; mütevazi bir hayat biçiminin ihtiyaçlarını karşılamasına ve bundan artan herşeyi fakirlere vermesine olanak yaratılmalıydı; böylece faaliyetleri yasal ve hristiyanca olabilecekti. Daha gerçekçi bazı yazarlar şu noktalara ağırlık verilmesi gereğini bildirdiler: (1) kötü talih ve yanlış hesap yüzünden meydana gelen kayıplar, (2) kıtlık veya bolluk, (3) üreticiden tüketiciye taşınan mallarda tüccar emeği, (4) çalışanın mensup olduğu toplumsal *conditio* (koşul, konum)'ya göre farklı gelir ihtiyacı. 15. yüzyılda Floransa başpiskoposu Antonio adil fiyatın bütün bu noktaları içermesi ve aynı zamanda da *industria*'yı da kapsaması gerektiğini kabul etmiştir. *Industria* terimi ile satıcının heves, girişim ve iş yeteneğini ifade etmektedir. Fakat bütün yazarlar herhangi bir kimsenin bir malın arzında tekel kurması ve aşırı fiyatlarla satması halinde adaletin bozulacağını kabul etmişlerdir.

KENTLER VE GIDA ARZI

Kilisenin fiyat hakkındaki görüşleri laik yöneticilerinkiyle aynıdır, kentsel tüketicinin özellikle gıda açısından korunması, kentin, devletin veya her ikisinin birden en önemli görevleri arasında yer almaktadır. Kent ne kadar büyürse, uzaktan gelen gıda mallarına bağımlılığı ve fakir bir taşımacılık çağında kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalma olasılığı o kadar büyüktür. Nüfus içinde ücretlilerin sayısı da büyüktür ve eğer yiyecek kıtlaşır veya fiyatları çok yükselirse, ayaklanma çıkma tehtidi bulunmaktadır. Bu duruma bağlı olarak «bu çağın hiçbir kenti yiyeceğini sağlamak için arz ve talep yasasının serbest işleyişine bağımlı olamazdı» (Lane). Önlerinde iki yol bulunmaktadır. Kent tahıl ambarları kurabilir ve yiyecek maddelerini satın alıp, ithal edip, depolayıp, satabilir veya ihracatı yasaklar, transit malların kentte satışa çıkartılmadan buradan geçemeyeceği konusunda kararlı davranır ve satış koşullarını düzenler.

Başlıca ticari suçlar, (1) malları pazar yerine gelmeden önce satın almak ve bunları pazar yerleri dışında (veya kent sınırları dışında), pazar saatlerinden farklı saatlerde satmak; (2) Perakende olarak satmak üzere toptan satın almak; (3) Çok fazla miktarda satın alarak, başka astıcılara mal bırakmamak idi. Bütün bu tür uygulamaları denetle-

mek gerekiyordu. Buna ek olarak ölçü ve tartı aletleri teftişten geçmeli ve bozuk malların satışı önlenmeliydi.

Yiyecek konusunda kamusal yedekler oluşturma ve satışın düzenlenmesi Mısır, Eski Yunan ve Roma'ya kadar geri gitmektedir. Bu eski politikalar İstanbul tarafından da uygulanmıştır. Burada kentin yöneticisi loncaları denetlemiş, ihracat ve ithalatı kontrol altında tutmuş, ölçü ve tartı aletleriyle sikkeleri denetime tabi tutmuş ve genelde tüketiciler ile sarayı korumuştur. Kasaplar hayvanları kesebilmek için bunların pazarda satılabilir hale gelmelerini beklemek zorundadırlar. Kent dışında kaçak et satanlardan alım yapan ve bunu gizlice kentte satan domuz kasapları saç ve sakalları kazındıktan sonra ticaretten men'edilmekteydiler. —bu ceza başka bazı ticari suçlara da uygulanmaktaydı—. Canlı hayvan satıcıları mallarındaki kusurları alıcılara bildirmek zorundaydılar. Fiyatlar ve narhlar tespit edilmekteydiler. Kent yöneticisi her sabah bir önceki akşam avlanan miktarı lonca yöneticisiyle birlikte gözden geçirdikten sonra balığın fiyatı ilan edilmekteydi. Ekmek fiyatı sabit tutuluyordu, fakat eğer tahıl fiyatları düşmüşse ağırlığı artırılıyor, tersi halde düşürülüyordu. İstifçilik büyük bir suç sayılmaktaydı.

Orta Çağ Avrupa'sının geri kalan yerlerinde de benzeri siyasetler izlenmiştir. Venedik ve Floransa'da kamusal ihtiyaçlar için tahıl ve diğer bazı yiyecek maddelerini depolamak kent yönetiminin olağan bir parçasını meydana getirmekteydi. İngiltere'de kent ve devletin düzenleme faaliyetleri el ele gitmiştir. 1202'de kral ekmeğin fiyatını saptamış ve 1266'da çıkartılan bir yasa yerel yöneticilerin «ekmek ve bira» konusundaki tavırlarına 500 yıl süreyle rehberlik edecek ilkeleri belirlemiştir. Ekmeğin ağırlığı tahıl fiyatlarına uygun olarak ayarlanacaktır, biranın fiyatı ise yapımında kullanılan malzeme fiyatlarındaki oynamaların bileşkesi olarak saptanacaktır. Açlık veya kıtlık günlerinde merkezi hükûmet, yumurta veya kümes hayvanlarına varıncaya kadar, diğer malların da fiyatlarını saptayabilir. Fakat normal zamanlarda Westminster fiyat düzenleme, kaliteyi koruma ve ticari suç işleyenleri yola getirme işini yerel yöneticilere bırakmaktadır.

Başlıca malların kalitelerini sabit tutmak işi de Eski Dünya'ya kadar geri gitmektedir. Eski Yunan ve Roma un ve şaraba hile katılmasını mahkûm etmişlerdir ve Orta Çağ'da hileye karşı bütün cephelerde savaş verilmiştir. Baron mahkemeleri ekmek ve biraya hile katanları, eksik gramajlı ekmek satanları, «kokmuş et satan» kasapları, «taze

ve kötü bira satan» biracıları cezalandırmışlardır. Kentlerde, kent yasaları, lonca nizamnameleri veya hükûmet kararnameleri istifçilere karşı korunma tedbirleriyle doludur. Paris, biraya hile katılmasını, kötü şarap arzedilmesini, tereyağın yapay olarak renklendirilmesini ve çok sayıda hileyi yasaklamaktadır. Londra'da kent yönetimi kötü bira satanları bir kazığa bağlayarak veya boyunlarına bir boyunduruk takıp kentte dolaştırarak cezalandırmaktadır, hileli ekmek satanlar ise enselerinden asılmaktadırlar.

Bu çabaların amaçlarına ne kadar ulaştıklarını kestirmemiz mümkün değildir, fakat ekmek fiyatlarının denetiminin oldukça etkin olması mümkündür. İngiliz kentlerinden birinin (Norwich) incelenmesi, cezaların suçluların ileride yeniden hile yapmalarını önleyemediğini göstermektedir. Kentin başlıca gelir kaynağı, bira hilekârlarından alınan cezalardır, fakat balıkçılar, tavukçular veya sakatatçılardan alınan cezalar da yekûn tutmaktadır. Eğer bunların hepsi birden namus yoluna girse, kent iflasa sürüklenir. Diğer kayıtlar ticari hileler konusunda benzer durumlar ortaya koymaktadırlar. Orta Çağı zamanımız ölçüleri içinde değerlendirmek yanlış olur, fakat ticari suçun ceza ve denetimlerle ortadan kaldırılamadığı aşikârdır. Gene aşikâr olan nokta, hiçbir hükûmetin kıtlık yüzünden arzın azalması veya savaş ile diğer karışıklıkların ticaret kanallarını kapatması durumlarında fiyat dalgalanmalarına egemen olamadıklarıdır. Floransa 14. yüzyıl başlarında ölçü birimi başına tahıl fiyatını 10/—'da tutmaya çalışmış, fakat 1320'lerin sonundaki açlık nedeniyle kent 38/— ödemek zorunda kalmış ve 1329'da fiyat 50/—'ye ulaşmıştır.

KENT VE GENEL EKONOMİSİ

Tüketicilerin çıkarlarını kollamak konusunda bütün kentler ortak bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Endüstri ve ticaretin genel çıkarlarını kollamak ve düzenleme konusunda hepsinin bakış açısı «yerelcilik» veya «partikülarizm» olarak adlandırılabilecek bir tavır olmuştur. Orta Çağ toplumu Hecksher tarafından evrenselcilik ve partikülarizmin «tuhaf bir karışımı» olarak nitelendirilmiştir, Bir yandan, evrensel birlik ve tekbiçimliğin unsurları bulunmaktadır. Kilise Hıristiyanlığa evrensel bir birlik vermekte, bunu ortak bir yönetim biçimi, ortak bir dil, ortak bir davranış kalıbı ve ortak bir dinsel yasa sayesinde sağlamaktadır. Kutsal Roma - German imparatorluğu bu siyasal birliğin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Krallar ve baronlar birçok bölgede toprak edinmişler, uzun mesafeler arasında yolculuk yapmış-

lar, yabancı kadınlarla evlenmişler ve şövalyelik kalıplarını Avrupa'nın tümü için benzer hale getirmişlerdir. Tüccarlar birbirlerine çok uzak yerlerde aynı kurallarla erişmişlerdir.

Ancak halkın çoğu için hayatın odağı yaşadıkları köy veya kenttir. Bir ulusal bilinç yoktur. Bir insan Parislidir, Fransız değil, Venediklidir ama kuşkusuz İtalyan değil ve bir kentten on veya yirmi km. uzaktaki kent insanına «yabancı» veya «garip» olarak bakılmaktadır. Birbirlerine birkaç km. mesafedeki köylülerin birbirlerine karşı tavrı daha da katıdır ve nihayetsiz çatışmalarla doludur. Kent ile kır arasında sevgi yoktur. Avrupa'nın birçok kısmında merkezi hükûmet yoktur. Fransa'da olduğu gibi, bunun bulunduğu yerlerde efektif otoriteler kendilerine güyâ bağlı olan, ama aslında bağlı olmayan feodal soylularınkinden daha fazla olamamaktadır. Küçük bir alana ve bölgelerarasında deniz ile karadan kolay ulaşım olanaklarına sahip bir ülke olan İngiltere'de bile siyasal birlik noktasına çok yavaş gelinmektedir; fakat gene de bunu sağlayan ilk ülkedir. Kısacası dikkatlerin toplandığı merkez köy veya kent alanı olmakta ve bunların meydana getirdiği dairelerin çapları küçük kalmaktadır.

Çeşitli kentler ile alanların çıkarları arasındaki uyum konusunda herhangi bir fikre rastlanmamaktadır. Her kent her kente ve civardaki bölgeye karşı davranmaktadır. Her kent yönetiminin ve kent içi her ihtiyari örgütlenmenin amacı kendi halkının veya üyelerinin işini korumak ve artırmaktır. Venedik siyaseti «sürekli ve aşikâr kentsel egoizm» olarak vasıflandırılmıştır (Heckscher) ve bu tasvir genelde bütün Orta Çağ kentlerini kapsamaktadır. Çağdaş kentler için de aynı şey söylenebilir. Bazı durumlarda kentler ortak bir tehtide karşı birleşebilirler, Hansa veya Ren bölgesi kentlerinin yaptıkları gibi; fakat ayrılıkçılık dayanışmadan daha ağır basmaktadır. 13. yüzyıldaki gibi genişlemekte olan bir ekonomide, artan iş hacminin aslan payını kapmak arzusu bulunmaktadır. Bunu izleyen duraklama döneminde kârlar azaldığında, herkes birbirlerinin elindekileri kapma kavgasına girmiştir. Kentsel siyasetler kentlerarası rekabetin gereklerine ve gerçeğine göre temellenmektedirler.

Kentler çıkarlarını koruma kveya geliştirmek konusunda birçok yola başvurmuşlardır. İlk olarak, herbiri civarlarındaki kırsal alanı denetimleri altına alarak, köylülerin ürünlerini yalnızca o kentte satmalarını garantilemek, ihtiyaçları olan malları yalnızca o kentten almalarını sağlamak ve hatta kentle rekabet edecek imalatçıları köylerden uzaklaştırmak istemişlerdir. İkinci olarak, yabancılar kısıtlamalara ta-

bi tutulmuş; yabancıların geçiş, ticaret ve ikâmet durumları düzenlenmiştir. Eğer yabancı mallarla birlikte geçiyorsa, bunları kentte perakende satmaya veya kent tüccarlarına toptan satmaya —onlar da başka yerde satacaklardır— zorlanabilirdi. Eğer yabancı ticaret yapmaya geldiyse, diğer yabancılarla birlikte toptan veya perakende satış yapamaz, bu iş ancak yerli bir simsar aracılığıyla yapabilirdi. Eğer yabancı ikâmet etmek istiyorsa, buiş için yıllarını harcamak zorundaydı. Çünkü bir kentin yurttaşlarına ait hakların hepsini elde edebilmek için kentler belirli sürelerin geçmesini —İtalya'da 10 ilâ 25 yıl arasında— talep ediyorlardı. Üçüncü olarak, kentler yurttaşlarına rakipleriyle başa çıkabilsinler diye geçiş ve gümrük vergilerinden muafiyetler tanımaktaydılar.

Bu tercih ve dışlama siyaseti ne kadar etken bir şekilde uygulanabilmiştir veya ne kadar başarılı olmuştur? Bunu öğrenebilecek durumda değiliz. Güçlü kentler zayıflarına nazaran, istediklerini daha fazla elde etmişlerdir. Eşit güçteki kentler arasında sürtüşme ve çatışmalar olduğu kadar, biçimsel antlaşmalar halinde düzenlenen karşılıklı tavizler de yer almakta ve bu daha iyi bir siyaset olmaktadır. Kentsel kısıtlamalardan muaf fuarlar, serbest ticaret için iyi bir çıkış noktası meydana getirmişlerdir. Savaş veya veba yüzünden mahvolmuş bir kent büyüme veya nüfus kazanmak isterse, göçmen zenaatkâr veya tüccarların kabulünde cömert davranmak zorundadır. Azatlılara ilişkin kayıtların korunabildiği yerlerden ortaya çıktığına göre, bu gibi insanlar ülke içinden veya dışarıdan gelerek yurttaşlık hakkını edinebilmişlerdir. Reynolds 13. yüzyıl Cenova'sında diğer İtalyan kentlerinden, Fransa'dan ve hatta İngiltere'den gelen ziyaretçi veya yerleşik, «Cenova iş dünyasına gerçekten canlı bir katkıda bulunan», endüstriyel mesleklerini, satışlarını, kiralamalarını sürdüren, çırak alan ve «tıpkı Cenova doğumlular gibi» denizaşırı ticarete yatırım yapan, yüzlerce «önemli veya önemsiz» insanların bulunduğunu ortaya çıkartmıştır. Bunlar yabancı olarak ekstra vergiler ödemekte konumları Cenova ile doğdukları kent arasında yapılan bir antlaşma ile tanımlanmış olmaktadır. Cenova «çok açık» bir kent, her geleni kabul eden bir yer değildir. Kapılarını tüm yabancılara açık tutan Bruges bile, simsarlık ve sarraflık gibi bazı önemli faaliyetleri vatandaşlarına tahsis etmiştir. Merhamet, evdekileri düşünmeden olmamaktadır.

LONCALAR (GUİLDS)

Orta Çağ loncalarının incelenmesi konusunda çok emek harcanmıştır, fakat hala bunların nasıl ortaya çıktıkları konusunda çok az

şey bilmekteyiz ve yayılma alanları, güçleri, etkinlikleri; gelişme veya gerilemelerine ilişkin birçok konudaki sorulara cevap verememekteyiz. Fakat üç noktada kuşku yoktur. İlk olarak, Orta Çağ insanı ataları ve ardılları gibi doğuştan «birleştirici»dir. İkinci olarak, hiçbir Orta Çağ otoritesi, herhangi bir gönüllü örgütlenmenin varlığına; yeteri kadar güçlenmesine; vergileme, kullanılma, tehlikeli olma bakımlarından dikkatleri çekmesine karşı, uzun süre kayıtsız kalmamıştır. Üçüncü olarak, Helenistik ve Roma loncaları ile Orta Çağ'ınkiler arasında bir köprü vardır. Batı İmparatorluğunun *collegium*'ları genelde kaybolmalarına rağmen, birçok İtalyan kentinde, özellikle Roma ve Ravenna'da, varlıklarını sürdürmüşlerdir. Roma *collegium*'ları İstanbul loncaları için örnek olmuşlardır.

İstanbul'daki Loncalar. Kent Yöneticisinin Kitabı adlı 10. yüzyıl kanun ve kararname derlemesinden, Doğu İmparatorleuğu başkentinde işletmelerin ne tarzda düzenlendiğine dair canlı bir resim elde etmekteyiz. Kuralların bazıları muhtemelen loncalar tarafından yapılmış ve kent yöneticisi tarafından onaylanmıştı, fakat diğerleri bizzat onun tarafından konulmuş kurallardı. Lonca yöneticileri kent yöneticisine karşı sorumluydular. Kent yöneticisinin adamları lonca yöneticilerine yardım etmekte ve onları denetlemekteydiler ve devlet kusurlu lonca üyelerini cezalandırmaktaydı. Loncalar gönüllü örgütler olarak ortaya çıktılarsa bile, şimdi gelişkin bir bürokrasinin parçası, vergi birimleri ve bazı angaryaların karşılayıcıları haline gelmişlerdi.

Kitap'a göre hükûmet kararnamelerinin büyük amacı «insanların uygun bir şekilde yönetilmelerini ve kimsenin arkadaşlarını aldatmamasını» sağlamaktı. Yüksek düzeyde bir iş bölümü bulunmaktaydı ve herkes kendi sınırları içinde kalmak zorundaydı. Dokumacı bir kumaş tüccarı olamazdı, eğirmeci yalnızca iplik satabilirdi. Sakatatçılar; parfümcü, sabuncu, keten tüccarı, meyhaneci veya kasabın işine «çok küçük miktarda bile» bulaşamazdı, aksi takdirde ağır bir şekilde cezalandırılırdı.

Bir loncaya kabul edilmek isteyenler becerilerini ve iyi karakterli olduklarını kanıtlamak zorundaydılar. Banker, dürüstlüğü kanıtlanmış bir kimse olmalıydı ve paraların kenarını kırpmamalı veya sahte işaretler koymamalıydı. Noter katı bir sınavdan geçirilerek «yasaları bilip anladığı, elyazısının iyi olduğu, dürüst olduğu, yoz bir hayat yaşamadığı, adetlerinin düzgün olduğu, düşüncelerinin hileden hurdadan yoksun olduğu anlaşılmalıydı. Ayrıca iyi bir eğitim almış olmalıydı ki,

belgeleri hazırlarken veya belge okurken yanlışlık yapmasın». Kentte 24 noterlik olmasına rağmen, gene de kabul edilmeyebilir ve bir boşalma olmasını bekleyebilirdi.

Lonca üyelerinin faaliyetleri dikkatli bir biçimde düzenlenmiştir. Meyhaneciler dükkânlarını akşam 7'de kapatmak zorundadırlar, çünkü daha geçe kalınırsa «insanlar zehirlenecekler ve kavgaya ve şiddet hareketlerine girişeceklerdir». Altın kuyumcuları ana caddelerden birindeki dükkânlarda çalışmak zorundadırlar, böylece hile yapmaya daha az fırsatları olacaktır. Malzemesini bozan madeni eşya işçisi tıpkı paranın kenarını kırpan gibi, elleri kesilerek cezalandırılacaktır. Sipariş alan ustalar, bir işe başlamadan önce diğerini bitireceklerdir. İnşaatçılar temelin sağlam olmasını gözetecekler ve Allahın işi dışında yaptıkları yapı 10 yıldan önce çökerse, ücretsiz olarak yeniden yapacaklardır. Eğer lonca üyeleri ithal edilen hammaddeye bağımlıysalar, her üyenin bundan payı olacaktır. Eğer, örneğin zengin bir ipek ithalatçısı büyük bir parti getirtirse, bunun bir bölümünü % 8,5'u geçmeyen bir kâr haddiyle daha fakir meslektaşlarına devretmeye hazır olmalıdır.

Batı Avrupa'daki Loncalar. 1000 yılından önceki Batı Avrupa loncaları hakkında çok az şey bilmekteyiz. 11. yüzyıl süresince kentlere ilişkin bilgiler daha az nadir hale gelmiş ve tüccarlar veya zenaatkâr loncaları bu belgelerde zikredilmiştir. Tüccar ortaklıkları belirmiş, kentlerdeki veya seyahat eden tüccarları biraraya getirmiştir. Bunların adı *hansa, gilda mercatorum* veya *fraternitas mercatorum* olmaktadır ki, tüccar loncası olarak çevrilebilir. 1050'lerde St. Omer kentinin tüccar loncası bir lonca evi sahibi olabilecek ve caddeleri taşla kaplatacak veya sur yaptıracak kadar güçlüydü. 1060'da İskandinav tüccarlarının Utrecht'te bir loncaları bulunmaktaydı. Flandre ve Fransa'da tüccar birlikleri muhtemelen 1100'lerden itibaren çok sayıdaydı ve 12. yüzyıl boyunca birçok kent *hansa*'sı daha geniş birlikler kurarak Flandre'dan İngiltere'ye kadarki pazarlarda üstünlük sağlamayı veya dokuma kentleriyle Champagne fuarları arasındaki ticaretten daha büyük pay almayı amaçlamışlardı. 12. yüzyıl boyunca İngiliz kentlerininkiler 1133'de zikredilmişlerdir. Aynı tarihlerde kumaş boyacılarının ve burkucularının da loncaları bulunmaktaydı. 1150'de Paristeki dericilerin beş loncaları bulunmaktaydı. Bir yüzyıl sonra bu kentin belediye başkanı aşağı yukarı 100 kadar loncanın kural, yasa ve adetlerini derleyen bir belge çıkartmıştır ve bu miktardaki —veya ondan fazlası— lonca sayısına Londra, Frankfurt, Lübeck ve endüstri ile ticaretin çeşitlendiği diğer kent-

lerde de ulaşılmıştır. Floransa, Venedik ve Flaman kentlerinde ihtiyaç duyulan tüm loncalar bulunmaktadır. Bazı kentlerin, endüstrilerin veya dağıtıcı ticaretlerin, özellikle Fransa'da Orta Çağın sonlarına kadar loncaları olmamıştır; fakat Orta ve Batı Avrupa'nın kentlerinin çoğunda loncalar 1300'lerden itibaren ortaya çıkmışlardır.

Loncaların özlem ve siyasetleri yer aldıkları kentin cinsi ve üyelerinin faaliyet alanları tarafından etkilenmişlerdir. Orta Çağ Avrupa'sında her boyut ve cinsten kent bulunmaktaydı. Eğer bir milyon olarak tahmin edilen nüfusuyla yegâne dev kent olan İstanbul'u bir kenara bırakırsak, bu kentler «büyük dörtler» —herbiri 100.000 civarındaki nüfuslarıyla Milano, Venedik, Floransa, Paris—'den itibaren, orta çaplı kentler, yani nüfusları 50.000'lerde olan Cenova, Barselona, Kolonya, Londra gibi kentlerden geçerek, daha küçük ama önemli endüstri ve ticaret kentlerine, örneğin Bruges, Lübeck, Nuremberg veya Ypres gibi kentlere kadar, buradan da birkaç bin nüfuslu topluluklara kadar uzanan bir kent yelpazesi bulunmaktadır.

Kentler ekonomik faaliyetlerinin karakteri bakımından da farklılaşarak, ticari - endüstriyel - mali faaliyetlerin uluslararası ve kombine olarak yürütüldüğü yerlerden, esas olarak yerel üretim ve ticaretin egemen olduklarına kadar bir yelpaze daha meydana getirmektedirler. Kentlerin çoğu yelpazenin bu ikinci nihayetine daha yakın yerlerde bulunmaktadırlar. Eileen Power'ın bildirdiği gibi, bu kentlerin iş adamları «elastik olmayan bir kent pazarına hizmet veren ve böylesine bir pazara özgü meslek örgütleri halinde örgütlenmiş bir *potite bourgeoisie*» meydana getirmektedirler. Bu kentlerdeki lonca üyeleri «hem arzın, hem de talebin inelastik olduğu yerel bir kent pazarı için» çalışmaktadırlar. «Böylesine bir kentte bireysel işin genişlemesi için bir ihtiyaç ve saik bulunmamaktadır ve asla unutulmamalıdır ki, Orta Çağ kentlerinin çoğunluğu bu cinstendir. Kent yönetimlerinin ve kent zenâatlarının eşitlikçi toplumsal siyasetleri ve tefecilik, adil fiyat ve uygun ücret gibi konularda Kilise doktrininin bütünü kentsel orta sınıf için öyle bir *milieu* (ortam) yaratmaktadır ki, bu konumda kendi alanlarını genişletmeleri ancak diğerlerinin zararları pahasına olabilmektedir».

Bir kent veya faaliyet alanı, hizmetlerini yerel pazarın ötesinde elastik bir dış pazara doğru genişlettiğinde loncaların karşı karşıya oldukları konum ve sorunlar değişecektir. İşletmenin *örgütü* daha karmaşık hale gelecek, bir *haute bourgeoisie* yönetimi ele alacak ve bunların *birlik*'leri daha başka amaçlara sahip olacaklardır. Büyük kentlerde böy-

lesine pazarlar bulunmaktadır. Terziler, inşaatçılar, berberler, ayakkabıcılar ve dükkâncılar hala yerel ihtiyaçları karşılamaya devam etmektedirler. Fakat tüccarlar, kumaş imalatçılar ve madeni eşya üreticileri hem yerel, hem de dış pazara hitab etmektedirler.

TüccarBirlikleri. Tüccar birliği üyelerini mensup oldukları kentte, yolculuk sırasında ve ulaştıkları yerlerde korumayı ve onlara yardım etmeyi hedeflemektedir. Tüccar birlikleri, kentlerin kendi kendilerini yönetme hakkını elde etmelerinden sonra, bu yönetimlerde öncelikle bir rol oynamaya başlamışlar ve amaçları da kent siyasetleriyle —daha önce de sayıldığı üzere bunlar, yerel pazarda tekel veya öncelikli ayrıcalıklr, düşük vergiler veya yollarda bunlardan muafiyet ve diğer pazar merkezlerinde ticaret kolaylıklarıdır— çalışmıştır. Tüccar birliği üyelerini yabancılara ve diğerlerine karşı korumuştur. Alışılmamış rekabet yöntemleri yasaklanmıştır. Mal elde eden her birlik üyesi, bunu arzu eden diğer üyelerle paylaşmak zorundadır. Bu yolla zengin tüccarlar arzın tekelleşmesine karşı korunuyorlar, fakirleri ise ihtiyaçları olan malları sağlayabiliyorlardı. Birlik bazen uygun taşıma olanakları sağlamak ve böylece üyelerini bir fuar veya önemli bir pazara ulaştırmak üzere, tekneler kiralamıştır. Birlik herkesin pazara yollayabileceği mal miktarı konusunda sınırlamalar da getirmiştir.

Tüccar birlikleri kentin ekonomik karakterini yansıtmaktadır. Yalnızca yerel öneme sahip küçük bir cemaat içinde, her cinsten tüccardan oluşan bir grup kent ile civarındaki kırın ihtiyaçlarını uyuşturmaktadır. Ancak, eğer bu tüccarlar daha geniş bir pazara hizmet götürüyorlarsa, ihraç için mal sağlama konusunda sorunlar çıkacaktır. Bu durumda tüccar birlikleri üyelerinin gücünü artırmak için ürün üreticilerinin desteğini sağlamak istemektedir. Eğer bu üreticiler zenaatkâr loncaları halinde örgütlenirlerse, tüccar birlikleri veya tüccarların kontrolündeki kent yönetimleri zenaatkâr loncaları üzerinde egemen olacaklardır. Bu arada İngiliz taşra kentlerinde kumaş boyacıları, kumaş üretiminin örgütleyicileri ve bitirilmiş kumaşın satıcılar haline gelmişlerdir. Kumaş boyacıları loncası yoktur —belki de her kentte bunlardan yeteri sayıda olmaması nedeniyle—, fakat bunlar tüccar loncalarının üyeleridir. Boyacılar kentsel boyama işinde bir tekel kurmak ve kırsal alandaki boyacılığı da yasaklamak istemişlerdir. Boyama usullerini, kötü işleri elimine edecek şekilde düzenlemişler ve gerektiği hallerde gayrimeşru malzeme veya yöntem kullanan üyelerini meslek dışı bırakmışlardır. Fakat aynı zamanda, dokuma ve kumaş ezme loncalarını da denetlemişler, dokumacıların kendi kumaşlarını fuarlara götürmelerini veya herhangi

bir yabancıya satmalarını yasaklamışlar ve genelde dokuma loncalarını tüccar loncalarına bağımlı hale getirmeye çalışmışlardır.

Tüccar loncası, diğer loncalar gibi, bir kardeşlik örgütüdür. Eğer üyelerden biri hastalanır veya kötü günler geçirirse, onun yardımına koşmaktadır. Üye öldüğü zaman onun cenaze törenini iyi bir şekilde yapmakta ve dul ve yetimleriyle ilgilenmektedir. Kavgacılar ve huzursuzluk çıkartanlar cezalandırılmakta ve eğer üyelerden biri uzakta kötü davranışıyla grubun önüne gölge düşürmüşse, ceza daha büyük olmaktadır. Leicester'li iki tüccar Boston fuarında kavga çıkarınca, diğer üyeler tarafından bir bira varilinin içine tıkılmışlardır. Birlik üyeleri bayram günlerinde birarada yemek yemekte ve pirleri olan St. Nicholas adına yaptırılan Kilisede birlikte ibadet etmektedirler.

Zenaatkâr Loncaları. Tüccar loncası farklı tüccarların içinde yer aldıkları bir yamalı bohçadır. Zenaatkâr loncasında ise üyelik aynı mesleği icra edenlere, aynı ürünü üretenlere veya aynı ürünü satanlara ait bir konumdur. Bu sıkı temeller üzerinde kurulmuş bu gönüllü birlikler aynı faaliyet dalında çalışanların sıklıkla aynı sokak üzerinde veya aynı mahallede çalışmaları, yaşamaları ve satış yapmaları; aynı meyhanede içmeleri aynı kilisede ibadet etmeleri olgusu tarafından güçlendirilmektedir. Bu kilise böylesine grupların oluşumunu teşvik etmektedir. Venedik'teki ilk loncalar bir manastırın kilisesinde toplanmakta, yemekhanesinde yemek yemekte, arşivlerini ve fonlarını burada muhafaza etmekte, mihrapları burada bulunmakta ve başrahibe yıllık bir bedel ödemekteydiler. Londra'da iktisat ile din arasındaki bağlantı bazen çok sağlamdı.

Zenaatkâr loncalarının ortaya çıkmalarında, siyaset de din kadar önemliydi. İlk olarak bir hükümdar bazı gruplara tekelci ayrıcalıklar verebilir. Bunun karşılığında lonca yıllık bir ödenti yapmakta, böylece vergi ödeyen bir birim haline gelmektedir. İkinci olarak, bir yönetici, özellikle de bir kent yönetimi, bir endüstri veya ticareti, başlarına resmi bir memur koyarak veya aynı işi yapanların bir lonca halinde biraraya gelmelerini isteyerek, ekonomiyi düzenleyebilir. Bu adımın atılması için, çoğunlukla bir faaliyet alanında karışık durumların ortaya çıkması gerekmiştir. 1356'da Londra inşaatçıları arasındaki «çeşitli uyuşmazlıklar» belediye başkanının onların temsilcilerini toplamasıyla nihayetlenmiştir. Bunlar ticari adetlerini kayıt altına almışlar, kurallara ilişkin bir nizamname düzenlemiş ve birkaç yıl içinde de bir lonca ortaya çıkmıştır. Fakat, kökeni ne olursa olsun, zenaatkâr loncası şu statüye doğru evrilmiştir: «belli bir meslek dalında, kamu otoritesi tarafından onay-

lanan düzenlemelere uygun olarak, bu mesleği uygulama tekeline sahip olan bir endüstriyel lonca» (Pirenne).

Zenaatkâr Loncalarının Politikaları. Lonca nizamnameleri lonca üyelerinin diğer üyelerle, üye olmayanlarla, başka loncaların üyeleriyle, muhtemel üyelerle, bağımlı işçilerle ve tüketicilerle olan ilişkilerine değinmektedirler. Bu nizamnamelere egemen olan ruh anlaşılır bir korumacılıktır; grup dıştan olanların rekabet ve saldırılarına karşı korunmalıdır; bireysel üye meslekdaşlarının yıkıcı, alışılmamış veya hileli rekabetlerine karşı korunmalıdır. Bu arada, hem lonca üyesi, hem de tüketici kötü işçiliğe ve kötü ile yetersiz üretime karşı korunmalıdırlar.

Bu amaçların nisbi önemleri muhtemelen zaman içinde değişmeler göstermişlerdir. İşler iyi gittiğinde lonca tekel durumunu elde etmek veya muhafaza etmekle daha az ilgilenmiş, fakat depresyon veya tehlike belirdiğinde, grubun refahını herkese ve herşeye karşı korumak ve üyelerden herhangi birinin işin daha fazlasını elde etmesini engellemek için mümkün her yol kullanılmıştır. Postan'ın belirttiğine göre, elde bulunan lonca kayıtlarının çoğu genişleme dönemlerine değil de, Orta Çağın «hedeflerin kaybı» dönemlerine aittir. «Tekeller, düzenlemeler, bireysel işletmenin katı denetimi, yabancıların loncaya girmelerine engeller ve birçok diğer kısıtlama tedbirleri ticaretin azalması ve refahın düşmesine karşılık aniden ortaya çıkmışlardır». Ancak Orta Çağın başlangıcına dair bildiğimiz siyaset biçimleri Orta Çağın hem başında, hem de sonunda tekelci bir ayrıcalık peşinde olmanın ve bunu korumanın olağan bir lonca stratejisi olduğunu göstermeye yeterlidir.

Tekel. Yerel endüstrinin veya ticaretin bir kesiminin tekeli garantili bir gelire yardımcı ve etkin bir düzenlemenin önceli sayılmaktaydı. Bazı erken tarihli nizamname ve *charte*'lar lonca mensuplarının buna çok değer verdiklerini ve tekel hakkını elde etmek için yıllık olarak hatırlıca bir tutarı ödemeye hazır olduklarını göstermektedir. Bu arada Londra dokumacılarına verilen 1155 tarihli *charte*'ı tekellerinin vergi maliyetini yıllık 12 L olarak —3.000 galon şarap almaya yetecek kadar bir tutar— saptamıştı. Diğer on faaliyet alanı daha aynı yüzyılda kraldan benzeri ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Rouen'da (1139) hiçbir deri tabakçısı loncanın izni olmadan mesleğini icra edemez, hiçbir kasap lonca üyesi biraderlerin onayı olmadan Paris'te (1182'de) icra-i sanat eyleyemezdi ve bu gibi kurallar birçok faaliyet alanında ve yerde uygulanmaktaydı.

Bu tekeller kolaylıkla korunamıyordu. Bunların kentteki ve kent dışındaki üretici ve tüccarların sızmalarına karşı korunmaları gerekiyordu. Londra dokumacıları endüstriyi kent yönetiminin ve kumaş tüc-

carlarının saldırılarına karşı ellerinde tutabilmek için iki yüzyıl süreyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1355'de kent meclisi herhangi bir yurttaşın istediği bir zenaat dalında, hiçbir loncaya üye olmaksızın —ancak ilgili loncaların kurallarına ve onun yöneticilerinin denetimine tabi olmak koşuluyla—, çalışabileceğini hüküm altına aldıklarında, bozguna uğramışlardır. Hammadde, teçhizat ve becerinin kolaylıkla sağlanabildiği endüstri dallarında; pazarın genişlediği ve tüccarların örgüt içinde kendi yollarını çizebildikleri yerlerde lonca tekelini kırmak daha kolay olmaktadır.

Dıştan gelen rekabet eğer banliyödeki, küçük kentlerdeki veya köylerdeki rakipler gerekli beceriye sahiplerse zararlı olabilir, bunlar düşük kira, vergi, yiyecek fiyatı ve ücret ödemekte ve lonca kısıtlamalarının dışında kalmaktadırlar. 14. yüzyılda zor günler geldiğinde, Belçikalı lonca üyeleri kırsal kumaş yapımcılarına karşı «düzenli ordu harekâtları düzenleyerek, yakınlarındaki köylere saldırarak ve araçları parçalayarak veya el koyarak» (Pirenne) kurallarını kabul ettirmek istemişlerdir. İngiltere'de 1200'lerden sonra ülkeye kumaş burkma çarkının gelmesi, dokuma kentleri ve buralardaki vergi ödeyen loncalar açısından ciddi bir sorun yaratmıştır. Yeni araç su gücü tarafından çalıştırılmaktadır, bu durumda çarklar artık çağlayanların veya hızlı akan suların ehlileştirilebileceği yerlerde, yani nehrin kaynağına yakın yerlerde kurulmak zorundadırlar; oysa eski kumaş yapımcı kentler nehirlerin daha yavaş olduğu ağza yakın yerlerde kurulmuşlardır. Yeni makineler işin daha ucuza ve daha az emek gücüyle yapılmasını sağlamışlardır ve şimdiye kadar el ve ayaklarını kullanmış olan kentsel burkucular artık ciddi bir rekabet dezavantajıyla karşı karşıyadırlar. Çarkların varlığı civardaki kırsal alanda kumaş yapımını teşvik etmiştir. Bunun sonucu olarak, kentsel dokumacı ve burkucuların işleri o kadar tehlikeye girmiştir ki, bunlar loncaların krala karşı yükümlü oldukları yıllık miktarları ödeyemez hale gelmişlerdir. Krala yakınırlarken, dokuma loncası üyelerinin tam istihdam günlerinden beri dörtte üç oranında azaldığını söylemişlerdir. Bir şeylerin yapılması gerektiğini söylemektedirler; kentte yapılan kumaşlar ezilmek ve burkulmak üzere çarklara yollanmamalı ve kentsel kumaş yapımcıları hammaddenin kent dışındaki evlere verilerek işlettirilmesine karşı korunmalıdırlar. Bazen bunların yakarışları kısmi olarak cevap görmüş, fakat sonuçlar verimli olmamıştır. Hem dokumacılık, hem de kumaş burkuculuğu göç etmişlerdir. Lonca tekelinin göçü başlatmada bir katkısı olmadığı gibi, durdurmada da bir etkisi olmamıştır.

Çıraklık. Her zenaatkâr veya tüccar bir loncaya üye olmak isterken veya onun izniyle çalışırken, loncaya giriş serbest veya kolay değildir. Kente yeni gelen bir yetişkin gerekli beceri ve karaktere sahip olduğunu kanıtlamalı, bir kefil bulmalı ve giriş bedellerini ödemelidir. Bir faaliyet dalına katılmak isteyen bir genç, bir lonca üyesinin yanında çırak olarak bir eğitim devresi geçirmelidir. Usta ile çırağı arasındaki ilişkileri düzenleyen «çıraklık sözleşmesi»nde genç, çalışkan, dürüst, itaatli ve kurallara uyum göstereceğine söz vermektedir. Ustasının emirlerine itaat edecek, onun mallarını hırsızlığa, kayba ve saldırıya karşı koruyacak, sırlarını saklayacaktır. Meyhane ve oyun salonlarına gitmeyecek, evlilik sözleşmesi yapmayacaktır. Başka yere kaçmayacak ve ustasına lâf getirici herhangi bir «hafifliğe» karışmayacaktır. Bunların karşılığında sanata, mesleğe veya sırlara ilişkin herşey ona öğretilecek, beslenmesi sağlanacak, giydirilecek, çoğu zaman barındırılacak ve ustasına kötü hizmet ettiğinde cezalandırılacaktır.

Bugünün çırağı yarının kalfası veya ustası olacağı için, lonca çırak sayısıyla, eğitimlerinin uzunluğu ve niteliğiyle, ve teknik eğitimleri sonuçlandığında kariyerleriyle, ilgilenmiştir. Kent yönetimi de kural tanımayan çırakların kamu barışını bozmaları nedeniyle bunlarla ilgilenmişlerdir, diğer yandan çıraklardan alınacak ödentiler de bulunmaktadır. Bu durumda lonca ve kent birlikte çıraklığın başlangıç yaşını, eğitiminin süresini, her ustanın kaç çırağı olabileceğini ve çıraklık ödentilerini, düzenlemişlerdir.

Eğitimin süresi, elde edilmesi istenilen becerinin niteliğine göre, büyük değişiklikler göstermiştir. Londra'da bu süre iki ilâ onbeş yıl arasında olmuş, sonra tedricen yedi yıla indirilmiştir, ve 1563'de bu sınır süre ülkenin tamamı için geçerli sayılmıştır. Kıta'da gençler ustanın işyerinde iki ilâ altı yıl arasında çalışmaktadırlar, sonra da üç veya beş yıllık bir süre kalfa olarak başka kentlerde çalışarak daha üst bir eğitim almaktadırlar. Bir ustanın alabileceği çırak sayısı adet olarak sınırlıdır, bu sınır her çırağın yeterli eğitim alabileceği kadar olmalı ve meslek dalının ihtiyaç duyduğu usta sayısını da aşmamalıdır. Diğer yandan, haksız rekabete yol açacak şekilde, yeteri kadar olgunlaşmamış veya ücret almayanların ürettikleri lüks malların ortaya çıkmasına yol açmayacak sayıda çırak bulunmalıdır.

Çırak «zamanını doldurduğunda» usta bir zenaatkâr olmayı taleb edebilir. Eğer bu talepte bulunursa bazı süreçlerden geçer ve kentli ve lonca üyesi haline gelmenin ücretini öder. Becerisi sınavdan geçiri-

lir, işyeri teftiş edilir ve müşteri mallarına verebileceği zararları tazmin edebilecek yeterlikte sermayesi olup olmadığı araştırılır. Eğer bütün bu koşulları biraraya getirebiliyorsa, mesleğini icra edebilir. Muhtemelen bu işi bir usta zenaatkârın genç ortağı veya manevi evlâdı olarak yapmaktadır. Bütün eski çırakların usta olabilmesi diye bir durum söz konusu değildir. Kent yönetimi usta olunmadan önce bir ücretli işçilik ve yolculuk dönemini şart koşabilir. Drahoması olan bir eş vazgeçilmez bir ekonomik destek olabilir. Eğer sermaye açığı varsa, bir süre para kazanmak ve tasarruf etmekle geçirilebilir. Fakat kalfa ücretleri ancak çok küçük bir tasarrufa olanak bırakacak kadar küçüktürler ve bazı eski çıraklar asla ustalığa geçememişler —bunu istememiş olmaları da muhtemeldir— ve hayatları boyunca kalfa olarak kalmışlardır. Orta Çağ engelleri katı tutan bir çağ olmakla birlikte, bağımsız bir statüye geçişin engellerini aşmak daha da zora benzemektedir, ve Orta Çağın erken tarihlerinde usta olma yeteneğine sahip ve olabilen genç adam sayısı abartılmıştır.

İşletmenin Düzenlenmesi. Yeni usta disiplinli bir üretim ve satış dünyasına girmektedir. Kurallar bir saikler karışımı meydana getirmektedirler, bazı kurallar loncaların iyi iş; eşit ve rekabete yer veren koşullar yaratmalarını isterlerken, diğer bazıları ise tüketiciyi korumaya yönelik olmaktadırlar. Pazarlar ve kutsal günlerde çalışmak yasaklanmıştır, çünkü dindar olmayanın dindara nazaran daha fazla para kazanma arzusu engellenerek din korunmak istenmiştir. Gece çalışması yasaklanmıştır, çünkü mum ışığı iyi iş yapılabilmesi için hiç yeterli değildir, ayrıca uyuyanları rahatsız etme olasılığı vardır. Kötü işçiliğe karşı her lonca ve kent tedbirler almaktadırlar. Çeşitli cezalar kayıt altına alınmıştır. Örneğin parçalarına kötü malzeme katan dokumacılar, bir müşterinin imalatını bozan veya kaybeden kumaş burkucuları, kendine emanet edilen kumaşı bozan terzi, ete yabancı madde veya ölü köpek ile kedi eti katan kasap ve renkli cam kullanan mücevhercilerin cezalandırılmaları gibi. İş, yatak odalarında, kilerlerde veya arka odalarda değil de, «yalnızca halkın gözünün önünde caddeye bakan salon veya dükkânlarda» yapılmalıdır. Böylece lonca yöneticileri yapılmakta olan işi her an denetleyebilirler, Cezalar, hatalı işlere el konulmasından, zenaatkârın teçhizatının tahribine veya meslekten atılmasına kadar uzanan bir yelpaze içinde yer almaktadırlar.

Birçok nizamname oyunun kurallarına göre oynanmasını ve rakipler arasında eşit rekabet koşullarının yaratılmasını sağlamayı amaçlamaktadırlar. Ustalar bir başkasının işçisini veya müşterisini ayartmamalı

veyahut hammadde edinerek bir avantaj sağlamaya çalışmamalıdırlar. Mallar sokaklarda dolaştırılarak satılmamalı yalnızca dükkân veya çarşılarda pazarlanmalıdır. St. Omer'de satıcıların sümkürerek veya hapşırarak civardaki müşterilerin dikkatlerini çekmeleri yasaktır. Bruges'e bira getiren gemiciler yüklerinin niteliği hakkında hiçbir işaret taşıyamazlar. Tıbbi veya hukuki alanda çalışanların mesleki ahlâk kuralları Orta Çağ kurallarının kalıntıları olarak yaşamaya devam etmektedirler.

Çırak, kalfa ve araç sayılarının kısıtlanması veya üretilen ürün miktarına sınır getirilmesi herkesin yerel ve sınırlı bir pazardan payını alabilmesi amacına bağlı olmakta; veya bunlar bir depresyon döneminin ürünü olarak ortaya çıkmış bulunmaktadırlar. Aynı amaçlar loncaların yenileştirme ve icatlara da karşı olmalarına yol açmıştır. Çünkü bunlar ustalardan birinin üretiminin artmasına veya maliyetlerinin düşmesine yol açarak, kurulu düzenin diğer lonca üyelerinin aleyhine bozulmasına yol açacaktır. Her usta tarafından uygulanan bir icat iyi karşılanmaktadır, örneğin Speyer dokumacılarının 1297'de eğirme tekerleğini kabul etmelerinde olduğu gibi. Lonca muhalefetinin teknik ilerlemeyi ne kadar etkilediğini bilmiyoruz, fakat tavrının yeniliklere karşı mesafeli ve kuşkucu olduğu gerçektir. İdeal «kararlı bir endüstriyel dengede koşulların kararlı olmasıydı» (Pirenne), istenen ilerlemeden çok düzen, genişlemeden çok duraganlıktır» (Lipson). Eğer böylesine bir düşünce kavranabiliyorsa «serbest rekabet» tehlikeli, bozguncu bir kavram olarak, varolan düzenin düşmanı olarak görülüyordu.

Lonca en düşük fiyatları ve en yüksek ücretleri saptamıştır, fakat birincisini yaparken kent veya devlet yönetiminin vetosu işleyebilmektedir. 1298'de Londra meclis üyeleri fıçıcıları fıçı çemberlerinin fiyatını yükselttikleri için hapse göndermişlerdir. Aynı yıl, marangozların ayrı bir «meclis» meydana getirerek «lonca yeminiyle, belediye başkanı ve yaşıllar meclisi tarafından çıkartılan mesleklerine ve gündelik ücretlere ilişkin bazı nizamnamelere uymaya karar vererek» örgütlendikleri haber verilmektedir. Ücretlerin lonca, kent veya devlet tarafından düzenlenmesi Kara vebadan sonra, hayatta kalan ücretliler avantajlı hale gelince ve onların nedret değeri daha yüksek ücret ödemelerine yol açmaya başlayınca, önemli hale gelmiştir. 1349'da İngiltere kralı ve 1351'de parlamento halkı Kara Vebadan önceki ücret düzeyinde çalışmaya zorlamışlar ve izleyen 150 yıl süresince «gözleri yuvalarından oynatan aşırı ücretler»e karşı yarım düzine kadar yasa çıkartmışlardır. Loncalar ve kentler devletin bu karekterine katkıda bulunmuşlardır. Fransa'da 1351 tarihli bir kralık kararnamesi Paris bölgesinde ücret artışlarını

üçte birle kısıtlamıştır. Kastilya'da yasa koyucu 1351'de azami ücretleri saptamıştır; bazı ücret artışlarına izin verilmiş ve ücretliler daha fazlasını istemeye devam etmişlerdir. Çalışma süreleri düzenlenmiş ve işe gelmeme kent ve devletin desteğiyle loncalar tarafından mahkûm edilmiştir. Gün ışığı olduğu sürece tüm saatlerde çalışma zorunluğu yardır. Bunun anlamı, çalışma gününün yazın sabah 4 ile 5'ten başlayıp akşam 7 ile 8'e kadar; kışın da güneşin doğumundan batışına kadar sürdüğü. dür.

Toplumsal Faaliyetler. Zenaatkâr loncalarının önemli toplumsal ve dinsel yanları bulunmaktadır. Karşılıklı yardımlaşma, eğlence ve siyaset bazen işten daha önemli olarak gözükmüşlerdir. Lonca üyeleri (biraderler) «birbirlerine karşı kibar ve arkadaşça davranmak ve birbirlerini sevmek» durumundadırlar. Bunlar kavgadan kaçınmalı, iftira ve yalan bunlar arasında yer almamalıdır. Üyelerden birinin başı yasalarla derde girerse, veya hastalanırsa, lonca ona yardım etmektedir. Üyenin ölümü halinde, loncası ona bir cenaze töreni yapmakta ve geride kalanlarının geçimini gözetmektedir. Kentlerde ölüm oranları arttıktan ve Kara Veba ortaklıkta dolaşmaya başladıktan sonra, hastalık ve ölüm yardımları çok önemli hale gelmişlerdir. Çoğu zaman loncanın bir ahırı bulunmakta, üyeler aynı şekilde giyinmekte ve ziyafetler ile ayinlere ortaklaşa katılmaktadırlar. Hemen her loncanın biri piri, bir kilisesi, bir mihrabı ve kilisede bir mum yakma yeri bulunmaktadır. Bazı İngiliz kentlerinde loncalar Corpus Christi oyunlarının —Yaradılıştan mahkeme-i kübra'ya kadar insanlık tarihini resmeden sahnelerden oluşan gösteri— sunumundan sorumludurlar. Bu gösteriler kentin çeşitli yerlerinde taşınabilen platformlar üzerinde sahnelenmekte ve bu iş Corpus Christi gününde yapılmaktadır.

Geç Orta Çağ'da ve Daha Sondaları Loncalar. Birçok faaliyet dalında ve birçok ülkede loncalar Orta Çağın sonlarına kadar ve hatta izleyen yüzyıllarda ayakta kalmaya devam etmişlerdir. Bunun nedeni kısmen kent yönetimindeki egemenliklerinden ve devletten aldıkları destekten kaynaklanmaktadır. Fransa'da feodal soyluluğa ve kentlere karşı gücünü artırmak isteyen krallık, loncaları endüstriyi denetlemek ve gelir elde etmek için yararlı bir araç olarak görmüştür. Bu nedenle onları desteklemiş, loncalara üyeliği zorunlu hale getirmiş, loncası olmayan birçok kentte loncalar kurdurtmuş fakat onları sıkı bir şekilde denetlemiş ve vergilendirmiştir. Almanya'da loncalar durumlarını korumak için kent yönetimindeki ağırlıklarından yararlanmışlardır. Londra'-

da yurttaşlık 90 tane loncanın üyelerine ayrılmış bir konumdur ve birçok İngiliz taşra kentinde loncalar beledi işlere çok karışmaktadırlar.

Ekonomik faktörler birçok loncanın canlılığını korumasına yardımcı olmuşlardır. Orta Çağ bittikten sonraları da çok uzun süre birçok üretici ve tüccar için yerel kentsel pazar, ulaşılabilen yegâne olanak olarak kalmaya devam etmiştir. İşletmenin karakter ve örgütü değişmediği sürece, girişimcilerin birlikleri birçok yüzyıl boyunca duruma egemen olmuşlar ve ayrıcalıklarını korumuşlardır. Bütün zaman ve yerlerdeki ayrıcalıklı gruplar gibi, loncalar da herkese açık olmayan klüpler haline gelmişlerdir. Giriş daha da zorlaşmıştır. İngiltere'de Londra'nın bazı daha zengin loncaları krallıktan aldıkları *charte*'larla durumlarını daha da güçlendirmişlerdir.

İnelastik yerel pazarıyla *petite bourgeoisie*'den daha geniş elastik yerel veya yabancı pazarlara hizmet arzeden *haute bourgeoisie*'ye geçtiğimizde hikâye bazı noktalarda aynı olmakta, fakat bazılarında da çok farklı olarak ortaya çıkmaktadır. İhracat ticareti birliklerinde tüccarlar arasında artık emniyet ve başarı ön plandadır. Örneğin İngiliz kumaş ihracatçıları 15. yüzyılın sonlarında Kıtadaki durumlarını Hansa muhalefetine rağmen yeniden sağlamlaştırmak istediklerinde, yegâne arzuları bir atlama taşına sahip olup, bir hansa yaratabilmekti. Bunun sonucu «düzenlenmiş şirket» olmuştur. Bu şirket tipi, düzenlenmiş, tekelleşmiş ticaret ilkesini modern çağın başlarına kadar taşımıştır (Bkz. XV. ve XVI. bölümler).

Farklılıklar büyük endüstrilerin örgütlenme tarzından itibaren ortaya çıkmaktadırlar. Burada ana ve çetin sorun, malları satın alan veya ürünlerini örgütleyen tüccar veya endüstricilerle, imal sürecinde yer alanlar arasındadır. Birinciler taşra İngiltere'sinde olduğu gibi bir tüccar loncasının üyesi olabilirler veya, Floransalı kumaş yapımcıları —*Arte della Lana*— gibi kendilerinin güçlü bir «büyük» loncası içinde yer alabilirler. Her durumda onlar ve loncaları kent yönetimine egemendirler ve bunu zenaatkârların «küçük» loncalarını olduğu kadar, ücretli işçileri de deentlemek için kullanmaktadırlar. Tüccar, usta ve ücretli işçi arasında çıkar çatışması için çok sayıda neden bulunmaktadır. Ücretli işçiler kalfa loncaları halinde örgütlenmişlerdir ve fiyatlar arttığında veya emek arzı düştüğünde daha yüksek ücret için mücadele etmekte ve havalar kötü olduğunda ücret kesilmesine karşı direnmektedirler. Tüccarlar depresyonda işlenmesi için verdiklerinin veya mallarının fiyatlarını düşürmek zorunda kalmaktadırlar ve ustalar kendile-

rini düşük mal fiyatları ile ücret azalmasına razı olmayan gündelikçilerin değirmen taşları arasında bulmaktadırlar.

Büyük endüstriler ve bunların geliştiği kentler, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca birçok fırtınaya tanık olmuşlardır. İtalyan, Belçikalı ve Ren bölgesinden usta zenaatkârlar ve ücretli işçiler tüccar - yöneticilerine saldırmışlar, kent yönetimine katılmak, hatta bunun tam denetimini ele geçirmek istemişlerdir. Bir süre, imalatçı loncalar tüccarlara karşı zafer kazanmışlar, fakat birkez iktidara gelince, galipler birçok fransiyona bölünmüş ve herbiri kendi grubunun avantajını sağlamaya yönelmiştir. Dokumacılar burkucuların kuyusunu kazmış, ücretliler ustalarla kavga etmiş ve tüccarlar hakarete uğramıştır. Muhtemelen zenaatkâr loncaları siyasal güçlerini kaybetmişler ve kent denetimi bir pluto-krasinin eline veya Medici gibi bir diktatöre veyahut da Burgonya dükü gibi yerel bir hükümdarın eline geçmiştir. Fakat bu arada tüccarlar karışıklık olan kentleri terketmişler ve küçük kentlerle köyleri üretim konusunda teşvik etmişlerdir, çünkü buralarda lonca kuralları bilinmemekte ve maliyetler daha düşük olmaktadır. Eski endüstriler kentsel yuvalarından daha misafirperver bölgelere göç etmişler ve Orta Çağın endüstri tarihinin yaşanmadığı yerlere yerleşmişlerdir. Zenaatkâr loncaları faaliyet alanlarının elden gitmesinden çok muzdarip olmuşlardır. Büyük miktarda mal üreten kentler, birçok zengin adam ve bazı büyük binalar prestijlerini kaybetmişlerdir.

Büyük endüstrilerin karakter ve örgütlenmesine bakılınca, bu çatışma ve sonuçlar kaçınılmaza benzemektedir. Bunlar kısmen, son yüzyıl içinde Avrupa'nın bu parçasının bir yayılma döneminden sonra gelen duraklamanın göstergeleri olarak görülmektedirler. Postan'ın İngiltere ve Pirenne'in Batı Avrupa incelemeleri aynı sonuca ulaşmaktadırlar. Birer parçasını yaptıkları resim «bir gerileme dönemi, durmuş ekonomik büyüme ve azalan milli gelir» (Postan) durumu ortaya çıkartmaktadır. Büyük çiftlikler gibi, büyük endüstriler de sıkıntı içine düşmüşlerdir. Girişimci durumu düzeltmek için üreticiye yüklenmektedir, o da kendi yaşam standardını korumaya uğraşmaktadır. Bu sürtüşme ortalığın çok ısınmasına yol açmış ama pek bir çözüm getirmemiştir.

Ancak bir dönemi kapatan yıllar, genelde bir başkasının başlangıcını oluştururlar. 15. yüzyıldaki siyaset, din ve ekonomi alanındaki bazı gelişmeler modern dünyanın başlangıcına yeni bir ivme vermişlerdir, zaten o da köşede sırasını beklemektedir.

XI

MODERN AVRUPA'NIN BAŞLANGICININ OLUŞUMU

Orta Çağı, çağımızın başlangıcı olan 18. yüzyıldan ayıran beş yüzyıl iki ana bölüme ayrılabilir —erken modern ve modern—. Birinci dönemin Orta Çağa ait çok fazla özelliği bulunmaktadır ama tam bir kopuş ekonomi tarihinde ve genelde tarihte, çok ender rastlanılan bir durumdur. Aynı zamanda bu dönem tarihçilerin «ticari devrim» — «endüstri devrim»inden farklı olarak—, «merkantilizm çağı» —daha sonraki serbest girişim ve ticaretten farklı olarak— ve «erken kapitalizm» —19. yüzyılda tam olarak ortaya çıkacak olgun kapitalizmden farklı olarak— adlarını verdikleri bir oluşumun krakteristiklerini de geliştirmiştir. Her özelliğin kendi meziyetleri vardır, fakat bunlardan hiçbiri 1450 ile 1750 arasında fizik kaynaklar, teknolojiler ve toplumsal kurumlar arasında meydana gelen tepkileri açıklamaya tek başlarına yeterli değillerdir. Bu bölüm, dönemin genel ekonomik özelliklerini ve insanları çalışmak üzere kendine çeken çevreyi incelemeye ayrılmıştır.

Nüfus. Bilgilerin kıtlığına rağmen Avrupa nüfusunun 1450 ile 1750 yılları arasında önemli oranda arttığı aşikâra benzemektedir. Artık sürekli ve genel olmamış ve muhtemelen 1650 hatta 1700'lerden sonra belirleyici hale gelmiştir. Birçok veba salgını ve açlık olmuş, bu salgınlar Kara Veba kadar ciddi olmasalar bile, açlık çok can almıştır. Çok sayıda savaş olmuş, bazıları sürekli ve uzatılmış vahşete dönüşmüştür —özellikle isyanlar veya dinsel uyuşmazlıklar mücadeleyi sertleştirdiklerinde—. Söylendiğine göre, Otuz Yıl Savaşları (1618 - 1648) Almanya'nın nüfusunu 20 milyondan 14 milyonun altına indirmiştir. 1650'den sonra savaşlar daha az tahripkâr olmuş ve bazı ülkeler savaş felâketinden masun kalmışlardır. Dönem süresince yüksek doğum oranları, yüksek ölüm oranları tarafından dengelenmiştir. Bu ölümlerin büyük bölümünü ise, çocuk ve doğum sırasında ana ölümleri meydana getirmektedir. Tıp ve cerrahi henüz kabadır, kamu sağlığı çok ilkeldir ama su arzı ve karantina tedbirleri konusunda bazı ilkel önlemler alınmıştır. Yüksek ölüm oranlarının bir nedeni de yaz salgınları ile, gemicilerin getirdikleri salgınlardır.

Bu koşullar altında, Avrupa'nın farklı kısımlarının nüfus tarihleri büyük ölçüde farklılaşmıştır. 1600'lerde İngiltere, kayıplarından fazlasını kazanmıştır ve izleyen 150 yıl süresince nüfus iki katına çıkmıştır. Fransa halkının nüfusu 14. yüzyılda ulaşılan 20 milyondan 18. yüzyılın başına kadar büyük ve ani değişmeler göstermiş, 1750'lerde hızlı bir biçimde 25 milyona tırmanmıştır. İspanya'nın nüfusu 16. yüzyılda İmparatorluk yayılmasının «Altın Çağı» sırasında artmış, fakat 17. yüzyılda azalmıştır. Bu arada, Portekiz'in nüfusu ülkenin Doğu'da kurduğu imparatorluğun gerek duyduğu denizciler ve ordular nedeniyle hem nitelik, hem de nicelik olarak aşınmıştır. Hollanda ve İskandinavya'nın hayat istatistikleri muhtemelen İngiltere'ninkinin benzeridirler. Alman nüfusu 16. yüzyıl ortalarına kadar artmış, bu artış 1618'de başlayan uzun savaş süresince kesilmiş, barış geri geldiğinde yavaşça kayıplarını telafi etmeye başlamıştır. Avrupa'nın bütünü için Wilcox 1650'de 100 milyon ve 1750'de 140 milyonluk bir nüfus tahmini yapmaktadır. 1750'lerde bazı ülkeler artan bir nüfusa olağan bir olgu olarak bakabilmektedirler; fakat hızlı artış 19. yüzyıldan önce bütün Avrupa'nın ortak bir özelliği haline gelmemiştir.

Faaliyetler. Avrupalıların sürdürdükleri faaliyetlerin nisbi önemlerinde bir kayma gözlenmektedir. Tarım başlıca istihdam alanı olarak kalmaya devam etmekte ve tarımın büyük bölümü geçimlik ziraat ve hayvancılık olup, bunlara ilişkin üretim yöntemlerinde de çok küçük değişiklikler olmuştur. Fakat, muhtemelen nüfusları yarım milyona yaklaşan Paris ve Londra başta olmak üzere, başkentlerin, taşra kentlerinin endüstrilerinin, gemilerin ve büyük orduların ihtiyaçları, Orta Çağ İtalya'sı ve Flandre'ında ne kadar önemli olduğunu gördüğümüz gıda ve hammadde talebini hem artırmış, hem de daha geniş bir alana yaymıştır. Bu pazar çağrısının duyulduğu ve ıslah edilmiş ticari veya ulaşım yöntemleri sayesinde cevaplandırılabildiği heryerde, tarım daha ticari hale gelmiş, ürünleri nakde çevirmeye daha büyük önem atfedilmiş, toprak kullanımında bazı iyileştirmeler gerçekleştirilmiş ve vahşi toprak alanları azalmıştır. Orta Çağdaki Doğuya doğru ilerlemeyle karşılaştırılabilecek nitelikte bir sınır hareketi yoktur ve modern çağdakine benzer temelli yöntem değişiklikleri meydana gelmemiştir.

Endüstri alanında eski tarz yünlü ve keten imalathaneleri genişlemelerine devam etmiş ve yenit ürden mamuller geliştirilmişlerdir —örneğin keten ve pamuk karışımı bir kumaş gibi—. 1600'ler civarında gelişmiş bir dokuma tezgâhının icadı, nisbeten daha geniş ölçekte stok üretme olanağını sağlamıştır. Daha canlı boyaların kullanımı çok art-

mıştır ve halıcılık ile ipek kumaşlar dokuma veya keten ile pamuklu kumaşlara desen basma tekniklerinde daha büyük bir beceriye ulaşılmıştır. Ham pamuk ticareti Doğu Akdeniz'le ticaretin artması, Asya'ya okyanustan yol bulunması ve Doğu Hind adalarındaki üretimin artması nedeniyle, büyümüştür. Ham ipek arzı İtalya'daki ürüne ek olarak, Doğu'dan ithalat yapılmasıyla artmıştır. Köle ticareti ve Amerika, mamuller için yeni pazarlar oluşturmuş —en iyisinden en kötüsüne kadar—, bu arada krallar, prensler ve aristokratlar lüks dokuma imalatının başlamasını veya genişlemesini cesaretlendirmişlerdir.

Dokumacılıktaki gelişmelerden daha önemlisi maden çıkartma ve kullanımı alanlarında meydana gelenlerdir. Madencilik, maden eritme ve arıtma teçhizat veya yöntemlerinde, meydana gelen iyileştirmeler gümüş, bakır, kurşun, kalay, çinko, demir arzında artışlara yol açmıştır. Bronz ve sarı gibi alaşımların miktarının artması, geniş bir yelpaze halinde madeni eşya endüstrisinin gelişmiş olması, yakacak sağlamak için ormanlara saldırma ve madeni eşyalar kadar kent talebini de karşılayabilecek örgütlenmeyi oluşturabilmek, sektörde meydana gelen başlıca gelişmelerdir. Kömür kolay elde edilebildiği ve ucuz olduğu yerlerde, daha fazla ısıya ihtiyaç duyulan birçok endüstride —eritme, arıtma, buharlaştırma; cam, tuğla, çömlek, şap, sabun ve kağıt yapımı gibi—, odunu tamamlamış veya onun yerine geçmiştir. Zaten bu cins endüstrilerin hepsi dönem boyunca giderek artan bir öneme sahip olmaktadırlar. Gemi inşacılığı genişledikçe kereste imalatı ve diğer gemi malzemesi üretimi teşvik edilmiştir. Bu gelişme Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika'da gözlenmiştir. Newfoundland'deki morina işleme atölyelerinin gelişmesi, tuz endüstrisine yeni bir iş alanı çıkartmış, bu arada Amerika'dan ithal edilen birçok mal yeni işleme endüstrilerini doğurmuştur —tütün işleme atelyeleri ve şeker arıtma tesisleri gibi—. Böylece Avrupa endüstrisi birçok alanda daha usta hale gelmiştir.

Endüstri ve tarım alanındaki bu öze ilişkin ilerlemelerin etkisiyle, ilgi alanı hiçbir zaman olmadığı kadar, ticarete yönelmiştir. Tüccarlar şimdi daha geniş çeşitlilikte malları daha büyük miktarlarda dağıtmakta, hareket alanları yalnızca Avrupa pazarları olmayıp, bundan daha büyük ölçekte olmak üzere, Kıtaların adalarına ve kıyı şeridine kadar uzanmaktadır. Bu tüccarlar Avrupa'ya giderek daha fazla miktarlarda gelen doğu ürünleri üzerinde ticaret yapmakta, Afrika'da köle karşılığında değişik ürünler takas etmektedirler ve Amerika'dan gelen malları Avrupa'da dağıtmaktadırlar. Bu Avrupa ve Büyük Avrupa ticaretini finanse edebilmek için eski firma tiplerini ıslah etmişler ve gerekti-

ğinde hisse senedi ihracı yoluyla, sermaye birikimi yoluna gitmişlerdir. İhtiyaç duydukları ürünleri elde edebilmek için bazen endüstriyel üretimi finanse etmişler, hatta bir endüstriyi kurup harekete geçirerek, denetlemişlerdir. Karmaşık bankacılık ve nakit sorunlarıyla mücadele etmişler, kıyı ve okyanus gemicilik hizmetlerini iyileştirmişler ve daha iyi sigortacılık yöntemleri geliştirmişlerdir. Hükûmet politikaları bazen iç imparatorluktan doğan kârları korumaya yönelmiştir. Modern çağın başlarına karakteristik özelliklerini, artık çok çeşitli yollardan ticari sınıf vermektedir.

Ticari sınıfın bu eylemi 13. yüzyılın büyük ekonomik ilerlemelerinden beri çok değişmiş olan ve değişmeye devam eden bir ortamda ortaya çıkmaktadır. Değişiklikler Rönesans, Reformasyon, büyük ulusal devletlerin ortaya çıkışı ve deniz keşifleri gibi oluşumlarla birlikte olmuştur. Bu entellektüel, dinsel, siyasal ve coğrafi gelişmeler büyük boyutlu ekonomik sonuçlara sahiptirler.

Rönesans'ın Ekonomik Cephesi. Rönesansın dışa vurumlarından biri de, fizik dünyaya karşı artan bir ilgidir. Bu ilgi 17. yüzyıldaki fizik ve diğer alanlardaki araştırmalara giden yolu döşemiştir. Modern bilimin başlangıcında yer alan ve adları yükseklerde anılan insanlar genellikle kilise hücrelerinde yaşayan araştırmacılar olmanın uzağında kalmışlardır. Bunlar çözülecek sorunların hem «pür» hem de «uygulamalı» yanıyla ilgilenen, iş dünyasından insanlardı. Leonardo da Vinci (1452 - 1519) sanatçı, mimar, şair, müzikçi, heykeltraş, sivil ve askeri mühendisti. Çağının endüstriyela raçlarını hem incelemiş, hem de bunlarda iyileştirmeler yapmıştır. Da Vinci uçan bir makine, onu zengin edecek bir iğne parlatma makinesinin hayallerini görmüştür. Not defteri eğirme makineleri, güç aktarıcıları, üniversal contalar, kesiciler, türbinler ve buharlı top çizim ve projeleriyle doludur.

İzleyen iki yüzyıl süresince insanlar artan bir şekilde «doğal felsefe» sorunlarıyla uğraşmaya başlamışlardır. Bu uğraşı bir İngilizin 1648'dey azdığı gibi, sadece çalışmanın bizatihi kendinin «büyük lezzet ve zevki için» olmayıp, aynı zamanda «bilgili olmaktan sağlanacak çok sayıda gerçek çıkar» olduğundandır da —bu özellikle üretimin teknik yanıyla ilgili olanlar için geçerlidir—. Madencilik, metalürji, gemi inşaı ve işletilmesi, bina yapımı, resim yapımı, kumaş boyama, endüstriyel imalat ve tarım soruları sormaktadırlar. Bir soruya deney, gözlem, deneme - yanılmayla cevap aramak ilginç olduğu kadar kârlıdır da.

Rönesansın bir başka görüntüsü yeni tatların ortaya çıkması, konfor için arzu ve zenginler arasında gösteriş aşkının belirmesidir. Hem

kuzeyde, hem de güneyde basit Orta Çağ standartlarının yerine yeni bir elegans gelmiştir. Orta Çağ insanı dar gelirinin ve emeğinin çoğunu katedral, kilise, manastır ve şato inşa etmek için harcamıştır. Modern çağın başlarının insanı bu yapıların çoğuna gerek olmadığını düşünmüş ve zenginliğini daha cazip bir şekilde harcamak istemiştir. Bu durumda saraylar, kent evleri ve şöminesi, camlı pencereleri, duvarda halı veya tabloları, yeni matbaalarda basılmış kitapları, oymalı mobilyaları ve bakımlı bahçeleri olan kır evleri yaptırtmıştır. Elbiseleri daha süslü hale gelmiş ve boz zamanlarını muhteşem ve pahalı zevklerin peşinde geçirir olmuştur.

Bu arzuların karşılanabilmesi yüksek becerilere sahip zenaatkâr, sanatçı ve mimarlara talep yaratmıştır. Akdeniz kentlerinde bu cins meslek sahiplerinden oldukça vardır ve sayıları hızla artmaktadır. Kuzey ülkeleri bu kadar iyi donanımlı değillerdir —halı yapımı gibi bazı durumlar hariç—; fakat yeni lüksleri Güneyden ithal etmişler ve ipek, ince cam, simli kumaş ve lüks hayat için diğer gerekenleri kendileri imal etmeye yönelmişlerdir.

Reformasyon'un Ekonomik Etkileri. Reformasyon Avrupa'nın her tarafına derinlemesine girmemiştir. Doğrudan etkileri İskandinavya, Hollanda, Almanya'nın büyük bölümü, Fransa ve İsviçre'nin bir kısmı, Büyük Britanya ve İrlanda'nın kuzey kısmıyla sınırlıdır. Aşağı yukarı Avrupa nüfusunun dörtte birini barındıran bu bölgelerdeki dinsel alt üst oluş derin olmuştur. İlk olarak, mülkiyet ve gelirde büyük bir paylaşım deydana gelmiştir. İngiltere'de manastırlar ilga edilmiştir (1536 - 1539). Bunlara ait, bina, toprak ve menkuller krallığın eline geçmiş o da bunların bir kısmını vermiş veya satmış, geri kalanları da kral mülküne eklenmiştir. Fakat krallık kendine gelir sağlayabilmek için bunları da tedricen satmak zorunda kalmıştır. Sıradan kiliselerin mallarının çoğuyla birlikte dinsel loncaların malları ve zenaat loncalarının dinsel amaç için bulundurdukları mallar krallık veya kent yönetimlerince müsadere edilmiştir. Hesaplandığına göre, İngiliz milli servetinin üçte biri böylece el değiştirmiştir.

Birçok manastır toprak baronu sağlıklı bir mali durumda veya girişimci kafa yapısında değildir. Buraların yeni sahipleri mülkiyetlerine bir toprak spekülasyonu aracı olarak bakmışlardır. Bir kent kilisenin sofra takımlarını ve mücevherlerini, caddelerini taşla kapatabilmek üzere, satmış ve bazı manastır binaları işyeri haline dönüştürülmüştür. Fakat yeni toprak sahiplerinin çoğu işletmelerini sağlamlaştırmışlar ve geliştirmişler, maden yataklarını işletmişler ve rahiplerin rüyalarında

bile göremedikleri gelir artışları sağlamışlardır. Kuzey Almanya'da prensler kiliseden kopmuşlar ve onu mülksüzleştirmişlerdir ve İsveç'te Gustavus Vasa kilise topraklarına el koymuştur. Roma ile kopuş Papa'ya yapılan ödentilere de son verilmesine neden olmuştur.

İkinci olarak, Reformasyon her iki tarafta da hoşgörüsüzlüğü artırmış, baskıları doğurmuş, iç veya devletlerarası savaşlara yol açmış ve gayri iradi göçlere neden olmuştur. Büyük kopuşun ortaya çıkmasından önce İspanya temizlik harekâtını tamamlamış ve 1492'de Müslümanlarla Yahudileri sınır dışı etmiştir, Yahudiler daha sonra Portekiz'den de sürülmüşlerdir. Katolikler, durumları çekilmez hale gelince, Protestan ülkelerden kaçmışlar, fakat asıl büyük hareket Protestanların Fransa'dan kaçmaları olmuştur. Bunlar Fransa'dan Belçika'ya ve diğer katolik ülkelerden de İngiltere, İskoçya, Hollanda, Ren bölgesi, İsviçre'nin Protestan kantonları ve Hansa kentlerine sığınmışlardır. Başlangıçta bunlar içtenlikle bağırlara basılmışlardır. Bunun nedeni dinsel inançları olduğu kadar ev sahiplerinin malik olmadıkları endüstriyel becerilerdir de. Fakat bazen yeni ülkenin dini Protestanlıktan Katolikliğe, Lütercilikten Kalvinistliğe (veya tersi) geçişler yapmış ve bu durumda onlara tekrar göç etmek düşmüştür. En rahat ettikleri yerler İngiltere ve Hollanda olmuştur. Birinci ülkede endüstriye önemli katkılar yapmışlardır. Bu arada zenaatkâr, tüccar ve sarrafların Anvers'den Alçak Ülkelerin güneyine, İspanya ile sürdürülen uzun savaş döneminde (1566 - 1648) göç etmeleri, Hollanda'nın Avrupa'nın başta gelen ticari gücü haline gelmesine yardımcı olmuştur.

Fransa'da iç savaş Katolikliğin lehine sonuçlanmıştır, fakat çoğu zenaatkâr veya tüccar olan Protestanlar (Huguenots) da medeni, dinsel ve siyasal haklar sağlamışlardır (1598 tarihli Nantes fermanı ile), Ancak bu ferman 1685'de yürürlükten kaldırılınca Fransız Protestanlarının çoğu Britanya adalarına, Almanya, Hollanda ve kuzey Amedika'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Protestan ülkelerde yeni düzen bölünmeye eğilimli olmuştur; resmi bir kilise kurulabilir, fakat bunun örgütlenmesinden veya öğretisinden hoşlanmayan halk, yeni mezhepler halinde bölünmektedir. İngiltere'de bu «konformist - olmayanlar» veya «ayrılıkçılar» ekonomik ve siyasal haksızlıklardan çekmişlerdir. Bu arada Kıta'da resmi yoldan ayrılanlar için hayat çok daha zor olmuştur. Hoşgörü çok yavaş büyüyen bir çiçektir ve haksızlıklar insanları göçe zorlamaktadır.

Reformasyonun ekonomik tavrı, davranış kalıpları ve ekonomik hayatı yöneten kanunlar üzerindeki etkilerini ölçmek zordur. Protestanlar

Kilisenin otoritesini reddetmişler ve kişisel vicdanlarının kendilerinin rehberi olması hakkını talep etmişlerdir. Luther tefeciliği, aracılığı, bankerleri ve lüksü mahkûm etmiştir; bunları yaparken bir Orta Çağ duacısının veya borçlu köylüsünün kızgınlığına sahiptir, o kadar ki yöneticilerden bunların yasaklanmasını istemiştir. Calvin ise daha çok, «toplumsal teorisinin çıkış noktası olarak sermaye, kredi, büyük ölçekli işletme ve diğer kurumlardan hareket eden bir iş adamı» (Tavney) gibi konuşmuştur. Cenevre'de içinde yaşadığı kentsel ticari cemaat ona bunları ilham etmektedir. Onun gözünde potansiyel olarak kârlı bir işletmeye verilen borca karşılık ılımlı bir hadden faiz alınması haklıdır ve topraktan da rant toplanması doğaldır; fakat fakir köylü ve zenaatkârların ihtiyaçlarından ağır faizler almak «kötü ve pis» tir.

Genel olarak fiyatlar ve ticarete ilişkin alanlarında olduğu gibi, Calvin bu görüşünde Orta Çağ sonu yazarlarından veya 16. yüzyıl ahlâkçı Cizvit ekonomistlerinden pek fazla farklılaşmamaktadır. Protestan yönetimler genelde, maksimum faiz hadleri saptayarak, fakir borçlular için kamusal rehinciler açarak ve yiyecek fiyatlarını denetleyerek, bu düşünceler doğrultusunda davranmışlardır; fakat bu politikalarda Katolik çağdaşlarının benimsedikleri geleneksel yolun pek dışına çıkamamışlardır.

Fakat, Protestanlık Hrıstiyanlığı bir ekonomik ve toplumsal emirler bütünü haline çevirme işleminde, Katoliklikten daha gevşek olmuştur. Protestanlığın eğilimi daha çok kişisel karakter ve insana ağırlık verme yönündedir. İyi kişisel karakter ve davranışın esaslarını araştırmaya başlayınca, bunların Orta Çağ Kilisesinin en iyi günlerinde benimsediği yüksek ideallerin içinde bulmuştur. Protestan ahlâkçılar manastır kurallarında yanlış hiçbir şey bulamamışlar, aksine herşeyi mükemmel görmüşlerdir. Çünkü bu düzende sıkı çalışma, ibadet ve dünya nimetlerinden vazgeçme vardır. Yanlışlık ilk önce Kilisenin bu ilkelerden saparak, gevşeklik, tembellik ve lükse dalmasından; ikinci olarak da Kilise mensuplarının kendi tavırlarının Tanrı tarafından da kabul gördüğü düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Luther gibi Calvin de bu tavrı reddederek, en mütevazisinden olanları da dahil her faaliyetin bir anlamı olabileceği, bu ve öbür dünyada bir ödülü olacağı ve işlerin manastır kurallarında olduğu gibi sıkı bir disiplin içinde yapılması üstünde ısrarlı olmuştur. Herhangi bir işe çalışkanlık, dürüstlük ve dünya nimetlerinden uzaklık gibi niteliklerle girişen ve bunlara ibadet ve kiliseye sürekli gitmeyi de ekleyen herkes, rahipler kadar Tanrının zaferine katkıda bulunmuş olacaktır. Calvin'e

göre, bu gibi insanlar Tanrının ebedi selametine hak kazanmış küçük bir «seçilmişler» grubunun üyesidirler. Eğer emeği ona iyi bir gelir getirirse ve bu sayede elinde bir sermaye birikirse, yanlış yapmış olmamaktadır. Gerçekten günah olan lükstür —bu süslü elbiseler, mücevher, dans, oyun seyretme, laik eşyalar, sarhoş olma, çalışmayı hasta olmadan kesme biçiminde tezahür eder—. Seçilmiş kimse bu günahlardan doğal ve iradi olarak kaçınmalıdır; fakat halkın geri kalan kısmı yasalarla bu günahları işlemekten alıkonulmalı ve çalışma ile dinlenme saatleri sıkı bir şekilde düzenlenmelidir.

Kalvinist hayat ve çalışma görüşü ve püriten kavrayış, teşvik bekleyen bütün tüccar, zenaatkâr veya çiftçilere çok uygun düşmüştür. İşinde sıkı çalışmış olan fakat bunun hristiyanlıkla uyuşup uyuşmadığı konusunda kuşkulu olan laikler şimdi artık Tanrıya iyi bir şekilde hizmet ettiklerini öğrenmektedirler. Calvin onların faaliyetlerini kutsallaştırmış, sahip olabilecekleri aşağılık duygusunu uzaklaştırmış, iç disiplin yoluyla kendilerine güven duymalarını sağlamış ve manevi yaptırımlar getirmiştir.

Max Weber'in verdiği adla bu «Protestan Ahlâkı» kısmen Orta ve Batı Avrupa'da gelişmekte olan ticari unsurun ürünüdür. Bu oluşuma imanlı, ciddi düşünceli kentlilerin Hristiyan davranış kalıplarına getirdikleri bir revizyon olarak bakılabilir, çünkü eski kurallar bir feodal - Kilise kırsal egemenliğine dayalı kurallardır. Ticari sınıfın güç kazanmasıyla Hristiyanlık ile ticareti uyumlu hale getirebilmek için böylesine bir revizyon belki de kaçınılmaz nitelikteydi.

Protestan ahlâkının, protestan ülkelerde ekonomik girişim ruhuna ne kadar bir ayırıcı nitelik verdiği ölçülemez bir sorundur. IX. Bölümde gördüğümüz üzere Orta Çağda kapitalist örgüt, teknik ve ruh iyice ortaya çıkmış ve 1500'lerden önce iyice yüksek bir düzeye ulaşmıştı. Bu ruhun «geç tarihlerde ortaya çıkan püritanizmde, enerjileri artıran ve güçlendiren bir vurgu bulduğu» (Tavney) belki de doğrudur. Fakat yegâne vurgu püritanizm değildir. Onun kadar güçlü bir başkası 16. yüzyıldan itibaren —ve 17. yüzyılda da— Avrupalıların önüne çıkan geniş yeni fırsatlardır. Eğer bunlar ıskalansaydı, eğer gerekli sermaye birikimi yapılmamış olsaydı ve başarılar elde edilmeseydi, hangi meslekten olursa olsunlar insanlar büyük ticaret yapamazlar, sıkı çalışamazlar ve tasarruf edemezlerdi. Denizaşırı fırsatlar, nisbeten fakir, kıt nüfuslu fakat coğrafi olarak iyi bir konuma sahip Britanya adaları, Kuzey Fransa ve Hollanda için çok büyük olmuştur. Reforma uğramış

ahlâktan daha fazla bu yeni şans, sınırsız çabayı teşvik etmiş ve oyunun kurallarının belirmesine yol açmıştır.

Reformasyonun hükûmetlerin ekonomik ve toplumsal siyasetleri üzerindeki etkisi küçük olmuştur. Manastır ve loncaların hayır faaliyetleri sona erdikten itibaren kentlerin ve devletlerin yetimlere, dullara, işsizlere, hastalara, yaşlılara, malûllere daha fazla dikkat sarfetmeye başladıkları doğrudur. «Fakirleri ferahlatmak» artık lâikler tarafından yönetilen ve vergilerle desteklenen bir kamusal zorunluk haline gelmiştir. Ancak Katolik ülkeler de fakirlik sorununu sadece Kilisenin altından kalkamayacağı kadar büyük bir sorun olarak görmeye başlamışlardır. Ekonomik işletmelerin denetimine ilişkin olarak, ileride göreceğimiz üzere, bol düzenleme vardır, fakat bunların arkasındaki güdü Katolik Fransa'da, Protestan İngiltere'de olduğu kadar, dünyevidir. Genel olarak dinin siyaset ve siyasal ekonomi üzerindeki etkileri bütün ülkelerde zayıflamaktadır.

Ulusal Devletlerin Belirmesi. Geniş alanlar üzerine otoritelerini yayabilen hükümdarlarca yönetilen ulusal devletlerin ortaya çıkışı, Modern Çağın başlangıcının herhalde en önemli siyasal gelişmesidir. Bir yandan, Orta Çağın evrenselciliği Batı Hristiyanlığı Reformasyon hareketiyle çatlatılınca güç kaybetmiş ve kutsal Roma - Germen imparatorluğu yüzlerce devletçik üzerindeki denetimini kaybetmeye başlamıştır. Diğer yandan, Orta Çağın yerel partikülarizmi feodal baronların ve kentlerin ellerinde olan iktidarı kendinde toplamak için sarfettiği inatçı ve zorlayıcı gayretle geriletilmiştir. Bu olgu İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ve daha sonra İsveç'te daha belirgindir. Bazı devletler yabancı bir hükümdardan koparak varlık kazanmışlardır. Örneğin yedi Hollanda eyaletinin birleşik bağımsızlıklarını İspanya'dan veya Gustavus Vasa'nın İsveç'i Danimarka'dan kopartmasında olduğu gibi. Bazen Rusya ve Avusturya'da olduğu gibi, savaş kralların topraklarının genişlemesine yol açmıştır. Bazen de aynı şey evlilik yoluyla kansız bir şekilde sağlanmıştır. Soy zinciri tabloları bir ülkenin kralının bir başka ülkenin bir sonraki kralı olacağını ortaya koyabilir; ve İngiltere ile İskoçya arasında 1707'de tam ve sürekli bir birlik kurulmuştur. Yalnızca İtalya ve Almanya bu sürecin dışında kalmışlar ve birçok siyasal birime bölünmüş olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Diğer heryerde Avrupa ulusal ve merkezi hükûmetlerin denetimine geçmiştir. Bunların hepsinde bir ulusal yasa koyucu, bir memurlar grubu, yerel adalet dağıtıcılarını bastırabilecek mahkemeler, profesyonel askerlerden oluşan bir ordu ve kocaman ağızlı bir hazine bulunmaktadır.

Ulusal devlet genelde ouokratiktir. Hükümdar «uyruklarının» hizmetinde olmak yerine, onların mutlak efendisi olmuş veya olduğuna inanmıştır. Davranışı iyiliksever olmalıdır, amacı ise onların yükselmesi veya refahlarının korunması olmaktadır. Fakat bir siyasal girişimci olarak, onun kendine ait amaçları, arzuları, değerler sistemi ve yöntemleri veya Sombart'ın terimleriyle, kendi örgütlenmesi, tekniği, ruhu vardır ve ekonomi bütün bunlara hem katkıda bulunmalı, hem de tabi olmalıdır. Talepleri büyük sarayları, lüks saray hayatını daha fazla toprağı, Protestanlık veya Katolikliğe karşı kutsal bir savaşı, bir başka hükümdara karşı üstünlük kazanmak veya rekabet sertleştiğinde çorbadan daha fazla içebilmek gibi şeyleri de kapsamına alabilir.

Bu gibi taleplerin tatmini için maliyetini fazla düşünmeksizin fazla miktarda servet sarfetmek gerekmektedir. XI. Louis diğer birçok kral gibi «ekonomik bir çıkar uğruna asla siyasal bir avantajdan vazgeçmemiştir» (Strayer). İspanya kralı II. Philippe Amerika'daki İmparatorluğundan akan servetleri kutsal bir savaşta eritmeye her zaman hazır olmuştur. XIV. Louis Huguenot'ları yok ederken halkının en becerikli ve çalışkan kesrini ortadan kaldıracağı gerçeğine rağmen, bu tavrından vazgeçmemiştir. Toprak aristokrasisi eğer halâ etki edebiliyorsa, onların kendi değer standartları gereği, kralın yapmak istediklerini tasvip etmektedirler. Kilise birkaç itirazda bulunmuş veya hiç itiraz etmemiştir. Üstelik Cardinal de Richelieu gibi bazı yüksek dereceli Kilise mensupları kral efendilerinin siyasal emellerine hizmet etmişlerdir. Burjuvaziye danışılmaktadır ama toplumun alt bir kesimi olarak kabul edilmektedir ve talepleri devletin çıkarlarıyla kesiştiğinde hesaba katılmaktadır.

Sadece Hollanda'da ve daha sonra İngiltere'de ticari orta sınıf devlet yönetimini etkileyebilecek kadar güçlü olabilmiştir. Hollanda'nın bağımsızlığı toprak aristokrasisi, tüccarlar ve gemicilerin ortak gayretleriyle kazanılınca, son iki grup artık bir daha toplumsal olarak birinciden daha alt düzeye getirilememiştir. 18. yüzyılın sonlarında bir Fransız durumu şöyle tasvir etmektedir: «Başka hiçbir ülkede ticaret mesleği Hollanda'da olduğu kadar değerli sayılmamaktadır. Burada tüccarlık şerefli bir iş sayılmakta ve tüccara Cumhuriyetin temel direklerinden biri olan bir sınıfın üyesi olarak bakılmaktadır. Devlet içindeki şerefli ve yüksek görevlerin yolu ona açıktır. Soylu ailelerle evlilik bağları kurabilir ve devlet görevlerinde çok yüksek olan bu ailelerin içine girmekle birlikte, çocuğunu tüccarlık kariyerine uygun olarak eğitebilir». Tacın iktidarının artan bir şekilde, hem toprak sahiplerinin, hem de tüc-

car sınıfının arzularını yansıtan bir parlamentoya bağımlı hale geldiği İngiltere'de «onlar da ticarete karşı Hollanda'dakinin aynı tavra sahiptirler; fakat, Fransa, İspanya, Portekiz ve Almanya'da bu mesleğe karşı barbarca bir önyargı sürüp gitmekte, bu da devletin bu mesleği icra edenlere sağladığı teşviklerin iyi etkilerini tahrip etmektedir».

Diğer yerlerde de olduğu gibi, Hollanda ve Britanya'da bile, halk kitlesinin siyasal etkisi ya çok azdır, ya da hiç yoktur. Bu halk mutlak bir kral tarafından, varolan düzeni bozacak yeniliklere karşı korunmaktadır —bir makinenin üretime başlaması, gıda ihracı, ortak toprakların çitlenmesi, kircıların kovulması veya kiralarda ciddi bir yükselme gibi durumlara karşı—. Fakirlik, açlık veya işsizlik sorunları iltihaplanırsa, şiddete yol açılmaması için birşeyler yapılması gerekmektedir. Ancak, genellikle kitlelerin kendilerini ayaklanmadan başka ifade edebilme olanakları yoktur, üstelik bu da nadiren etkisi olan bir yoldur.

Devlet ve Ekonomi. İzleyen bölümlerde devletin kanunlar, kararnameler veya yönetsel uygulamalarla ekonomi'*ye* ve ekonomi *için* bazı şeyler yapmaya çalıştığını göreceğiz. Bu çabalar iki veya üç yüzyıllık bir süreye yayılmışlarsa da, birlikte ele alındıklarında devletin müdahale ve denetimini gösterir ki buna *étatisme* (güzel bir Fransızca kelime) ve ya *statism* (kötü bir İngilizce çeviri): devletçilik adı verilebilir. Çok nadir bazı olayların dışında ekonomiye ilişkin herşey dikkat çekmektedir. Bu dikkatin amaçları büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Bazen ulusu, siyasal olduğu kadar ekonomik olarak da birleştirmek amaçlanmaktadır. Ve bunu sağlamak için standard ölçü ve tartı birimleri ihdas edilmekte, ülkenin bütünü için tek bir nakit sistemi getirilmekte, iç gümrük ve geçiş resimleri kaldırılarak malların bir bölgeden diğerine geçişinin engelleri silinmekte, yollar ulusal bir plan içinde düzenlenmekte veya nehirler kanallarla birbirlerine bağlanmakta ve yerel lonca ve kent yönetimleri tarafından geliştirilmiş olan çeşitli ticari ve endüstriyel düzenlemeler birleştirilerek tek hale getirilmektedir.

Diğer başka zamanlarda devlet, savaş veya depresyon nedeniyle ekonomiyi içine düştüğü kaos ve iflastan kurtarmaya çabalamaktadır; bu maç doğrultusunda tarım canlandırılmakta, terkedilmiş çiftlikleri ihya etmekte, endüstri ve ticareti teşvik etmekte, kolonyal yayılma yollarını aramakta ve nakit sisteminit edavi etmekte veya vergi sistemini islah etmektedir. Bu maddelerin çoğu *étatisme*'i gündeme getirmektedir. Çünkü, kötü günleri geçirmek, savaş sonrasını atlatmak veya boş hazineyi doldurmak, devlet müdahalelerine yol açmaktadır.

Birçok siyaset, ekonomik araçları devletin uluslararası aile kavgalarındaki gücünü arttırmak ve diplomasi ile savaş arasında gidip gelen ilişkilerdeki konumunu güçlendirmek üzere kullanmışlardır. Bir hükümdar elindekini korumak, başkasının sahip olduğunu almak isterse ne yapar, bir dahaki savaşta istediğini elde etmeye ve ondan sonraki savaşa da hazırlanmaya başlar, ama böyle yapabilmesi için ülkesinin ekonomisinin yeteri kadar çeşitlenmiş ve gelişmiş olması gerekir ki, böyle bir siyasetin ihtiyaç duyduklarını arzedebilsin —özellikle mühimmat, gemiler, denizciler, askerler ve para—. Bunlardan emin olabilmek için, gelişmiş bütün endüstrileri korumak, eksik noktalarını tamamlayacak yenilikleri getirtmek, bir ticaret filosu oluşturmak ve dış ticareti tüccarlarını aldıklarından daha fazlasını satacak şekilde geliştirmek zorundadır; böylece ihraç fazlasının karşılığı olarak ülkeye doğru bir değerli maden akımı olacaktır. Eğer bu cins siyasetler potansiyel düşmanların ekonomisini zayıflatırsa, «hazırlık» programı iki katlı bir etkinliğe sahip olur.

Bu durumda hükûmetler halklarının endüstri, ticaret ve gemiciliğiyle çok yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Adam Smith 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan siyasetleri incelediğinde, bu çabaları ifade etmek üzere *merkantil sistem* terimini kullanmıştır; Smith'e göre bu sistem «büyük bir ülkeyi toprak işlemek ve toprak geliştirmekten çok ticaret ve imalatla; kır endüstrilerinden çok kent endüstrileriyle zenginleştirme çabalarına» dayalıdır. Bu terim veya türemiş hali *merkantilizm,* modern çağın başlangıcındaki devletin bir ekonomik kaynaklar haznesi yaratma, çeşitli faaliyet dallarını teşvik, diğer ülkelerin endüstri, ticaret veya gemilerine bağımlılığın azaltılması, milli gelirin artırılması ve buna bağlı olarak, güçlü bir devlete yakışır bir mali sistem kurulması çabalarını ifade etmek üzere kullanılan ve ekonomi literatüründe kök salmış bir terim haline gelmiştir.

Bu gücün ne kadar gerekli olduğunu anlayabilmemiz için, 16. yüzyıl süresince Avrupa'nın bir yerlerinde hemen her yıl bir savaş olduğunu hatırlamamız yeterlidir; diğer yandan bir sonraki yüzyılda yalnızca yedi takvim yılı süresi kadar barış döneminin yer aldığını ve İngiltere'nin 1650 ile 1815 arasındaki 165 yıl boyunca yalnızca Fransa ile 84 yıl savaş halinde bulunduğunu hatırlarsak, bu gereklilik daha da belirginleşir. Çatışmaların boyut ve yoğunluğu büyük farklılıklar göstermiştir ve bunların hiçbiri 20. yüzyılın iki büyük savaşıyla kıyaslanamaz. 1650'lerden sonra savaş nedenleri arasında, dinsel nedenler önceliklerini kaybetmeye başlamışlardır; fakat kişisel veya hanedan ihtirasları daha

büyük pay almaya başlamışlardır. Fransa'nın büyümesi, komşularının üzerine sürekli bir gölge olarak düşmeye başlamış ve ekonomik mahreçler çok sayıda çatışmaya yol açmıştır. Hollanda, gemiciliğini ve ticaretini tehikede gördüğü her durumda savaşa hazırdır. Ve Fransız bakan Colbert Hollanda'yla bir savaşı, onu iflas ettirme umuduyla, hep arzu etmiştir. Yeni Dünya'daki gelişmeler yeni sürtüşme konuları çıkartmış, özellikle Fransız, İngiliz ve Hollandalılar da İspanyol ve Portekizlilere, kendilerine bir imparatorluk inşa etmek faaliyetinde ortak olunca, sürtüşmeler çoğalmıştır; ama eğer Avrupa içi bir çatışma ile beslenmiyorsa, sırf kolonyal nedenlerden ötürü savaş çıkmamaktadır. Bu arada söylenmesi gerekli olan nokta ekonomik faktörlerin harekete geçiricisi olarak ancak küçük bir role sahip olduklarıdır; ekonomik kârlar galip tarafından talep edilenler arasında yer almaktadır.

Savaş maliyetlerinin yükü 16. yüzyıl süresince fiyatların artması, kara savaş teknik ve yöntemlerinin gelişmeleri ve çatışanların sıklıkla donanma da kullanmaları nedenleriyle, artmıştır. Genelde askerler silahları, yiyecekleri ve maaşları devlet tarafından sağlanan paralı askerlerdir. Barut, top ve mermi pahalıdır ve 1700'lerin dönümüne yaklaşıldıkça orduların boyutları büyümektedir. Ateşli silahlarla saldırının sağladığı avantaj, örneğin Fransa'nın Alpler veya Kuzey Denizi kıyılarında inşa ettiği türden kalelerin yükselmelerine yol açmıştır. Denizci uluslar donanma kurmaya başlamışlar, ve 1780'lerden itibaren İngiliz donanmasındaki gemilerden 300 kadarı yüzer top taşır hale gelmiştir.

Devlet Gelirleri. Artan askeri ve sivil harcamalarını karşılayabilmek için 16. yüzyılın ulusal devletleri, halâ feodal devletin gelir sistemine geniş ölçüde bağlı kalmışlardır. Orta Çağ toplumu kentleri ve ticareti kırsal ekonomi içine katmış olduğundan, hükümdarlar topraktan ve feodal ödentilerden sağladıkları gelirleri kentlileri, ticareti ve kişisel mülkiyeti vergilendirerek tamamlamak istemişlerdir. Şimdi eski gelir kaynaklarından daha fazla para elde etmek ve yeni kaynaklar bulmak gerekmektedir. Satışlara, ihracata ve artan bir şekilde ithalata vergiler konulmuştur. Ünvanlar satılmakta ve zengin olan kimseler bunları almaya zorlanmaktadırlar. Bazı endüstri veya ticaret dallarının tekelleri iyi bir fiyat karşılığında satılmaktadırlar. Yüzeydeki amacı ekonomik ahlâkı yükseltmek olan düzenlemeler, zenaatkâr veya tüccarı «endüstriye doğru yolda rehberlik etmek gibi az veya çok gerçek veya sahte bir bahaneyle» (Hecksher) vergilemek üzere sıkı bir denetim haline dönüşmektedirler. İç ticareti iç gümrüklerden ve geçiş resimlerinden kurtarmaça baları başarılı olamamıştır, çünkü devlet henüz bu ödentilerden

vazgeçecek durumda değildir. Krallık mülkleri daha fazla gelir elde edebilmek için zorlanmakta ve bazen de satılmaktadır. Kıta'da tuz ve maden yataklarına kralın sahip olduğu ilkesi büyük bir güçle savunulmaktadır. İsveç'te Gustavus Vasa işlenmeyen toprakların tamamını sahiplenememiştir ama, kâr sağlamak amacıyla çok çeşitli alanlardaki ticari girişimlere katılmıştır. Madeni paralar değer kaybetmiş ve 1700'lerden itibaren hükûmetler kâğıt para basmaya başlamışlardır.

Ancak, para artırıcı siyasetlerin hiçbiri, lüksün ve savaşların birleşik maliyetini karşılayamamıştır. Borçlar savaş yıllarında ertelenmiş ama bazen barış zamanında da gelir sağlamak üzere aynı kadere maruz kalmıştır. Krallar adamlarını büyük kredi piyasalarına borç para bulmak üzere yollamaktadırlar, ancak borçları o kadar büyümektedir ki, bunların kısmen veya tamamen ödenemez hale gelmeleri kaçınılmazdır. İspanya 1554 ile 1647 arasında altı kere borçlarını ödeyemez duruma düşmüş ve böylece Fugger'lerin iflas etmelerine yol açmıştır. Fransa kralı II. Henri 1550'de borçlarından kaçmış ve kısa vadeli borçlarını sürekli *rentes* (kiralar) haline çevirmiştir. 30 Yıl Savaşları Alman prenslerinin borçlarını inkâr ve alacaklılarını tanımazdan gelmelerine yol açmıştır. 1580'den gelirlerinin üçte biri civarındaki kısmını faiz ödemelerine ayırmaya başlayan Papalar sıklıkla alacaklılarını faiz hadlerini veya ana para miktrını düşürmeye zorlamışlardır. Eski alacaklılar iflas edince yerine yenileri çıkmakta ve bunlar yüksek faiz hadleri veya bir ticaret tekeli veya bir banka açma hakkı ile tahrik olarak bu riskli işe girmektedirler. Eğer gönüllü krediler gelmezse zorunlu borçlanmaya gidilmektedir: Colbert Fransız bankalarındaki mevduata el koymuştur; 1640'da I. Charles özel kişilerin para bastırmak üzere darphaneye yolladıkları değerli madenlere el koymuş ve ancak bunların sahipleri kendine borç vermeye razı olunca bunları iade etmiştir. 1672'de oğlu II. Charles Londra altın mücevhercileri bankasına olan borcunu ödeyemez hale gelmiştir. Alacaklılarına çok sert davranan Fransız bankalarına nazaran İngilizler kreditörleriyle daha iyi ilişkiler içindedirler. Colbert başbakan olarak kariyerine faiz ve ana paranın sert bir şekilde düşürülmesi işiyle başlamıştır (1661 ve 1664'de) ve böylece hazineyi yıllık yükümlülüğünün üçte ikisinden kurtarmıştır.

18. yüzyıl süresince savaşlar daha pahalı hale gelmiş, borçlar daha hızlı yığılmış, fakat maksatlı iflaslar yoluyla borçlarla oynama daha zor yapılabilir hale gelmiştir. 1688'den sonra İngiltere'de Parlamentonun artan iktidarı, tahtın mali serbestliğini kısıtlamış, borcu krallık borcundan ulusal borca çevirmiş ve vergi sistemini ıslah etmiştir. Ba-

rış dönemlerinde borcu azaltma yönünde belli çabalar vardır, fakat 1700 ile 1783 arasındaki savaşların borca ilave ettikleri düşünülünce, azalma devede kulak kalmaktadır. Bu çatışmalar borç miktarını 16 milyon £'den 240 milyon £'e çıkartmışlardır. Fransa'da da borç aynı oranlarda artmıştır, yani beş kat —1715'den itibaren başlayan İspanya veraset savaşları nedeniyle—. Sonuç olarak faiz yükü çok fazla büyümüş ve Fransız devrimini çabuklaştıran faktörlerden biri olmuştur.

Ekonomi ve Devlet. Yukarıda resmedilen manzara, devletin kendi siyasal amaçlarına yönelik olarak ekonomik araçları nasıl kullandığını göstermektedir. Ancak bunun bir başka yanı daha vardır ve burada bireyle, gruplar, bölgeler ve sınıfları görmekteyiz ki, bunlar da siyaseti kârlı ekonomik amaçlara ulaşmak için kullanmaktadırlar. Merkantilist siyaset ve düşünceyi oluşturacak olan maddelerden bazılarının kökeni hükümdarlara, bakanlara veya «hükûmet mensuplarına aittir; bunlar sıkı bir sınıf önyargısıyla kendi otoritelerini yüceltmeye eğilimlidirler ve bu otoriteye maruz kalan onda dokuz hakkında tam bir cehalet içindedirler» (Tawney). Fakat merkantilizmin birçok maddesi aşağıdan kaynaklanmakta, devlete bazı ilgili kişi veya gruplarca taşınmakta ve böylece yukarıdan empoze edilmektedirler. Hollanda ve İngiltere'de siyasetler giderek daha fazla miktarda tüccar sınıfının veya bunun içindeki kesir veya bireylerin taleplerini yansıtır hale gelmiştir; fakat İspanya ve Fransa'da ve diğer yerlerde ekonomik çıkarlar devlet eylemini bazen tahrik etmekte ve yönlendirmektedirler.

Tüccarlar, gemi sahipleri, imalatçılar veya toprak sahipleri ikna sanatında beceri sahibidirler. Bunlar vatanperverlik, dinsel veya toplumsal ideal veya taleplere çağrıda bulunmaktadırlar. Bunlar önerilerinin ulusal refah veya kralın gelirinin artmasına yönelik olduğunu söylemektedirler; Yabancılara karşı artan antipatiyi istismar etmektedirler, saray veya parlamentoda lobicilik yapmakta, panfleler yayınlamakta, karar suretleri dolaştırmakta, toplantı düzenlemekte, saraylılara rüşvet vermekte, krala hediye göndermekte ve kârları onunla paylaşmayı önermektedirler. Kralın gücü büyük olduğu sürece parasal teşvikler veya krallık çıkarlarına çağrı daha fazla kullanılmamıştır; fakat parlamentoların güçlü hale geldikleri yerlerde lobicilik, rüşvet, yazı yoluyla baskı ve bir siyasal partinin desteklenmesi arzulanan amaçlara ulaşmanın daha popüler yolları haline gelmişlerdir.

Ancak, sürdürülen amaç ve yöntem genelde vatanda ve dışarıda rakiplerin sırtından teşvik, ayrıcalık, koruma veya tekel sağlama veya

bir tüketici kitlesine egemen olabilmekti. Unwin'in söylediğine göre, 17. yüzyılın yaratıcı dehasının onda dokuzu doğa güçlerinden yararlanmaya değil de «devlet iktidarını ve cemaatin zenginliğini bireysel çıkarlar yönünde kullanma arayışına» tahsis edilmişti. Adam Smith de ulaştığı sonuçta aynı derece ısırgandır «aşağılık tüccarların adi sanatları böylece büyük bir imparatorluğu yöneten siyasal ilkeler arasına yükselmiştir». Gene aynı Smith, çeşitli çıkarlara getirilen kısıtlamaların kolonyal ticaret nedeniyle ortaya çıktığını söylemekte ve bunların «hükûmeti dükkâncıların etkisinde olan bir devlet için çok iyi olduğu»nu belirtmektedir.

Ancak, herhangi bir kimse veya çıkar grubunun devletin gelir yaratılmasına yardımını kabul etmeyebileceği çok kuşkuludur.

İmparatorluk Devletleri. Avrupa'nın Batı kısmındaki devletler imparatorluk kurucuları haline gelmişlerdir. Önemli siyasal ve dinsel ele alışların dışında, koloniler Avrupa mallarına satış olanağı, ana ülkenin sahip olmadığı malzeme, sermaye yatırımı, ticaret ve gemicilik yoluyla kâr etme ve ana ülkede fazla nüfusun yerleşmesi olanaklarını sağlamaktadır. Bu gelişmeleri teşvik etmek ve bunların ülkeye celbedebilmek devlet adamlarının yeni görevleri olmuştur.

Ancak, kolonyol fırsatlar veya imparatorluk siyasetlerinin önemini abartmamalıyız. Okyanus ve Kıta yollarının keşfi, eskilerine yeni işletme olanakları eklemiştir ama sermaye hacmi, emek miktarı, gemi ve mal miktarı (İspanyol Amerikası gümüş ve altını ayrık) Avrupa ekonomisinin bütününe nazaran küçük bir kesir oluşturmaktadır. Afrika, Doğu ve Yeni Dünya ile yapılan ticaret toplamının sınırı vardır ve bunlar yatırımcılar, tüccarlar, göçmenler için sınırsız olanaklar sunmamaktadırlar. Ekonomik faaliyet ezici bir şekilde Avrupa içidir; 18. yüzyılda bölgelerarası ticaret halâ Avrupa ürünlerine çok ağırlıklı bir şekilde yaslanmaktadır. Orta Çağın iki veya üç yüksek dereceden kapitalist endüstrisi gibi, yeni denizaşırı ekonomik faaliyet Batının ekmeğine biraz yağ sürmüştür, fakat bunun etkisi Avrupa'nın tümüne yayılmamıştır.

XII

AVRUPA'DA VE ÖTESİNDE EKONOMİK GENİŞLEME, 1450 - 1600

Orta Çağ birçok noktada ekonomik duraklama ile sona ermiştir. Nüfus azalmış, üretim ve ticaret hacmi önceki yüzyıllarda olduğu gibi büyümeye devam edememiş ve işletmelerin önüne yeni kanallar çıkmamıştır. Daha sonra, 1450'lerden itibaren eğriler bu ülkede veya bir faaliyet dalında —bir diğerinden sonra— yükselmeye başlamış, ama bu durum şiddetli dalgalanmalar ve kesiklerle birlikte sürmüştür. Genel trend 1550'lere kadar bu yönde sürmüştür; 1500'lerden itibaren deniz keşiflerinin etkilerinin tedricen görülmeye başlamasının rolüyle birlikte, 1550'lerde ilerleme dinsel savaşlar, Orta Avrupa madenciliğinin gerilemesi, Türk fetihlerinin Balkanlar ve Macaristan'da yayılması ve kral borçlarının ödenemez hale gelmesi nedenleriyle, ani bir şekilde kesilmiştir. Yüzyılın geri kalan süresi birçok açıdan karışıklık ve depresyon içindedir ve Almanya'da kesin bir refah gerilemesi ile İspanya'ya karşı isyan eden Alçak Ülkelerin ticaret ve endüstrisinde ciddi zararlar gözlenmektedir. 1600'lerde bulutlar dağılınca herşey oldukça açık hale gelmiştir: Yeni Dünya zenginliklerinin bir kısmını gözler önüne sermiştir; İspanya ve Portekiz kurdukları denizaşırı İmparatorluklar nedeniyle önemli hale gelmişlerdir, fakat bunlar Avrupa ticaretine katılacak donanıma sahip değillerdir; İtalyan kentleri Akdeniz ticareti için iyi konumlanmışlardır ama Okyanus ticareti için konumları kötüdür; Hollanda, İngiltere ve Fransa Avrupa ve Okyanusaşırı ticareti birleştirme konusunda elverişli bir konuma sahiptirler; ve Hollandalılar dünyanın başlıca taşıyıcısı ve simsarı olma konusunda işe çok iyi başlamışlardır. Bu bölümde Avrupa'nın ekonomik canlanması ve Avrupa'nın denizaşırı yayılmasının ilk aşamaları incelenecektir.

1450'lerden Sonra Ekonomik Toparlanma. Ekonomik trendlerdeki değişmeden sorumlu faktörleri keşfetmek nadiren kolaydır ve bu durum 15. yüzyılın ikinci yarısının dönemeci için de geçerlidir. Deniz keşifleri durumu açıklamaz, çünkü bunlar büyük sırlarını yüzyılın son yılların-

dan önce açığa çıkartmamışlardır ve etkileri büyük ölçekli olmayacak kadar yavaş olmuştur. İtici güç muhtemelen Avrupa'nın içindeki icatlar ve iyileştirmelerden gelmektedir. Maden üretimindeki büyük ilerleme aşağı yukarı 1450'lerde özellikle bazı Alman prenslikleri, Bohemya ve Macaristan'da yolu tutmuş bulunmaktadır. Birlikte bulundukları zaman gümüşle bakırı biribirinden ayıracak yeni bir yöntem, o zamana kadar kullanılamaz olan yatakların işlenmelerini sağlamıştır. Su tekerlekleri geniş bir kullanım alanı bulmuş, madenden su çeken pompaların çalıştırılmasında kullanılmış, bunlarla madenlere ve maden eriten fırınlara hava verilmiş, ağır çekiçler çalıştırılmıştır —bu çekiçler maden yataklarını açmada veya cevheri istenilen boyutlara getirmede kullanılmaktadır—.

Bu araçlarla teçhiz olan madenciler yeni bulunan yataklarda çalışmaya başlamışlar ve terkedilen eskilerini de canlandırmışlardır. 1450 ile 1530 arasında gümüş üretimi beş kat artmıştır. Yeni üretim yöntemler bakır üretimini ve buna bağlı olarak bronz üretimini artırmıştır. Bronz da top üretiminde kullanılmaktadır. Çinko üretimi ise büyük boyutlara ulaşmış ve bakır - çinko alaşımı üretimi ateşli silah talebine cevap verecek düzeye gelmiştir. Yeni eritme fırınları daha çok ve daha iyi kalitede demir üretmeye başlamışlardır.

Aynı dönem kumaş yapımında hem eski, hem de yeni mamullerde bir artışa tanık olmuştur. Yeni cins kumaşlar ağırlık, kalite ve keten, yünlü, halı, hadife, ve ipekli çeşitleri bakımından daha zengindirler. İngiltere'de eski kentler tarafından kaybedilen alan kırsal ve köysel üretim tarafından kazanılmıştır. 15. yüzyılın önemli bölümünde duraklayan ihracat, 1500'lerde 14. yüzyılda ulaştığı en yüksek noktaya erişmiş ve izleyen 50 yıl süresince Londra'dan gemilere yüklenen kumaş miktarı hemen hemen üç katına çıkmıştır. Alçak Ülkeler'de de benzeri bir genişleme Ren havzasının her iki kıyısında da gözlenmiştir. Yeni üretim alanları öne geçmiştir, Dunkerque civarındaki Hendschoote küçük bir köyden kente dönüşmüştür ve 1500'de burada 12.000 işçi yılda 100.000 parça iyi cins yünlü kumaş üretmektedir. Başka merkezler, zenginlerin evlerini süsleyen tasvirli halı üretimlerini artırmışlardır. Güney Almanya'da *fustian* (keten pamuk karışımlı bir kumaş) üretimi büyük bir endüstri haline gelmiştir. Doğudan pamuk ithal eden ve ketenle pamuğun bu karışımının üretim ve satışını yöneten Fugger'ler ve diğerleri servetler edinmişler ve madencilikten sağladıkları servetin temeli üzerine ilk katı çıkmışlardır.

15. yüzyıl ilerlemeleri arasına birçok madde daha katılabilir. 1495'de ilk kez ağır topların ve küçük ateşli silahların kullanımı silah endüstrisi ile barut üretiminde ilk gelişmeleri meydana getirmiştir. 1450'lerden itibaren kullanılmaya başlayan matbaa çabucak yayılmıştır; 1500'de Nuremberg'li bir matbaacının iki baskı takımı ve 100 çalışanı bulunmaktaydı ve yılda 10.000'den fazla kitap bastığı tahmin edilmekteydi. 1433'de Otuz Yıl Savaşlarının sona ermesi, Fransa'nın enerjisini iç toparlanmaya ve özellikle de Doğu Akdeniz'de olmak üzere dış ticarete yöneltmesine olanak sağlamıştır. 1485'te İki Gül Savaşının sona ermesi İngiltere'ye barış getirmiş ve artık yegâne egemen olan kral, tüccarlarına dışta destek sağlayacak ve içeride de düzeni ihya edecek kadar güçlü olabilmiştir.

Anvers. Nihayet, 15. yüzyılın sonları Anvers'in Avrupa'nın ticari başkenti olma noktasına yükselişine de tanık olmuştur. Bu kent daha 14. yüzyılda bile, Scheldt nehri ağzındaki konumuyla, Bruges'ün kuzey ticaretinin merkezi olmasına meydan okumaktaydı. Anvers'dan Scheldt vadisinin endüstriyel alanlarına, Hollanda kentlerine ve Aşağı Ren bölgesine, denizden ve nehirden kolaylıkla ulaşılabilmektedir. Aynı şekilde Kolonya'ya giden iyi bir kara yolu bulunmakta ve nehir, araba ve at taşımacılığının buluşma noktası olan buradan Alp geçitleri yoluyla İtalya'ya ulaşılmaktadır. Bu, Kuzey denizinden Akdeniz'e ulaşan yol, 1500'lerden o kadar iyi örgütlenmiştir ki, bir postacı burayı iki haftada kat'edebilmekte ve bir malın taşınması ise iki aydan fazla sürmemektedir. Mallar bu yolda, denizde olduğu kadar hızlı ve emniyetli bir şekilde ilerlemektedirler ve üstelik taşıma maliyetleri gemilerinkinden daha yüksek değildir.

Anvers kentinin kendi siyaseti ile siyasal olarak bağlı olduğu baronlarınki, konumu kadar uyumlu ve kârlı olmuştur. Anvers kenti para piyasasını barındırmak üzere ikinci *bourse* (borsa)'unu kurduğunda (1531) girişine şu sözleri yazmıştır: «Her ulustan ve dilden tüccarların kullanımı için». Yabancı tüccarlara liberal ticari kolaylıklar sağlayarak celbetmek, Anvers'in uzun süren siyaseti olmuştur. Bunun sonucu olarak Hansa'lılar buraya erkenden gelmişlerdir. İngilizler kumaşlarını buraya getirmişler ve Hansa'lılar bunları Bruges hariç bütün Kuzey limanlarına taşımışlardır. İtalyanlar gibi, Güney Almanlar, Portekizliler, İspanyollar, Fransızlar, İskandinavlar ve Hollandalılar da buraya doğru hareket etmişlerdir. Her yıl kurulan dört fuarda veya özel satışlarda, civar ülkelerin kumaşları, İtalya'ya gönderilmek üzere gemilere yüklenmekte, ya İtalya'da satılmakta ya da Doğu Akdeniz'e yeniden ihraç

edilmektedirler. Bunun karşılığında baharat, ipek, inci, Doğu veya İtalyan mamulleri, meyva, maden ve diğer ürünler Kuzeye götürülmektedir. Kambiyo senetleri, kraliyet borçları ve sigorta üzerindeki ticaret büyümektedir. Kitap basan, kumaş burkan, ithal maddeleri işleyen —şeker gibi— endüstriler ile, ihracat için tablo yapımı gibi faaliyet alanları genişlemektedir.

Anvers böylece, Colombus'un Atlantiği aşmasından ve Portekiz gemilerinin Hindistan'a ulaşmalarından önce geniş, karmaşık ve yüksek dereceden hassas bir pazar haline gelmiştir. Anvers Avrupa'nın hızlanan ticaret ve finansını yansıtan yegâne merkez değildir. Lyon, Cenevre, Augsburg, Amsterdam ve daha küçük ölçekte Lizbon, Londra ve Bristol gibi kentler de devreye girmektedirler. Avrupa ekonomisi bir kez daha yürüyüşe çıkmıştır ve keşiflerden önce adımlarını hızlandırmaktadır.

AVRUPA'NIN YAYILMASI

Orta Çağ Avrupası her yandan engellerle sınırlanmıştı. Kuzeyde Arktik bölgesinin boş alanları yer almaktaydı. Güneyde Müslüman Kuzey Afrika'nın ötesinde Sahra çölü uzanmaktaydı; binlerce kilometre boşluk. Köle, fildişi ve altın taşıyan kervanlar —Avrupalılar altına nakit ve diğer malları satın alabilmek için ihtiyaç duyuyorlardı— bu çölü aşmaktaydılar. Sahrayı dolaşabilecek yegâne yol hiç de misafirperver olmayan batı kıyılarıydı. Batıda ise Atlas Okyanusu bir engel oluşturmaktaydı. Bu denizin kuzey bölümünde Shetland'lar, Faroe'ler, İzlanda, Grönland ve Labrador veya Terre Neuve (Newfoundland) gibi atlama taşları bulunmaktaydı. Ancak bunlar birbirlerinden 800 ilâ 1300 km.'lik okyanus parçalarıyla ayrılmışlardı ve bu okyanus çoğu zaman soğuk, hırçın ve sisliydi. Atlas Okyanusunun orta kesiminde Mader, Kanarya ve Yeşil Burun adaları bulunmaktaydı, bunlar Afrika ve Avrupa'ya hemen hemen eşit uzaklıktaydılar; Lizbon'un aşağı yukarı 1800 km. batısında ise dağlık Azor takım adaları yer almaktaydı.

Doğuya doğru ise, istila edilebilecek topraklar yerine, her an bir istilaya girişebilecek insanların yaşadıkları bölgeler uzanmaktaydı. Asyalı hükümdarlar ve halklar kendi mallarını doğudan bizzat almak isteyen Avrupalılara karşı bazen dostça, ama çoğu zaman da hasmane davranıyorlardı. Kara içindeki başlıca iki yol, Çin'den ve İran körfezinden gelenleri üzerinde; kara veya deniz taşıma maliyetleri, simsar kârları ve siyasal el koymalar veya haydutluğa kurban olma riskleri yüksekti. Kızıldeniz boyunca deniz yolu daha ucuzdu; fakat buraya giriş Avrupa-

lılara Mısır sultanınca yasaklanmıştı ve İskenderiye veya Kahire'de Doğu Batıyla buluşuyordu, ama buradaki tekelci haklar Avrupalılar için engel oluşturuyordu.

Bütün bu engelleri aşmak veya kırmak konusunda (Arktik engeli hariç) başlıca Orta Çağ tüccar ve gemicileri küçük bir rol oynamışlardır. Bir ara, Batı Akdeniz'le özellikle ilgili olan Cenevizlilerin Cebelitarık boğazının ötesinde bir yol bulabilecekleri mümkün gibi görülmüştür. 1162'de bunlar Fas'ın Atlantik kıyılarında ticaret yapmışlar; 1270'de Kanarya adalarını yeniden keşfetmişler ve 1291'de Vivaldi kardeşler kötü sonuçlanan, Afrika'yı denizden dolaşma projeleri Çin, Cenova'dan yola çıkmışlardır. Fakat, İtalyanların genelinde olduğu gibi Cenevizliler de Doğu kaynaklarına ulaşacak yeni bir yol bulma işinde gereken gayret ve sermayeyi biraraya getirmede aciz kalmışlardır. Bunlar Doğu Akdeniz limanlarında, rakipleri olan diğer liman kentleriyle mücadele etmeyi ve sultandan koparabildikleriyle yetinmeyi tercih etmişlerdir. Bazı Cenovalılar ise Portekiz, İspanyol, Fransız veya İngilizlerin hizmetine girerek, Asya'ya veya Atlantik ötesine yönelik seferlerde görev almışlardır.

Bu cins seferlere Batılıların girişmiş olmaları normaldir. Lizbon, Cadiz, Bristol, Normandiya veya Brötanya limanları okyanusun kuzey yarısına bakmaktadırlar. Bu limanların denizci ve tüccarları Hansa'lılarla Kuzey Denizinde mücadele etmek yerine, bu denizden daha fazla kâr sağlama durumundadırlar. Bu adamlar kuzey Atlantiği tanımakta ve İzlanda civarındaki balık alanları onlara hiç de yabancı bulunmamaktadır. 1350'lerde Azorlar bazı haritalarda gösterilmektedir ve daha ötede başka adaların ve daha da ötede sınırsız zenginlikleriyle Japonya ve Çin'in yer aldığı, mantıksal bir kavrayış olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde mantıksal olan bir kavrayış da, Afrika'nın kıyıdan dolaşılması halinde köle, fildişi ve altın kaynaklarına ulaşılacağıdır. Nihayet, Afrika dolaşılarak Asya'ya ulaşılacağına başlandıktan sonra yegâne cevap verilmesi gereken sorular olarak bu yolculuğun süresi, aşılacak engeller ve bu yolun eskileriyle rekabet edip edemeyeceği, kalmıştır.

Batı denizcilerinin 14. ve 15. yüzyıllar boyunca avlanarak, ticaret yaparak veya ada arayarak kuzey ve orta Atlantikte uzaklara doğru keşifler yaptıkları konusunda çok sayıda dağınık delil bulunmaktadır. Gemileri okyanusa daha dayanıklı hale getirilmiş, yelken donanımı ve gemi dizaynlarında okyanus gerekleri ön plana çıkmıştır. 12. yüzyıldan

beri kullanılmaya başlanan pergel ile rota çizilmeye başlanmıştır. Kadrant ve usturlab gemilerin eylem ve boylamlarını bulmalarına yardımcı olmuşlardır; fakat kesin ölçümler gene de mümkün olmamıştır. Rüzgâr ve akıntı bilgisi, gemi donanımında iyileşme, ters rüzgârlardan yararlanma becerisi ve «rota tahmini» becerisi ile teknelerin hızındaki artış, bunların hepsid enizcilerin istedikleri yere gitme ve sonra da eve dönebilme umutlarını artırmıştır.

Kuzey Atlantikteki bu küçük ölçekli özel bireyler veya gruplar tarafından girişilen seferler, hemen kâr getirmeliydiler ki sürdürelebilsinler ve bazı keşifler yapılabilsin; fakat orta Atlantik ve Afrika kıyıları boyunca yapılacak olan keşif gezileri ise devletin arka çıkmasını ve mali desteğini gerektirmekteydi. Portekizli hükümdarlar bir yüzyıl boyunca bu sabırlı ve sıklıkla kesintiye uğrayan araştırmaları desteklediler. Portekiz kralı denizci Henri bu ünvanı okyanus araştırmalarını sürekli desteklemesi yüzünden, 19. yüzyıl tarihçilerinden almıştır. Portekiz'in (ve Avrupa'nın) Güney - batı ucu Sagres'de bir deniz araştırma enstitüsü kurmuş, burada bir tersane, bir rastahane ve bir de denizcilik okulu yaptırtmıştır. Rehber, astronom, haritacı, harita, kitap ve araç olarak denizle ilgili ve ilişkin kim ve ne varsa toplamış, geri dönen seyyahların raporlarının listesini çıkarttırmış ve 1418'de uzun bir seferler zincirinin ilkini yola çıkartarak açık Atlantik ve Afrika maceralarını başlatmıştır.

Esas amacı Hristiyanlığı yaymak ve İslama karşı kutsal bir savaşa girmektir. Avrupa'nın çoğunda Haçlı zihniyeti zahiren ölmüştür, fakat Portekiz ve İspanya'da canlı kalmıştır, çünkü bu iki ülke İspanya Müslümanlarıyla uzun süren bir mücadele yapmak zorunda kalmışlardır. Henri'nin doğduğu sıralar (1394) yeni bir İslam dalgası, Osmanlılarınki, Küçük Asya'dan Balkanlara doğru ilerlemeye başlamıştır. Henri'nin ölümünden önce (1469) İstanbul fethedilmiş (1453), Hilal bütün güney - doğu Avrupa'da ve daha sonra da Tuna vadisinde Salibin yerine geçerek, Viyana kapılarına dayanmaya başlamıştır.

Hristiyan dünyasına yönelik bu tehlikeye karşı Henri ve ardılları yandan veya arkadan saldırmayı düşünmüşlerdir. Bunu yapabilmek için krallığı Asya'nın çeşitli yerlerinde dolaştıktan sonra, şimdi Habeşistan'da Nil'in dağlık kaynağında ve Kızıldenize doğru açılan bölgede olduğuna inanılan, Müslümanlarla savaşan efsane kahramanı Prester John'ın güçleriyle birleşmek gerekmektedir. Söylendiğine göre Prester John'ın savaşçıları deniz kumları kadar çoktur ve onun ordusuyla Portekiz kara

ve deniz güçlerinin birleşmesi halinde Kuzey Afrika Müslümanları Araplar ve Türkleri güneyden yapılacak bir saldırı ile yenmek mümkün olacaktır. Henri onların Kızıldenize Hind Okyanusundaki tüccar ve donanmalarını yok etmek ve ödül olarak Doğu ile Avrupa arasındaki ticareti Araplardan —ve böylece İtalyanlardan— Portekizlilere aktarmak istemektedir.

Haçlılar tarihinin bu son sahifesini yazabilmek için Prester John'a ulaşacak bir yol bulmak gerekmektedir. Bu yol üzerinde Hristiyanlığa kazandırılacak insanlar, girişilecek kutsal bir savaş ve ele geçirilecek ticari fırsatlar bulunmaktadır. İlk aşamada ele geçirilen Mader adaları erkenden şeker plantasyonları ve bağlarla donatılmıştır. Afrika'nın çölünün yanıbaşındaki verimli ve boş kıyı şeridi Portekiz'in eline geçince yük gemileri buradan Lizbon'a büyük kârlar taşımaya başlamışlardır. Bu kârlar Kastilyalı tüccarların uyanmalarına yol açmış ve bunların hükümdarları, Portekiz'in verimli tekelini kırmak üzere mücadeleye başlamıştır, fakat Papa İspanya'nın bu mücadelesini kabul etmemiş ve Portekiz'in şimdiye kadar elde ettikleri ve bundan sonra da «Hind adalarına» kadar elde edecekleri üzerinde yegâne hakkını teyid etmiştir.

Henri 1460'da ölmüş, fakat eserine devam edilmiştir. 1470'lerde Gine körfezi iyice keşfedilmiş ve bir ticaret alanı olarak kendi başına bir amaç haline gelmiştir. Tahkim edilmiş karakollar kurulmuş ve her yıl kumaş, pelerin, çan, at ve buğday getiren tüccarlar bunları fildişi, köle, altın ve Asya'nınkilere nazaran daha düşük kalitede olan karabiberle takas etmişlerdir. 1471'de Ekvator aşılmıştır, fakat kıyı şeridinde de 1800 km. den fazla yol alınmıştır ki, bu da «Hind adalarına» kadar gidilebileceği umudunu canlı tutmaktadır.

Bu durum her tüccar ve kâşifin yüreğini heyecanla doldurmaktadır. Lizbon'a dönen herkes Asya'ya Atlantikten bir yol bulma arzusuyla dolu olarak gelmektedir. Böylece Prester John ve «Hind adalarına» ulaşacak bir yol bulma arzuları birleşmiş olmaktadır. Bartolomeo Diaz bu amaçla giriştiği cesur yolculukta o kadar uzaklara gitmiştir ki, 1488'de Ümit Burnuna ulaşmıştır. On yıl sonra Vasco da Gama Hindistan'daki Kalküta'ya ulaşmış ve buraya «Hristiyan ve baharat bulmak» için geldiğini ilan etmiştir. Bu ileri üsten hareketle Habeş müttefiği arama faaliyeti daha büyük bir başarı umuduyla sürdürülebilir hale gelmiş ve ticaretin eski yolların dışına taşırılması artık mümkün hale gelmiştir.

Amerika'ların keşfi. Colombus Hristiyanlığa kazandırılacak kimselerden,Doğunun altın, inci ve baharatını elde etmek ve bu servetin bir kısmını Kudüs'ü Türklerden almak için harcamaktan söz etmiştir. O da Prester John'ı bulmayı umudetmiştir. Fakat, Portekizlilerin Afrika kıyılarındaki gezilerini gördükten sonra, servete giden en iyi yolun orta Atlantikten Batı'ya doğru gitmek olduğuna karar vermişe benzemektedir. Amacı için gereken fonları sağlayacak bir patron bulabilmek için on yıl kadar uğraşmıştır. Batı Hind adalarını ilk iki yolculuğu sırasında (1492, 1493) bulmuştur. Bu hem kendi, hem de patronları için bir düş kırıklığı olmuş ve Anakarayı bulma işi başkalarına düşmüştür, bu durumda İspanya kerhen yaptığı yardımın karşılığında çok büyük miktarlar elde etmiştir.

Colombus büyük kumarını sürdürürken, Kuzey Atlantikte önemli olaylar meydana gelmiştir. 9. ve 10. yüzyıllarda Vikingler tarafından keşfedilen topraklar hiçbir zaman unutulmamıştır. Norveç buralara krallığının bir parçası olarak bakmış, Grönland ve İzlanda'ya yerleşmeler olmuş ve buralarla kuzey okyanusu kıyıları, Batı Avrupa gemileri tarafından ziyaret edilmişlerdir. 15. yüzyılın başlarında Bristol ve diğer İngiliz limanlarından balıkçı ve tüccarlar İzlanda'ya yıllık düzenli ziyaretler yapmaktaydılar. Tüccarlar İngiliz gıda maddeleri ve mamulmallarıyla, safra olarak Portekiz tuzu taşımaktadırlar. Bunların karşılığında balık alıp Portekiz'e götürmekte, buradan da eve şarap, yağ ve tuzla yüklü olarak dönmektedirler.

Bu faaliyetler Hansa'lıların Bergen'den yaptıkları ticarete zararlı olmuş ve Norveç'e de egemen olan Danimarka kralının isteği üzerine Almanlar İzlanda'yı, İngiliz tüccarlarına kapatmışlardır. Zayıf İngiliz kralları tarafından kabul edilen bu yasak Hansa şiddetiyle de güçlenince bir süre ticareti de durdurmuştur, fakat 1490'da VII. Henry yedi yıllık bir ticaret sözleşmesi elde edebilecek kadar güç kazanmıştır. Bristol'lüler bu lütuf dönemini İzlanda'ya mal götürerek ve ötelerinde de keşiflere çıkarak değerlendirmişlerdir. 1494'te, Bristol'de yaşayan Venedikli bir denizci olan Cabot Newfoundland'e ulaşmışa benzemektedir. 1452'de Portekizlilerin buraya ulaştıklarına ama sırrı sakladıklarına veya 1474'deki Danimarka - Portekiz ortak seferinin buraya kadar ulaştığına dair iddialar vardır. 1497'de Cabot kralın resmi izniyle bir yolculuk yapmış ve turunu üç ayda tamamlamıştır. Dönüşünde bölgenin balıkçılık olanakları hakkında ayrıntılı bir rapor getirmiştir; alışık olduğu sular ve topraklarda dolaşmış olması muhtemeldir.

Colombus ve Cabot yalnızca adaları keşfetmişlerdir; fakat izleyen üç onyıl süresince girişilen keşif yolculukları Amerikan anakarasının kıyı nitelikleri konusunda çok şeyi açığa çıkartmıştır. Magellan'ın dünyayı dolaşma seferinden sonra (1519 - 1522) hikâyenin devamı artık ayrıntılı düzeyine inmiştir. 1600'lerde artık dünya haritası iki nokta hariç —Arktik kıyıları ve Avustralya— aslına yakın bir şekilde çizilebilir hale gelmiştir. Kuzey - batıdan, Amerika'nın en yukarısından Asya'ya bir geçit aranması Hudson körfezini (1609'da bulundu) aşamamıştır, ve Rusya ile Sibirya'dan bir kuzey - doğu geçidi arama faaliyeti de Arhangelsk'te sona ermiştir. Birçok Avrupalı 17. yüzyıl süresince Avustralya kıyılarını yanlamış veya buralara ulaşmıştır, ama genel olarak kuzeyden veya batıdan. Bu noktalar ise Avustralya'nın kumlu ve işe yaramaz yerleridir; o zaman denildiği gibi «dünyanın en sefil yeri». 1770'de kaptan James Cook daha verimli doğu kıyısını keşfetmiş ve kıtanın bütün kıyıları 19. yüzyıl başına kadar keşfedilmeden kalmışlardır.

Doğu'ya Doğru Karadan Genişleme. Avrupa'nın güney - doğu sınırı Türkler tarafından kuzeye doğru itilirken, uzak kuzey sınırı Sibirya çölüne doğru ileri itilmiştir. Bu genişleme 1550'ler civarında Moskova'da kurulan devletin Tatar engelini kırarak Urallar ve Hazar denizine kadar bölgeyi denetlemesinden sonra başlamıştır. Siyasal ihtirasların rolleri vardır fakat, ekonomik güdü Avrupa Rusya'sının kürk arzının tükenmesiyle doğmuştur. Asya'nın aşılması Rus kâşifleri 1640'da Pasifik kıyılarına ulaştıklarında tamamlanmıştır. Fiili işgal ise, daha uzun zaman almış, askerler, memurlar ve tüccarlar buralara geldikçe, yerlilerin kürk toplama kapasiteleri yetersiz kalmış ve yerleşmeler başlamıştır. Siyaset ve ekonomi sıkı sıkıya birbirlerine bağlıdırlar, kürk ticaretine egemen olan Çar için de böyledir. Yerlilerden, avcılardan ve tüccarlardan vergi olarak kürk alınmıştır. Sonuç olarak Sibirya kürklerinin en büyük tüccarı Çar olmuştur ve bu nedenle İmparatorluğun yayılması ve ticaretiyle çok yakından ilgilidir.

Keşiflerin Ekonomik Etkileri. Deniz keşifleri son çözümlemede altı kadar uzun dönemli sonuç yaratmışlardır: (1) Bilinen ve yeni malların büyük çapta artan arzı dış kıtalardan Avrupa'ya akmaya başlamıştır, (2) Avrupa malları, özellikle mamuller, daha geniş pazarlar bulmaya başlamışlardır, (3) Avrupalılar nisbi olarak büyük miktarlarda Amerika'ya göç ederek yerleşmişler, kendi emeklerine Afrika'dan getirilen köle emeğini ilave etmişlerdir. Afrika ise çok az Avrupalının yerleşmesine tanık olmuştur, (4) Ticaret ve iskân sermaye yatırımı için yeni alanlar sunmuştur, (5) Okyanus taşımacılığı ve kıtalararası ticaret,

kâr sağlamak, gemi inşa ve çalıştırmak için ve kolonilerin hammaddelerini işlemek için yeni olanaklar sunmuştur, (6) Vatanda veya denizaşırı ülkelerde hükûmetin veya ticaret şirketinin yönetsel makamları alt düzeylerden, geliri yüksek ve saygın yerlere gelmişlerdir.

Ancak bu etkilerin tam anlamıyla işler hale gelebilmeleri için uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. 16. yüzyılda da görüldüğü gibi, kısa vadeli etkiler doğuya doğru daha kısa yolların kullanılmasında, köle ticareti ve morina balıkçılığının başlamasında aşikârdır, fakat bunların çoğu İspanyol Amerika'sından gelen değerli maden akımının itmesiyle ortaya çıkmışlardır.

Doğu Ticareti. Yeni yollar sayesinde bir Asya limanından yüklenen mallar Avrupa'ya; limanlardaki sıkıntılar, karadaki karışıklıklar veya sultanların vergilerinden kurtulmuş olarak taşınabilir hale gelmişlerdir. Tek bir tekne büyük miktarda yük taşıyabilir; örneğin 1582'de bir Portekiz teknesi Lizbon'a 375 ton baharat getirmiştir. Ancak bu avantajlar sanıldığı kadar yüksek değildir. Yeni yolculuklar eskilerinden daha uzun mesafelerde yapılmaktadır. Lizbon'dan Kalküta'ya Ümit Burnundan olan yol 9.000 mil kadardır, oysa Kalküta'dan Venediğe Kızıldeniz tarikiyle, mesafe 5.000 milden ibarettir. Uzun yolda geminin batma veya yükünün bozulma riski daha büyüktür. Araplar bu alanda iyi bir örgütlenmeye ve iyi bir gemi inşa kapasitesine sahiptirler, yeni gelenlerin işi zordur. Nihayet Lizbon bir *entrepôt* olarak iyi bir konuma sahip değildir, oysa kitlesel olarak buraya gelecek ve Avrupa'ya dağılmalarını bekleyecek malların iyi bir şekilde depolanmaları gerekir. İki yol arasındaki nisbi ulaşım maliyet farkları hakkında çok az şey bilinmektedir fakat, 16. yüzyıl boyunca okyanus yollarının rakiplerine nazaran ancak küçük avantajlara sahip olmaları muhtemeldir.

Keşiflerin amacını yalnızca daha ucuza baharat sağlama arzusunda aramamak gerekir. Portekiz Doğuya Haçlı ve tüccar olarak gitmekte, Doğu ticaretinin tekelini elde etmek istediği kadar yeni savaş alanlarında kutsal savaşlar da yapmak istemektedir. Tekel kurabilmek için üretici bölgelerin ve ihracat limanlarının egemenliğini ele geçirmesi, İran körfezi ve Kızıldeniz girişlerini kapatması ve Arap veya Mısır gemilerini engellemesi gerekmektedir. Haçlı Seferi için ise çok sayıda deniz ve kara askeriyle malzemeye ihtiyacı vardır.

Aşağı yukarı yirmi yıl kadar bir süre Portekiz gayet enerjik davranmıştır. 1502'de Vasco de Gama Arap - Mısır gemiciliğini o denli engellemiştir ki, 1504'de ancak çok küçük miktarlarda baharat Doğu Ak-

deniz veya Akdeniz'deki Avrupa limanlarına ulaşabilmiştir. Filo komutanı ve 1504'den sonra Portekiz Hindistanı genel valisi olan Albuquerque 1506'dan 1516'ya kadar entrikacı ve saldırgan kişiliğiyle muzaffer olmuştur. 1507'de Hürmüz'ü ele geçirerek İran körfezini abluka etmiştir. Doğu Afrika'dan Çin'e kadar karakollar zinciri kurmuştur. Aden'i zaptetmek, Kızıldeniz içinde bir üs kurmak üzere planlar yapmış, Mısır donanmasını limanda yakmış ve mukaddes Mekke kentini tahrib etmiştir. Hatta Avrupa'dan mühendisler getirtip Nil'in yukarı yatağını değiştirerek Mısırı çöl haline getirmeyi bile düşünmüştür.

Albuquerque ölmeden önce Kızıldenize egemen olmayı ve Hindistan ile İskenderiye ve Halep arasındaki ticaret hacmini düşürecek tedbirler almayı başarmıştır. Portekiz bir süre ticaret lideri olmuş ve yalnızca birkaç yıl süreyle Doğu Hind ürünlerinin tekelini ele geçirmiştir. Bazı Avrupa mallarıyla düzenli olarak yola çıkan Portekiz gemileri, Lizbon'a getirdikleri dönüş navlununu Anvers'e satılmak için yollamaktadırlar. Kral biber ticareti üzerinde bir krallık tekeli kurmuş ve adamları fiyatı mümkün olduğu kadar yüksek tutarak kârıençoklaştırmaya uğraşmışlardır. Ancak bu kârların çoğu, Doğu'da rakipleriyle uğraşan silahlı güçlere gitmiştir. Ve rakipler ne sürekli olarak ne de ebediyen yok edilememişlerdir. 1453'de İstanbul'u alan Türkler 1516'da Suriye'yi ve 1517'de Mısır'ı ele geçirmişlerdir, ve sağlayacağı gelirler nedeniyle eski ticaret yollarını canlandırmak istemektedirler. Türklerin bu arzusu Venedikliler ve Doğu'da İtalyanlara rakip olmaya başlayan Fransızlar ve Araplar tarafından da paylaşılmaktadır.

1520'lerden itibaren Portekiz ablukası zayıflamaya başlamış, yönetim beceriksiz ve yoz hale gelmiş, Kızıldenizi kapalı tutmak mümkün olmaktan çıkmış ve Araplar daha serbest davranır hale gelmişlerdir. En geç 1540'tan itibaren mallar bir kez daha Halep ve İskenderiye'den, büyük miktarlarda olmak üzere, Venedik, Raguza, Marsilya ve diğer limanlara akmaya başlamışlardır. Lane'in tahminlerine göre, 1560'da Venediğe ticaretin kapanmasından önceki dönemde olduğundan daha fazla karabiber gelmektedir; Kızıldenizde baharat yüklü gemi taşımacılığı Lizbon'un ihracatına eşitlenmiş, bazen de geride bırakmıştır, ve bu durumda Avrupa'nın karabiber tüketimi 1500'le 1560 arasında çok artmıştır —muhtemelen iki katına çıkmıştır—. Portekizlilerin Afrika altın arzına sahip çıkmalarının İtalyanların Doğu mallarını ödeme olanaklarını azalttığı ileri sürülmüştür. Altın arzının kayması büyük bir yara açmışsa da, bu yara orta Avrupa madenlerinden ve Amerikan akınından gelen gümüş arzıyla tedavi edilmiştir.

Güç rekabeti öldürünce, yeni yol cazibesinin çoğunu kaybetmiştir. Hatta bazı Portekizliler Türklerle anlaşma yoluna giderek, baharatı Ümit Burnu yerine Kızıldeniz'den getirmeyi düşünmüşlerdir. Tekel kurmanın bedeli Portekiz için ağır olmuştur, bozgunun maliyeti de yüksektir. Tüketici de daha ucuz baharat gelmesinden yararlanamamıştır, Anvers'de baharat fiyatları şiddetli dalgalanmalar geçirmiş, ama son tahlilde diğer mallarda olduğu gibi baharat fiyatlarında artış gözlenmiştir.

Böylece açığa çıktığı üzere, Ümit Burnu yolunun bulunması Asya ile Avrupa arasındaki ticarette temelli bir değişiklik getirmemiştir. Ancak, Hollandalı ve İngilizler 1600'lerde Hind Okyanusuna girince, Arap ve Portekizliler tedricen dışarıda kalmışlardır. Hollandalılar Albuquerque'in ilk yıllarında olduğu kadar saldırgan, güç kullanıcı ve tekelci kafalıdırlar, fakat başarılarının sırrı daha çok gemiciliklerinin ve ticari ile mali yöntemlerinin birleşik etkenliğinde gizlidir. Onların zaferiyle birlikte Akdeniz tarihiyle baharat trafiği önemsiz bir düzeye inmiştir.

Doğu Avrupa ticaretine başka mallar daha eklenmiştir. En ucuzundan en pahalısına kadar pamuklu dokumalar, porselen, endigo, çay, müstahzarat, ham ipek, ipekli kumaş, madeni eşya ve madenler artık önemli miktarlarda Avrupa'ya gelmektedirler. Bu malların ticaretinin gelişmesi Hollandalı ve İngilizlerin doğuya giderek bizzat kendilerinin almasıyla azalmıştır (XIV. ve XV. bölümlere bakınız.)

Afrika Ürünleri. Kıyıları daha iyi tanınınca Afrika'da sürprizler ortaya çıkmamış ve Asya ulaşılabilir hale gelince önemi azalmıştır. 16. yüzyılın son çeyreğinde Portekiz Doğu Hind Adalarında kral yıllık 2 milyar cruseido gelir elde ederken, bütün Batı Afrika İmparatorluğu ona 300.000'den daha az gelir getirmekteydi. Habeşistan hiçbir değeri olmayan bir ülke olarak ortaya çıkmıştı; askeri gücü o kadar zayıftı ki, Portekizliler ülkeyi komşularına karşı korumak zorunda kalmışlar ve bu ülkede Hristiyanlık sapkın bir mezhep haline dönmüştür. Bu arada Fransız, İngiliz ve Hollandalı tüccarlar Portekizin Afrika topraklarını işgal etmişlerdir. Bu tüccarlar Altın Kıyısı'nda alüvyal madenlerden çıkan değerli maden ve Fildişi Kıyısı'ndan gelen fildişleri için Portekizlilerle rekabet etmişlerdir; fakat bunların asıl ilgisi Köle Kıyısı'ndan gelen mallara yönelmiştir.

Köle Ticareti. Zenci köleler Antik ve Orta Çağlarda Güney Avrupa'da kullanılmışlardır, fakat Batı Hind Adaları ve Amerikan Anakarasının sıcak bölgeleri bu mal için şimdiye kadar görülmedik bir pazar meydana getirmişlerdir. Öldürülmeden kalmış bazı Amerikan yerlileri köle-

liğe zorlanmışlar, fakat bunlar yeterli sayıda olmadıkları için —özellikle plantasyon ekonomilerinin egemen olduğu yerlerde— emek gücü ithal etmek gerekmiştir. Afrikalıların kaçırma konusundaki eski yöntemler verimsiz olmaya başlayınca düzenli bir üçgen trafiği gelişmiştir. Avrupa gemileri Gine körfezine, deneyin takasa uygun olduğunu kanıtladığı mallarla yüklü olarak gelmektedirler. Yerli tüccarlarla uzun pazarlıklardan sonra, köle fiyatı kararlaştırılmaktadır; bir seferinde bir kadın köle bir galon konyak, 6 demir çubuk, iki küçük silah, bir ölçü barut ve iki gerdanlık karşılığında değiştirilmiştir. Bir erkek kölenin karşılığı ise, 8 silah, örgü sepet kaplı iki şişe, iki kasa, ispirto, ve 28 parça kumaş olmuştur. Gemiler genelde 200 kölelik bir kargoyla Batıya doğru yola çıkmakta ve bunun % 10 ilâ 25'i yolda telef olmaktadır. Hedefine varan gemiler Amerikan ürünleri, değerli maden ürünleri alıp evlerine dönmektedirler.

17. ve 18. yüzyıllarda Fransız, İngiliz ve Hollandalı plantasyonlarındaki talebin artması sonucu İspanyol Amerika'sı ve Portekiz, Brezilya'sı «kara fildişi» nin başlıca pazarları olmuşlardır. Portekizliler keşifleri ve papalık kararlarının gücü sayesinde arz kaynaklarını ellerinde tutmaktadırlar. 1494 Antlaşması hükümleri uyarınca İspanya bir çizginin batısında kalan bütün ülkelere sahip kalacak, ama bunun doğusunun yalnızca Portekiz'e ait olduğunu kabul edecektir. Bu toprak paylaşımı ile İspanya, Brezilya hariç, Amerika'nın efendisi haline gelmiştir. Brezilya, Afrika ve Doğu Hind adaları Portekizin alanıdır. İspanya kolonilerine köle ithal etmekte ve bunu bir devlet tekeli haline dönüştürmüş bulunmaktadır, fakat ithalat işlerini lisanslı İspanyol tüccarlara iltizam olarak vermekte, onlar da Portekizlilerden aldıkları köleleri gemilere yükleyerek batıya getirmektedirler. Portekizin İspanya tarafından ilhak edilmesinden (1580) sonra bir *asiento* (sözleşme) ile bu trafik belli bir hisse karşılığında Lizbonlu tüccarlara bırakılmıştır.

Portekizliler, İngiliz, Fransız veya Hollandalıların Afrika'dan köle alarak İspanyol Amerika'sına götürmelerini engelleyecek kadar güçlü değillerdir. 1701'de XIV. Louis İspanya'yı *asiento*'yu Fransızlara vermesi için zorlamış, fakat 1713'de İspanyol veraset savaşlarındaki başarısının ödülü olarak İngiltere bunu Fransa'dan almış ve 1750'ye kadar muhafaza etmiştir. Bu yasal köle ticareti, diğer malların İspanyol kolonilerine sızdırılmaları için fırsat yaratmıştır. Fakat bunlar köle ticaretine nazaran önemli miktarlarda değillerdir, çünkü Fransız, İngiliz ve Hollanda sömürgelerindeki plantasyonların gelişmeleriyle birlikte köle ticareti de yayılmaktadır. *Asiento* yıllık olarak 4.800 köle ithaline izin

vermektedir, fakat 18. yüzyıl süresince yıllık toplam trafik bazen 100.000 köleye ulaşmıştır.

Böylece köle ticareti Atlantiğin her iki kıyısının ekonomilerinin bir parçası haline gelmiştir. Birçok Avrupa endüstrileri takas için mal üretmekte veya kölelerin takas edildiği sömürge ürünlerini işlemektedirler. Bristol, Liverpool, Amsterdam ve Nantes gibi limanlar, bu ticaretteki payları büyüdüğü için gelişmektedirler. Muhtemelen insanın kutsal haklarına inanan bir Fransız tüccar köle ticareti yaptığı gemisine *Voltaire, Rousseau ve Toplumsal Sözleşme* adını vermişti. Gemi kaptanları yüklerinin lüzumsuz sertlik yapılmayacak kadar değerli olduğunu bilmektedirler ve yolculuk sırasındaki ölüm hadleri, kaba ölüm hadlerinden yüksek değildir. Üç yüzyıllık sürede Afrika'nın Amerikan emek arzına 20 milyon kişilik bir katkıda bulunduğu hesaplanmıştır.

Amerikan Ürünleri. Avrupa, Asya ve Afrika'nın ne sunabileceğini bilmektedir, fakat Kathay (Çin) zenginliklerinin yolunu böyle sert bir şekilde kesen Amerika acaba ne sunabilirdi? Cevap muhtemelen «herşey ve bolca» olmalıdır. Yukarıda sayılan altı fırsatın hepsi Amerika'da vardır. Doğal kaynaklar kataloğu; kıyıya ulaşılmadan karşılarına çıkan balıkları, kürekleri, keresteyi kapsadığı gibi, tütün, kakao, mısır, patates gibi yeni ürünleri de kapsamaktadır. Bunun dışında çeşitli boya malzemeleri, müstahzarat, inciler, elmaslar ve iki değerli maden bulunmaktadır —yeni hayvan ve kuşlar da cabası—. Kültür ve otlak için geniş topraklar bulunmaktadır. Bu hazine ise iki ay veya daha az sürede aşılabilen —bir Fransız gemisi 1608'de Le Havre'dan St. Lawrence'e 18 günde ulaşmıştır— ve doğuya doğru da 5 veya 6 haftada geri dönülebilen bir okyanusun gerisinde durmaktadır.

Balık. Ancak, iki yüzyıl boyunca Avrupa ticaretinde gerçek bir etki yapan yegâne mallar altın ve gümüş olmuştur, ama morina ve tütün ticaretinde de genel bir başlangıç gözlenmektedir. Newfoundland kıyı sahanlığı Fransa, Portekiz, İspanya ve İngiltere'den balıkçıları cezbetmektedir. Bu adamlar ana üslerinden çok uzaklara gittiklerinden av ürünlerini tuz yardımıyla korumaları gerekmektedir. Bu durumda, tuz maliyeti kullanılan yöntemleri, ürünün cinsini ve yüksek dereceden rekabete dayalı bir faaliyet alanının başarı şansını belirlemede önemli bir faktör haline gelmiştir. Fransızlar en ucuz tuza sahiptirler, Portekizliler onları geriden izlemekte, İspanya da onların arkasında yer almaktadır, fakat İngiltere kendine gereken tuzun çoğunu Fransa ve Portekizden almak zorundadır ve bu tuzun yüksek maliyeti onu dezavantajlı duruma getirmektedir.

Bu durumda açık deniz balıkçılığından başarı sağlayan ilk ülke Fransa olmuştur. Buralarda yakaladıkları büyük balıkları gemilerde tuzlayıp, tuzladıktan sonra avı eve halâ nemli olarak ulaştırmaktadırlar. Bu yöntem büyük miktarda tuz tüketmektedir, fakat ürün kuru morinadan çok daha fazla damağa hitap etmekte ve varlıklı Parisliler tarafından oruç günlerinde satın alınmaktadır. Daha ekonomik bir yöntem morinayı kurutmaktır, bu yöntem daha az tuz ve daha çok rüzgâr ve güneş ışığı gerektirmektedir. Fransızlar tedrici olarak bu yönteme başvurmuşlar, Newfoundland, St. Lawrence körfezi ve Kanada'nın deniz eyaletlerinde kurutma istasyonları kurmuşlardır. Kurutulmuş morina fakir Fransızlara satılmış veya İspanyol ve Akdeniz pazarlarına sevkedilmiştir. İngilizler tuzu pahalı elde ettiklerinden kurutulmuş balıkta yoğunlaşmışlardır. 1600'lerde İspanyol ve Portekizliler endüstriden dışlanarak İngiliz ve Fransızları rekabet etmek üzere tek başlarına bırakmışlardır. Kıyı iskânı artmış, Batı Hind adaları kölelere yedirilmek üzere «işe yaramaz balık» pazarı haline gelmiş ve balık endüstrisi Atlantik bölgesinin üçgen, dörtgen veya çokgen ticaretinin önemli bir açısını meydana getirmiştir (bkz. XIV. ve XV. bölümler).

Tütün. Doğa bitki örtüsünü dağıttığında, Avrupa'ya tüttürülebilecek hiçbir şey vermemiştir. St. Lawrence'dan Arjantin'e kadar yerliler tarafından içilen tütün beyaz adam için yeni birşeydir. Denizciler bu bitki yapraklarından İspanya'ya götürmekte ve bu üsten bitki ve alışkanlık Türkiye'ye kadar yayılmaktadır. Portekizdeki Fransız büyükelçisi Jean Nicot Lizbon'dan Fransa'ya bunun tohumlarını gönderince, bu tohumlardan üreyen bitkiye *nicotiana* adı verilmiştir. Raleigh tütün içme adetini İngiliz saray çevrelerine sokmuş ve 1600'den itibaren moda meraklıları tiyatroda ve evde bu bitkiyi tüttürmeye başlamışlardır.

Birçok yeni keyif verici madde gibi, tütün de tiryakilerle, ahlaki, fizyolojik veya ekonomik nedenlerle ondan hoşlanmayanlar arasında acı zıtlaşmalara yol açmıştır. Tiryakiler «egemen ot, tanrısal tütün»ün antiseptik, dezenfektan ve tedavici olarak sayılamayacak kadar çok tıbbi erdemi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Karşı kamptakiler ise onu «cehennemi, şeytani, lanetli» olarak adlandırmışlardır. «Pis, kötü kokulu adet»e saldırarak vücudu, odaları, dişleri ve havayı pislettiğini, insanı maymuna çevirdiğini «ahlâksız ve vahşi Hintlilerin barbarca ve hayvanca adetlerini» aktarmanın hem ruhu, hem de vücudu mahvettiğini ve paranın ülke dışına duman olup uçtuğunu ileri sürmüşlerdir. Papa kilisede enfiye çekenleri afaroz edeceğini bildirmiş, Fransa'da tütün alanların bir doktor reçetesine dayanarak ancak eczanelerden edinebilecek-

lerini hüküm altına alınmıştır. Çar tütün içerken ilk yakalanışta kamçılanmasını, ikinci yakalanışta ise öldürülmesini emretmiştir ve enfiye çekenlerin de burunlarının kesilmesini kararlaştırmıştır. Türkiye ise ölüm cezası koymuştur.

Bu baskıların hiçbiri amaçlarına ulaşamamış ve tütünden yüksek vergiler alabileceklerini anlayınca da, daha hoşgörülü olmuşlardır. Richelieu tütünden nefret etmiş ama, sağladığı geliri sevinçle karşılamıştır. İngiltere Virginia kolonisinde tütün yetiştirip, ihraç ederek gelir sağlayabileceğini ve o zamana kadar İspanyol kolonilerine ait olan tekeli kırabileceğini anlayınca, tavır değiştirmiştir. Bu noktadan itibaren İngiltere koloni siyasetinin başlarında tütün terimleriyle düşünür olmuştur (XV. bölüme bakınız).

Amerikan Hazinesi. Amerika, keşfinden itibaren birkaç yıl içinde değerli maden cinsinden hazinelerini gözler önüne sermiştir. Toprak üstünde olan madenin çoğu çabucak İspanyollar tarafından ganimet olarak veya takasla ele geçirilmiştir. *Conquistadores* (fatihler) Peru'da 1.300.000 ons altın ve bir oda dolusu altın eşya kurtarmalık olarak verilince, bu işin ne kadar verimli olduğunu anlamışlardır. Peru kralının uyruklarının altın ağaç heykelleri, kuşları, kadın heykelleri ve vahşi hayvanları vardır; bunlarla bahçelerini, evlerini ve tapınaklarını süslemektedirler. Mutfak eşyaları altındandır ve gümüş tabakalar yemek masası olarak kullanılmaktadır. El Dorado kuşkusuz buradadır.

Görünen hazineler toprağın altındakilerle kıyaslandığında hiç mertebesindedirler. Yerliler, sömürgeciler ve Alman madenciler zengin yataklar keşfetmişlerdir, cıva ile amalgame ederek gümüş çıkartma konusundaki yeni bir yöntemin 1550'de bulunması, Peru'da cıva madenlerinin bulunmasıyla, mutlu bir tesadüf olarak eşzamanlı olmuştur. 1545'de Bolivya'da Potosi gümüş yatakları bulunmuş ve Meksika'daki Zacatecas ve Guanajuato yataklarına da erkenden saldırılmıştır. Bunların en zengini sonuncu yataktır, fakat Potosi daha kolay teleffuz edilebildiğinden göz kamaştırıcı servetin eşanlamlısı haline gelmiştir. Bu bölgede üretim miktarı 1600'lerde en yüksek noktasına ulaşmış ve daha sonra Potosi gerileme eğilimleri göstermeye başlamıştır, diğer yerlerdeki üretim miktarı 1630'lara kadar yüksek kalmıştır. Bu tarihten sonra üretim hızla düşmüştür ve Meksika'da 1750'lerde yeni bir gümüş patlaması başlayana kadar nisbeten düşük bir düzeyde kalmıştır.

İspanyol hükümdarları yeni zenginliklerden paylarını tam alabildiklerinden emin olabilmek ve bunu garantiye almak için ayrıntılı planlar

yapmışlardır. Madencilik özel firmalar tarafından yapılmaktadır, fakat bütün bölgeler kraliyet denetim bürolarına teslim edilmek zorundadır. Burada külçeler çubuk veya levha halinde kesilmekte ve bir *quint* —genelde beşte bir, ama bazen daha az— kraliyet hakkı olarak talep edilmektedir. Bunların da çoğu —hepsi değil— İspanya'ya taşınmaktadır. Kolonilerde nakit olarak dolaşan değerli madenler zengin bir üst sınıfı desteklemiş ve kilise ile saray yapımcılarının ödeme aracı olmuştur. Hazinenin bir kısım katı yasaklara rağmen Batı Hind Adalarına kaçırılmıştır. Fakat büyük bölüm İspanya'ya gitmiştir. Başlangıçtaki miktarlar düşüktür ama daha sonra, yüzyılın ortasında madencilik alanındaki gelişmeler yüzünden bir patlama olmuş, 1590'da en yüksek noktaya ulaşılmış ve sonra da gerileme başlamıştır.

İlk hazine - taşıyıcı gemilerin çoğu korsanlar veya özel teknelerin saldırılarına uğramışlardır, 1565'de tüccar filolarının örgütlenmesi ve İspanya'nın yılda üç kez savaş gemileriyle bunlara refakat etmesi korsanlığı önlemiştir. *Flota*'lar madeni, fazla kayıp olmaksızın hedefe ulaştırmaktadırlar, sadece iki kere, 1628 ve 1656'da Hollandalılar veya İngilizler önemli miktarları hedeflerinden saptırabilmişlerdir. Değerli madenlerin hedefi Sevilla'dır. Burada Amerika ile olan ticareti denetleyen, külçeleri toplayan ve dağıtan bir Ticaret Evi *(Casa de Contrtacion)* bulunmaktadır. Bu külçelerin bir kısmı —*quint*— krallık hazinesine gitmekte, bir kısmı kolonistler tarafından vatandaki yakınlarına gönderilen madenler olmakta, geri kalanı da kolonilere yiyecek ve mamul gönderen tüccarlara ödeme aracı olarak kullanılmaktadır.

Sevilla'ya kadar güvenlik içinde ulaşan hazinelerin büyük bölümü, erkenden İspanya'dan gitmeye başlamıştır. Kral payının önemlice bir bölümü çoğunlukla Alman veya İtalyan alacaklılara faiz veya anapara karşılığı ödenmektedir. Bir kısmı da İspanya adına Alçak Ülkeler veya başka yerlerde çarpışan orduların ücret ve diğer maliyetlerinin karşılanmasında harcanmaktadır. Külçeler Sevilla'da Fugger'lerin, Welser'lerin veya başka bankacıların temsilcilerine devredilmekte veya şimdi eskisinden daha da büyük bir mali merkez olan Anvers'e yollanmak üzere gemilere yüklenmektedir. Fakat 1560'dan sonra Alçak Ülkelerin isyan ve İngiliz korsanlarının Manş'tan geçen İspanyol gemilerine saldırıları, değerli maden akımının Anvers'den Cenova'ya yönelmesine yol açmış ve böylece İspanyollara çok borç açmış olan Alman bankacılarının aleyhine, bu kentin güçlü bankacı grubunu çok daha güçlendirmiştir. Bu arada, özel kişilerin getirttikleri değerli madenlerin de çoğu İspanya'yı terketmiştir. Bunlar Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya ve Portekiz'e İspanya ve kolonilerinin ihtiyaç duydukları balık, mamul

mallar veya baharat faturalarının ödenmesi nedeniyle gitmektedirler. Bu yollarla Amerikan hazinesi Avrupa'ya yayılmıştır.

1521 ile 1560 arasında 18.000 ton civarında gümüş ve 200 ton altın İspanya'ya resmî kanallardan —Amerika'dan gelerek— girmiştir. Çağdaş ölçülerle bunlar küçük miktarlara benzemektedir. Altın toplamı 20. yüzyılda Güney Afrika'nın yıllık üretiminden daha az olmaktadır. Fakat bu girişler 16. yüzyıl Avrupa'sının değerli maden stokuna büyük bir ilave yapmışlardır. 1550'den itibaren Amerikan gümüş arzının hızla düşmesi, Orta Avrupa gümüşleriyle telafi edilmiştir. Özellikle Çarın Ural altın bölgesine egemen olmasıyla Rusya altın stokuna ilavede bulunmuştur —1584'de Alman ve İngiliz madenciler burada 15.000 işçiyi yönetmektedirler—. Batı Afrika da bir miktar altın göndermeye devam etmiştir.

Hazine ve Fiyat Düzeyi. Yeni maden akımının en önemli ekonomik etkisi, herhalde fiyatlar genel düzeyinde uzun süreli ve büyük artışlara yol açmasıydı. Her yüzyılda olduğu gibi, 16. yüzyılda da fiyat hareketleri çok sayıda faktörün etkisi altındaydı. İlk olarak, bolluk ya da kıtlığın yol açtığı kısa dönemli dalgalanmalar yer almaktaydı, örneğin 1554 ve 1555'deki kötü hasatlar İngiltere'de buğday fiyatlarının dört katına çıkmasına yol açmışlardır; aynı şekilde 1540'da Türklerle Venedikliler arasındaki savaşın kesileceğine veya biteceğine dair söylentilerin çıkması üzerine, Osmanlı İmparatorluğunda talep bulan kumaşların fiyatları Anvers piyasasında yükselmeye başlamış, ama aynı anda da baharat fiyatları düşmeye başlamıştır, çünkü savaştan çıkan Venediğin tekrar İskenderiye ve Halep'ten baharat alarak Lizbon'la rekabet edebileceği düşünülmektedir. Bu konuda son olarak, söylenti ve spekülasyonun da fiyat dalgalanmalarına yol açtıklarını bildirmek gerekir. Savaşlar da ani bir talep yaratarak, arza engel olarak veya pazarları kapatarak, fiyatları etkileyebilirler.

İkinci olarak, fiyat hareketleri paraların değerli maden içeriğindeki ayarlamalar veya resmi değerindeki değişmelerden kaynaklanmaktadır. İngiltere'de VIII. Henry ve ardılları nakitle o kadar oynamışlardır ki, 1520'de bir peninin içindeki kadar gümüş, 1546'da üç penide, ve 1551'de de altı peni içinde bulunmaktadır. Fiyatlar bu azalmalara oranlı olarak hareket etmektedirler, fakat bu «büyük teğşiş»in son yıllarında bir önceki on yıla nazaran iki katına çıkmışlardır. Para ayarlamaları yalnızca krallık ihtiyaçlarından kaynaklanmamaktadır. Bazen de nisbi arzlarındaki oynamalar nedeniyle bozulan altın/gümüş parite-

sini ihya etmek amacıyla yapılmaktadır. Hem İspanya, hem de Kutsal Roma - Germen İmparatoru olan V. Charles gümüş sikkelerin değerini yükseltmek için altın sikkelerin resmi değerini hem 1527'de, hem de 1539'da tekrar olmak üzere % 10 civarında düşürmüştür. Her seferinde bu adımlar büyük karışıklıklara yol açmış; altının, değeriyle oynanmadığı ülkelere kaçmasına neden olmuş ve Anvers piyasası ile fiyatların baş aşağı gitmelerine neden olmuştur.

Üçüncü olarak, bazı malların fiyatları kendinde nedenlerden ötürü artmıştır. Odun kömürüne olan talebin giderek artması, bu yakıtın çok kullanıldığı yerlere yakın olan ormanlık alanları çıplaklaştırmış, fiyatını yükseltmiş ve tüketicileri uzaklardan ithal edilen odun kömürünü kullanmak veya kömüre dönmek zorunda bırakmıştır. 1540'la 1640 arasında Londra nüfusunun altı kat artması inşaat malzemesi fiyatlarını itmiş ve kiraları olağanüstü yükseklere çıkartmıştır ve bu arada kentin diğer ihtiyaçları için uzaktan getirtilen malların fiyatları da çok yükselmiştir.

Nihayet, Hazine akımı yüzünden meydana gelen bir de uzun dönemli yukarı doğru hareket vardır. Değerli madenlerin bollaşması, değerlerinin düşmesine neden olmuş ve birim mal başına daha fazla birim değerli maden ödemek gerekmiştir. Orta Avrupa bu olguyu 1450'den sonra gümüş üretiminin artması ve işlerin genelde canlanması sırasında öğrenmiştir. Bu durumda İspanya büyük miktarlarda değerli maden getirtmeden sağladığı etkileri çabucak kaybetmiş ve Avrupa'nın geri kalanı da erkenden bir «fiyat devrimi»ni yaşamaya başlamıştır. Hamilton İspanya'da fiyatların bir yüzyıl öncesine nazaran 1601 - 1610 on yılında 3,4 defa daha yüksek olduğunu bulmuştur —üstelik para ayarıyla oynanmamıştır—. Fransa'da gümüş olarak fiyatlar, 16. yüzyılın son çeyreğinde birinci çeyreğine nazaran 2,2 kere yükselmiştir, tağşiş edilen paralara bakılınca fiyat artışı daha da yüksek olmaktadır. Hollanda'nın dokumacı kenti olan Leyden'de fiyatlar 1520 ile 1580 arasında % 300 artmış ve izleyen tağşiş on yılında iki katına çıkmıştır. Elizabeth 1560 - 61'de bir para reformu yapmış, fakat 1600'de mallar 1500'de olduklarından 2,6 kere daha fazla gümüş etmektedirler. Alsace'da fiyatlar 16. yüzyıl süresince katlanmışlardır. İtalya'da iki katına yaklaşmış ve İsveç'te de 1620'de iki katını geçmiştir. Buğday fiyatları endeksinde ise 1550'de 25 olan rakam 1600'de 75'e ve 17. yüzyılın savaşlı ikinci çeyreğinde 100'ün üstüne ulaşmıştır. Böylece, Orta ve Batı Avrupa'da genel olarak mallar 1600'de 1500'de olduklarından iki veya üç kat daha fazla etmektedirler.

Fiyat artışları bazen o kadar büyük ve hızlı olmuştur ki, özellikle geliri rant, ücret ve faiz olanlar arasında olmak üzere, geniş memnuniyetsizliklere yol açmıştır —bu cins gelirler fiyat artışından daha yavaş artmakta veya aynı kalmaktadırlar—. Böylesine dönemlerin hepsinde olduğu gibi, herkes diğer herkesi suçlamış ve her tür tedavi reçetesi ileri sürülmüştür. Çiftçiler pazara mal yollamamakla suçlanmışlar, onlar da ahlâksız simsarları itham etmişlerdir. İhracatçıya içeride darlık yaratacak kadar çok malı dışarıya gönderdiği suçlaması yapılmaktadır. Tüccar bir istifçi olarak görülmekte ve tefeci de geleneksel mahkûmiyet fermanlarını işitmektedir.

Daha iyi düşünebilen gözlemciler ise nedenleri kişisel veya sınıfsal davranışların dışında başka yerlerde aramaktadırlar. Bir Fransız, Malestroit, bir ons gümüşün satın alma gücünün onyıllar boyunca, hatta bir yüzyıllık sürede hiç değişmediğini ileri sürmüştür. Fiyatların yükselmesinin nedeni paraların gümüş içeriklerinin düşürülmesindendir. Bazıları için tağşiş tam bir açıklama olmaktan uzak kalmıştır; bu görüş, artan fiyatlar ile değerli maden akımı arasındaki hayati bağın teşhis edilmesiyle tamamlanmalı, hatta açıklama olarak işin bu yanı alınmalıdır. Bir Fransız hukukçusu ve bilim adamı Jean Bodin, Malestroit'ya cevap verirken, fiyat artışlarının «başlıca hatta tek nedeninin geçmiş 400 yıldakine nazaran şimdiki altın ve gümüş bolluğunun hiçbir zaman olmadığı kadar büyük» olması olduğu üzerinde ısrar etmiştir. Bunu o dönemde söyleyen ne ilk, ne de tek adam Bodin değildir; sorunun bütününü gördüğü de söylenemez, fakat bugün **paranın** miktar teorisi adını verdiğimiz kavramın başlangıcını oluşturmuştur. Ne Bodin, ne de Malestroit nakit miktarını denetleyebilenler üzerinde herhangi bir etki yapamamışlardır. Para ayarıyla oynamak acil durumlarda başvurulan bir hazine yöntemi olarak o kadar iyi yerleşmiş tir ki, terki mümkün değildir; ve Amerikn hazinesi her ülkede o kadar hüsn-ü kabul görmektedir ki, fiyatlar üzerindeki etkileri kimsenin umurunda değildir.

Ancak her hükûmet memnuniyetsizliğin ve «birşey yapılması gerektiği»nin farkındadır. İspanya yasal narh fiyatları saptamış, Fransa fiyat ve ücretleri dondurmuştur, ama hiçbir ülkede memnuniyet verici etkiler elde edilememiştir. İngiltere'de 1550'ler civarında fiyat artışları, daha çok narh koymaya, simsarlara daha sert kısıtlamalar getirmeye, stoklama (istifçilik), perakende satmak üzere mal stoklama ve toptancılığın daha iyi tanımlanmalarına ve hatta tüccarların ba-

zılarının meslekten atılmalarına yol açmıştır. Bu önlemler küçük etkiler yapmış veya hiçbir etkileri olmamıştır.

Daha gerçekçi bir siyaset, değişen fiyat düzeylerine karşı arz kanadındaki ayarlamalardır. İngiliz toprak sahipleri kendilerini artan fiyatlara karşı korumak için arz miktarını düşürmüşlerdir. Bazıları kiracılarının rantlarının bir bölümünü sabit fiyatlardan ürün olarak ödemeleri veya belli bir miktarda tahılın pazar fiyatı karşılığı olarak nakit ödemeleri üzerinde ısrar etmişlerdir. 1576'da Parlamentodan bir rant kanunu geçirilmiş ve bu kanuna göre bir toprak sahibine borçlu olunan para - rantın üçte birinin tahıl cinsinden ödenebileceği ve bunun değerini de 1550 fiyatları esas alınarak hesaplanacağı hükme bağlanmıştır. Böylece toprak sahibinin rantı ona, eğer hepsini nakit olarak alsaydı elde edeceğinden daha fazla bir ürün miktarı sağlamaktadır —çünkü hepsini nakit olarak alsaydı kendi ihtiyacını pazar fiyatından karşılamak zorunda kalacaktı—.

İngiltere değişen yaşam maliyetlerine göre ücretleri de ayarlamaya teşebbüs etmiştir. 1563'te Parlamento çeşitli eski yasalarla saptanmış olan maksimum ücretlerin «çeşitli yerlerde çok az olduğunu ve herşeyin fiyatındaki ilerlemeler gözönüne alındığında, şimdiki zamana cevap vermediğini» kabul etmiştir. Bu durumda eski tavan ücretler ilga edilmiş ve, barış ve adalet için her kontluğun yöneticisinin ücretleri her paskalyada yeniden gözden geçireceklerini karara bağlamıştır. Bu durumda ücretler teorik olarak fiyat artış veya azalışlarına göre artacak veya azalacaktır.

Uygulama düşünceyle tam uyum içinde olmamıştır. Kontluklarda karar verme durumunda olanlar toprak sahipleridir ve çıkarları ücret alanlardan çok, ücret verenlerinkilerle uyuşmaktadır, bu durumda eğilimleri her yıl yeniden aynı ücret düzeyini muhafaza etmek olmuştur. Diğer yandan, işe yarar fiyat istatistikleri ve yasaya uyum sağlayabilecek devlet yönetimi de yoktur. Genel olarak saptadıkları hadler fiyat hareketlerinin çok gerisinde kalmıştır. «Saptadıkları» hadlerle gerçekten ödenen ücretler çakışıyorsa, sonuç reel ücretlerde ve sadece ücrete bağımlı olan işçilerin hayat standardında bir düşüştür. Fakat, bazen ücretlerin saptanandan daha yüksek olarak da ödendiği bir vakıadır. Bazı işçiler ücretlerinin yanı sıra, iaşe ve ibate de edilmekteydiler. Kentsel işçilerin kendi hesaplarına bir parça toprak işleme olanaklarının çok az olmasına karşılık, kırsal işçiler bir küçük toprak işleyerek veya otlaktan yararlanma hakkına sahip olarak, yiye-

ceklerinin bir miktarını üretmekteydiler. Nihayet; 1540 ile 1640 arasında İngiliz endüstrisinde büyük yeni gelişmeler olmuştur; bunların emek talebini ve buna bağlı olarak da ücret düzeyini artırmış olmaları mümkündür.

Sonuç denemesi olarak, İngiliz reel ücretlerinin tağşiş yıllarında ve 1520 ile 1560 arasındaki hızlı fiyat artışı döneminde, ağır düşüşler gösterdiği, fakat daha sonraki yıllarda bu kaybın bir kısmının telafi edildiği söylenebilir.

İspanya hakkında bildiklerimiz 16. yüzyılın çoğu kısmında ücretlerin fiyatların gerisinde kaldıklarını, fakat 1600'den itibaren onlarla birlikte artmaya başladıklarını düşündürmektedirler. Leyden'de dokuma endüstrisinin hızlı büyümesi ücretleri fiyatların üstüne çıkartmıştır; bu durum hızlı gelişme gösteren diğer endüstri dalları için de geçerlidir.

Fiyat devriminin toprak kesimi üzerine etkisi toprak sahibinin konumuna bağımlı olmuştur. Yüksek fiyatlar kuzey - doğu Almanya ve Polonya toprak sahiplerini tahıl üretimlerini artırmaya sevketmiş ve bunun sonucu olarak da küçük çiftçiler kendi topraklarında serf durumuna düşmüşlerdir. Fransa'da birçok büyük toprak sahibi, artık *rentier* haline gelmiş olduklarından, kiracılarından aldıklarında ancak küçük artışlar sağlayabilmişlerdir. İngiltere'de bazı büyük toprak sahipleri aynı kötü durumdadırlar, çünkü bunların kiracıları değişmez rantlar cinsinden kira sözleşmeleri yapmışlardır. Fakat bu büyük toprak sahiplerinin çoğu da rant dışı kaynaklardan daha fazla gelir toplayacak olanaklara veya topraklarını daha iyi kullanabilecek duruma sahiplerdir (Bkz. XV. bölüm).

Bazı sınıf ve gruplar fiyat eğrisinin yükselmesinden ızdırap çekerlerken, diğer bazıları da yarar sağlamışlardır. Bağımsız zenaatkâr veya küçük bir dükkânı olan usta, daha yüksek maliyetlere uyum sağlayabilir. Eğer çiftçi geçimlik üretim yapıyorsa, fiyat artışlarından etkilenmeyebilir. Eğer pazar için üretiyorsa, daha yüksek bir gelir sağlayabilir, fakat bunun bir bölümünü, eğer rantı ayarlanabilir nitelikteyse, kaybedebilir. Bu durumda elindeki toprağı daha entensif işlemek veyahut ortak veya boş toprakları daha iyi kullanılabilir duruma getirmek zorundadır. Endüstrici işveren özgür emeğin değeri ile ona ödenen fiyat arasındaki farktan kazanç sağlamaktadır, fakat bunun miktarı her konuma göre değişir. Tüccar pazara gelmeye başlayan mal miktarındaki artıştan, Amerika ve Doğu'nun mal talebinden, spekü-

lasyon fırsatlarının artmasından ve artan fiyatlardan kazançlı çıkabilir.

Değerli maden arzındaki artışın Avrupa ekonomik hayatı, ticari genişleme ve yeniyetme kapitalizm üzerinde başka etkileri de olmuştur. Nakdi muameleler, mevduat yatırmak veyahut iddihara veya yatırıma yöneltilecek kişisel fonlar oluşturmak için daha fazla disponibl para vardır. Avrupa'nın şimdi daha fazla değerli maden arzı bulunduğundan bunların bir kısmı genişlemekte olan Doğu mallarının ithalatının ödenmesinde kullanılabilir. İspanyol krallarının El Dorado'dan ülkelerine akıttıkları zenginlik onların felaketi olduğu kadar, maliyeti yüksek muhteris politikalar izlemelerini teşvik etmiştir. Aynı şekilde bu durum diğer ülkelerin bu zenginliğin bir kısmını ele geçirmek üzere hasetle bilenmelerine veya yeni hazinelerin peşine düşmelerine yol açmıştır. Değerli maden elde etme, muhafaza etme ve arzını artırma arzusu ekonomik tartışmalara renk katmış ve 17 ve 18. yüzyıllar süresinceki ticari siyasetleri birçok noktalarda etkilemiştir.

XIII

KITA AVRUPASINDA EKONOMİK GELİŞMELER.

1500 - 1750 I.

HANSA KENTLERİ, İTALYA, PORTEKİZ, İSPANYA

Modern Çağın başlarının iktisat tarihi sahne ışıklarını Orta Çağ İtalyan, Alman, Belçika merkezlerinden kaydırmakta ve oyun başka bölgelerde oynanmaya başlamaktadır. Portekiz ve İspanya Yeni Dünya'nın zenginliğine el koymada başı çektiklerinden ve kendi kaynaklarının istihdamından sağladıklarından çok daha fazla geliri bu yolla sağladıklarından ötürü dikkat çekmektedirler. Fakat saltanatları kısa sürmüştür; yeni zenginliklerin çoğunu siyasal üretken olmayan harcamalarla yok etmişlerdir. Ülkeleri kolonilerinin ihtiyacı olan hizmet ve malları sağlamakta yetersiz olduğundan ve Avrupa ticaretindeki payları aktif olmak yerine pasif olduğundan, bu servetler dışa kanamıştır.

Hollanda ilk ve en başta, İngiltere sonra ve Fransa da daha küçük ölçekte, dış kıtaların sömürülmesiyle kendi endüstriyel ve tarımsal kaynakların istihdamını birleştirmişler ve Avrupa ticaretine de faal bir şekilde katılmışlardır. Temelleri ve üst yapılarında büyük kısmı yerel, bölgesel veya bölgelerarasıdır. Bu ülke tüccarları ve gemileri kendi vatanlarının üretici ve tüketicilerine hizmet etmiş, kuzey Avrupa'nın çeşitli sektörlerini biribirlerine bağlamış, Akdeniz ve Kuzey arasındaki deniz bağlantısını güçlendirmiş ve Orta Avrupa'ya doğru ilerleyerek, bir kara kitlesinin ürünlerini denize ulaştırmıştır. Başlıca amaçları Alman, Rus, İskandinav, Polonya, Türk, İspanyol veya Portekizlilerin ihraç edilebilir mallarını kendi ihtiyaçları veya pazarlama olanakları nedenleriyle elde edebilmektedir. Fakat bu iç ve kıta içi ticarete bir de kıtalararası uzun mesafe ticareti katmanını ilave etmişlerdir. İşletmeleri üç tezgâhlıdır. Yaylarında üç tel birden gerilidir.

Batılı imparatorluk inşacılarının ellerindeki bu olanak yoğunlaşması kuşkusuz kıtanın geri kalanı için alışılmadık bir durumdur. Avrupa'nın bazı kesimlerinin iktisat tarihlerinin olmadığı doğru olabilir,

dış dünyaya doğru kolay ulaşım olanaklarından mahrum, endüstri ve ticarette kayda değer gelişmeler gösteremeyen, fakat tarım ve zenaatta geçimlik düzeyde üretim yapan ve yerel ihtiyaçları karşılayabilecek kadar üretim yapmaya kaadir bir yapıyla birlikte, sarayın ve aristokrasinin de ihtiyaçlarına cevap verebilecek küçük bir üretim şebekesi barındıran ülkeler bu durumdadırlar. Fakat, bu kendine yeterlik genel olmaktan çok uzaktır, özellikle de 18. yüzyıla yaklaştığımızda ve girdiğimizde. Hangi bölgede zengin bir doğal kaynak varsa, yerli hükümdar veya toprak baronu bunun üretimini artırarak nakde çevirmek isteyecektir —bu malın pazarı ne kadar uzak olursa olsun—. Batılı tüccarlar ve gemiler, izin verildiği ölçüde almaya, satmaya ve taşımaya geleceklerdir. Göçmen işçiler işleme veya imal yöntemlerini getirsinler diye hüsn-ü kabul göreceklerdir ;ve Rusya veya Prusyanınkiler gibi krallar ekonomilerini modernleştirme yoluna gideceklerdir. Bu arada Orta Avrupa ticaret yollarını kaybeden İtalyan kentleri ve Hansa merkezleri önemlerini kaybetmişlerdir, ama hiç şüphe yoktur ki, ölmemişlerdir.

Bu bölümden önce Orta Çağ önderlerinin düşüşleri incelenecek ve Portekiz ile İspanya'nın bu fırsatları nasıl değerlendirdiklerine bakılacaktır.

HANSA KENTLERİ

Hansa tüccarlarının başarıları üç nedene bağlıdır : (1) Doğu'ya doğru ilerleyen sınır hareketinin yarattığı fırsatlar, (2) İspanya'dan Baltık ülkelerine kadar yayılan bir pazarda geniş bir mal yelpazesini arzetmeye izin veren etkin ticaii ve gemicilik hizmetleri, (3) Birleşik eylem üzerinde temellenen ve Töton Şövalyelerinin desteğinden yararlanan, ayrıca ekonomik olarak geri ve siyasal olarak zayıf komşu ülkelerin durumundan yararlanan siyasal ve savaşçı güç. Bu güç onlara yabancı liman ve pazarda diğer ülke tüccarlarına veya yabancı tüccarlara nazaran daha avantajlı olabilme olanağını sağlamıştır.

1350'lerde sınırın ilerlemesi durmuştur. 1410'da Polonya, Şövalyeleri savaş alanında ezmiştir. Polonya, Brandenburg, İsveç, Danimarka, İngiltere ve Rusya gibi sağlam devletler kuzey Avrupa'nın tedricen daha büyük kısmını kapsamaya başlamışlar ve kendi tüccarlarını destekleyerek, Hansalıların eski avantajlarını yok etmeye başlamışlardır. Böylece Burgonya dükü 1501'de Hollandalıları kereste, katran, tahıl ve diğer ürünleri Bruges'den alma zorunluğundan azad etmiştir —bunun anlamı Hollandalıların bu malları Hansalılardan almak zorun-

luğundan kurtulduklarıdır—. Daha sonra aynı dük Hollandalıları İskandinavya ve Baltığa giderek, ihtiyaçlarını kaynak ülkelerden karşılamaları konusunda resmen teşvik etmiş ve desteklemiştir. 15. yüzyıl boyunca Almanların hışmına uğramış olan İngiliz tüccarları 16. yüzyılda karşı saldırıya geçmişler ve 1598'de kraliçe Elizabeth'i Hansalıların Londra'daki karargâhı olan *Steelyard*'ı kapatma konusunda ikna etmişlerdir. Gustavus Vasa İsveç'teki mal varlıklarına el koymuş, Çar onları Novgorod'dan uzaklaştırmıştır (1494). Danimarka Hansa ticaret tekelinin kırılmasından ve gemilerin Sunda boğazından geçerek Baltığa çıkarken ödeme yapmalarından sonra, Batılılara hoş geldiniz demiştir. İsveç Riga körfezini kapatmış ve böylece Rusya kürklerine ve diğer ürünlere ulaşan önemli bir yolu ablukaya almıştır. Büyük devletlerin ön plana çıkmaya başladığı bu yeni dönemde, bir kentler ligası etkili olamayacak kadar zayıf kalmaktadır.

Ligaya ve üyelerinin ticaretine zarar verme konusunda ekonomik faktörler daha önemli bir rol oynamışlardır. Hollandalılar taşıma ve ticaret hizmetlerinin kalitesiyle Hansalıları Kuzey ve Baltık Denizlerinde geride bırakmışlardır. Scania yarımadasındaki balıkçılık 16. yüzyılda daha ötelere uzanınca bu da rekabetin bir parçası haline gelmiştir. Doğa da, Bruges limanının girişine kum yığarak rolünü oynamıştır. Doğu ticaretinin 1600'den sonra İtalya'dan Amsterdam ve Londra'ya kayması, bazı Alman kara kentlerinin kara içi transit ticaretlerini ve dağıtma alanındaki işlerini yok etmiştir. Bu arada, kentleri birarada tutan güç kendi aralarındaki rekabetleri önleyecek kadar fazla değildir. Leipzig kürk pazarı olarak, Lübeck'in yerine geçmiştir. Kolonya bazen Liga'dan koparak İngiliz ticaretine katılmaktadır. Hamburg 1567'de İngiliz kumaş tüccarlarına, hem de Liga Londra'nın sıkı bir saldırısına uğramışken, açık kapı politikası uygulamıştır.

Liga bu saldırılara karşı kahramanca ama kaybı kesin bir savaş vermiştir. Son diyet 1660'da toplanmıştır. Bu arada Hollanda rekabeti ve 30 Yıl Savaşlarının tahribatı birçok kenti önemsizliğe mahkûm etmiştir. Fakat, bazıları da yaşamaya ve büyümeye devam etmişler; Alman ve Polonya hinterlandından gelen tahıl, kereste, keten, deri, keten kumaş, balmumu ve bal ihraç ticaretiyle ve İngiliz kumaşı, Fransız şarabı, Akdeniz meyvaları ve koloni ürünleri ithal ticaretiyle beslenmişlerdir. Danzig Avrupa'nın önde gelen tahıl limanıdır. 18. yüzyılda bu limanda Vistül'den gelen 100.000 ton tahılı depolama kapasitesi bulunan 125 taş depo bulunmaktaydı. İyi bir ürün yılında bin kadar gemi tahıl, patates veya orman ürünlerini yüklemek üzere limana

giriş yapmaktaydı. Stettin aynı ürünleri Oder vadisinden toplamakta, bunların yanı sıra özellikle Silezya'dan gelen, bölgenin ünlü keten dokumalarının çoğu bu kentte birikmekteydi.

Lübeck deri ve deri mamullerinde büyük farkla en önde yer almakta ve maroken ve ayakkabı derisinde büyük bir arz kapasitesine sahip bulunmaktaydı. Hamburg, Berlin'i merkez alarak büyümekte olan Brandenburg, —Prusya pazarının olduğu kadar, Kutsal Roma—Germen İmparatorluğuna bağlı devletçiklerin de limanı konumundaydı. Elbe'nin aşağılarından veya Baltık limanlarından Hamburg'a büyük miktarlarda keten kumaş akmakta, bunlar da kentte beyazlatılıp, desen basılarak satılmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarında Hamburg Avrupa'nın en fazla keten kumaş çeşidi arzeden kentiydi. Bu kentte kadife, ipek, brokar ve pamuklu kumaşlar da dokunmakta, şeker arıtılmakta, tütün işlenmekte, deri tabaklanmakta ve bakır eşyalar imal edilmekteydi. 1619'da kurulan Hamburg Bankası, Amsterdam Bankasının arkasından ikinci sırada gelmekteydi.

İTALYAN KENTLERİ

İtalyan kentlerinin tüccar, gemici, imalatçı ve finansör olarak Orta Çağdaki önceliklerini kaybederek gerilemeleri, bir geceden ertesi sabaha olmamıştır. Portekizlilerden geri alınan baharat ticareti, 17. yüzyılın başlarına kadar sağlıklıdır. Hindistan'a ve Çin'e giden karayolları, mal ve insan dolaşımı açısından önemlerini asla kaybetmemişlerdir ve Osmanlı İmparatorluğuyla Doğu Akdeniz çevresinde ve daha ötede İran'la belli bir miktarda ticaret yapılmaktadır. Ancak, bu ticaret için İtalyanların çetin savaşlar vermeleri gerekmektedir. Türkler onları Doğu Akdeniz'deki ticaret kolonilerinden uzaklaştırmışlardır ama, Fransızlara, Hollandalılara veya İngilizlere limanlarında hoşgeldiniz demeseler bile, hoşgörü göstermektedirler. 1536'da imzalanan Türk - Fransız antlaşması Fransızlara bu limanlarda ülkedışılık ayrıcalığını vermekte ve Fransa'yı Yakın Doğu'daki bütün katoliklerin koruyucusu haline getirmektedir. Marsilya Yakın Doğu ticareti sayesinde serpilmektedir. İskenderiye'den gelen baharat gemileri bu limana indikten sonra, Venedikli ve Portekizlilerin haset dolu bakışları altında, Anvers'e doğru tekrar deniz yolunu tutmaktadırlar. İngilizler 1600'lerde İstanbul, İzmir ve Haleb'e Hollandalılar kadar iyice yerleşmişlerdir. Bu iki ülke erkenden Orta ve Batı Akdeniz'deki bazı limanlara el atmaya, hatta başta Leghorn —bu liman her ülkeden tüccara

kucak açmaktadır— olmak üzere, İtalyan limanlarına yerleşmeye başlamışlardır.

Böylesine rakiplerle karşı karşıya kalan ve sık sık Osmanlılarla savaşmak durumunda kalan Venedik, gemi yapımcılarının ihtiyacı olan kereste sıkıntısı nedeniyle handikaplı duruma düşmüştür. Venediğin ünlü Orta Çağ kadırgaları, daha iyi yelken ve toplarla donatılmış yeni tip tekneler karşısında geri kalmışlardır. Eskiden kereste sağlanan yakınlardaki ormanlar tükenmiş ve artık Venedik daha etkin bir ticaret filosu kurabilme konusunda ana malzemeden yoksun kalmıştır. 1600'lerden itibaren büyük tekneleri Hollanda'dan almaya zorlanmıştır, yani Venedik ekonomisinin kalbi olan Doğu ticaretini onun elinden alan ülkeden.

Uzak Doğu ticareti Batılıların ellerine geçtikçe, İtalyan kentleri giderek kendi imalat endüstrilerine ve mali organizasyonlarına bağımlı hale gelmişlerdir. İnce İtalyan mamulleri, uzunca bir süre iç ve dış lüks mal piyasalarında en üstte yer almaya devam etmişlerdir; 18. yüzyılda bile İtalyan ipekli, kadife tığ örme, simli kumaşları, Venedik camları, ketenleri ve sabunları beğeni skalasında yükseklerde yer almaktaydı —eğer en yüksektekileri değilse—. Ancak, diğer ülkeler İtalyan endüstriyel sırlarının ve teçhizatının bazılarını çalmışlar, kapılarını onun mallarına kapatmışlar, fakat aynı kapıları göçmen İtalyan ustalarına açık bırakmışlar ve onun ham ipeğinden daha fazla alırken, ipekli kumaşlarından daha az almışlardır. İtalya artık Avrupa'nın lüks üreten atelyelerinden yalnızca biridir.

Finansör olarak İtalyanların önemi 1650'lere kadar sürmüştür. 1550'lerden sonra Cenevizliler, İspanya kralının hizmetinde Almanların yerine geçmişler, Amerikan hazinesinden kralın payına düşeni elde etmişler ve savaş harcamalarını yönetmişlerdir. Floransalılar Fransız yüksek finans çevrelerinin lideri olmuşlardır. Paris ve Lyon'da İtalyanlar veya İtalyan asıllı olup da Fransa'da doğanlar mali faaliyetlerini kuzey Avrupa ölçeğinde yaymışlardır. Bunlardan biri olan Burlamachi 1605'te Londra'ya yerleşmiş, İngiliz hükûmetinin bir ajanı olmuş ve bir seferinde de kraliyet mücevherlerini Amsterdam'da rehne vermiştir. Hükümdarlarla girişilen bu ilişkiler bazen faiz ve anaparanın kısmen veya tamamen kaybedilmesine yol açmaktadır; ticaretten finans alanına kâr akımı azalma eğilimine girmiştir; ve Amerikan hazinesinin geliş hızı 1630'dan itibaren ciddi olarak azalınca, İtalyan bankacılar İspanya'nın fakirleşmesinin etkisini sert bir şekilde hissetmişlerdir.

Ticaret, gemicilik, imalat ve finans alanlarındaki bu resesyon İtalyayı gene de birçok çeşitlenmiş firma ile bırakmıştır. Doğu Akdeniz ile, Akdeniz'in batı kıyıları ile ve Alp geçitlerinin ötesindeki Orta Avrupa ile olan ticaret halâ önemlidir. Doğu Akdeniz mallarının reeksportuna ve İtalyan mamullerinin ihracına yünlü kumaş endüstrisinin ihtiyacı olan yağ, şap, mermer, sülfür, ham ipek gibi maddelerin ihracı da eklenmiştir.

Ticaret ve bankacılık kârları düşerken artan turist trafiği sayesinde yeni bir gelir kaynağı bulunmuştur. Ancak, genel olarak Batı ve Kuzey Avrupa Hansalılara yaptığı gibi, İtalyanlardan da vazgeçme konusunda çok şey öğrenmiştir.

PORTEKİZ

Portekiz, öncülük ve sıkı çalışma yoluyla geniş bir imparatorluk kurmuş fakir bir ülkedir. Maddi ödülü, Asya, Afrika ve Brezilya'daki yeni fırsatları değerlendirebilme becerisinin fonksiyonundadır. Daha önce de gördüğümüz üzere Doğu ticaretini eline geçirebilmek için büyük gayret sarfetmiştir. Krallığın gösterdiği enerjinin eşitini yurttaşlar da göstermektedirler; 1580'de Hindistandaki bir Alman gözlemcinin bildirdiğine göre, «buradaki Portekizliler Lizbondakilerden daha fazla ataktırlar». Portekizliler köle ticaretinde, 17. yüzyılda Brezilya şeker plantasyonlarının gelişmesinde ve 18. yüzyılda da altın madenciliği ve elmas üretimi alanlarında da büyük enerji göstermişlerdir.

Ancak ülke; fetihlerin, ticaretin ve sömürgeleştirmenin bütün taleplerine cevap verebilmek için çok küçüktür ve kötü teçhiz edilmiştir. İlk olarak, 1500 yılı nüfusu 2 milyon olarak tahmin edilmiştir, ki bu rakam göç veya tüccarlık, savaş gemileri ve sömürge orduları için çok az bir rezerv bırakmaktadır. Gemilerin batması, hastalık ve savaş nedenleriyle ölümler ciddi bir emek - gücü sorunu çıkartmışlardır. Bir tahmine göre nüfus 16. yüzyıl boyunca hemen hemen yarı yarıya azalmıştır ve bu nedenle de Portekiz tarlalarının işgücü sorununu çözmek üzere bir miktar Afrikalı köle getirtilmiştir. İkinci olarak, Portekiz'in kendi doğal kaynakları sınırlıdır. Esas ürünler —yün, şarap, meyva, tuz, yağ ve şişe mantarı— kolonilere ihraç edilecek malların sürekliliğini sağlayacak boyutta değillerdir. Portekiz hiçbir esaslı imalat faaliyeti geliştirmemiş, fakat kumaş ve kendisi ile bağımlılarının ihtiyaç duydukları endüstri ürünleri konusunda dışa tabi olmuştur. Yalnız ilksel ürünler üreten bir ülke bir imparatorluk için iyi bir merkez değildir.

Üçüncü olarak, Portekiz'in yeterli sermayesi yoktur ve iyi bir konuma sahip değildir. Sermaye eksikliği nedeniyle doğu seferlerini yapabilmek için yabancı finansörlere bağımlı hale gelmiştir. Baharat ticaretinin bir krallık tekeli haline gelmesinden sonra, krallığın ihtiyaç duyduğu sermayenin büyük bölümü Güney Almanyalılar ve İtalyanlar tarafından sağlanmış, bu durumda bunlar diğer malların ticaretinde önemli roller oynamışlardır. Lizbon Avrupa'nın kalabalık bölgelerinden o kadar uzaktır ki, kolonilerden ithal edilen ve büyük okyanusaşırı teknelerle getirilen mallar Lizbon'dan Anvers'e küçük teknelere aktarılarak taşınmak zorundadır. Böylece taşıma gelirleri, faiz ve kârlar birçok noktada Portekizlilerin elinden kaçmaktadır. Ayrıca güzel bir sarayı idame ettirmek, İmparatorluğu korumak veya Kuzey Afrika Müslümanlarına karşı harekât düzenlemek için harcanan paralar da dışarıya kaçmaktadır.

Nihayet Portekiz İmparatorluğunun tümünü, hatta kendini koruyabilecek kadar güçlü değildir. İspanya onu 1580'de ilhak etmiş ve Lizbon'u Hollandalı asilere ve İspanya'yla savaşan İngiltere'ye karşı bir düşman liman haline getirmiştir. Artık Asya ve Afrika'daki Portekiz çıkarlarına hem vatanseverlik, hem de kâr nedenleriyle saldırılmaktadır. Portekiz'i Uzak Doğu'dan sürme süreci yavaş ve zor olmuş ve asla tamamlanamamıştır; fakat Portekiz sonunda bağımsızlığını tekrar kazandığında (1660), denizaşırı toprakları yalnızca Çin'deki Macao'dan ve Hindistandaki Goa ve birkaç nokta ile Afrika ve Brezilya'daki birkaç karakoldan ibaret kalmıştır. Doğu'daki üsler önemli ticaret yerleridir, Afrika'daki karakollar bir miktar köle sağlamaktadırlar ve Brezilya'nın önemi burada 1700'ler civarında elmas bulunmasından sonra artmıştır. Lizbon Okyanus ticaret yollarının önemli bir terminali olmaya devam etmiştir. Fakat ekonomi değişmeden kalmıştır. Sömürge ürünleri (altın da dahil) ve ülke içi hammaddeler Lizbon ve Oporto'dan Britanya, Hollanda ve Fransa'nın kumaş ve mamul mallarıyla, İngiliz buğdayıyla ve Newfoundland kurtulmuş morinasıyla mübadele edilmektedirler. Bu mübadelede Britanya 1700'den sonra esas payı almaya başlamıştır. Fiili olarak Portekiz bir Britanya kolonisi haline gelmiştir (bkz. XV. bölüm).

İSPANYA

Fetih, evlilik ve keşif yoluyla en büyük sınırlarına II. Philippe'in saltanatı döneminde ulaşan (1556 - 1593) İspanya, kaynak ve ölçek olarak geniş boyutlara sahipti. Fernando ve Isabella evlendiklerinde

(1469), Kastilya'nın merkez yaylasını Doğu'daki Aragonun tarımsal, endüstriyel ve ticari bölgeleriyle birleştirmişlerdi. Arapların elindeki Granada 1492'de geri alınmış ve Portekiz 1580'de ilhak edilmiştir. Böylece yarımadanın tamamı birleştirilmiş olmaktadır. İspanya dışında, Philippe'in egemenlik alanı bankacılık, endüstri ve tarımlarıyla Milano, Napoli ve Sicilya'yı kapsamaktadır. Kuzeyde Alçak Ülkeler —Flandre ve Brabant'ın eski endüstriyel bölgeleri, büyük Anvers pazarı ve daha sonra Hollanda adını alacak ülkenin hızla büyüyen gemicilik, imalat ve ticaret kentleri— de İspanyol imparatorluğuna dahildir. Bir ara, kraliçe Mary Philippe'le evlendiğinde, İngiltere de bu imparatorluğa dahil olmuştur. İspanya'nın büyük bir ordusu, güçlü bir donanması, İngilizler ve Hollandalılar onu yenene kadar çok büyük bir prestiji vardır ve kendini bütün sapkınların ve hıristiyan olmayanların cezalandırıcısı olarak görecek düzeyde dinsel bir imanı vardır.

Bu büyük topraklar, mütevazi kaynakları, bunları kullanma konusunda önemli yatkınlığı olan, ama bazı coğrafi ve insani handikapları olan bu ülkenin eline 1500'lerin hemen öncesinde ve sonrasında, büyük bir hızla geçmiştir. Fizik yetersizliklerin başlıcaları, çöl gibi merkez yaylasının ve dağlık alanların genişliği, az yağmur yağması, iklimde uçlarda gidilip gelinmesi ve kara içi ulaşımda aşılmaz engellerin bulunmasıdır. İnsani sınırlar ise, güçlü bölgesel ve ırksal farklılıklar, coğrafi engellerin arttırdığı bölgecilik ve yerel heyecanlar ile Hıristiyan, Yahudi ve Araplar arasındaki farklılıklardır. Ayrıca toplum toprak, kilise ve haçlılığı yükseklere koyarken, ticaret ve el emeğini en altlara yerleştirmektedir. Barselona dışında az gelişmiş bir tüccar sınıfı bulunmaktadır ve bunun sonucu olarak ülkenin dış ticareti konusunda İtalyanlara bağımlı hale gelinmektedir. İspanya fazlasıyla feodal, askeri, dinsel fakat çok az burjuadır.

Ülkenin büyük bölümü dağ ve yaylayla kaplıdır ki, buraları yalnızca hayvan otlatmaya elverişlidir. Buralarda otlatılan milyonlarca merinos koyununun ince yünleri büyük bir ün yapmışlardır. İspanya bu yünün tekeline sahiptir ve 18. yüzyılın sonlarına kadar da merinos ihracını yasaklamıştır. Sığır ve keçi derisi de dahil, diğer hayvan ürünleri kuzey Afrika dericilik endüstrilerine malzeme sağlamaktadır. Bu otlak alanları esas olarak, laik veya kiliseye mensup toprak baronlarının elindedir. Hayvan ve otlaklarını koruyabilmek için hayvan çiftlikleri *Mesta* olarak bilinen bir birlik kurmuşlardır. Bu birlik 1350'den sonra dört yüzyıl boyunca bir meclisi, memurları, mahkemeleri ve oldukça büyük bir siyasal gücü ve kral desteği olan bir lonca gibi çalış-

mıştır. Bu birliğin başlıca görevlerinden biri, koyunlarını her ilkbaharda güney otlaklarından kuzey otlaklarına ve sonbaharda da tersi yolu gitmelerini kolaylaştırmaktır. Hayvanların ilerledikleri yol üzerinde çiftlikler, çitlenmiş topraklar ve parmaklıklar bulunmamalı, otlak alanları mümkün olduğunca artırılmalıdır. Krallık desteği bu kolaylıkları sağlama almış ve artırmıştır. Merinos kraldır.

Doğu ve güney kıyı şeridi, tahıl, üzüm, zeytin, meyva, pirinç, şeker ve ipek üretimine uygun entensif ve hatta sulu tarım için yeterli su arzına, toprağa ve iklime sahiptir. İçeride bazı noktalarda olduğu gibi, burada da endüstri ve ticaret, iş hacmi yüksek kentler yaratmıştır. Kuzey Afrikalıların ve Yahudilerin becerileri buralarda dokuma, bakırcılık ve deri endüstrileri kurmuştur. Barselona Akdeniz boyunca doğuya doğru uzanan ticarette önemli bir yere sahiptir ve 15. yüzyıldan itibaren İtalyan önderlerle beraber ilk sıralarda yer almaya başlamıştır. Atlantik kıyıları ve Gaskonya körfezinden yüklenen İspanyol demiri, şarap ve yünü kuzeye İngiltere'ye, Bruges'e ve Anvers'e gitmektedir.

1500'lerde İspanya 7 milyon civarında insan barındırmaktadır. Bu ülkenin egemen olduğu çeşitli Avrupa topraklarına bir de Atlantikaşırı bir imparatorluk eklenmiştir. Bunun ilk etkisi İspanyol ekonomisine kuvvetli bir itici güç sağlamasıdır. İkincisi, ülkeyi diplomatik, dinsel ve hanedan çatışmalarının içine sokmak ve buna bağlı olarak Amerika'dan gelen hazinenin çoğunu tüketen kara ve deniz harekâtlarına girişmesine yol açmak olmuştur. Yönetim bu tutumu canlı tutmuş, fakat 1600'lerden sonra İspanya'yı Avrupa'nın büyük güçleri arasında tutabilmenin maliyeti yükselmeye başlamıştır.

Kolonilerin tüketim malı veya sarmaye malı teçhizatı talepleri ve kral hazinesi ile tüccarların kasalarına akan gelirler, İspanyol üretimini büyük ölçüde genişletmişlerdir. «Endüstri ve ticaret, büyüyen ticaret akımına uymuşlardır» (Hamilton). Toledo ve Segovia gibi imalat merkezleri ve Sevilla veya Cadiz gibi limanların nüfusu 60 yılda iki katına çıkmıştır. Okyanusaşırı seferler yapabilecek tekneler inşa edilmiş veya satın alınmış ve 1580'lerde İspanyol deniz ticaret filosu Avrupa'nın en büyüğü haline gelmiştir. Kolonilerdeki kilise ve yönetim örgütü büyük ölçekli binalar yapmışlar ve ana vatandan çok şey talep etmişlerdir. İspanyollar kolonilere göç etmişler veya yabancı alanlarda savaşmaya gitmişlerdir, ama ülke nüfusu gene de 16. yüzyılda % 15 kadar artmıştır.

Bu genişleme ve refah döneminin sonu yüzyılların son yıllarında gelmiştir. 1600'den sonra tarım, endüstri ve ticaret hem hızlı, hem de çok gerilemişlerdir. Ticaret filosu bir yüzyılda dörtte üç oranında azalmış, koyun çiftlikleri kötülemiş, endüstri kentleri düşüşe girmiş —bunlardan bazıları eski ölçeklerinin yarısına düşmüştür— ve toplam nüfus 1600'le 1700 arasında % 25 kadar azalmıştır. 18. yüzyıldan itibaren fakirlik o kadar yaygınlaşmıştır ki, söylendiğine göre, sudan başka birşey içilmez hale gelmiştir. Ekonomik gerileme, İspanya'nın birinci sınıftan ikinci sınıfa düşmesiyle paralel gidince, suyun tadı daha da acı gelmeye başlamıştır.

Bu düşüşün ekonomik ve siyasal nedenleri birbirlerine sıkı bir şekilde bağlıdırlar. Yahudilerin ve Kuzey Afrikalıların ülke dışına çıkartılmaları 1492'de meydana geldiği için, bir neden değildir. Hrıstiyanlaşmış kuzey Afrikalıların (Moriscos) 1609'da ülke dışı edilmelerinin de fazla bir ekonomik etkisi olmamıştır. Göçler, filolar, kara ordusu ve misyonerlik faaliyetleri ülke dışına adam —toplumun kaymağı— taşımış, bu arada kilise ve manastırlar insanların bir kısmını ekonomik ve ailesel hayatın dışına çıkartmışlardır. Bu insan kaybının genel toplamı büyüktür, fakat 1600'le 1650'ler civarındaki çeşitli veba salgınları nüfusu azaltmada daha etkili olmuşlardır. Kilisenin topraklarının artışına karşı yöneltilen eleştiriler ve papazların aşırı sayısından şikâyetler kilisenin ulusal kaynakların çoğunu yuttuğunu ve onun eline geçen paraların verimli yatırımlara gitmediğini göstermektedir.

Bu cins fatörlerin hepsinden daha felâketli olan, imparatorluk refahına muhteris dış politikanın getirdiği ağır yüktü. Bu siyaset hem Müslümanlara, hem de Protestanlara karşı gerçek dini korumak amacıyla uzun savaşlar sürdürüyor ve büyük bir saray halkını besliyordu. Kraliyet tüketiminin ve çatışma maliyetlerinin karşılanabilmesi için yalnızca *quint*'ler ve diğer kolonyal katkılar yeterli olamazdı; iç vergiler artmakta ve borçlanmaların miktarı büyümekteydi. 1596, 1607, 1627 ve 1647'de hazine tamtakır hale geldi. 1639'da krallığın kredisi o kadar düşüktü ki, Sevilla'da hiçkimse % 70 iskontonun altında Amerikan hazinesi geliş beklentilerine kredi açmıyordu. Tüccarlar bazen sağlam senetler verilmedikçe, saraya mal vermeyi reddetmekte ve saray memurları evden eve dolaşarak kral için iane toplamaktaydılar. Eski vergiler artırılmış ve ana vatanda üretilen mallara ve ithalatla ihracata yeni vergiler konulmuştu. Bir satış vergisi olan *alcabala* % 15 veya 20 gibi yüksek bir hadde ulaşmıştı.

Amaçların gerektirdiği fonları bulma konusundaki kronik beceriksizliğin sonucu olarak 1500'den sonra tağşiş başlamıştır. «II. Philippe Hz. Muhammed ve Luther'in inançlarıyla savaşırkenkinden daha inatçı şekilde tağşiş edilmiş para bastı» (Hamilton), fakat ardılı III. Philippe (1598 - 1621) bütçeyi dengesiz buldu ve gelirlere de alacaklıların el koymuş olduklarını gördü. Bu durumda gümüş ve bakırdan imal edilen ve perakende ticarette kullanılan *vellon*'ların içinden gümüşü çekerek, değerini düşürdü. Onun da ardılı IV. Philippe (1621 - 1665) başarı kazanan asiler olan Hollandalılarla, 30 Yıl Savaşlarıyla, İspanya, İtalya ve Portekiz'deki isyanlarla, salgınlarla, azalan vergi gelirleriyle ve değerli maden arzındaki sert düşüşle boğuşmak zorunda kalmıştır. Umursamaz enflasyon ile aşağı kayan deflasyon politikalarını birbirlerinin ardı sıra uygulanmıştır; birinci politika fiyatları havalara fırlatmış, diğeri yerlerde süründürmüştür. Bu dalgalanmalar «hiçbir hesaba dayanmadıklarından, girişimi öldürmüş, işletmelerin sağlıklı yönetimini engellemiş ve İspanyol ekonomisine büyük zararlar vermiştir» (Hamilton).

İspanyol düşüşünün nihai ve muhtemelen ana nedeni, Amerika'dan sağladığı gelirlerin azalmasıdır. Bu geliri beş kısıma ayırabiliriz: kolonilerden *quint* ve diğer krallık gelirleri; denizaşırı yatırımların faizleri; gemicilik hizmetlerinin net hasılaları; Amerika'ya yollanan ve buradan getirtilen mallardan sağlanan kârlar; ve İspanya'da ihracat için üretilen mallardan sağlanan kârlar. 17. yüzyıl süresince değerli maden üretimi azalmış ve *quint* de bununla birlikte düşmüştür. İspanyol yatırımcılara gönderilen faizler hakkında az bilgimiz vardır, fakat bunların tutarının yüksek olması kuşkuludur. Diğer üç madde ise, kolonyal ticaret ve politikayla ilgili bölümde daha iyi incelenmiştir.

İspanya ve Amerika. Bir kolonyal sorunla karşılaşan ve bu konuda bir siyaset çatısı oluşturmak zorunda kalan ilk modern ülke İspanya olmuştur. Bu konuda ona; sivil veya ulusal düzeyde tüm iktidarları elinde toplamak, her türlü kârı kendi çıkarına kullanmak ve denizaşırı topraklarda bulunan ve o zamana kadar hiçbir Hıristiyan hükümdara ait olmamış toprakların yalnızca krala ait olacağı feodal kavrayışından başka, rehberlik edebilecek bir öncel bulunmamaktadır. Ticaretin ve kolonilerin denetimi erkenden üç kurumun eline geçmiştir : (1) Hindistanlar meclisi siyaseti şekillendirmiş ve yönetmiştir. (2) Sevilla'da 1503'de kurulan *Casa de Contaratatacion* (Ticaret Evi) İmparatorluğun ekonomik gelişmelerini gözetim altında tutmuş, tüccarlara ve göçmenlere izin belgeleri vermiş, kolonilere filolar yollamış, vergileri topla-

mış ve Amerikan hazinesini İspanya'ya getirmiştir. (3) Sevilla tüccar birliği tüccarları denetlemiş, düzenlemiş ve onlara yardımcı olmuş, aralarındaki uyuşmazlıkları çözmüş, *Casa* veya meclis ile ilişkilerini düzenlemiş ve konvoylar veya hükûmet borçları için fonlar bulmuştur.

Bu üç kurum büyük iktidara sahip olmuşlardır. İlk ikisi, koloni toplumunu ve ticareti düzenleme konusundaki gayretlerinde ortak ve bilinçlidirler; bunlar maddi refahı artırmak, yerlileri korumak ve zenginliğin İspanyol olmayanlara doğru kaçmasını önlemek konusunda tedbir almak istemektedirler. Yaptıkları işler önemli boyutlara ulaşmıştır. Karşı karşıya kaldıkları güçlükler kısmen koloni hayatının detaylarını yavaş bir ulaşım döneminde, ana vatandan düzenlemek istemelerinden —«uzaktan komuta» için elektrik gerekir—, kısmen kolonide yaşayanların her zaman ana vatandakinden farklı çıkar ve davranış kalıpları geliştirmelerinden, kısmen anavatandaki ve kolonilerdeki her türden memurun yolsuzluk yapabilmesinden ve kısmen de, yürürlüğe koymak istedikleri ticaret politikasının tam anlamıyla uygulama şansının olmamasından kaynaklanmaktadır.

Ticaret Politikası. Kısa bir süre ticaret politikası oldukça liberal olmuştur. V. Charles (1516 - 1566) Amerika'nın kapılarını Avrupa'daki dominyonlarının her bölgesinden gelen tüccar ve göçmenlere açmıştır. Böylece İspnyolları İtalyan, Alman ve Alçak Ülkelere mensup rakiplerle rekabete sokmuştur. Ardılı II. Philippe Hollandalı asiler de dahil hükümranlık alanı içndek bütün düşmanlarına kiapılarını kapatmış ve bir «İspanyol Amerikası İspanyollarındır» siyaseti izlemeye başlamıştır. Yabancı limanlardan yüklenen veya yabancı teknelerle taşınan hiçbir mal artık kolonilere giremeyecektir. Güvenlik tedbiri olarak bütün tekneler Sevilla ve daha sonra da Cadiz ile dört Amerikan limanı arasında mekik dokumak zorundadırlar. Her yıl mallar filo halinde konvoy olarak, iki kere Amerika'ya taşınacak ve buralarda büyük fuarlarda satıldıktan sonra, karayollarından veya kıyı tekneleriyle nihai hedeflerine ulaşacaklardır. Yalnızca *Casa de cntratacion*'dan bir izin belgesi alan İspanyollar kolonilerle ticaret yapabilirler. Bunlar bu ayrıcalık karşılığında ağır ihracat ve ithalat vergileri ödemektedirler. Dönüşe geçen filolar Sevilla veya Cadiz'e gelmek zorundadırlar. Yükleri burada vergilendirilmekte ve sıkı bir gözetim altında boşaltılmaktadırlar. Yabancılarla izinsiz ticaret yapan her koloni mensubu ölüm cezası riskiyle karşı karşıyadır; bir koloni pazarına giren her yabancı öldürülmekte veya bir madende ömür boyu çalışmaya mahkûm edilmektedir; ve değerli

madenleri kendi hesabına getirenler forsa olmakta veya sürgüne gönderilmektedirler.

Ancak imparatorluk tekelciliği bir noktada açık vermektedir. İspanyol ürünleri kolonilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayamadığı için, batıya yalnızca İspanyol mallarının sevkedileceğine dair bir kural koymak mümkün olmamaktadır. Orta Çağda İspanya; İtalya, Fransa ve Alçak Ülkeler'den çok miktarda ithalatta bulunmuştur; şimdi ise üretimi artmakla birlikte, Amerikan talebini karşılamaktan uzak kalmaktadır; ve İspanyol fiyatlarındaki artışın diğer bütün ülkelerinkine nazaran daha erken, daha hızlı ve daha büyük olması nedeniyle ihracaat endüstrileri yabancı rakiplere karşı handikaplı duruma gelmiştir. Bunların sonucu olarak, Amerika'ya giden malların çoğu yabancı kökenlidir. Yakın tarihlerde yapılan bir araştırmanın ortaya koyduğu üzere 1600'lerde İspanya'ya gelen gümüşlerin üçte biri Amerika'ya reeksport için ithal edilen malların bedeli olarak Fransa'ya gitmekteydi. İzleyen yüzyılda Fransız, Hollanda ve İngiliz malları kolonilere gönderilen yüklerin en büyük bölümünü meydana getirmişlerdir.

Denizaşırı topraklarla yalnızca belge sahibi İspanyolların ticaret yapabilmeleri nedeniyle yabancılar İspanya'ya mal sevketmekle yetinmek zorunda kalmışlardır. Ancak İspanya zayıfladığı veya yenildiği dönemlerde, diğer ülkelere yalnızca Amerikan topraklarından bir kısmını terketmek zorunda kalmamış, aynı zamanda onlara ticari ayrıcalıklar, ülke dışılık hakları ve Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarlarına uygun tarifeler tanıyan antlaşmalar imzalamak zorunda kalmıştır. Bu tüccrlar İspanyollarla ortklığa girmişler, ama İspanyolların ortaklığa katkıları sıklıkla firmalarının adından ibaret kalmıştır; fakat bu ad altında kolonilere mal sevketmek mümkündür. Bir tahmine göre, 1691'de taşınan malların onda dokuzu İspanyol firmalarınca taşınmakla birlikte, aslında yabancılara aitti. Bu uygulamada alışılmamış bir yan yoktur. Ticaret tekeli kendi yurttaşlarına tanınmakta, ama eğer kendilerininki yetersizse, yabancı sermayeye başvurmalarına izin verilmektedir.

Gayrimeşru Kolonyal Ticaret. Yabancıların bir kısmı İspanya kanalıyla Amerikayla ticaret yapmakla yetinirlerken, diğer bazıları bu ticareti doğrudan yapmak istemişler ve bazı koloni insanları da onları kendileriyle doğrudan temas kurmaya davet etmişlerdir. İspanyol Amerikalıları yasa dışı alış veriş konusunda çok sayıda tahrik edici nedene sahiptirler. Eğer vergi ve harçlar ödenmezse mallarını ve kölelerini daha ucuza alacaklardır ve eğer mallar onlara kuzeyden İspanya ve Ame-

rika'daki fuarlar kanalıyla ulaşmazsa bu ucuzlama daha da artacaktır. Madenciler eğer ürünlerini doğrudan yollarlar ve *quint* ödemezlerse külçeleri için daha yüksek bir net hasıla elde edeceklerdir; resmi makamlara 100'den satıp 20'sini krala ödemektense, yabancılara 85'ten satmak daha iyidir.

Yabancılar da uzunca bir süre kendi ellerindekilerden çok daha büyük kalmaya devam eden İspanyol koloni pazarlarında satış yapmak ve Cadiz veya Sevilla yerine doğrudan buralardan mal almak istemektedirler. Herkes kendi parası ve ürünüyle iş yapmak istemektedir. Avrupalıların batıya mal ihracına ihtiyaçları vardır; Batı Hind Adaları plantasyon sahiplerinin köle, mamul mal ve gıda maddelerine ihtiyaçları vardır.

Bu durumda yabancılar İspanyol Amerika'sından ellerini çekmeyi reddetmektedirler. Bunların bir bölümü barışta korsan, savaşta da devlet korsanı olarak gelmektedirler. Hazine filolarına saldırılar sık değildir. İflas etmiş bir Fransız 1684 - 1688 arasında Pasifik sahillerini korkutmuş, kentleri ve tekneleri talan etmiş ve alacaklılarını memnun edecek kadar altın, inci ve talerle geri dönmüştür. Fakat gayrimeşru ticaret bu haydutluklardan çok daha önemlidir ve yabancı uluslar 17. yüzyılda Karayib Denizinde bazı adalara veya anakarada kolonilere sahip oldukça, çok daha kolay hale gelmiştir.

Hollandalılara ait Curaçao veya St. Eustasius; İngilizlere ait Jamaica veya Barbados ve Fransızlara ait Martinique gibi, bu cins üslerden hreket eden tekneler İspanyol kolonilerinin kıyılarına gitmektedirler. Bazen kolonilere kaçak olarak mal götürmekte, bunları kolonili alıcıların kayıklarına aktarmaktadırlar. Bazen kendi ülkelerinin savaş gemilerinin resmi olmayan desteğinden yararlanmaktadırlar. İspanyol *gurda costa*'ları (sahil muhafızları) ücret almamakta, fakat yakaladıklarında pay almaktadır. Bu durumda onlarla anlaşmak çok zordur; büyük rüşvetler alarak teknelerin geçmesine izin vermektedirler, fakat çoğunlukla rastladıklarına el koymaktadırlar ve İspanya'ya dönen her filo'da mutlaka el konulmuş yabancı gemiler bulunmaktadır. İspanyol koloni gemileri de bu gayrimeşru ticarete katılmakta, taler, müstahzarat, boya malzemesi satın almaktadırlar.

İspanyollarla birlikte Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler birbirlerine ne kadar kapalı olursa olsunlar, bir tekel kuramamışlardır. 1662'de İspanyol filosu batı sularına geldiğinde fuarları kaçak malla o kadar dolu bulmuştur ki, yüküyle birlikte Cadiz'e geri dönmek zorunda kalmıştır;

üstelik bu dönemde yabancıların İspanyol Amerika'sına el atma dereceleri, bir sonraki yüzyılda ortaya çıkacak olana nazaran acınacak kadar küçük kalmaktadır. İspanya yabancı mallarını kendi ülkesi kanalıyla kolonilere taşıdığı sürece bu gayrimeşru ticarete engel olamazdı. Bu durumda kolonilerine yabancılarla ticaret yapma izni vermiş ve bunun sonucu olarak 17. yüzyıl sonundan itibaren kuzey komşularına karşı bir cins ekonomik bağımlılık durumuna düşmüştür.

İspanya'nın bizzat kendi dış ticareti, geniş ölçüde yün, şarap, meyva, zeytinyağ, ipekli ve keten kumaşların —hâlâ ayakta duran Barselona endüstrilerinde üretiliyordu— ve Amerika'dan gelen değerli madenlerle yerli temel madenlerin, Kuzey Avrupa buğdayı, Kuzey Denizi balığı ve Hollanda, Fransa ve artan bir şekilde İngiltere mamulleriyle mübadele edilmesine dayanıyordu. 1750'lerden sonra İngiltere İspanya'nın başlıca müşterisidir. İngilizler İspanyadaki ticarethanelerin en büyüklerini denetimleri altına almışlardır ve İngiliz ile Hollanda gemileri Cadiz limanına her yıl giren 1000 tane kadar teknenin büyük çoğunluğunu meydana getirmektedirler —Atlantik ötesi imparatorluk yükünü taşıyan yüzden az tekne dışında—. Bu açık köleliğe karşı nadir öfke anlarında İspanyol hükümdarları kendi endüstrilerini kurmayı, kendi sermayelerini karşılamayı, ticaret filolarını canlandırmayı, kendi ticaretlerini kendi ellerine almayı ve kaçakçılığı önlemeyi kararlaştırmışlardır. Plan yapmak konusunda hiçbir eksiklik yoktur, ama bu işlerin yapılması için gereken tüm malzeme ve insani kaynaklar, adeta kadermişçesine ortada bulunmamaktadırlar. Tek birşey çok boldur; beceriksizlik, yetersizlik, kafa yapısı, değerler standardı ve hatta zihinsel hastalıklar nedeniyle bu rüyaların gerçekleşmesini kesin olarak engelleyen hükümdarlar.

ANVERS

Anvers ticari ve mali zirvesine dış kıtaların trafiği de Avrupa'nınkine eklenince ulaşmıştır. Portekiz kralı yılda üç kere Lizbon'a gelen baharatı, satılmak üzere Anvers'e yollamaktadır. Örneğin, Haziran 1538'de 130 tekneden oluşan bir filo 1.200 tondan fazla baharatı bu limana indirmiştir. İspanya'dan gelen tekneler yün ve şarap getirmekte, ayrıca koloni ihtiyacı malların karşılığını veya V. Charles'ın borçlarını ödemek üzere gümüş ve altın da taşımaktadırlar. Bu yeni iş dallarının eskilerine eklenmesi yalnızca mal ticaretini değil, aynı zamanda kambiyo senetleri trafiğini ve özel ile kamusal borçları da artırmıştır. Kral, prens ve kent borçları miktar olarak artmıştır. Okyanus taşımacılığı önem kazandıkça, deniz sigortası hacmini ve karmaşıklığını artırmıştır.

Ticaret ve finans ihtiyaçları Orta ve Batı Avrupa'nın heryerinden sermaye celbetmiştir. Büyük krediler açan tüccar - bankacılar mevduat

kabul etmiş veya küçük yatırımcılara bono satmışlardır. Tüccar grupları kendi fonlarını veya borçlanabildiklerini, fiyat spekülasyonu yapmak üzere kullanmışlardır. Akla gelebilecek her tür mal üzerinde yapılan spekülasyonlar savaş veya barış, siyasal değişim, kötü veya iyi hasat, baharat veya hazine gemilerinin gelip gelmemeleri beklentileri veya bazı falcıların söyledikleri üzerine dayandırılmıştır. Ortaklıkta söylentiler ve yatırımcılara yönelik «fısıltılar» dolaşıp durmaktadır.

Bu hareketli, heyecanlı cemaat, bu «zincirlerinden boşanmış kapitalizmin beşiği» (Sée) «yağlı ve zayıf yılları» olmaya mahkûmdur. «Bu yıllar süresince iş hayatının nabzı, kalbi yerinden oynayacakmış gibi atmakta ve diğerlerinde ise ölecekmiş gibi yavaşlamaktadır» (Edler). Bu kapitalist cemaat aynı zamanda felâketli politikaların da kurbanı olabilir. Genel ilerleme trendinin 1550'lerde duraklaması ilk önce ona vurmuştur. Alçak Ülkelerin II. Philippe'e karşı isyanları onu derinlemesine etkilemiştir. Bu isyandaki ilk olay, 1566'da Anvers'deki dinsel karışıklıklardır. Bu durum birçok önde gelen bankacının göç etmesine yol açmıştır. 1576'da kent İspanyol ordusu tarafından çiğnenmiş ve 1583'te aynı işi yapma sırası Fransız askerlerine gelmiştir. İki yıl sonra Anvers İspanyolların eline geçince, kenti henüz terketmemiş tüm protestanlar kovulmuşlardır. Bu arada endüstriyel hinterlanddaki karışıklıklar çok sayıda insanın Ren havzasının kuzeyine çekilmelerine yol açmıştır; İngiliz korsanları Gaskonya körfezi ile Manş Denizini 1570'lere kadar İspanyol yün ve gümüş gemileri için güvenlikten yoksun kılmışlardır; ve bunlar isyan eden Hollandalı «deniz haydutları»yla birleşince, Anvers'e giden deniz yolları geçilmez hale gelmiştir.

Anvers'in büyük yükselişi böylece kötü bir şekilde sona ermiştir. Finans faaliyeti başka yerlere, özellikle Cenova ve Amsterdam'a gitmiş, İngiliz kumaşları Hollanda ve Hamburg'a yollanmaya başlamış, Hollandalılar Doğu ticaretini ele geçirmiş, şeker tasfiyehaneleri ve matbaalar Rotterdam ve Londra'ya göç etmişlerdir, ve 1598'de II. Philippe Anvers'li tüccarları İspanyol veya Portekiz kolonileriyle doğrudan ticaretten men'etmiştir. Hollandalılar ve İspanyollar 1609'da ateşkes ilan edince, birinciler denizden Anvers'e kadar olan bütün kanalların denetimini ele geçirmişlerdir. Aşağı yukarı iki yüzyıl boyunca bu kanallar Hollanda siyasetinin bir ürünü olarak kapalı tutulmuşlar ve Anvers bir liman olarak sona ermiştir.

Anvers'in talihinin kararması ve İspanyol gerilemesinin başlamasıyla birlikte, ilgi alanı Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye kaymıştır, yani 17. ve 18. yüzyılın başı çeken ve hareketi belirleyen ülkelerine. Bunların öyküsü izleyen iki bölümün konularını meydana getirmektedir.

XIV

KITA AVRUPA'SINDA EKONOMİK GELİŞMELER 1500 - 1750 II. HOLLANDA VE FRANSA

HOLLANDA CUMHURİYETİ

Orta Çağda Alçak Ülkeler adıyla tanınan bölgenin Hollanda adını taşıyan kısmı, çekici olmayan alçak topraklar, su ve kumdan meydana gelen; bir miktar balığı olan, birkaç gemici ve imalatçı kenti bulunan küçük bir ülkeydi. Halk buladildiği toprağı işliyor ve güzel yünlü ile keten kumaşlar yapıyordu; Amsterdam küçük bir üne sahip bir limandı ve 1358'de Hansa üyesiydi. Bu koşullar, Ren deltasının güneyindeki yüksek dereceden endüstrileşmiş ve ticarileşmiş bölgenin koşullarıyla açık bir zıtlık meydana getirmekteydi. Ancak, 1650'lerden itibaren Hollanda Avrupa'nın bir numaralı taşıyıcı, tüccar ve maliyeci ulusu haline gelmiş; bazı endüstri dallarında birinci sıraya geçmiş, Doğu ticaretine egemen olmuş, köle trafiğinin büyük kısmını yürütmüş ve diğer bütün batılı güçler için bir diken başı olmuştur.

Bu konuma gelirken atılan adımlar, toprak kullanımından daha çok su kullanımına bağımlı olmuşlardır. Nehirler ve kanallar kara içi taşımacılığı kolay ve ucuz hale getirmektedirler; Ren, Meuse ve Scheldt nehirleri Hollanda'nın güney sınırlarından denize dökülürken, havzalar meydana getirmekte, akış istikameti boyunca kırsal ve kentsel üretim merkezlerine kolay bir ulaşım sağlamaktadırlar. Kuzey Denizi bir balık yatağıdır; ve bu deniz Kuzey ve Batı Avrupa kıyılarına bir yol, Atlantiğe açılan bir kapıdır. Fakir topraklarla boğuşmaktansa, bu fırsatları değerlendirmek daha verimlidir; ancak toprak da milli hasılaya katkıda bulunmaktan geride kalmamaktadır.

İlk önemli adım balıkçılık faaliyetini Kuzey Denizinin uzaklarına, özellikle de Kuzey İngiltere açıklarındaki Dogger Bank'e kadar genişletmek olmuştur. Bu iş için Hollandalılar 20 ilâ 30 tonluk tekneler geliştirmişlerdir. *Busse* adıyla tanınan bu tekneler 10 ilâ 15 kişi taşımaktaydılar. Böylece daha fazla av elde etme olanağını elde etmiş oluyorlardı. Aynı zamanda balıkları daha lezzetli hale getiren bir işleme tekniği de bulmuşlardır. *Busse*'ler ilk kez 1400 civarında kullanılmıştır ve 1620'-

de bunlardan 200 kadarı iş başındadır. Avın özellikle güney Avrupa'da pazarlanması, büyük bir filo kullanımına yol açmış ve daha pahalı malların taşınmasına ve dönüş navlunu elde edilmesine olanak sağlamıştır. Balıkhaneler çoğu zaman «Hollanda altın madeni» olarak anılmışlardır; hiçbir zaman tükenmeyen bir maden. Balina avcılığı Grönland ve diğer kuzey sularında 17. yüzyıl süresince, kârlı bir gümüş madeni gibi gelişmiştir.

İkinci adım, İskandinavya ve Baltık Ülkelerine doğru kıyı ticaretinin genişlemesidir. Hansalılara yönelik her engelleme ve saldırı Hollandalılara yaramıştır; böylece Danimarka, İsveç ve Norveç'in Almanlardan boşalttığı alanlara Hollandalılar sızmıştır. Hollandalılar Baltık tahıl ve kereste ticaretinde aslan payını kapmışlar, İsveç bakır endüstrisini denetlemişler ve finanse etmişler ve 1524'de Bergen onlara açılınca, Norveç'e girmişlerdir. Norveç balık avcılığı açısından olduğu kadar, inşaat kerestesi açısından da önemlidir ve Hollandanın gemi inşa hammaddesi bu ülkeden getirtilmektedir.

Hollanda Gemi Yapımcılığı. Üçüncü adım —belki de ikinci olarak saymak gerekir— her ülkeninkinden daha üstün gemi yapım endüstrisinin gelişmesidir. Üstünlük üç faktöre bağlıdır: (1) Hammadde nakit karşılığında büyük miktarlarda ve ucuza alınmıştır; Hollandalılar Norveç gemi direkleri ve latalarına Norveçli yapımcıların ödediklerinden daha az ödemişlerdir. (2) Tekne yapımında dizayn, parça ve inşa yöntemlerinde belli bir standardizasyona gidilmiştir. Bütün *busse'ler* birbirlerine benzerken, *fluitschip* (uçan tekne) Avrupa sularında yük gemisi olarak basit çizgiler halinde dizayn edilmişlerdir. Bu gemiler modern montaj tekniklerine benzer şekilde toparlanıp denize indirilmektedirler. Emek sakıngan makinelerin kullanımı ve özellikle Saardam'daki başta olmak üzere, tersanelerin örgütlenmesi, düşük emek maliyetleriyle hızlı bir şekilde tekne inşa edilmesini mümkün hale getirmiştir. (3) Gemi inşacısı yabancı rakiplerine nazaran daha düşük faizle borç alabilmektedir. Gemi inşacılığı ve sahipliği borç veya hisse olarak çok miktarda sermayeyi celbetmiştir; köylü ve zenaatkârlar bile tekne hisseleri almışlardır.

Gemi inşacılığı bir ihraç endüstrisi haline gelmiştir. 1600'den itibaren Venedikliler 700 tondan büyük Hollanda tekneleri almaya başlamışlardır. 17. yüzyılda Hollanda, Fransız Doğu Hindistan Kumpanyasının gemilerini inşa etmiş, İngiltere'ye gemi satmış ve İspanyol sömürge filosu için tüccar sağlamıştır. Colbert Hollandalı ustaları kendi tersa-

nelerinde çalıştırmak üzere davet etmiştir. Büyük Petro Amsterdam ve Saardam'a gemi yapımcılığını incelemeye gitmiş, Hollandalıları Rusya'ya davet etmiş ve onların kendine bir savaş filosu kurmalarını istedikten başka, içlerinden birini de donanma komutanı olarak atamıştır.

Taşıma Ticareti. Ucuz inşaat ve ucuz işletme el ele gitmişlerdir. *Fluitschip*'ler kolaylıkla kullanılır hale geldikten sonra, Fransız veya İngiliz teknelerinde kullanılan denizci sayısının yarısı kadar adam gerektirir hale gelmişlerdir. Hollanda ticaretinin geniş bir çevreye yayılması sayesinde gemi gerekleri nerede en ucuzsa oradan sağlanmıştır. Sonuç olarak, Hollanda gemilerinin taşıma maliyetleri, söylendiğine göre, diğerlerininkinden 1/3 ilâ 1/2 daha düşük olmuştur. Rakipler bu avantajı yok etmek için yüksek liman resimleri koymuşlar ve Hollanda gemilerini bazı yolların, özellikle kıyı ve koloni ticaret yollarının dışında bırakmışlardır. Bu dışlama asla tam olamamış ve Hollanda tarafsız kaldığında, savaşan taraflar onun teknelerinden yararlanmaktan memnuniyet duymuşlardır.

Bu durumda dördüncü adım, Arktik bölgesindeki Arhangelsk veya en uzak Baltık limanından, Doğu Akdeniz'deki İzmir veya Haleb'e kadar geniş bir alanda deniz taşımacılığını geliştirmek olmuştur. Hollandalılar Danzig'ten İspanya ve İtalya'ya kadar tahıl, İskandinavya'dan birçok ülkeye kereste, bakır ve demir, Katolik güneye balık, İngiliz yünlerini, Alman ketenlerini ve Fransız şarap ve konyaklarını birçok pazara taşımıştır. Güneyden alınan yükler ise, Doğu Akdeniz ipeği, Akdeniz meyva ve şarapları, İspanyol yünü, körfez tuzu, Lizbon veya Cadiz'den alınan Amerikan ürünlerini kapsamaktadır. Bu deniz mekiği taşımacılık hizmeti içinde Hollandanın kıtadaki konumu deniz yollarının **merkezi** haline gelmiştir.

Hollanda, nehir veya kara yoluyla Belçika'nın ve Ren vadisiyle bunların hinterlandlarının ürünlerini taşıma yeteneğine sahiptir ve buna bağlı olarak, Alman şarabı ve keresteleri, Belçika danteli, halıları, kumaşları ve bakır eşyaları gibi malların da deniz taşıyıcısı haline gelmiştir. Hollanda gemileri Ren üzerinde Kolonya kadar uzaklara gidebilmekte, yüklerini burada satmakta veya daha küçük tekneler veyahut arabalarla Leipzig ve Frankfurt - am - Main gibi büyük fuarlara taşımaktadırlar.

Bu taşıma hareketlerinin çoğunda Hollandalılar ya mal sahibidirler ya da komisyonla alım satım yapan aracılardır. Eğer ikinci türdense, malını satışa arzedeceği kimseye gemiye yüklediği malın tahmini pazar

değerinin bir kesrini —yarısını ve dörtte üçünü— avans olarak vermekte ve satıştan sonra, satış tutarından bu miktarı, faizi ve komisyonu düşürerek artanı ona vermektedir. Fakat, çoğunlukla ithal mallarını, özellikle satışa arzedilmeden önce bir işlemden geçen malları, satın almayı tercih etmektedir. Gemiye yüklenmeden önce, —Avrupa dışı tüketicilere satılmak üzere— boyanması ve burkulması gereken, İngiliz yünlülerini büyük miktarlarda satın almaktadırlar. Alman ketenlerini alıp, ünlü Haarlem atelyelerinde boyatıp dışarıda satmaktadırlar. Aynı şekilde, şeker, elmas, tütün, kakao ve diğer bazı mallar da işlemden geçirildikten sonra satılmaktadır. Hollanda mallara son şeklini veren bir atelyedir.

Hollanda İmparatorluğu. Beşinci adım, İspanya'ya karşı girişilen isyanın yedi kuzey eyaletini sömürgeci bir kariyere yöneltmesiyle atılmıştır. İngilizler gibi Hollandalılar da Doğu'ya doğru bir kuzey - batı veya kuzey - doğu yolunu boş yere aramışlardır, fakat şimdi İspanya'ya ve bağımlısı Portekiz'e karşı meydan okuyabilirler ve Ümit Burnuna doğru yelken açabilirler. 1595'le 1601 arasında en azından 15 filo baharat ülkelerine doğru yola çıkartılmıştır. 1598 baharında yola çıkan 8 tekneden dört tanesi Haziran 1599'da geri dönmüşlerdir ve «Portekizlilerin asla böylesine bir yolculuğu gerçekleştiremediklerini» iftiharla söylemektedirler. 1602'de Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası kurulmuştur ve çocuk ticaret kuruluşlarını biraraya toplamıştır. Kuruluş nizamnamesinin geçerlik süresi 21 yıldır, fakat periyodik olarak yenilenmekte ve Kumpanyaya Doğu ticaretinin tekelini vermekte, ona savaş ve barış yapma, koloni kurma, kale inşa etme, bir ordu ve donanma edinme ve gücüyle kârını artırması için ihtiyaç duyduğu herşeyi yapma hakkını tanımaktadır.

Bu gelişme ticaretin, savaşın ve yerli halklar üzerinde denetimin kurulmasının bütünleştirilmesi sayesinde gerçekleştirilmiştir. Portekizliler açık güç kullanılarak uzaklaştırılmışlardır, çünkü Hollandalıların da diğerleri gibi serbest rekabete karşı pek bir sevgileri yoktur. Doğuya Hollandalılarla hemen hemen aynı zamanlarda giden İngilizler denetim altına alınmalıdır. Bunlarla olan mücadele örtülü ve gayriresmi olmalıdır, çünkü iki ülke kısa inkıtalar hariç, barış halindedirler; fakat 1629'a kadar Doğu Hindistan genel valisi olan Jan Pieterzoon Coen İngiliz tüccarlarının payını çok azaltmış ve 1623'de onlardan bir grubu Amboina'da öldürtmüştür.

1680'lerde Hollandalılar Malaya yarımadası ve takımadalarının meydana getirdiği baharat bölgesini kendi tekellerine almışlar, yerli tüccar-

ları bile devre dışı bırakmışlardır. Seylan adasını ve Hindistan kıyılarında, İran körfezinde ve Kızıldenizde bazı noktaları ele geçirmişlerdir. Kanton'a yerleşmişler ve Nagazaki körfezindeki Deşina adasında bir ticaret kolonisi elde etmişlerdir, ve 1638'de Avrupalıların Japonya'yı terketmeleri emredildiğinde de yalnızca Hollandalılara ikamet izni verilmiştir.

Kumpanya Malaya'daki tekelini sonuna kadar kullanmıştır. Tek alıcı olarak alım fiyatını saptamış ve bu fiyat, üreticilerin ancak hayatta kalmalarına ve Avrupa'daki yüksek fiyatları koruyabilmek için yüksek bir arza izin vermeyecek ölçekte tutulmuştur. Eğer hasat çok fazla olma durumunda olursa, ekim alanları tahrib edilmiştir. Anavatan bandıralı filo her yıl Noelde Asya'dan ayrılırken Japon bakırı, ipeği ve porseleni, Çin ipeklisi, yeşil çayı, sofra takımları, kalayı, lake işleri ve kağıdıyla, Hind pamuğu, karabiberi, ipeği, İran halısı ve ince kumaşları, Java veya Arap kahvesi ve Malaya kalay ile baharatı ile yüklenmiş olmaktadır. Tekneler Maurice adası ve Cape Town'da konaklamaktadırlar, bu iki istasyon Hollanda gemilerine taze yiyecek ve su sağlamak üzere kurulmuşlardır. Tekneler yaz başlarında vatana vardıklarında, Kumpanya malları büyük bir dikkatle ele almaktadır. Kumpanya, tekeline sahip olduğu ürünleri satarken, en yüksek kâr amaçlayarak davranmaktadır. Fiyatların düşmesini önlemek için mal arzını denetlemekte, hatta bazen denize dökmekten çekinmemektedir. Başlangıç yıllarında kâr oranları % 15 ile 75 arasında şiddetli bir şekilde dalgalanmışlar ve 17. yüzyılda çoğu zaman temettü dağıtılmamıştır. 1700'den sonra kâr hadleri patlama yıllarında % 40'lara ulaşmış, fakat genelde % 12,5 ile 25 arasında kalmıştır. En düşük kâr hadleri durumunda bile, kumpanya hisseleri nominal değerlerinin dört veya daha fazlası katına fiyat bulmuştur. Bu fiyatlardan % 12,5'lik bir temettü yılda yalnızca % 3 gelir sağlamaktadır.

Kuzey Amerika'daki Hollanda girişimleri daha az önemlidir. Hudson nehri etrafındaki Yeni Hollanda kolonisinin göçmen yerleştirme konusunda çok küçük bir gayret sarfedilmektedir. Orange kalesi (Albany) ve New Amsterdam (New York) 1614 ve 1626 yıllarında kürk ticaret istasyonları olarak kurulmuştur, sonuncu yer aynı zamanda Newfoundland morinası. Virginia tütünü ve Batı Hind Adaları tütün ve şekeri ticaretinin gelişmesi nedeniyle, bir gemicilik hizmet üssü olarak da kullanılmaktadır. Delaware ve New Jersey'deki İsveç kolonilerinin ilhakı ve Yeni İngiltere'ye karşı düzenlenen bazı saldırılar sonucu, Hollandalılar Kuzey Amerika'da bir miktar alanı denetim altında tutmaktadırlar, an-

cak bu o denli zayıf bir denetimdir ki, 1664'de İngilizler tarafından kolaylıkla kırılmıştır.

Güney Amerika ve Batı Hind Adalarında Hollandalılar daha iyisini yapmışlardır. İspanya'yla savaş 1621'de yeniden kesildiğinde, Batı Hindistan Kumpanyası Atlantik aşırı ticaretle ilgili bütün grupları kaynaştıracak şekilde örgütlenmiştir. Kumpanya donanmaya yardım etmek üzere yüzlerce silahlı tüccar göndermiştir. Bunlar İspanyol filosunu hırpalamışlar, İspanyolların dış ticarete getirdikleri kısıtlamalara meydan okumuşlar ve Brezilya'dan birçok yerin ilhakına katkıda bulunmuşlardır. Venezuala kıyılarında atlama taşı olan Curaçao ve diğer iki ada 1634'de ele geçirilmiş ve kısa sürede yasa dışı ticaretin —özellikle köle konusunda— meşgul merkezleri haline gelmişlerdir. Daha kuzeyde St. Eustasius ilhak edilmiş ve aynı amaçla kullanılmıştır. Hızla gelişen İspanyol, Fransız ve İngiliz adalarının yanında, Hollanda toprakları da onlara yetişmeye başlamıştır. Hollandalılar plantasyon sahiplerini finanse etmeye ve onların ürünlerini taşımaya büyük bir özenle sarılmışlardır. Ne İngiliz ne de Fransız tüccarları ve gemileri bu kadar iyi hizmet sunabilmektedirler ve bu ülkelerin hükûmetlerinin Adalar ekonomisine üstünlük sağlayabilmeleri için çok gayret sarfetmeleri gerekecektir. Portekiz Brezilya'yı geri almıştır, fakat Hollanda Guyana'yı elinde tutmaktadır ve burası önemli bir kahve, şeker, kakao ve pamuk üreticisi haline gelmektedir. Nihayet, Kumpanya Batı Afrika kıyılarını kendi alanı içine almış ve burada kurduğu istasyonlar sayesinde çok sayıda köle elde etmiştir. Ancak, savaş yıllarının (1621 - 1648) aşırı kâr dönemleri hariç, Batı Hindistan Kumpanyasının kâr haddi asla doğudaki benzerinin ulaştığı kadar yüksek olamamıştır. Temettüler genellikle yalnızca % 3 veya 5 civarındadır ve birçok yıl hiç temettü dağıtılmamaktadır.

Üç uzak kıtayla yapılan bu ticaret vatan civarındaki büyük ticaretle birbirlerine bağlanmış ve Hollandalı tekne sahiplerini Avrupa tekne kapasitesinin yarısının sahibi haline getirmiştir. «Dünyanın taşıyıcıları, ticaretin simsarları, Avrupa'nın ticaret acenteleri ve aracıları... yeniden satmak üzere almakta, uzağa yollamak üzere almaktadırlar ve geniş ticaretlerinin en büyük kısmını dünyanın her tarafından mal toplayarak, bunları yeniden dünyanın her tarafına arz etmeye dayamaktadır» (Defoe). Bu iş için gereken teçhizatlarını tamamlamak üzere önemli endüstriciler ve büyük bankacılar olmuşlardır.

Endüstriler. Bazı endüstriler Hollandalı tüketicilerin talep ettikleri malları —kumaş gibi— üretmekte ve artanı ihraç edilmektedir. Diğerle-

ri ülkenin *entrepôt* ticaretinden kaynaklanmaktadırlar; bunlar Hollanda'ya kitlesel olarak akan ürünleri işlemekte ve uzak pazarlara küçük parçalar halinde sevketmektedirler. Bu endüstrilerin üç tane ortak nitelikleri bulunmaktadır: özel bir beceri gerektirmeleri, ithal mallarına bağımlılık ve emek - sakıngan tekniklerin kullanımı.

Yerli becerikli işgücü arzı gönüllü göçmenler ve yeni yöneticilerin dinsel toleransı tarafından cezbedilen mülteciler tarafından tamamlanmaktadır. İspanyol Alçak Ülkeleri'ndeki vahşet kuzeye doğru birçok *émigré* (göçmen)'nin yola çıkmalarına neden olmaktadır. Huguenot'lar Nantes fermanından önce ve fermanın iptalinden sonra gelmişlerdir; Otuz Yıl Savaşları birçok Almanın Ren'in aşağılarına gitmelerine yol açmıştır; dinsel uyumsuzluklar bazı İngilizleri buraya çekmiştir; ve İspanya ve Portekiz'den atılan Yahudilere burada 1593'de vatandaşlık hakkı verilmiştir. Yeni gelenler birçok endüstriyi güçlendirmişlerdir. Hondschoote ve diğer Flaman dokuma merkezlerinden gelenler, Leyden'in nüfusunu dört katına çıkartmışlar ve üretim miktarını 1584'deki 27.000 parça kumaştan, 1619'da 110.000 parçaya yükseltmişlerdir. Belçikalı ve Fransız ustalar Haarlem'deki beyazlatma endüstrisine girmişler ve Amsterdam'ı ünlü bir ipekli merkezi haline getirmişlerdir. Şeker tasfiyesi Rotterdam ve Amsterdam'da gelişirken, Anvers tasfiyehaneleri çökmüştür. Venedik'ten Anvers'e göç eden elmastraşlık, Amsterdam'a doğru yer değiştirmiş ve artık burada kalmıştır. Yabancılar gözlük camı kesme, mikroskop yapma, pandüllü saat, gemi araçları, basılı harita, ve kitap konularında gereken yüksek dereceden ustalığı Hollanda hizmetine sunmuşlardır.

Hemen bütün endüstriler ithal malzeme ile çalışmışlardır, çünkü Hollandalı çiftçiler endüstrinin kullandıklarına nazaran çok az miktarda tütün, keten, yün ve kök boya sağlayabilmektedirler. İthal edilen kumaşlar boyanıp, desen basılıp son hallerine getirilmektedir ve bu işler için gereken kimyasal malzeme Hindistan, Amerika veya Baltık Ülkelerinden getirilmektedir. 18. yüzyıl tütün imalatçıları tütün yapraklarını Hollanda, Rusya, Macaristan, Almanya, Virginia, Havana veya Brezilya'dan edinmektedirler; kumaş boyacıları şapı Halep, İzmir, İngiltere veya Danimarka'dan sağlamaktadırlar; ipekli dokuyucularının iplikleri İtalya, Doğu Akdeniz, Hindistan veya Çin'den gelmektedir; bakır ustaları İsveç veya Japon bakırı arasında tercih yapmaktadırlar ve tabakhanelere giden deriler Arjantin, Meksika, Polonya, Danimarka veya İrlanda kökenli olabilmektedirler. Eğer yakıt kullanılıyorsa, bu Norveç odunu veya İngiliz kömürüdür.

Emek - sakıngan tekniklerin kullanımı ve güce egemen olma yaygındır. Avrupa basın endüstrisini besleyen kağıt değirmenleri Kuzey Hollandadırlar, çünkü burada makineleri döndürecek su gücü bulunmaktadır. Rüzgâr birçok iş dalı için güç sağlamaktadır: kereste yapımı, rüzgâr değirmenleri, kumaş dövme çarkları, çeşitli metal dövme işleri ve su pompalama gibi. Dokuma endüstrisi çok sayıda makine kullanmaktadır. Sadece 2,5 milyon nüfusu olan ve bu kadar çok sayıda imalathanesi olan bu ülke emek - gücünün çoğunu mümkün olduğunca, tersaneler ve imalathanelerde istihdam etmek zorundadır.

Tarım. Tarım alanında toprak tasarrufu, emek tasarrufundan da önemlidir. Hollanda'nın % 40'ı deniz seviyesinin altındadır ve 17. yüzyılda bu % 40'ın bir kısmı su altındadır. Üç temel iş; muhtemel taşkınları önlemek, su altındaki toprakları kazanmak ve toprağın her parçasından mümkün olan en fazla verimi alabilmek için tarla tarımından çok bahçe tarımına ağırlık verilmesidir. Baltık limanlarında ucuza elde edildiği için, tahıl yetiştirmeye gerek yoktur. Nadas ve hayvancılıkla uğraşacak olanak da yoktur. Gübre kullanılmakta ve sebze, köklü bitkiler ile suni otlaklar daha yüksek verim sağlamaktadırlar, böylece iyi beslenen hayvanlar yetiştirmek mümkün olmaktadır. Kentlerin civarları bostanlarla kaplanmıştır. Yiyecek bahçelerinin yanı sıra çiçek bahçeleri de bulunmaktadır —en değerlisi lale—. Hollanda tarımı diğer ülkelerdeki ilerlemeci toprak sahipleri ve çiftçilere 18. yüzyıl boyunca model olmuştur ve Hollandalı mühendisler drenaj sorununu çözmek için uğraşmaktadırlar. Ancak, 1800'de Hollanda topraklarının üçte biri hâlâ kumlu boş arazilerdir ve özellikle Zuyder Zee olmak üzere, toprak kazanım projeleri yürürlüğe sokulmuştur.

Amsterdam. 1700'de Amsterdam «uluslararası ticaret ve finansman sayesinde geliştikleri temel ürün piyasasıdır» (Wilson). Yukarıda sayılan bütün endüstriyel faaliyetler bu kentin içinde veya civarındadrr. Liman 4.000 gemiyi barındıracak kapasitededir, fakat girişi büyük teknelerin girişine izin vermeyecek kadar sığdır. 5.000 tüccarını işini görecek kadar geniş olan borsa, Hollanda ticaretinin genişliği ölçüsünde, çok sayıda mal üstünde muamele yapmaktadır. 1585'de «cari fiyat»lara ilişkin haftalık listeler, satılık 200 cins malı içermektedir ve bir yüzyıl sonra bu liste 500 maddeye ulaşacaktır. Borsa aynı zamanda Avrupa'nın başlıca para ve stok piyasası olmuştur. Doğu Hindistan Kumpanyasının kurulması stok satışlarını teşvik etmiştir. Diğer kumpanyaların —İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası veya İngiltere Bankası gibi yabancı şirketler de dahil— hisseleri tedricen bu piyasaya gelmişlerdir —bunlara

Alman siyasal birlikleriyle bazı yabancı hükûmetlerin hazine bonoları da dahildir—.

Stok ve hisse senedi fiyatları sabit olmaktan uzak oldukları için, sigorta üzerindeki spekülasyonlar, mal spekülasyonuyla aynı boyutlara ulaşmıştır. Bu cins işlemler konusunda Amsterdam'ın modern Londra veya Wall Street'ten öğreneceği çok az şey vardır, 1630'larda Amsterdam'da öylesine bir spekülasyon çılgınlığı vardır ki, bu 19. yüzyıldakine benzetilebilir. Fiyatlar başlangıçta, profesyoneller arasındaki alış verişlerde, kibar bir şekilde artmaktadır, fakat yabancılar piyasaya girince, büyük sıçramalar meydana gelmiştir. Kısa bir süre sonra her türden amatör —entellektüellerden çiftçilere varıncaya kadar— herşeyi alıp satmaya başlamıştır. Söylentiler dolaşmış, fiyatlar patlamış —bazen 20 katına çıkarak— ve bir gecede büyük servetler kazanılmıştır. 1636'da piyasa bir tımarhane gibidir; Şubat 1637'de ise bir çöküntü olmuştur. Kaybedenlerin yegâne tesellileri, bu kadar pahalıya mal olan malları kullanabilecek olmalarıdır —spekülasyona konu mallar arasında lale soğanları da bulunmaktadır—.

Bir kredi ve sermaye başkenti olarak Amsterdam kendi yurttaşlarına ve hükûmetine olduğu kadar, yabancı ülkelerinkine de hizmet vermiştir. Hollandalı kreditörler herkesin iştahını kabartacak kadar düşük faiz hadlerinden borç vermektedirler. Doğu Hindistan Kumpanyası % 3,5 faiz haddinden tahvil çıkartmıştır ve önemli tüccarlar bu hadden borç para buladilmektedirler ve toprak sahiplerine yeteri kadar borç verebilecek bir kredi stoku bulunmaktadır. Londra ve Paris, borca ihtiyaç duyduklarında bunu genelde Amsterdam'dan sağlamaktadırlar. Asiler İspanya'ya kaşı sürdürdükleri savaşta paraya ihtiyaç duyunca, Hollanda hükûmetine kredi açılmasına başlanmış ve bu işlem İngiltere ve Fransa ile girişilen savaşlar sırasında da sürdürülmüştür. 18. yüzyıl boyunca yabancı hükûmetlere açılan krediler önemli boyutlara ulaşmıştır. Streider'in bildirdiği üzere, Borsa Avrupa'nın yarısının boş kasalarını dolduran ve zengin Hollandalılarla yabancı tüccarlara, kolonilerle Avrupa'da kârlı girişim fırsatları sağlayan krediler açan büyük bir hazinedir.

Amsterdam Bankası. 1609'da kurulan ve Venedik'teki Rialto Bankasını model alan Amsterdam Bankası, Alplerin kuzeyinde türünün ilk örneğidir. Bu bankanın yegâne işi mevduat kabul etmek ve bir hesaptan diğerine para aktarmaktır. Tüccarların sikke, külçe ve kambiyo senedinden mevduatları bu bankada toplanmaktadır. Sikkeler yerli veya

yabancı, ağır veya hafif, çok değişik değerli maden içeriklerine sahip olabilirler. Banka, mevduatı içerdiği değerli maden cinsinden değerlendirmekte ve müşterisine kendi «banka parası» olan florin cinsinden kredi açmaktadır. Böylece x gümüş gramı bir banka florinine eşit olmakta, bir has Fransız altın *Louis*'si 10 florin etmekte ve hesaplamalar böyle devam edip gitmektedir. Mevduat sahibi böylece florinle borçlarını ödemekte; banka açısından ise bu işlem bir defter hesap transferi halinde kalmaktadır.

Banka borç vermeyi düşünmemiştir ve mevduat ile transfer hizmeti karşılığında belli bir ücret almaktadır. Fakat kredi kârlarına da gözlerini kapatması mümkün değildir; bu durumda kent yönetimlerine veya Doğu Hindistan Kumpanyasına borç vermiş ve belediye rehinevini finanse etmiştir, Ancak, başlıca hizmeti gene de 2.000 kadar müşterisinin ticari ödemelerini kolaylaştırma alanında kalmıştır.

Yaygın, çeşitlenmiş ve içbağlantıları yüksek işletmeleri aracılığıyla Hollanda önemli miktarlarda gelir sağlamaktadır. Yüksek ve Orta sınıf Hollandalılar konforlu bir hayat sürmektedirler. Bunlar bilim ve sanatla ilgilenmişlerdir, fakat Protestan bir toplumun sanatı azizleri veya bakire Meryem'i resmetmemiştir. Bu sanat lâik yaşamı konu olarak almış ve doğa kesitlerinde, caddelerde, saraylarda, mutfaklarda, çatı aralarında ve tersanelerde veya bankacı, kumaşçı ve elma yiyen kadın portrelerinde konularını bulmuştur. Konu ne olursa olsun sanat becerisi, lale yetiştirme veya elmas traşlamada olduğu kadar yüksektir.

Hollanda Üstünlüğünün Sona Ermesi. 18. yüzyıl süresince Hollanda ekonomik üstünlüğünü kaybetmiştir. Bunun nedeni kısmi olarak gerilemesinden veya aynı yerde kalmasında olmakla beraber, asıl neden; onun tekniklerini kopya edip onun mal, hizmet, tekne veya fonlarından vazgeçen diğerlerinin kat'ettikleri mesafedir. Hammaddelere sahip olmaması, Hollanda'nın endüstri arzının sürekliliğini engellemiştir. İthalata, ürün işlemeye ve ihracata bağımlılığı onu mal sağladığı veya satın aldığı ülkelerin endüstriyel olgunluğa erişmeleri veya siyasal sürtüşme doğması halinde, çok kolay yaralanabilir hale getirmektedir. Diğer ülkeler tekne inşa etmesini ve işletmesini öğrenebilirler, bankacılık bir Hollanda tekeli değildir ve bir Hollandalı aracı vasıtasıyla ticaret yapanlar doğrudan ilişki kurabilirler. Sonuç olarak, Hollandalıların yararlandıkları avanatjlar birliği birçok noktadan, çeşitli ülkeler açısından kırılmış ve Hollanda bazı hatalarla bu parçalanma sürecine katkıda bulunmuştur.

Bu gelişmeler 1730'dan itibaren aşikâr hale gelmiştir. Taşıma, *entrepôt* ve mamul işleme işlerinin kaybedilmesi, İngiliz yünlüleriyle Alman ketenlerinin doğrudan mübadele edilmesinde iyi bir tasvirini bulmaktadır. İngilizler kendi kumaşlarını nihai hale getirmişler ve bunları şimdi, bütün Almanya ve Baltık Ülkelerinden toplanan keten kumaşların büyük beyazlatma, boyama ve basma merkezi haline gelmiş olan Hamburg'a götürmektedirler. Benzeri doğrudan bağlantılar İngiltere ve Rusya arasında daha sağlam hale gelirken, Hamburg, Fransız şarap veya şekeri getiren veya Cadiz ve Lizbon'dan gelen yük gemilerinin hedefi olma konusunda Amsterdam'ın yerine geçmektedir. Bu yolları kat'eden gemiler, artık giderek artan bir miktarda, bu ticarete katılan ülkelerin bandıralarını taşımaya başlamışlardır. İngiltere, Alman limanları, Fransa ve İskandinav Ülkeleri kendi tüccar filolarını geliştirmişlerdir. Diğer yandan 1780'de, tahmin edildiğine göre, Hollanda taşımacılığı 1700'de olduğunun yarısına düşmüştür. 1770'de Danzig'e giriş yapan teknelerin yalnızca % 30'u Hollanda bayrağı taşımakta; diğerleri Lübeck, Danzig, İngiltere veya Danimarka'ya ait bulunmaktadır; ayrıca bu teknelerin % 25'i de İsveç'e aittir. Bu sıralar İngiltere, Hollanda'yı Rusya ticaret ve gemi taşımacılığında geride bırakmıştır.

Hollanda ürün işleme ve imalat endüstrileri bu ticaret hacmi daralmasından ötürü çok zarara uğramışlardır. Yabancı imalatların —örneğin İrlanda ve İskoç ketenleri, Rus tütünü ve Fransız veya İngiliz ipeklileri gibi— korunmaya başlamalarıyla, bu endüstriler bir darbe daha yemişlerdir. Artan vergilerin malzeme fiyatlarını, hayat maliyetini ve ücretleri diğer ülkelerdekinden daha fazla artırması ve Hollanda yönetiminin ülkenin ihraç - ithal ekonomisine zarar vermeme düşüncesiyle ithalatı vergilendirmekten kaçınması da, endüstrinin zararına olmuştur. Hollandalı endüstriciler dış pazarlarını hemen kaybetmemişlerdir; aynı zamanda düşük şekilde vergilendirilen dış ürünleri kendilerininkilerle rekabet etmek üzere ithal ediyorlardı. Açık denizlerdeki eski balık ve balina avcılığı üstünlüğü artık tartışmalı hale gelmiştir ve balık *busse*'lerinden yalnızca 200 tanesi artık denizdedir. Balina işleme endüstrisi ise, İskandinavya ve Eski veya Yeni İngiltere'nin rekabetiyle karşı karşıyadır.

Dünya ticaretinin genişlediği bir yüzyılda satış, imal ve taşıma fırsatları azaldığından veya aynı yerde kaldığından Hollandalılar müşterilerine komisyoncu tüccar veya finansal yönetici olarak hizmet verme işlerine ağırlık vermeye başlamışlardır. Hollandalılar vatanlarında yatırabileceklerinden daha fazla sermayeye sahip olduklarından beri, bu-

nu ihraç etmektedirler. Yeni doğrudan ticareti, özellikle Baltıkla olanını, finanse etmektedirler. Bu bölgeden mal alanlar nakit ödemek zorundadırlar, bu paranın bir kısmını siparişte bulunduklarında, geri kalanı mallar gemiye yüklendiğinde ödenmektedir. Baltık bölgesinden mal ithal edenlere satış yapanlar 9,12 veya hatta 18 aylık krediler açmaktadır. Hollandalılar mal alanların ödemeleriyle malları almaları arasındaki açıklığı olduğu kadar, Batılı ithalatçıların ihraç mallarını gemilere yüklemeleriyle malların bedellerini almaları arasındaki açıklığı fonlarıyla kapatmışlardır. Örneğin bir Fransız St. Petersburg'a bir sipariş mektubu gönderdiğinde, acentesi siparişin işleme sokulması için gereken paranın St. Petersburg'a gönderilmesi için Amsterdam Bankasına bir senet vermektedir. Fransız kuşkusuz, Hollandalıyla bu cins senetlerin faiz ve komisyon karşılığında kabulü konusunda önceden anlaşmıştır. Fransız, aynı firmanın yükünü sigorta etmesini, taşıma maliyetlerini ve Sunda boğazı geçiş resimlerini ödemesini ve genelde ithalat işlemlerinin bütününü finanse etmesini isteyebilir. Bu arada bir Rusa mal satmış olan bir İngilize, Hollandalı malın bedelini hemen ödeyebilir ve daha sonra ithalatçıdan bunu faizi ve komisyonuyla birlikte, vadesinde tahsil edebilir.

Hollanda sermayesinin çoğu böylece başkalarının ticaretinden gelir sağlama yönünde kullanılmıştır. Önemli miktarda bir sermaye de toprak sahiplerine ipotekli kredi veya Avrupalı çiftçilere kısa vadeli kredi açmada kullanılmıştır. Bir miktar sermaye ise, Batı Hind Adaları plantasyonlarının finansmanında ve küçük bir miktar da Kumpanya stoklarına veya hükûmet bonolarına yatırım veya spekülasyon yönünden kullanılmıştır. 18. yüzyılın ortalarında Hollandalılar İngiltere Bankası'nın ve İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyasının hisselerinin üçte birine ve İngiliz kamu borcunun çoğuna sahiptir.

Bu borca yatırım iyi siyaset ve bundan da iyi iş olarak görülmüştür. 17. yüzyıl boyunca İngiliz - Hollanda ticari rekabeti en azından iki kez savaşılmasına neden olmuştur, fakat 1689'la 1713 arasında iki ülke Fransız ihtiraslarını, Avrupa'nın en büyük kara devleti olduğu kadar denizleri de tehtid eden bu devleti bastırabilmek için el ele vermişlerdir. 1713'den sonra Hollanda bu savaşlar nedeniyle zayıflamış ve borçlanmıştır; sonuç olarak büyük bir güç olma idealinden vazgeçmiş, ordu ve donanmasını çürümeye terketmiş ve Fransız - İngliz mücadelesinde tarafsız hale gelmiştir. Ancak Hollandalı finansörler İngilizleri finanse etmeye tekrar hazırdırlar. İngiliz devlet maliyesi sistemi Fransızlarınkinden daha iyi durumdadır, ancak uluslararası yatırımlarda yeteri ka-

dar güvensizlik vardır ve bu durumdan ötürü bono fiyatları şiddetle dalgalanmakta ve spekülasyona yol açmaktadır; bu spekülasyon hızlı kârlar sağladığı gibi, 1763 ve 1773'de olduğu gibi piyasa çöktüğünde, el yakmaktadır. Diğer yandan Londra ve Amsterdam arasında sıkı kişisel iş bağları bulunmaktadır. Bu durumda Hollandalılar İngiliz hazine bonolarını iştahla almakta, Fransa'ya karşı dikkatli davranmaktadırlar. 1776'da İngiliz kamu borcu 50.000.000 L'den 1740'da 140.000.000 L'e ulaşmıştır ve bunun 6 milyon L'i Hollanda alacağıdır.

Fransa Amerikan devrimine müdahale edince Hollandalılar düşüncelerini değiştirmişlerdir. İngiltere Atlantiğin iki kıyısındaki muarızlarının darbeleri altında çöküyora benzemektedir. Borcu o kadar fazladır ki, iflas kaçınılmaz görünmektedir, üstelik bu arada Fransa maliyesini o kadar iyi islah etmiştir ki, kredisi en yükseğe çıkmıştır. Bu durumda Hollandalılar Fransa ve Amerika'ya kredi açmışlardır, ama İngiltereye de açmaya son vermişlerdir ve tarafsız gemicilik konusundaki sürtüşmeler Hollandanın savaşçı olarak yeni borçluların safına katılmasına yol açmıştır. Hollanda'nın talihsizliği Fransa'nın iflas etmesi olmuştur. İngiltere Amerika'da çökmüştür ama Avrupa'da değil, İngiltere'nin mali kaynaklarının o kadar iyi durumda oldukları anlaşılmıştır ki, kendi yağıyla kavrulabilir.

Hollanda'nın yanlış hesabı ona pahalıya mal olmuştur. Fransa'dan alacağı 1789'dan sonra kadük olmuştur. İngiltere'yle giriştiği savaşta gemi ve koloni kaybetmiştir (1780 - 1783) ve böylece iki sağlam noktasını —doğu malları ve Amerikan ürünü üzerine ticaret— kaybetmiştir. Hollanda Fransız denetimine geçince (1794 - 1815) teknelerinin daha çoğunu kaybetmiş ve kolonilerinin önemli bölümünü İngiltere'ye kaptırmıştır. Bu kötü onyıllar süresince iki temel direği, Doğu Hind Kumpanyası ve Amsterdam Bankası, çökmüşlerdir. Kumpanya savaş ve kötü yönetimden çok zarar görmüştür, diğer yandan rakip kumpanyaların rekabeti veya kendi memurlarının giriştikleri yasa dışı ticaret doğu ithal ürünlerindeki kâr haddinin düşmesine neden olmuştur. Kumpanya 1783'de temettü ödemeyi durdurmuştur ve 1798'de Kumpanya ilga edildiğinde hisselerin yalnızca 1/8'ini ödeyebilecek varlığa sahip durumdaydı. Bu düşüş sürecinde Banka'yı da kendiyle birlikte aşağıya sürüklemiş ve bu kuruma olan aşırı borçlanmasından ötürü Amsterdam Bankası'da 1781'de iflas etmiştir.

1815'de savaş bulutları dağılınca, Hollanda yangından bir miktar sermaye kurtarabilmiş ve Seylan ile Güney Afrika hariç eski kolonileri

kendine iade edilmiştir. Konumu ve denizcilik ticaret ile finans alanındaki becerisiyle bu kazanımlar birleşince, Hollanda kaybettiği servetini yeniden kazanmaya başlamıştır. Fakat; kömür, demir ve pamuğun, balıkçılık, keten, şeker ve baharattan daha önemli hale geldiği bir dünyada Hollanda'nın yeri artık dünya ekonomisinin, hatta kuzey - batı Avrupa ekonomisinin merkezinde değildir.

FRANSA

Hollanda'nın hikâyesi minnacık, fakir bir ülkenin halkının hayatlarını denizden, dış ticaretten ve sağduyusundan kazanma çabasının hikâyesidir. Fransa'nın hikâyesi ise, büyük bir ülkenin (550.000 km²) ve çoğu da kullanıma müsait toprakların öyküsüdür. Kuzeyden güneye 1.000 km.'yi aşan alan içinde iklimsel yelpaze, ılıman iklimden Akdeniz sıcaklığına kadar geniş açılımları kapsamakta ve her cins tahıldan ve taneli meyvalardan başlayıp, kuzeyde sebzelere ve elmaya, güneyde de zeytin ve portakala kadar uzanan geniş bir ürün dağılımına izin vermektedir. Bu ülkede her cins hayvanın, hatta ipek böceği ve bağ sümüklü böceğine varıncaya kadar, yaşamasına ve yetiştirilmesine olanak vardır. Gene bu ülkede geniş ormanlar, büyük tuz yatakları, demir, çinko ve kurşun madenleri ve bir miktar kömür bulunmaktadır. Bu durumda Fransa kendi olanaklarıyla refaha ulaşmanın koşullarına sahiptir. Dış dünyadan birkaç tropikal ürün dışında, pek bir ihtiyacı yoktur ve geniş bir dış ticaret çok da gerekli değildir.

Ancak ölçek konusunda bazı sorunlar vardır. Fransa siyasal olarak gerçekten birleşmiş olmaktan uzaktır ve hâlâ büyük bir ulusal pazar haline gelememiştir. Büyük toprak varlığı ucuz ve iyi taşıma olanakları gerektirmektedir ki, çeşitli bölgelerin özel ürünleri mübadele edilebilsin. İki büyük nehir sistemi —Sen ve Loire— büyük Avrupa ovasından Fransa'nın payına düşen bölgede ve özellikle Paris bölgesinde doğal veya düzenlenmiş bir su yolu şebekesi meydana getirmektedirler. Güney - batıda Garonne nehri Gaskonya körfezinden Akdenize olan yolu yarı yarıya kısaltmaktadır. Akdeniz'den itibaren Rhone - Saone vadisi verimli Sen vadisine ve daha kuzeye ulaşan doğal bir yol meydana getirmektedir. Fakat Rhône seyrüsefere izin vermeyecek kadar hızlı akmaktadır, ve diğer nehirler orta ve kötü yollarla birarada düşünüldüklerinde bile, tek başlarına tüm Fransa'yı bir ulusal pazar haline getirme gücünden yoksundurlar. Bu arada Fransız kıyıları birbirlerine olduklarından veya ülkenin içlerine olduklarından daha çok, karşılarındaki yabancı kıyılara yakındırlar ve buralara daha kolay ulaşabilmektedirler.

Deniz illerinin halkı için İtalya, İspanya, İngiltere veya Alçak Ülkelerde pazar aramak, Fransa'nın içlerinde aramaktan daha kârlıdır. Ticaret engelleri, Orta Çağ siyasal yerelleğinin mirası ülkenin birleşmesine rağmen, tam anlamıyla ortadan kalkmamıştır. İç gümrükler, yerel ölçü ve tartı birimleri ve yasal veya yönetsel farklılıklar Fransız devrimine kadar giderilemeyecektir ve etkin bir ekonomik birlik demiryolu çağını beklemek zorunda kalacaktır.

Toprak ve nüfus olarak 1871'de Alman İmparatorluğu kurulana kadar, Rusya'nın batısındaki ülkelerin en büyüğü Fransa'dır. Modern Çağın başlarında Fransa nüfusu Alçak Ülkeler, Britanya Adaları ve İberya yarımadasındakilerin toplamından fazladır. Fransız hükümdarları bu dönemde, krala mutlak iktidar sağlamak, Fransa'yı Avrupa'nın önderi yapmak ve denizaşırı bir imparatorluk kurmak üzere, muhteris politikalar izlemişlerdir. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için ekonomik gelişmeleri Fransa'nın gücünü, prestijini, zenginliğini ve refahını artıracak yönde kullanmaları ve yönlendirmeleri gerekmektedir. Eski feodal veya beledi denetimlerin yerine ulusal bir düzenleme getirmek, diğer ülkelerde neşv-ü nema bulan türden işletmeleri teşvik etmek —ki bunlar Fransa'da ihmal edilmişe benzemektedirler— savaşları uluslararası ticarette, gemicilikte ve sömürgecilikte yer kazanmak ve genişletmek ve savaşların fizik ve mali yaralarını sarmak zorundadır.

Bu ekonomik *étatisme* dönemin bütünü boyunca sürdürülmüştür ve zirvesine de 1661 - 1683 arasında Colbert'in izlediği politikalarla ulaşmıştır. Bu siyaset hep devletin bir türlü tatmin edilemeyen gelir ihtiyacıyla birlikte yürümüştür. Gelir, bütün çabalara rağmen iki ana sakıncası giderilemeyen bir vergi sistemine bağlı olarak toplanmaktadır. Bu sakıncalardan birincisi ana dolaysız vergi olan *taille*'ın kişisel ve gerçek mülkiyetten alınmasıdır. Fakat soylular, kilise mensupları, bazı resmi kişiler ve bazı kentler *taille*'dan muaftırlar —tıpkı bazı *aide* (yardım)'lerden muaf oldukları gibi, ki bunlar içki, balık, hayvan, odun vb. mallardan alınmaktadırlar—. Bu kadar büyük ve zengin bir kitle vergi kapsamı dışında kalınca, vergi yükü tüm ağırlığıyla orta ve fakir sınıfın sırtına binmektedir. İkinci sakınca ise, *aide* ve *gabelle* (tuz vergisi) tahsiliyle tütün tekelinin vergi mültezimlerinin elinde olması ve bunların vergi mükelleflerini devletin koyduğundan daha fazla sağmalarıdır. Bu durumda devleti finanse etmek tarım, endüstri veya ticaret alanlarındakilerden daha kârlı bir yatırım olanağı olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak, sermayenin devlet veya vergi mültezimlerinin ka-

salarına doğru kayması nedeniyle özel yatırım olanakları çok daralmaktadır.

Bu «sermayenin sürekli olarak onu yaratan iş dünyasının dışına kanaması» (Hauser) Fransa ile Hollanda ve İngiltere'nin koşulları arasında belirgin bir zıtlık yaratmıştır. Bu zıtlık Fransız prestij standartları tarafından daha da artırılmıştır. İş hayatına aşağılık bir uğraş olarak bakılmaktadır. Burjua olmak kaba olmakla eş anlamlıdır. Bu durumda iş adamlarının çoğunun ihtirası, bir toprak, bir ünvan, toplumsal prestij satın almaya yetecek ve bazı devlet görevlerine intisab yoluyla emin bir gelir kaynağı elde edebilmek için —bazen her ikisi de— yetecek kadar para kazanmaktır. Diğer becerikli insanlar ise, Kilise veya orduya yükselme olanağı olan yerler olarak bakmışlardır. Bu arada, toprak baronlarının çoğu topraklarına rant ve ödentilerden elde ettikleri gelirin dışında, hiçbir ilgi göstermemektedirler. Bu etkilerin birleşik sonucu enerji, beceri, ve zenginliğin ekonomik faaliyetlerden, daha şerefli, emin ve toplumsal olarak kabul edilebilir hayat yollarına kanalize edilmesi olmuştur.

Fransız Ekonomisinin Genel Gelişimi. Barış ve iyi hasat yıllarında Fransa 20 milyon civarında bir nüfusu taşıyabilmektedir —bu nüfus bu rakam civarında 14. yüzyıldan 18. yüzyıl başlarına kadar dalgalanıp durmuştur—. Bu uygun koşullar varoldukça nüfus hızla artmakta; fakat kötü hasat, hatta açlık, ani bunalımlara ve çok yüksek ölüm oranlarına yol vermektedir; iç veya dış savaşlar insanların ölüm ve ızdıraplarına, ekonomik yıkıma ve çöküntüye ve mali kaosa yol açmaktadır.

Böylesine trajik bir dönemden sonra, 1453'de İngilizlerin nihai yenilgisiyle sonuçlanan Yüz Yıl Savaşlarının nihayet bitmesinden itibaren Fransa toparlanmaya başlamıştır. Boş, bataklık ve ihmal nedeniyle ormanın geri aldığı toprakların kazanılmaya başlanması olgusu ortaya çıkmış, iç ticaret daha serbest olarak hareket etmeye başlamış, eski fuarlar canlanmış veya yenileri kurulmuş ve dış ticaret özellikle Akdeniz'de, Jacques Coeur gibi enerjik adamların gayretleriyle, artmaya başlamıştır. XI. Louis (1461 - 1483) aristokrasiyi denetim altına alma mücadelesinde desteklerine ihtiyaç duyduğu tüccar sınıfını cesaretlendirmiş ve endüstri ile ticaret alanındaki teşvikleri ona tarihçilerin «Fransız merkantilizminin babası» ünvanını vermelerine yol açmıştır. Fransızlar 1450 - 1550 arasındaki genel Avrupa yükselişinden paylarını almışlar ve okyanusaşırı keşif gezilerine, balıkçılık, ticaret veya korsanlık faaliyetlerine katılmışlardır. Gene aynı Fransızlar artan fiyat-

ların güdülemesini hissetmişler ve bundan Yeni - zengin İspanya ve Portekiz'in kendileri ve kolonileri için talep ettikleri bazı malları arzederek ve Rönesans lüksünün standartlarını yaratarak yararlanmışlardır.

1550'den sonra Avrupa ekonomik bunalımı ve dinsel sürtüşmeler bu ilerlemeyi büyük ölçüde etkilemişlerdir. Katolikler ve Huguenot'lar arasındaki iç savaş 1562 - 1598 döneminin çoğu yılı boyunca sürmüş ve Fransa'nın çoğu yerini iflasa sürüklemiştir. Bunu izleyen 13 yıllık barış süresinde özel teşebbüs kaybedilmiş alanının bir kısmını yeniden kazanırken, IV. Henri (1598 - 1610) ve bakanları Sully ile Laffemas maliyeyi adam etme, kırsal kalkınma, endüstriye analık etme, iç ulaşımı hale yola koyma, ticaret filosunu büyütme ve Amerika'ya ayak basma konularında çok sıkı çalışmışlardır. Fransa yeniden refah yollarını adımlamaya başlamış ve 17. yüzyılın başlarında Avrupa'daki uygun ortam bu adımların hızlanmasına olanak sağlamıştır.

IV. Henri 1610'da katledilmiştir ve izleyen yarı yüzyıl iç çatışmalar, Otuz Yıl Savaşları, İspanya'yla bir savaş ve 1616'da yükselişin sona ermesiyle Batı Avrupa'da beliren depresyon nedenleriyle ilerleme hırpalanmıştır. Bu karışıklıkların sonunda Fransa krallığı soylulara ve kentlere egemen olarak, Avrupa'da en yüce yere sahip olarak, ve Amerika'ya daha sağlam bir şekilde ayak basmış olarak çıkmıştır. Fakat bunların maliyeti ağır olmuştur; Fransız endüstri, ticaret ve gemiciliği çökmüş ve ancak izleyen 23 yıllık Colbert döneminde, onun çabalarıyla dış ticaret, ticaret filosu, donanma ve devlet maliyesi yeniden yaratılabilmişlerdir. Ancak, Colbert'in planları tarifeleri katladığı, gemicilliklerini tehlikeye soktuğu için Hollandalılara çarpmış ve bir savaşa yol açmıştır. Bu savaşta (1672 - 1678) Colbert'in gözbebeği projelerinden çoğu uygulanamaz hale gelmiş, bir kısmı da kârsız olduklarından veya para bulunamadığından, bir yana bırakılmıştır, geri kalanları da büyük başarı sağlamada çok yavaş olmuşlardır.

1685'de XIV. Louis Nantes fermanını yürürlükten kaldırmış ve inançlarında israr eden Huguenot'lar hapis ve müsadere ile tehtid edilmişlerdir. Bazıları az veya çok samimi olarak mezheb değiştirmişler ama çoğu ülkeyi terketmiştir. Usta zenaatkâr ve enerjik tüccarların bu yolla kaybedilmeleri bazı alanların tamamen terkine ve diğerlerinin de refahlarının düşmesine yol açarak 30 yıllık bir süre, yani 1713'e kadar Fransız ekonomisini kilitlemiştir. Bu konuda başka faktörler de rollerini oynamışlardır. Colbertisme «endüstrinin üzerinde resmi bir tiranlık,

gelişme ve ticarete engel haline gelerek yozlaşmıştır» (Hauser). Fransız diplomasisi yeni savaşların tohumlarını ekmiş ve İngiltere, Hollanda, İskandinavya, Prusya ve Kutsal Roma - Germen İmparatorluğu bu tohumlardan yeşeren savaşların tarafları olmuşlardır. Bu savaşlardan Fransa 1713'de prestijini kaybetmiş, iflas etmiş, İspanyol imparatorluğunu denetim altına alma planlarından vazgeçmiş ve İngiltere'ye de Hudson körfezi, Newfoundland, Akadya ve Asiento'daki kolonilerini ve paylarını kaybetmiş olarak çıkmıştır.

Bir kez daha, yeniden inşa ve ekonomik genişleme projeleri yürürlüğe sokulmuş ve alışılmışın dışında uzun, 30 yıl kadar süren, bu barış döneminden yararlanmaya çalışılmıştır. Bu hareketlere kötü başlanmış, İskoç asıllı maliyeci John Law'un tedbirleri binbir sıkıntıyla kazanılanları, kısa zamanda bitirmiştir (bkz. XVII. bölüm). Law'un projeleri bir kağıt para enflasyonuna ve 1720'de çöküntüye yol açan stok spekülasyonuna neden olmuştur. Enkaz temizlendiğinde, her yönde sağlam adımlar atılmaya başlanmıştır —Vatanda, Avrupa'da, Afrika, Hindistan ve Batı Hind Adalarında—. Ölümcül kıtlıklar artık ndirdir; eski gıda kıtlıklarının sonucu «*massacres sociaux*» ve «*Sacrifices humaines*» (Labrousse) aşılarak, nüfus birkaç on yıl içinde 25 milyona ulaşmıştır. Buğday ve şarap fiyatlarının artışı çiftçileri refaha kavuşturmuş, endüstriler büyümüş ve ticarette patlama olmuştur.

İngiltere'yle olan savaş kırklı yıllara kadar sürmüştür. Bu tarihten itibaren barışın devamlı hale gelmesiyle, Fransız hükümdarları kendilerini İngilizlerin kendilerine Amerika'nın kalbini terketmelerini, Hindistanda egemen bir konuma gelmelerini isteyecek kadar güçlü hissetmişler ve köle ticaretinde ezici bir üstünlük elde etmeye uğraşmışlardır. İngiltere bu talepleri reddetmiş ve her iki tarafa da ağır maliyetler yükleyen 7 Yıl Savaşını (1756 - 1763) Fransa kaybederek, Kanada'yı İngilizlere bırakmış ve Hindistan'dan çekilmiştir. Barış sağlam bir mali reform için iyi bir fırsat olmuştur, fakat Amerikan devrimlerine yardım ederek, İngiltere'den rövanşı almak, dizginlenemeyen bir eğilim haline gelmişmiştir. Bu müdahale Amerika için çok büyük değer taşımış, fakat artan kamu borcu —üçte bir oranında— Fransa için yıkıcı olmuştur. Üstelik bu durum tam da uzun bir refah ve genişleme döneminin sona erdiği ana rastgelmiştir. Fiyatlar düşmüş —şarabınki yarı yarıya— ve tarımdaki depresyon endüstri ve ticarete yayılmıştır. «Amerikan borcu» nun yükü, genel ekonomik *malaise* ve 1788'deki çok kötü hasat Fransız devrimine giden yolu döşemeye başlamışlardır.

Tarım. Fransız ulusal hasılasının üç kaynağından biri olan tarım çok büyük farkla en büyük yeri işgal etmekteydi. Fakat bu tarımsal üretimin büyük bölümünü geçimlik üretim meydana getirmekteydi. Ticari üretimin başını şarap ve tahıl çekmekte; konyak, keten, zeytinyağı, yün, ipek ve hayvan ürünleri gerilerden gelmekteydi. Şarap birçok eyalette üretilmekteydi. Fakirler tarafından içilen *vin ordinaire*'den başlayarak hem vatanda, hem de kuzey Avrupa'da büyük bir talebi olan iyi kalite şaraplara kadar uzanan geniş bir yelpaze meydana getirmekteydi. Küçük bir yetiştirici bile, kendi talep edebileceğinden fazla şarap üretebilmekteydi. Bunun sonucu olarak, iç veya dış piyasa koşulları ile fiyat düzeyleri birçok üreticinin refahını belirlemekteydi. Bazen siyasal olaylar ihracata engel çıkartıyor, bazen de Hollandalılarla yapılan savaşta olduğu gibi, bunların Bordaeux'dan şarap taşımamaları durumunu doğuruyordu, veya örneğin İngiliz - Fransız savaşı sırasında 1703'de İngilizler Fransız şarabına Portekiz şarabından çok daha ağır vergi koymuşladı. Fransız konyağına karşı da Avrupa'da çok büyük bir talep bulunmaktaydı; ihraç edilen konyağın değeri bazen şarabınkinin üçte birine kadar ulaşmaktaydı.

Pazar için tahıl üretimi şarabın ticari üretimine nazaran daha az geneldi. Küçük çiftçi, üretiminin beşte birini tohumluk olarak ayırdıktan, ürün cinsinden ödentilerini yerine getirdikten ve ailesinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, pazarlayabileceği pek birşey kalmamaktaydı. Bu durumda pazar büyük çiftçilerin elindeydi. İç pazar esas olarak taşıma sorunları ve iç politika tarafından etkilenmekteydi. Politika eskinin büyük kıtlıklarının anısıyla belirlenmekteydi. Tahıl ihracı yasaklanmıştı —iyi hasat yılları hariç— ve kıtlık yıllarında, iyi ürün alan eyaletler, açlık çekenlere yardım etmek zorundaydılar. Fransa, serf emeğiyle işlenen ve daha ucuza ürün elde edilen Baltık buğday ambarlarıyla düzenli bir rekabete girişmemiştir. Zaten bunu yapacak durumu da yoktur, çünkü iyi yıllar kötü yılların açığını ancak karşılayabilmektedirler. Tahıl ticareti, Paris'in iaşesi hariç, kötü örgütlenmiştir. Çok iyi ürün yılarında uygun depoların yokluğu nedeniyle ve kara taşımacılığının kötülüğünden ötürü, iç ticaret uygun olmaktan çıkmakta, güneyli üreticiler mallarını İspanya ve İtalya'ya göndermeyi tercih ederlerken, kuzeyliler de ülke içlerine yollanmaktansa İngiltere veya Hollanda'ya ihraç etmeyi daha uygun bulmaktadırlar.

Başka yerlerde olduğu gibi «fiyat devrimi» Fransa'da da, esas olarak sabit para - ranta bağımlı olan toprak baronlarına darbe vurmuştur. Bazı senyörler kemerlerini sıkmış ve toprakları üzerinde açlıktan

ölmeyi beklemişlerdir; bazıları topraklarını burjualara satarak bir hükûmet görevi elde etmenin peşine düşmüşlerdir; fakat diğerleri, özellikle yeni toprak sahipleri, kiracılarından daha fazla gelir sağlamaya veya topraklarını bizzat işlemeye yönelmişlerdir. Yapabildikleri ölçüde *résérve* araziyi yeniden kurmuşlardır. İşletmelerden biri boşalınca, ödentileri sabit para - ranttan ürünün belli bir miktarı haline dönüştürmüşlerdir veya kısa süreli kira sözleşmeleri yapmışlardır. Bir çiftlik el değiştirdiğinde ödenen resim miktarını artırmışlardır. Kiracılarına borç para vermişler ve eğer ödeme güçlüğüne düşülürse, onları topraklardan atmışlardır; veya bir köyün vergilerini ödeyecek parası yoksa, buna karşılık onların *communia* toprağı üzerindeki haklarını ilga etmiştir. Bazı toprak baronları, avukatlarına danıştıktan sonra kiracıların ortak topraklar üzerinde haklarının olmadığını ve *communia*'nın tamamının senyörün keyfine tabi olduğunu ilan etmişlerdir.

Geliri artırma yönündeki bu çabalar beklenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Bu çabaların karşısına köylülerin inadı ve krallığın genel karşıtlığı çıkmıştır. Kralın eyaletlerdeki temsilcileri köylüleri açık saldırılara karşı korumaya başlamışlardır. Bu durumda kiracılar pek ciddi bir karşı koymayla karşılaşmaksızın topraklarını elde tutmuşlar ve toprak baronları 1750'den sonra gerçekten ilerlemeci veya saldırgan hale gelinceye kadar, bildikleri gibi işlemişlerdir.

Endüstri ve Ticaret. Orta Çağ Fransa'sında gerekli mallarla bazı lüks malların zenaat türünde alışılmış tarzda üretimi egemen olmuştur. Birçok endüstriyel ürünün pazarı, genelde içeriyle sınırlıdır ve mal arzedenler sayılamayacak kadar çok küçük üreticilerden meydana gelmektedirler. Yalnızca kuzey - doğuda dokuma endüstrisi yanı başındaki Flandre ve Brabant endüstrileri gibi, geniş yabancı talebe hitab edecek üzere örgütlenmiştir. Fransa'nın başlıca ihracatı şarap, tuz ve kumaştır; dış ticaret İtalyanların ve Hansalıların elindedir ve İtalyanlar bu ticaretin başlıca finansörleridir.

Bu bağımlılık modern çağın başlangıcındaki Fransız hükümdarlarının nefretini celbetmiştir. Fransa buna çare bulmalı, kendinde eksik olan endüstrileri kurmalı, savaş için gerek duyduğu araçları kendi yapmalı —şimdi top ön plana çıkmıştır—, tüccar sınıfının gelişmesini teşvik etmeli ve yabancıların Fransız mallarına karşı altın ve gümüş ödemelerini sağlamalıdır. Güç politikası terimleri içinde, ekonomik haznesine her katkı muhtemel düşmanlarını zayıflatmalıdır. Kamu maliyesi terimleri içinde, kral sağlam gelir kaynakları bulmalı ve burjuazinin

desteğini almalıdır; bunun da nedeni mutlak iktidara direnmesi mümkün olan toprak baronlarına karşı bir ağırlık oluşturabilme arzusudur.

En geç 15. yüzyılın ortalarından itibaren bu amaç ve gerekçeler eyleme sokulmuştur. XI. Louis ve ardılları İtalya'dan gelen tekne inşacılarına ve ipekli dokumacılarına kucaklarını açmışlar, Almanya'dan madenci, metal ustası ve matbaacı getirtmişler ve gelişen ipek endüstrisini korumak üzere yasaklayıcı gümrük vergileri koymuşlardır. IV. Henri sıcağı seven ipek böceklerini kuzey iklimine alıştırmaktan tutun da, Venedik camı, İran battaniyesi ve Türk ile Flaman halısına varıncaya kadar her türlü ürünün Fransa'da üretilmesini sağlamak üzere tüm göçmen ustalara kucak açmaya kadar varan geniş bir kavrayış içinde ekonomik gelişme konusunda elinden geleni yapmıştır. Nehirler, yollar, posta hizmeti, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, tekne inşası, çalışma standartları, fuarlar, ticaret kumpanyaları, koloniler; herşey kralın ilgi ve dikkat alanı içine girmektedir.

Colbert. Colbert tamamen kendine yeterli ulusal bir ekonomi kurabilmek için kendinden önceki tüm çabaları büyük, sürekli bir proje halinde biraraya getirmiştir. Başlangıçtaki kısa bir iş tecrübesi ve devlet bürolarındaki uzun bir kariyer onu 1661'de imalatın, ticaretin, maliyenin ve ekonomiye ilişkin diğer herşeyin —savaş ve diplomasi hariç— denetimini eline geçirmesi için yeterli olmuştur. Göreve depresyonun en derin zamanında gelmiş ve savaş sonrası mali kaosu ve korkutucu bir açlığı miras almıştır. Bazı endüstriler çok hastadır; dış ticaret ve gemi taşımacılığı Hollandalıların elindedir, hazine tamtakırdır ve son iki hasat çok kötü olmuştur.

Bu türden koşullar altında projelerini sürdürebilmek için Colbert tarifsiz bir enerji, düzen ve ayrıntı konusunda bir ihtiras, siyasal ikna veya baskının dağları devireceğine dair bir inanç ve müthiş bir inat göstermiştir. Bakış açısı açıkça statik ve egoisttir, para arzına, imalat hacmine, gemi sayısına ve dünya ticaretine sabitlermiş gibi bakmış ve bu alanlarda Fransa'nın payını büyütmeye yönelmiştir. Bunun için ithalatı Fransız mallarına yöneltmeye ve Fransız limanlarını yolculukların nihai hedefi haline getirmeye uğraşmıştır. İnancına göre, böylece milyonlarca *livre* krallık dışına gitmekten kurtulacaktır —örneğin maden satın almak için navlun olarak ödenen 5 milyon *livre* ile Hollandalılardan alınan denizcilik gereçlerine ödenen 4 milyon *livre* veya Venediğe ayna ithali nedeniyle giden 1 milyon *livre* gibi—. Eğer rakipler direnirse benim - kazancım - senin - kaybın politikası ekonomik savaştan sı-

cak savaşa dönüşebilir. Vurgusunu esas olarak ticaret ve imalata vurmuştur. Bunlara «krallığın refahının verimli kaynakları» olarak bakmakta, bunları tarımdan üstün görmektedir, çünkü bu iki faaliyet alanı ne mevsimlik değişiklikleri, ne de hava koşullarına bağımlıdırlar ve tarım ülke ekonomisinin en zayıf kısmını meydana getirmektedir. Sonuç olarak, elinin altında Avrupa'nın en zengin tarımsal ülkesi varken, o üreticiler için çok az şey yapmıştır. Onun politikalarını inceleyen yeni bir eserde 850 sahifenin yalnızca 40 sahifesi tarımsal programlara ilişkindir.

Colbert yöntemleri dört esasa dayanmaktadır: teşvik, düzenleme, koruma ve kumpanya kurma. Gelişmesini arzu ettiği endüstrilere mümkün her türlü teşviği uygulamıştır. Dıştaki elçi ve konsoloslara emek - gücü toplama ajanları gibi çalışmaları emrini vermiştir, eğer ilgili hükûmetler usta işçilerin göçünü yasaklarlarsa, Fransız elçi ve konsolosları yasa dışı olarak yeraltı faaliyetlerinde bulunacaklardır. Hollandalı gemi inşacılarına ve kumaş burkucularına, İsveçli madenci ve dökümcülere Venedikli camcı ve aynacılara, Alman kalay ustalarına ve diğer uzmanlara her türlü şeref ve parasal ödülleri vermiştir. Örneğin İsveçli bir katran ustasına Fransız bir eş bulmuş ve bu kadının drahomasını kendi sağlamıştır.

Göçmen veya yerli endüstricilere sağladığı teşvik unsurlarının arasında, tekel hakları, ödüller, asalet ünvanları, yıllık ödentiler, lonca kurallarından kurtulma veya vergi muafiyeti, sermaye veya atelye binası yardımı, teçhizat sağlanması gibi kolaylıklar da yer almıştır. Eğer bu teşviklere rağmen kurulan endüstriler sinek avlarlarsa, halkı endüstriye yardım etmeye, sermaye yatırımında bulunmaya zorlamış ve kentler ile il yönetimlerine ayrıcalık tanıma veya parasal katkıda bulunma konusunda emirler vermiştir. Bazen kurulu endüstrileri üretimlerini arttırma konusunda zorlamıştır. Çoğunlukla bunlara destek ve sermaye sağlamış, tekel kurmalarına izin vermiştir. Küçük Gobelin halı atelyesini Flaman göçmenleriyle güçlendirmiş ve onu bir devlet işletmesi haline getirerek büyük miktarlarda, halı, mefruşat, kumaş ve mücevher üretir hale getirmiştir.

Teşvikle birlikte düzenleme de gelmiştir. Yeni ve eski endüstriler ticari hilelerden, düşük kalite veya hileli üretimden ve kötü malzeme ile geri yöntem kullanımından arındırılacaklardır. Dışta ve içte pazar kazanabilmek için bunların yüksek kalitede mal üretmeleri sağlanacaktır. Geleneksel olarak, çalışma standartlarını oluşturma görevi lon-

calara, kent yönetimlerine ve daha sonra da devlete ait olmuştur, fakat Fransa'da (Paris dışında) loncalar çok sayıda olmamışlardır ve bunları düzenleyici veya gelir kaynağı olarak kullanmak isteyen krallar 1581 ve 1597'de loncaların ulusal düzeyde yaygınlaştırılmasını emretmişlerdir —bu emirlerin pek bir etkileri olmamıştır—. Colbert bu politikayı canlandırmış, hiç lonca olmayan faaliyet dallarında lonca kurulmasını emretmiş ve bütün tüccar ile zenaatkârların loncalara üye olmalarını zorunlu hale getirmiştir. Lonca nizamnamelerini gözden geçirmiş ve dokuma endüstrisi alanındakilere ayrıntılara inen düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler hangi cins kumaşların üretileceğini (veya üretilmeyeceğini), kullanılması gereken (veya yasaklanan) malzeme ve teknikleri ve birçok teknik talimatı içermektedirler. Colbert bir ticaret kanunu çıkartmış ve bununla ticaret yöntem ve uygulamalarını düzenlemiştir. Lonca ve krallık kuralları, lonca yönetimleri, özel devlet müfettişleri ve yerel yöneticiler tarafından desteklenecek ve güçlendirilecektir.

Colbert'in loncaları kullanımdaki amacı ikilidir. Üyelerinin çıkardıkları işler kadar, yeni gelir olanağıyla da ilgilidir. Lonca üyeleri tekel hakları, nizamnamelerinin onaylanması, üyeliğe giriş ve diğer ayrıcalıklar karşılığında ödenti yapmak zorundadırlar. «Endüstriyel denetim böylece kamu maliyesi amacını açığa çıkartmış olmaktadır», bu iş «tüketicileri tekelci zenaatkârlar aracılığıyla vergilendiren bir dolaylı vergi vasıtasıyla yapılmaktadır» (Hecksher). «Krallık çalışma hakkını satılığa çıkartmıştır» (Sée).

Colbert Fransız endüstrisini, önce 1664'de mamul ithalatını az miktarda vergilendirerek, sonra da 1667'de gümrük vergilerini iki katına çıkartarak, koruma altına almıştır. Bu tedbirler İngiliz, Belçika ve Alman mallarına ağır bir darbe vurmuşlardır, fakat asıl amaç çok yanlı faaliyetleriyle Colbert'in hasedini üstlerine çeken Hollandalıların etkinliğine son vermektir. Hollandalıların bu tedbirlere karşı koymaları üzerine 1672'de ilan edilmeyen bir savaş başlamıştır. Başlangıçta askeri harekât o kadar iyi gitmiştir ki, Colbert Hollandanın ilhak edilmesi ve ticaretinin çoğunun Fransızlara aktarılması rüyalarını görmeye başlamıştır, fakat çatışma 1678'de sona erdiğinde, Hollandalılar öylesine bir direnç göstermişlerdir ki, Fransa yüksek tarifeleri terkederek 1664 seviyesine geri dönmek zorunda kalmıştır. Tahrik ettiği ve giriştiği savaş Colbert'in başlıca amaçlarının zarar görmesine neden olmuştur. Endüstrileri geliştirmek için topladığı parayı savaşta kullanmış, ticaret ve gemiciliğe zarar vermiş ve mali reform projesi geri

kaldıktan başka, gümrük tarifelerini düşürmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Avrupa'nın geri kalanına Fransa'nın yenilmez olmadığını da göstermiştir. Diğer yandan, daha küçük ölçekte olmak üzere, uygulanan yüksek tarifeler İspanya, Almanya, İtalya ve İngiltere'nin misillemede bulunmalarına yol açmıştır.

Colbert'in çabalarının sonuçları başarı ve başarısızlık karışımı olmuştur. Kesin başarılarından biri «Fransa'da büyük endüstriyi —yani kralın ve sarayın ihtiyaçlarını karşılayan—» (Cole) kurmuş olmasıdır. Bu amacını gerçekleştirmek için büyük miktarlarda para harcamış, işlemleri finanse etmiş ve ürün satın almıştır. Böylece başlıca rakibi olan İtalya'ya karşı lüks mallar üretim ve ihracatında Fransa'nın konumunu güçlendirmiştir. «Fransız goblenleri ve döşeme malzemeleri bundan sonra çok satılmaya başladı. Çok güzel dokunmuş eşyalar, ipekliler, altın ve gümüş ibrişimler, ayna ve porselenler, ve birçok diğer ürün tüm Avrupa'da büyük bir beğeni ve hasete konu olarak, heryerde taklid edildiler» (Heckscher). Bu endüstrilerde rekabet yoktu ve fiyat önemli bir faktör değildi, bunun aynısı Colbert'in oldukça başarılı olduğu denizci elbiseleri ve tersane edüstrisi alanında da geçerlidir —bu alanda başlıca veya yegâne alıcı devlettir—.

Görünüşte devlet için üretim yapan bu projelerin dışında, birkaç kısmi başarıdan iğrenç başarısızlıklara kadar açılan bir yelpaze yer almaktadır. Colbert'in teşvikleri eskiden ithal edilen malların üretildiği bazı endüstri dallarının —ince yünlü kumaşlar ve serjler gibi— gelişmesine yardımcı olmuşa ve alışılmış bazı ürünlerin de —keten gibi— üretimlerinin artmasına yol açmışa benzemektedir. Böylece, bu mallarda Fransa kendi ihtiyacını daha büyük oranda içten sağlar ve ithalatı azaltır hale gelmiştir. Fakat küçük başarılar ve kesin başarısızlıklar bu yelpazenin büyük bölümünü meydana getirmektedirler. Uygunsuz sermaye donanımı, çözülmeyen yönetim sorunları, halkın bazı tekellere karşı husumeti, yabancı rekabet ve kişisel sahtekârlıklar iyi düşünülmüş planların başarısızlığına neden olmuşlardır. Hatta Colbert'in ünlü İsveçli ustası ona, parayı alıp, ama karısı ve çocuklarını bırakıp giderek, büyük bir oyun oynamıştır. Hiçbir yeni endüstri dış pazarlarda etki yaratmamış ve bunlardan hiçbiri Colbert'in ölümünü izleyen 30 yıl süresince sağlık belirtisi gösterememişlerdir. Asıl endüstriyel ilerleme 1713'den sonra ortaya çıkmıştır; bu da koloni pazarlarının genişlemesi ve barışın muhteris devlet planlarından daha önemli olduklarını düşündürmektedir.

İç Ticaret. Ticaretin geliştirilmesi her türden *étatisme*'in bir parçasını oluşturmuştur. İç ticareti hareketlendirmek için iki açık adımın atılması gereklidir; fakat bunlardan hiçbiri mali olarak yapılabilir değildir. İlki, yollar ve nehirlerde ödenmesi gereken çok sayıda geçiş resimleri ile diğer eyaletlerden gelip «beş büyük mukataaya» giren mallardan alınan gümrük resimlerinin azaltılması veya kaldırılmasıdır. «Beş büyük mukataa» kuzey Fransa'nın büyük bölümü ile ülkenin geri kalan kısmını kapsayan gümrük alanlarıdır. Ülkenin 5/8'i «yabancı sayılan eyaletler» veya «fiilen yabancı eyaletler» olarak adlandırılmaktadırlar. Bu eyaletlerden «beş büyük mukataa»ya geçen mallar tıpkı Fransa dışından gelen mallar gibi, onlarla aynı miktarda gümrük vergileri ödemektedirler. Ters istikamete giden mallar ise, ihracat vergisi ödemektedirler. Tarifeler çok karmaşıktır ve geçiş resimleriyle taşıma maliyetleri birleştirildiklerinde, iç taşıma maliyeti çok yükseklere çıkmaktadır. Tuz Loire'ı geçerken 50 kere geçiş resmi ödemekte ve 260 millik yolda maliyet beş katına çıkmaktadır. Ancak hükûmetin gelir ihtiyacı o kadar acildir ki, bu geçiş resimlerini azaltmak mümkün değildir. 1664'de Colbert beş büyük mukataa civarındaki tarifeleri basitleştirmiş, ama tamamen kaldıramamıştır. Yasa dışı olarak toplanan bazı geçiş resimlerini kaldırmış, ama gene de çok sayıda olanları Devrime kadar yaşamaya devam etmişlerdir.

İç ticaretin gelişmesinde ikinci güdüleyici faktör ulaşım araçlarının ıslahıdır. Fakat bu iş her yer ve zamanda büyük emek ve sermaye gerektirir. Toprak baronları kendi toprakları üzerinde temiz ve geçişe uygun yollar yaptırabilirler; ve bireyler kendi hesaplarına toplayacakları geçiş resimleri nedeniyle köprü inşa edebilirler. Ancak bu gibi girişimler uygun bir sistem yaratmaktan uzaktırlar, devlet ticaretin çıkarları, yolculuk ve asker sevkiyatı nedenleriyle katkıda bulunmak durumundadır; fakat devletin bu işlere ayırabileceği fazla bir kaynağı yoktur. IV. Henri bir yılda şehirlerarası yollar için 1 milyon *livre* harcamıştır, ama ardıllarının ya paraları, ya da hevesleri olmamıştır, ve hatta Colbert bile hiçbir yılda yol için 600.000 *livre*'den fazlasını harcamamıştır.

Ancak 1713'den sonra uzun barış ve toparlanma dönemi geldiğinde gerçek yol programları yürürlüğe sokulabilmiştir. Gereken işgücünü sağlayabilmek için krallık *corvée*'si (angarya) genişletilerek, ana bir yol civarında oturan her köylünün yılda bir ay devlet hesabına bedava çalışma zorunluğu getirilmiştir. Bu ağır talebe karşı direnilmiş, bazen de ayaklanılmıştır; güç kullanılmasına rağmen sonuçlar bazen çok az

olmuştur. Turgot bunu 1776'da ilga etmiş ve özgür emeğin, ücretli işin daha ucuz ve daha etkin olacağına inanmıştır. Bu sefer de vergi mükellefleri itiraz etmişler ve değiştirilmiş bir *corvée* yeniden yürürlüğe sokulmuştur. Devrimin arefesinde yılda 7 milyon *livre* yollara harcanmaktadır ve Fransa en azından Avrupa'nın en iyisi olan 40.000 km. karayoluyla donatılmış bulunmaktadır.

Nehir tadilleri de çok pahalıdır ve kanal açmak bundan da maliyetlidir. İlk iş çoğunlukla özel kişilere bırakılmış ve Loire'ı Sen'in kollarından birine bağlayan kanal Orléans dükü tarafından yaptırılmıştır. Dük yatırdığı sermayenin karşılığını geçiş resimleri ve yük harçları sayesinde fazlasıyla çıkartmıştır. Fakat Fransa'nın en ünlü projesi olan İki Deniz Kanalı projesi için devlet 17 milyon *livre*'lik harcamanın yarısını üstlenmiş, eyaletler üçte birini sağlamış ve planı hazırlayan Riquet adlı toprak sahibi de geri kalanı bulabilmek için ceplerini boşaltmıştır. Garonne nehrini Akdenizle birleştiren bu kanal 1681'de tamamlanmıştır. Uzunluğu 250 km.'dir, deniz düzeyinden 200 m. kadar yüksektir ve bir mühendislik harikasıdır. Kara ulaşımına nazaran taşıma maliyetleri dört kere daha ucuzdur ve yerel tüccarlar için harika fırsatlar yaratmaktadır. Ancak, kanal çok az kullanılmıştır. 18. yüzyılda daha az muhteris, fakat daha kullanışlı projeler yürürlüğe sokulmuştur. 1760'larda kuzey - doğu Fransa ve bitişiğindeki Alçak Ülkeler düzenlenmiş nehir ve kanallar ağıyla kaplanmıştır.

Dış Ticaret. Fransa şarap, konyak, tuz, et, keten kumaş, lüks mallar ve daha sonraları Newfoundland morinası ve Batı Hind Adaları şekeri gibi dış pazar sıkıntısı çekilmeyen mallara sahiptir. Orta Çağda Fransız, İngiliz ve Hansalılar kuzey ve batı limanları arasında ticaret yapmışlardır. Yüz Yıl Savaşları bu faaliyetlere set çekmiştir, fakat barış geri gelince Rouen, St. Malo, Dieppe, Nantes ve Bordeaux gibi limanlar kuzey Avrupa sularına olduğu kadar, Atlantikaşırı denizlere de tekne göndermişlerdir. Marsilya Doğu Akdenizle olan ticarette ön plana çıkmış ve 1536 tarihli Osmanlı - Fransız antlaşmasının ülkedışılık hükümlerinden yararlanarak, bu ticarette rakiplerini berteraf etmeye yönelmiştir. Anavatanın hemen yanındaki İspanya'da Amerikan hazinesinin sağladığı zenginlik nedeniyle bir pazar gelişmekte ve bu pazarda faturalar yün ve değerli maden cinsinden ödenmektedir; herşeyin alınıp satıldığı Anvers Fransa'nın burnunun dibindedir ve İngiltere kalay, demir, yün ve yünlü karşılığında Fransa'nın yolladığı herşeyi almaya hazırdır.

1550 ile 1650 arasındaki çatışmalar bu ilerlemeyi engellemiştir. Bu arada Hollandalılar durumdan yararlanmışlardır ve 1660'da Fransız dış ticaretinin, ihraç mallarının ve ithalatının naklinin ve kıyı taşımacılığının çoğunu bu ulusun insanları yapmaktadırlar; diğer yandan gene Hollandalılar Fransız Batı Hind Adalarıyla ilgili her tür faaliyeti —şeker kamışı yetiştirme hariç— yürütmektedirler. Fransız ürünlerini yakın ve uzak tüm pazarlara taşıyan bu hizmetler Fransa'ya birşey bırakmamaktadır ve Fransız milliyetçilerinin gözünde Hollandalılar yalnızca taşıma işinden ülkeyi 4 milyon *livre* miktarında soymakta ve ülkenin değerli madenlerinin dışa kaçmasına yol açmaktadırlar.

Colbert Fransız gemi taşımacılığı ve dış ticaretini bu el koymadan kurtarmaya çalışmıştır. Gemiciliğe yardım olarak yabancı teknelere, Fransız teknelerine olduğundan daha ağır vergiler konulmuş, Hollandalı tekne yapımcıları Fransız tersanelerinde çalışmaya davet edilmiş ve tekne yapanlarla bunları sefere çıkartan Fransızlara yük bulunarak, Fransa'nın dış ticaretteki taşıma payı artırılmıştır. Ayrıca bu amaçla devlet desteğinde kumpanyalar kurulmuştur. Kuzey Kumpanyası (1669)'nın amacı Hollanda'nın İskandinavya'daki alanlarını ele geçirmek; şarap, tuz ve konyak ile denizcilik malzemeleri ve kereste mübadelesi yapmaktır. Doğu Akdeniz Kumpanyası (1670)nın amacı İngiliz ve Hollandalı rakiplere karşı Fransız yünlü dokuma ihracının Osmanlı İmparatorluğu ithalatındaki payını artırmaktır. Doğu Hindistan Kumpanyası (1664) Hollanda, İngiltere ve Portekizlilerin meydana getirdikleri doğu ticareti *tripole*'ünü kırmayı amaçlamaktadır. Batı Hind Kumpanyası (1664) ise şeker adalarında Hollanda üstünlüğüne son vermek üzere çalışırken, Senegal Kumpanyası (1673) Hollandalıların köle ticaretine el koymak üzere uğraşmaktadır.

Bu kumpanyalarda yeni olan hiçbir şey yoktur, benzerleri daha önceleri de kurulmuştur. Yenilik, Colbert'in bunları kurarken gösterdiği enerjide, kralın ve çevresinin sermayeye katkıda bulunmalarında ve kuşkucu tüccarları bu kumpanyalara stok satmakta ikna etmekte gösterilen başarıdadır. Kumpanyaların amaçları da eskilerinkilerle aynıdır; kendilerine mal teslim edenler adına kâr sağlamak, geniş bir iş alanı yaratmak veya ticaret ve taşımanın çoğunu Hollandalıların ellerinden almak. Fransız - Hollanda savaşının bütün nedenleri hazırdır.

Fransız İmparatorluğu. 16. yüzyılın başlarında Fransızlar bütün yönlere doğru harekete geçmişlerdir —Brezilya, Doğu Hind Adaları, Köle Kıyısı, Kuzey Bankları, St. Lawrence ve Florida suları ki bura-

ları İspanya'ya hazine götüren gemilerle doludur—. Rouen'lı tüccarlar Doğu Hind Adalarıyla ticaret yapacak bir kumpanya kurmuşlardır. Ancak 1600 başlarında Fransa'nın uzaklardaki yegâne faaliyetleri morina balıkçılığı ve Latin Amerika'yla küçük bir yasal ticarettir ve St. Lawrence kıyılarında küçük bir kürk ticareti de harekete geçmiştir.

İzleyen yüzyıl boyunca morina önemini korumuştur. Zenginlerin sofrasına yönelik tuzlu balık sayesinde zengin olan Fransız balıkçılar, güney Avrupa ve Batı Hind Adaları köleleri için ucuz kurutulmuş balık da üretmeye başlamışlardır. Bu adım kara üsleri gerektirmiş, fakat İngilizler Newfoundland'in en iyi kısımlarını işgal etmiş olduklarından, Fransızlar yalnızca bu adanın bir kıyısına, Placentia'ya ve St. Lawrence körfezinin daha batısına ve Akadya'ya yerleşmek zorunda kalmışlardır.

Kürk ticareti 1599'dan sonra dikkatleri üstüne toplamaya başlamıştır. Bu ticaret bir tekel haline getirilmiş ve 1627'ye kadar bu ayrıcalık elden ele geçmiştir. Bu tarihte Richelieu Kanada'nın denetimini ve ticaretini 100 Ortak Kumpanyasına vermiştir. Öncelleri gibi bu kumpanya da kendi adamlarına yetecek kadar yiyecek üretecek miktarda göçmenden fazlasını kabul etmemiştir. Batıya doğru yol alan gemiler kürk avcı ve tüccarlarının ihtiyacı olan mallarla o kadar doludurlar ki, göçmenlere yer yoktur. Ayrıca, başlangıçta çok sayıda kürk tüccarına da ihtiyaç yoktur, çünkü Huron kabilesi Montréal'e (1642'de kurulmuştur) kadar kürk getirip burada takas etmektedirler. Buna bağlı olarak Yeni Fransa bir kampanyadan 1663'de bir devlet haline dönüştürüldüğünde, 100 kadar çiftliğe ve 2.500 kadar beyaz nüfusa sahipti.

Bu tarihlerde Huronlar, yolları Iroquois'lar tarafından kesildiği için güneye inmeme durumundadırlar. Albany ve Boston'lı Hollandalı ve İngiliz tüccarların rekabetleri ve daha sonra da Hudson körfezindeki İngiliz rekabeti sertleşmeye başlamıştır. Bu durumda Fransızlar kendi kürklerini kendileri almak için batıya gitmeye karar vermişlerdir. Bu uzun yolculuklar muazzam maliyetlere yol açmıştır. Tüccar hem yiyeceğini, hem satacağı malı, dönüşte de aldığı malları ve dönüş yiyeceğini taşımak zorundadır. Buna ek olarak, hükûmeti onun için kaleler kurmak, yerlilerle dostane ilişkiler kurmak üzere hediyeler vermek ve Appalachian dağlarının batısındaki kıtanın tümüne el koyacak bir siyaset izleme durumundadır. İmparatorluk inşasının bir adımı olarak bu maliyetlere katlanılması gerekmektedir —eğer plan yürüseydi—;

fakat genelde erkek şapkası yapmak için kullanılan derileri elde etmek için büyük miktarlar harcamak gerekmektedir. Deri elde etmek için ödenen fiyatlar Avrupa'daki *ticari* fiyatları karşılamamaktadır, özellikle moda değişince veya kürk pazarında arz artınca fiyatlar maliyetin altında kalmaktadır. Bir iş olarak kürk ticareti çok önemli değildir; 1730'la 1755 arasındaki yıllık ihracat yalnızca 75 ton olmuştur.

Ticaretin dışında Yeni Fransa, St. Lawrence kıyıları boyunca feodal senyörlükler ve çiftliklerle dolmuştur. Çiftlikler kendilerini, memurları, kiliseyi, orduyu ve kürk tüccarlarını doyurmaktadırlar, ama Fransız imparatorluk planlarında rol oynamanın uzağındadırlar. Bu plandaki yerleri öncelikle Fransız Batı Hind adalarını yiyecek ve kereste ile beslemektir; Placentia bütün balığını buraya yollayarak ve Adalardaki plantasyonlar Fransa'ya gönderilecek kahve ve şeker üzerinde yoğunlaşacaklardır. Bu ödev St. Lawrence sakinlerinin boyunu aşmaktadır. Burası adalara çok uzaktır ve her uzun kış nehirleri dondurarak geçilmez hale getirmektedir. Toprakları çok sayıda göçmeni cezbetmeyecek kadar veya ihracata yönelik fazla bir artık yaratmayacak kadar fakirdir. İkincisi, Kanada bir kara içi imparatorluğu kurma mücadelesinde ileri bir karakoldur, fakat bu rolü oynayacak şekilde donatılmanın uzağında kalmıştır. İngilizler 1763'de ele geçirdiklerinde, kolonide yalnızca 70.000 Fransız - Kanadalı yaşamaktaydı. Newfoundland'deki ayak basma noktası 1713'de kaybedilmiş ve İngilizleri Hudson körfezinden çıkartma projesi de böylece suya düşmüştür. 1763'de St. Lawrence körfezindeki iki minnacık ada ile bazı balıkçılık hakları Fransız kuzey Amerika'sından geriye kalanlardır.

Şeker Kavaonuzu. Karayib Denizinde Fransızlar daha başarılı olmuşlardır. Martinique, Guadeloupe, Haiti ve bir düzine kadar küçük adayı ellerinde tutmuşlardır. Şeker plantasyonları 1640'tan sonra buralarda artmıştır. Hollandalılar başlıca alıcı, gemi taşımacısı, tasfiyeci ve sermaye ile köle sağlayıcısıdırlar. Colbert taşımacılığı Fransızlara aktarmaya ve anavatan limanlarına yöneltmeyi; şeker tasfiyesini de Fransızlara aktarmaya karar vermiştir. Kurduğu Batı Hind kumpanyası bu amaçları, kısa ve kârlı kariyeri (1664 - 1674) süresince tamamlayamamıştır, fakat Fransızlar bu iş alanının büyük bölümünü tedricen ellerine geçirmişlerdir. 18. yüzyılda adalar üretimlerini o kadar artırmışlardır ki, Avrupa'nın en büyük şeker sağlayıcısı haline geldikten başka, çok miktarda tütün, kahve, kakao, endigo, pirinç ve pamuk ihracatçısı haline de gelmişlredir.

Yedi Yıl Savaşları sırasında Adalar İngiliz filosu tarafından işgal edilince, stratejik nedenlerle İngilizler buraları ellerinde tutmak istemişlerdir. Fakat, İngiliz Batı Hind Adaları Kumpanyasının çıkarları buraları İngiliz İmparatorluğunun içinde istememektedir, çünkü buralarda ürün daha düşük maliyetlidir ve daha ucuza satılmaktadır, bu da sevgili İngiliz plantasyon sahiplerinin tekeli altındaki piyasayı tehtid etmektedir. Bu delil geçerli olmuştur, Fransa Kanada'yı kaybetmiş, fakat şeker kavanozunu geri almıştır. Devrim arefesinde, Fransa ile Batı Hind Adaları arasındaki trafik 1713'dekinden on kat daha fazladır ve Fransız dış ticaretinin dörtte birini meydana getirmektedir.

Afrika'da ve Asya'da Fransa 18. yüzyıla kadar çok küçük ilerlemeler kaydetmiştir. Batı Hind Adaları ekonomilerinin genişlemesi, Fransızların Afrika köleciliğinin büyümesine yol açmış ve yeniden canlandırılan Doğu Hind Kumpanyası Hindistan'da büyük köprü başları tutmuştur. Dupleix 1741'de Kumpanyanın ileri karakollarının komutanı olduğunda, hareket alanını genişletmiş ve rakip İngiliz kumpanyasının alanına bile girmeye başlamıştır. Bu dönem çalkantılıdır. Moğol İmparatorluğu karışıklıklar içindedir ve artık Hindistanı birlik içinde tutamamaktadır ve Avrupalılar yardımcı olarak görülmektedirler. Dupleix bu durumdan yararlanarak birçok Hind mihracesinin müttefiki haline gelmiş ve 1750'lerde İngilizlerin aleyhine olmak üzere büyük güç kazanmıştır. 1750'lerin başında her yıl 30 kadar Fransız teknesi Hindistan'a gelmeye başlamıştır. Fakat İngilizler kısa bir süre sonra Dupleix'nin oyununu bozmuşlardır; 1754'de Dupleix'nin efendileri onu aşırı harcamalarından ötürü geri çağırmışlar ve Yedi Yıl Savaşları sırasında Fransa'nın Hindistandaki çıkarları birkaç ticari karakol mertebesine inmiştir.

18. Yüzyıl İlerlemesi. Batı Hind Adaları plantasyonlarının büyümeleri, Doğu Hindistan Kumpanyasının girişimleri ve kürk ticareti, Law çöküntüsünün enkazı üzerinde başlayan ve 1770'lere kadar devam eden genel toparlanmaya katkıda bulunmuşlardır. Marsilya, Bordeaux, Nantes, Rouen ve daha küçük limanlar artan koloni ve doğu ürünleri akımı karşısında mal kabulu, işlemesi ve dağıtım işlerini hem artırmışlar, hem de hızlandırmışlardır. Diğer yandan, köle ticareti, adalar, kürk tüccarları ve Hindistan için gerken malların üretim ve toplanma faaliyetleri genişlemiştir. Kolonilerin talepleri endüstrileri teşvik etmiştir. Batı Hind pamuğu Normandiya'da yeni bir dokuma endüstrisinin kurulmasına olanak sağlarken, diğer bazı koloni ürünleri, bazı iç ürünlerle birlikte İspanya, Hollanda, Hamburg ve Baltık Ülkeleri'ne

ihraç edilmeye başlamıştır. Elimizde istatistik olmamakla birlikte, muhtemelen şarap, konyak ve ipek götürüp, Manş'ın ötesinden yün getiren kaçak ticaretin de hacmi artmıştır. En sağlam kaynaklara göre, Fransız dış ticareti 1716'yla 1770'ler arasında üç katından fazla büyümüştür.

Bu büyüme ülke endüstrisi ve ticareti üzerine yansımıştır. Lüks endüstrileri gelişmeye devam etmiş, fakat asıl önemli gelişmeler demir ve kömür gibi ağır endüstrilerle, ucuz kumaş, demir eşya ve cam üreten alanlarda ortaya çıkmıştır. Artık Fransız ürünleri *articles de luxe et de nécessité* olmuşlardır. Devlet bu yeni işletmeleri teşvik etmiştir. Devletin düşüncesine göre İngiliz düşmanın gücünün bir nedeni de Fransa'da olmayan endüstrilere sahip olmasıdır ve bu anlayış doğrultusunda eskisinden daha fazla sermaye vermiş, İngiliz mucitlere, teknisyenlere ve kapitalistlere kucağını açmış ve memurlarına da yeni makinelerin veya üretim usullerinin gelmesini teşvik etmeleri emrini vermiştir. Fransız bilimi hızla ilerlemiş ve Fransız mucitler birçok önemli yeni fikirler üretmişlerdir. Kara ve nehir yollarıyla ciddi olarak ilgilenilmiş, Paris'te bir borsa kurulmuş ve Fransa'nın geri bankacılık sistemi ıslah edilmiştir. Barış sayesinde endüstriden alınan bazı vergilerden vazgeçmek mümkün olmuştur. Nihayet bazı büyük toprak sahipleri, İngiliz meslektaşlarının 1750'lerde başlattıkları tarımsal deney ve daha iyi çiftçilik yöntemleriyle ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamışlardır.

Bu toprak sahipleri, bazı orta sınıf üyeleri ve düşünürlerinden yükselen talepler artan bir şekilde, devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azaltılması yönünde odaklaşmaktadır. Hiçbir endüstri lonca ve krallık denetiminden tam anlamıyla kurtulabilmiş değildir. Ancak bu denetimler zayıflamakta ve loncalar «ölme noktasına gelmiş» bulunmaktadırlar (Hauser). Turgot 1776'da insanların işte çalışma özgürlüklerini, bir işten fazlasıyla meşgul olabileceklerini, istedikleri teknik ve teçhizatı kullanabileceklerini ve istedikleri kadar işçi istihdam edebileceklerini ilan edince, bu ölüm çabuklaşmıştır. Statik bir ekonomide düzen düşüncesine bağlı olan Colbertizm yükselen akım karşısında diplere çökmeye başlamıştır.

Uzun soluklu yukarı doğru hareket Devrim'le sona ermemiştir. Zaten devrime neden olan refah döneminin sona ermiş olmasıdır. Yükseliş 1778 civarında on yıllık bir süre için tersine dönmüştür. Düşen fiyatlar çiftçileri, özellikle de şarap üreticilerini mahvetmiş ve onların

ödedikleri kiralara bağımlı olan toprak baronlarıyla, vergi gelirleri düşen devlet de zor duruma düşmüşlerdir. Tüccarlara yüksek vergi yükleri binmiş, kâr hadleri azalmış, bunlar hükûmeti Amerika macerası nedeniyle borca batmakla suçlamışlar ve bu paralar halkın refahına harcansaydı neler olacağını sorgulamışlardır. Bazı imlatçılar tarifeleri indiren 1786 Fransız - İngiliz ticaret sözleşmesine karşı çıkmışlardır, çünkü bu durumda sert İngiliz rekabetine karşı çıplak kalmaktadırlar. Kent ve kırdaki ücretler istihdam ve ücretlerdeki düşüşün etkisini acı bir şekilde duymaktadırlar. 1788'deki kötü hasat gıda maliyetini yükseltmiş, çok soğuk 1788 - 89 kışı yakacak fiyatlarını artırmış ve böylece endüstriyel ürünlerin satın alınabilmesi için ayrılan gelir miktarını düşürmüştür. Bu arada ulusal iflas XVI. Louis'yi Etats - Généraux'yu 1789'da toplantıya çağırma zorunda bırakınca —amaç maliyeyi düzene sokmaktı— reform toplantısı bir devrime dönüşmüştür.

XV

İNGİLTERE — 1500 - 1750

Avrupa haritasının yukarı sol köşesinde yer alan 15. yüzyıl İngiltere'si önemsiz ve talihsiz bir ülkedir. 1450'de Calais hariç Fransa'daki bütün topraklarını kaybettikten sonra 30 yıl süreyle iç çatışmalarla uğraşmıştır. Nüfusu veba ve açlık nedeniyle 1400'de muhtemelen 2 milyon civarına inmiştir. Yün ihracı azalmış, kumaş ihracı aynı düzeyde kalmış ve İngiliz tüccarlar kuzey pazarlarından, Hansalılar tarafından uzaklaştırılmışlardır. Tarımsal kârlar düşmüş, o kadar ki, büyük toprak sahipleri pazar için üretimi, *réserve* araziyi kiralama uygulamasını terketmişlerdir. Kiracılar azalmış, bazı topraklar boşalmış ve boş toprakların tarıma kazanılması uygulaması durmuştur. Lonca kısıtlamaları aracılığıyla yerel piyasalarını muhafaza edebilen tüccar ve zenaat-kârlar hala kâr edebilmekte, ücretliler ise ücretlerin yanı sıra gıda fiyatlarının onlardan daha hızlı düşmesinden yararlanmaktadırlar. Londra, Bristol ve kırsal dokumacılık alanları oldukça faaldir, fakat toprak baronları, yün ihracatçıları, Kilise ve siyasetçiler açısından yüzyıl karanlıktır.

Bu manzara 18. yüzyıl ortasındakiyle açık bir zıtlık arzetmektedir. 1750'lerde nüfus en azından üç katına çıkmış ve hızla artmaya devam etmektedir. Ticari tarım ülkenin çoğuna yayılmış, bazı tahıllar ihraç edilmeye başlamış, fakat yün yasayla dokuma endüstrisi için ihraç dışı tutulmuştur. Artık İngiliz dokuma endüstrisi Avrupa'nın en büyüğüdür. Madeni eşya endüstrileri çok gelişmiştir ve endüstrilerin çoğunda yakıt olarak kömür kullanılmaktadır. İngiliz tüccarları İngiliz gemileri kullanarak dünya limanlarının çoğuna, Doğu ve Afrika ticaretine ve Amerikalılarla her türlü trafiğe sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Göç ve fetih Atlantikaşarı otuz tane kolonisi olan bir imparatorluk doğurmuştur. Londa'nın düyanın mali ve ticari merkezi olarak Amsterdam'ın yerine geçmek üzere sadece bir adım atması gerekmektedir.

İngiltere Çevresi. Bu üç yüzyıllık dengeli ve çeşitli işleri yapabilmek için çok sayıda faktör, uygun bir çevrenin oluşmasına etki etmiştir. İngiltere'nin yüzölçümü (130.000 km^2) Fransa'nınkinin çeyreği kadardır,

fakat Hollanda'nınkinin de 4 katıdır. Bu durumda bütün ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar —şarap ve tropik ürünler hariç— toprak bulunmaktadır. Bu ülke 4 - 6 milyon kişinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, bir miktar da tahıl ihraç edebilmektedir. En kötü topraklar bile koyun yetiştirmeye müsaittir. Ormanlar hiç de eksik olmayıp, tekne yapımcıları, ev marangozları ve odun kömürü yapımcılarına gereken hammaddeyi sağlamaktadırlar. Demir cevheri talebe cevap verecek miktardadır ve kömür boldur. Sonuç olarak, birçok endüstrinin hammaddesi ülke içinde bulunmaktadır. Nehir tekneleri ve kıyı gemileriyle taşımacılık birçok alana ulaşılmasına olanak verecek düzeydedir ve karayollarının kullanımına engel olabilecek fazla sayıda doğal arıza yoktur.

İngiltere'nin kuzey ticareti açısından konumu Alçak Ülkeler'e ve Ren Bölgesine hemen ulaşabilen Hollanda'nınki kadar iyi değildir. Ancak bu dezavantaj İngiltere'nin güvenliğinin kolaylıkla sağlanabilmesi karşısında düşük bir fiyattır. İngiltere bir ada devleti olmanın avantajından yararlanmaktadır. Geniş bir orduya para sarfetmek zorunda değildir. İstilalardan masun olması, endüstrilerinin uzun savaşlara dayanmasına, kırların ve kentlerin çiğnenmeden yaşamaya devam etmelerine yol açmakta, hayata askeri olmaktan çok sivil bir damga vurmakta ve uyuşmazlıkların müdahalesiz çözülmesini mümkün kılmaktadır. Güney Avrupa ve diğer kıtalarla ticaret konusundaki konumu Hollanda'nınkinden bile daha iyidir. İrlanda'nın başka güçlerin saldırı üssü haline gelmesini önleyecek önemli bir adım atmıştır. Güney ve batı limanları açık denize hemen ulaşabilen noktalardır ve Londra ve Hull gibi doğu kıyısındaki limanlar bile Amsterdam veya Hamburg'tan daha iyi konumdadırlar.

Nihayet, siyasal ortam giderek ekonomiye yatkın hale gelmektedir. Fransa'daki toprakların kaybı İngiltere'yi coğrafi olduğu kadar siyasal olarak da adasal kılmıştır. Bundan sonra dış politika artık masraflı harekâtlar ve Avrupa'da toprak edinme gibi konularla ilgilenmemiş, fakat ülkenin güvenliği ve daha sonra da İspanya ve Fransa'ya rağmen okyanusaşırı yayılma başlıca düşünce haline gelmiştir. Deniz gücüne dayalı bu siyaset ülke gelirinin büyük kısmını yutmamaktadır veya bu durum, «İkinci Yüz Yıl Savaşı» (1689 - 1815) adını alan Fransa ile çatışma yıllarına kadar böyle sürmüştür.

Anayasal gelişmeler hükûmetin toprak sahibi ve tüccar sınıfların eline geçmesine yol açmıştır. Kendi kendini İki Gül Savaşlarında (1485 - 1509) önemli ölçüde tüketen eski feodal aristokrasi, İlk Tudor kralı (VII. Henry, 1488 - 1509) boşluğu güçlü bir merkezi hükûmetle doldurunca,

iyice etkisizleşmiştir. Bu hükûmet içte düzeni sağlamış, dışta da İngiliz prestijini artırmıştır. VII. Henry ve ardılları mutlak krallar olmaya karar vermiş olmakla birlikte, başlıca uyruklarının arzularını hesaba katmışlar, yerel ve merkezi işleri onların onayıyla kararlaştırmışlar, parlamentoyu işletmişlerdir. Fikir aykırılıkları arttığında, özellikle de Tudor hanedanının yerine 1603'de Stuart hanedanı tahta çıktığında, uyrukların kralın iradesini kısıtlama güçleri artmıştır. Kanun çıkartma hakkı parlamentoya geçmiş, aynı parlamento vergileri düşürmüş, 1649'da I. Charles'ı tahttan indirmiş ve idam ettirmiş, 1660'da II. Charles'ı tahta çıkartmış ve I. James'i 1688'de tahttan indirmiştir.

Sonunda parlamento krallığın yüce iktidarı haline gelmiştir. Toprak sahipleri güçlü bir şekilde temsil edilmekte ve tarımsal politikayı şekillendirmektedirler. Tüccarlar avam kamarası üyesi olarak ve dışarıda uyguladıkları baskı sayesinde, artan bir etkinlik kazanmaktadırlar. Bunların sonucu olarak, İç Savaştan önce «hükûmet tarafından iş dünyasına empoze edilen bir politika» olan endüstriyel ve ticari politika «artan ölçüde iş dünyası tarafından hükûmete empoze edilen bir politika» (Tawney) haline gelmiştir. Siyasal başkent olan Westminster'in ekonomik başkent, ülkenin en büyük limanı, pazarı ve bankası olan ticari Londra kentinin hemen batısında olması nedeniyle, bu durum daha da kolaylaşmaktadır. Bir Fransız limanındaki bir tüccar Paris'e bir şikâyetini veya önerisini ulaştırmak istediğinde 150 ile 800 km. yol gitmek zorundadır; fakat bir Londralı hükûmet bürolarına veya parlamentoya ulaşmak istediğinde, yalnızca Thames üzerinde iki mil yukarı çıkmak durumundadır. Toprak ve ticaret veya finans dünyaları arasındaki temaslar, yatırımlar, iç evlilikler, soyluların küçük çocuklarının iş dünyasına girmeleri ve başarılı tüccarların toprak alımları nedeniyle çok sıkıdır.

İngiliz hikâyesi dört başlık altında incelenebilir: ticari tarımın büyümesi, endüstrilerin yayılması, iç ve dış ticaretin genişlemesi ve bir imparatorluk inşa edilmesi.

TARIM

Tarım üç piyasanın genişlemesi sonucu, Orta Çağın sonlarındaki sınırlarının dışına taşmıştır. Bunlardan birincisi 1540'daki 60.000 tüketiciden, 1640'da 300.000 ve 1750'de de 700.000'lik bir tüketici kapasitesine ulaşan Londra'dır. Onu doyurabilmek için İngiltere, Galler ve daha sonra da İskoçya'nın her yanından ürün bu kentte akmaktadır. İkincisi, 1500'den sonra çok büyük bir artış kaydeden yünlü endüstrisi olup, bu da

yün talebini artırmaktadır. Üçüncüsü ise, İngiltere'nin 17. yüzyıldan itibaren tahıl ihraç etmeye başladığı Kıta'dır.

İlk iki talep aynı zamanda fiyat devrimi ve manastır topraklarının aktarımı dönemi olan 16. yüzyıl süresince küçük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Artan fiyatlar, örfen veya belgelerle saptanmış sabit rantlar ödeyen kiracılara sahip toprak sahiplerinin üstüne çökmüştür. Bu *rentier*'ler satın alma güçlerinin azaldığını, ama buna karşılık evlerini ayakta tutabilmenin maliyetinin arttığını görmüşlerdir. Gelirlerini artırabilmek için mümkün bütün yöntemleri denemişlerdir. Bazıları zengin tüccarların kızlarıyla evlenmişler, hükûmet görevlerine atanmaya uğraşmışlar ve hizmetkâr sayılarını azaltmışlardır. Fakat ancak en becerikliler ayakta kalırken, diğerleri ağır mali bunalımlara düşmüştür.

Toprak sahiplerinin hepsi bu pasif *rentier* durumuna düşmemişlerdir. Bazıları, muhtemelen çoğu, kiracılarının kiralarını yarım yüzyıllık bir sürede 6 katına kadar artırabilmişlerdir. Bunlar *réserve* arazileri yeniden kurmuş veya genişletmiş, boş alanları tarıma açmış, ağaç kesmiş, demir madenlerini ve kömür ile taş yataklarını işletmişlerdir.

Bu arada tarımsal canlanma kısmi olarak büyük soylularla büyük toprak sahiplerinin eseri olarak ortaya çıkarken, asıl geliştirici unsur olarak küçük toprak sahibi eşraf ile özgür çiftçiler ön plana çıkmışlardır. Eşraf *(squire)* bir kır soylusu olup, statü ve toprak büyüklüğü olarak büyük soyluların gerisinden gelmektedir. Bir toprak satın almış, bir hukukçu veya bir tüccar olabilir. Veyahut da mülkünü genişletmiş bir küçük toprak sahibi olabilir —özellikle krallık bütçesini dengelemek için eski manastır topraklarını satışa çıkardığında, bunlardan satın alabilenler—. 1558'le 1640 arasında İngiliz hükümdarları 4 milyon £'lik toprak satmışlar ve bunların çoğunu yerel soylular satın almıştır. Tawney tarafından incelenmiş olan 3.000'den fazla *manoir*'ın 1640'da % 80'i eşrafın, % 7'si büyük soyluların ve yalnızca % 2'si krallığın elindedir. İngiliz kralı artık İngiltere'nin çok azına sahiptir ve eşraf İngiliz kırsal yaşamının belkemiği haline gelmiştir. Toprağın tamamını kendi işleyebilir, fakat çıkarlarını, bir bölüm *réserve* işlemekle kiracılarından rant toplamak arasında paylaştırmıştır.

Özgür çiftçi 200 akrlık ekim alanı veya 600 akrlık otlak alanına sahip olan veya bunları kiralamış bulunan büyücek bir çiftçidir. Bu köy çocuğu, Calvin tarafından sıralanan erdemleri kendinde toplamıştır. Sıkı çalışma, tasarruf, toprak açlığı, bulabildiği en ufak toprak parçasını bile değerlendirme ve toprağı büyüdüğünde ücretli işçi çalıştırma. Bu

durumda işlem skalası içinde kiracı çiftçiden *(husbandman)* veya Kıtadaki köylüden farklılaşmaktadır, çünkü bunlar sadece aile emeğini istihdam edecek kadar toprağa sahiptirler. Bu sınıftan biri olan Robert Loder 1610'la 1620 arasında bir muhasebe defteri tutmuştur. Bu deftere göre açık ekim arazisinde 130 akr toprak işlemekte, çitlenmiş ve ortak otlaklarda hayvan otlatmakta, bir miktar korusu ve 4 meyva bahçesi bulunmaktadır. Aralıksız deney yapmakta; dikkatli kayıtlar tutmakta ve daha fazla buğday veya daha fazla arpa yetiştirmenin nisbi durumlarını, farklı gübre kullanma halleri veya günlük, haftalık veyahut da parça başına ücret ödemenin erdemlerini tartışmaktadır. Onun için çiftçilik bir iştir, bu iş aracılığıyla sermayesini ve aklını kullanarak kârını mümkün olan en yükseğe çıkartmayı istemektedir. Ortalama verimin akr başına 12 buşel olduğu bir dönemde, akr başına 25 veya 35 buşel hasat ettiğine göre, çabalarının ödülünü almaktadır.

Büyüyen pazarlar, artan fiyatlar ve bir önceki duraganlık yüzyılındaki yöntemleri alt - üst etmek isteyen insanlar, özgür çiftçiler ve toprak baronları, her iki grup birden toprağın daha iyi kullanımı konusunda adımlar atmaktadırlar. Dağınık şeritler halindeki topraklarını birarayа toplamışlar ve *communia,* boş alan, baltalık, hatta şehirlerarası yolların bir kısmını dahi, ayrıca büyük koruları ve en iyi otlakları çitleyerek kendilerine ayırmışlardır. Böylece eski yüzyıllarda bakımsız kalmış ve ihmal edilmiş topraklara daha fazla emek ve sermaye tahsis edilmiştir. Eğer daha fazla gelir elde edeceklerini akılları kesmişse, tahıl tarlalarını koyun otlakları haline çevirmekte tereddüt etmemişlerdir. Fakat bu dönüşümden ötürü, şikâyetlerin çoğuna toprak baronları maruz kalmaktadırlar. Bu adamlar kiracıları yerlerinden atmakla, işletmeleri birleştirmekle, *communia* toprağının etrafını çitle çevirmekle ve toprağını bir koyun çiftliği haline çevirmekle, acı bir şekilde eleştirilmektedir. Şiirler, risaleler ve hicviyeler «vahşi çitleyicileri» ifşa etmekte, «bütün yaratıkların en basit ve zararsızı olan koyunun artık çok zararlı hale gelerek insanları, boş tarlaları yemeye başladıklarını ve evlerle köyleri insanlarından ettiğini» acı bir şekilde dile getirmektedirler. Bu sıralar ayaklanma ve isyanlar çıkmıştır. Tudor'lar durumdan o kadar endişeye kapılmışlardır ki, çitleme hareketinin ciddi bir köylü isyanına yol açmaması için bir dizi kanun çıkartarak tahıl tarlalarının otlağa dönüştürülmesi, çit veya parmaklık konulması ve iki çiftlikten veya 2.000 koyundan fazlasına sahip olunmasını yasaklamıştır.

Bu karşıtlığın etkileri açıkça hafif olmuştur; yönetsel mekanizma zayıftır ve yasalar kolaylıkla ihlal edilebilmektedir. Ancak, aşikâr olan

nokta çitleme hareketinin etkili olduğu alanın, çığlıkların ifade ettiğinden daha küçük bir kısmı kapsamına aldığıdır; 1400'le 1650 arasında yalnızca 500.000 akrlık toprak çitlemeye konu olmuş ve bunların da çoğu fakir topraklardan meydana gelmiştir, kiracıların yerlerinden atılmalarıyla, yasa ihlali küçük boyutlardadır; ve bu hareket içinde özgür çiftçiler en azından toprak baronları kadar faal olmuşlardır. Çitlenen toprakların hepsi koyun otlağı haline getirilmemiş; çoğu tahıl alanı veya meyva bahçesi haline getirilmişlerdir. Nihayet, işlenen arazinin büyük kısmı 18. yüzyıla kadar bile açık tarlalar halinde kalmıştır.

17. yüzyıl boyunca çitleme daha sessiz olarak, sıklıkla ilgili taraflar arasında anlaşma yoluyla, devam etmiştir. Bazı toprak baronları ve çiftçiler deney kazanmışlar, yeni bitkiler üretmeye başlamışlar, Fransa ve Hollanda'dan yeni tohum, araç, yöntemler getirmişler, otlakları ıslah etmişler, hayvan ve insan yiyeceği olarak patates ve şalgama belli bir önem atfetmişlerdir. 1630 yılında bir İngiliz ve Hollandalı sermayedar grubunun Hollandalı bir uzmanı olan Vermuyden'i ülkenin doğusundaki 400.000 akrlık toprağın drenajini yapması için tutmalarından sonra, bataklık alanların tarıma kazanılması hareketi çok hızlanmıştır. Bu işlerin maliyeti yüksektir, balık veya ördek avcılarının muhalefeti inatçıdır, kışın meydana gelen su yükselmeleriyle mücadele zordur ve başarı yalnızca kısmidir. 1750'lerde yaklaşık 750.000 akr —ülkenin aşağı yukarı kırkta biri— toprağın drenajı yapılmıştır; fakat bir yüzyıl sonrasına kadar iş tamamlanamamıştır.

Bu gelişmelerin bir sonucu buğday üretimindeki büyük artıştır. Bu durumda çok daha fazla sayıda insan; arpa, çavdar ekmeği yerine artık beyaz buğday ekmeği yiyebilmekte ve Holanda, İspanya ve Portekiz'e satmak üzere bir artık kalmaktadır. Tahıl ihracı ancak hasat miktarının fiyatları yasayla belirlenenin altına düşürdüğü yıllarda yapılabilmektedir. Ancak, 1600'den sonra Londra'nın artan talebi karşısında buğday üretimi genişlemiş ve 30 Yıl Savaşları sırasında Baltık Ülkelerinde meydana gelen karışıklıklar buğday fiyatlarında büyük artışlara yol açmıştır. İç ve dış ticareti örgütlemekle meşgul olan bir tüccar sınıfı su yüzüne çıkmıştır.

1648'de İngiltere ve Kıtaya barış geri geldiğinde, uzun savaş sırasında 75'den 110'a çıkmış olan buğday fiyat endeksi hızlı bir şekilde düşüş göstermiş ve Fransa - Hollanda savaşının açlık yılları hariç, 30 yıl süreyle bu eğilimi korumuştur. Bu durum karşısında İngiliz toprak baronları ve çiftçileri parlamentodan teşvik ve istikrar tedbirleri talep etmişlerdir, 1660'la 1689 arasında birçok tahıl yasası çıkartılmıştır. Bu yasa-

larla; iç fiyatlar ne olursa olsun, tahıl ihracatına izin verilmiş, ancak kıtlık zamanlarında yasaklanma konulabileceği karara bağlanmıştır, gene bu yasalarla serbest ithalat ilga edilmiş ve iç fiyatlara göre oynak bir gümrük vergisi sistemi getirilmiştir.

Bu yasaların etkisi üzerinde asla birlik sağlanamamış ve çok tartışılmıştır. Korumalar tüketiciden çok üreticiye yöneliktir. Bu tedbirlerle çiftçiler daha yüksek gelir sağlama ve toprak baronları da rantları yükseltme olanağı sağlamış olmaktadırlar. Bu yüksek gelirlere karşı, özellikle 1689'dan itibaren Fransa'yla başlayan savaş nedeniyle, bunların ağır bir şekilde vergilendirilmeleri durumu ortaya çıkmıştır. Tüketici müterakki vergi, kötü yıllarda ihraç yasağı gibi tedbirlerle korunmuştur.

1760'lara kadar açlık nadiren ortaya çıkan bir felâkettir, iyi hasat yılları sıktır ve fiyatlar nisbi olarak düşük ve istikrarlıdır. Tahıl ihracı yılda ortalama olarak 4 milyon buşel kadardır ve ithalat ihmal edilebilecek bir düzeydedir. Ancak Tahıl Yasaları çerçevesinde tarımın genel tonu, 1660 öncesinde olduğundan daha ağırlıklı hale gelmiştir. Fiyatların artması durmuş, bazı fiyatlar düşmüştür, fakat vergi ve faiz hadleri yükselmeye devam etmektedir. Eşraf ve özgür çiftçiler gelirlerinin azaldığına tanık olmaktadırlar. Toprak daha az başarılı olandan, gelirlerinin çoğunu siyasal görevlerden elde eden büyük toprak sahiplerine veya zengin hukukçu, ordu müteahhidi, yüksek komuta kademelerindekiler ve önde gelen politikacılar gibi, toprak satın almaya başlayan kimselerin ellerine geçmektedir. Bu insanlar «ıslahatçılar» değillerdir. Londra'nın siyasal ve toplumsal ortamı içinde palazlanan bu gibi kimseler, toprak satın almışlar veya varolanı büyütmüşlerdir; bunun nedeni prestij ve siyasal iktidar sağlamak ve rantlardan elde edecekleri istikrarlı bir gelire kavuşabilmektir. Bir *rentier* sınıfı bir kez daha eskinin bir avuç girişimcisinin yerine geçmiştir.

ENDÜSTRİLER

Modern dönemin başlangıcındaki İngiltere'nin endüstriyel alandaki belirgin özelliği, imalatın çeşitlenmesidir. Eskinin temel yünlü dokuma endüstrisine uzun bir tüketim malları ve ağır endüstri listesi eklenmiştir. Nef'in göstermiş olduğu üzere bu gelişmeler 1540'la 1640 arasında yaşanmış ve bir «endüstri devrimi» meydana getirmişlerdir. Yeni ürünler çoğunlukla orta sınıf tarafından, hatta fakirler tarafından satın alınabilecek kadar ucuzdur; bu yeni ürünler süslü olmaktan çok yararlıdırlar; lüks olmaktan çok gerekli ve konforludurlar, kesme cam kâseden

çok pencere camıdırlar. Fakat 1700'den sonra zenginlerin taleplerine cevap verme konusunda da büyük adımlar atılmıştır ve 1750'lerde İngiliz imalathaneleri yalnızca kitle üretimi değil, Kıtaya bile ihraç edilen bazı lüks ürünleri de üretmektedirler.

Dokuma Endüstrileri. Orta Çağ İngiltere'sinde iç ve dış pazar için hem yüksek kalitede, hem de ucuz yünlü kumaşlar üretilmekteydi. Yün üretim ve yünlü imalatı kontlukların çoğuna yayılmıştı. Doğu Anglia, Yorkshire'in batısı ve güney - doğuda Bristol'ün ötesinde yer alan bölge 1500'lerde önemli üretim merkezleridir. Endüstri yaşam maliyetinin düşük olduğu çiftlik ve köylere yayılmıştır; kadın eğirici sayısı çok fazladır, lonca düzenlemesi yoktur ve su ile su gücü yeterlidir. Alçak Ülkeler'den gelen protestan mülteciler «yeni *draperie*» adı altında tanınan daha ince kumaş türlerini getirmişlerdir.

Endüstrinin pazarının çoğunu yabancı piyasalar meydana getirmektedir. 1500'den sonra meydana gelen patlama, Londra'dan esas olarak Anvers'e yönelik ihracatı üç katına çıkartmıştır, fakat 1550'lerin Avrupa bunalımı, Anvers'in çöküntüsü ve Fransız dini savaşları, yüzyılın ikinci yarısını bir duraklama dönemi haline getirmiştir. 1600'den sonra Avrupa'da ortaya çıkan 10 yıllık refah döneminden bu endüstride payını almıştır. Londralı bir belediye meclisi üyesi olan Cockayne'in kumaşların Hollanda yerine İngiltere'de boyaması ve satışa hazır hale getirmesine ilişkin bir karar çıkarttırmasıyla, endüstrinin patlama dönemi sona ermiş ve ticaretin yön değiştirmesine yol açmıştır. 30 Yıl Savaşlarının (1618) etkisiyle Orta Avrupa piyasasının çökmesi de kötü etki yapmıştır. Bu piyasanın toparlanması barışın geri gelmesiyle mümkün olmuş, ancak bu arada bazı ihracatçılar kendilerine Fransa, Portekiz, İspanya, Doğu Akdeniz ve diğer kıtalarda pazarlar aramış ve bulmuşlardır. Bu durumun sonucu olarak İngiliz yünlüleri Avrupa'nın, Latin Amerika'nın, İngiliz kolonilerinin ve Orta ile Uzak Doğunun hemen her limanında tanınır hale gelmiştir.

Bu endüstri devlet tarafından bir numaralı ulusal avantaj ve cesaretlendiriciler tarafından da «dünyanın en zengin ve en değerli imalatı» (Defoe) olarak görülmektedir ve Amerika madenleri İspanya için ne ise, dokuma endüstrisi de İngiltere kralı için o sayılmaktadır. Bu endüstrinin çıkarı doğrultusunda çiftçilerin yün ihracı yasaklanmış, yabancı mamullere ağır vergiler konulmuş, pamuk kullanımı kontrol edilmiş, koloniler halkının ihracat için yünlü dokumaları yasaklanmış, dokuma ustalarının göçlerine izin verilmemiş ve ölülerin yünlü kefenlere sarılmaları zorunluğu getirilmiştir. Ticari hileleri önlemek, kaliteyi ko-

rumak ve yabancı tüketicilerde ucuz ama kaba olduğu düşüncesini uyandırmamak için sayılamayacak kadar çok kanun çıkartılmıştır. Diplomasi, yeni pazarların açılması ve yüksek tarifelerin indirilmesi için gayret sarfetmiştir. Bu davranışlar, 1700'lerde ülke ihracatının yarısını yünlülerin meydana getirdiği bilinirse, daha iyi anlaşılır; 1760'da bu yünlülerin üçte birinden fazlası Amerika'daki İngiliz kolonilerine gitmektedir ve yünlü çıkarlarını savunacak güçlü kişiler hem parlamento içinde, hem de dışında bulunmaktadırlar —ancak bunlar çeşitli yasaların yaptırım gücünü artıracak kadar da kuvvetli değillerdir—.

1700 başlarından itibaren bu çıkarlar, iki yeni rakibin varlığı nedeniyle endişe yaratmaya başlamışlardır. İngiliz tüccarları 1580'lerden sonra Doğu Akdeniz ticaretinde kendilerine yer sağladıktan sonra ham pamuk getirmişler, İrlanda'dan keten alarak Lancashire'de pamuk, keten karışımı kumaşlar üretmeye başlamışlardır. Bu ucuz ve ince kumaş İngiltere'de, Köle kıyısında ve plantasyonlarda çok beğenilmiştir. Bu arada Doğu Hindistan Kumpanyası bir kısmı düz, ama çoğu renkli basma olan pamuklu kumaşlar ithal etmiştir. Bunlar da geniş bir halk beğenisi kazanmışlardır. Defoe (1710'larda) bunların «evlerimize, yüz numaralarımıza ve yatak odalarımıza kadar girdiklerini, perde, döşemelik kumaş ve çarşafların Hind pamuklularından yapıldıklarını» bildirmektedir. Elbise ve döşemelik dışında, gençler artık pamuklu gömlekleri tercih etmektedirler.

İkili istila, yünlü üreticilerini ve tüccarlarını öfkelendirmiştir. Bunlar pamukluları «zevksiz, basit, kötü dokunmuş, yırtık pırtık, düşük fiyatla dinsizler tarafından cehennemlik atelyelerde günde yarım peni ücret karşılığında» yapılmış olarak kötülemişlerdir. Parlamento bu ham kumaşların İngiltere'ye girişini yasaklamış (1700), Kumpanya tamamlanmış ve desenli kumaş getirtmeye başlayınca, bunlarında ithali yasaklanmıştır (1721). Fakat, keten - pamuklu karışımı kumaşlar bu yasağın dışında kalmışlardır, böylece Lancashire yeni bir endüstri inşa etme faaliyetine devam etmiştir. Bu endüstriye, ihtiyacı olan pamuğu Doğu Akdeniz ve Batı Hind Adalarından getirtmişler, ürettiklerini satmışlar ve 1700'den sonra eğirme makinelerinin icadı ve Amerika'nın güney eyaletlerinde pamuk ekiminin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkacak olan, tamamen pamuktan kumaşların üretilmesine giden yolu döşemişlerdir. Örme makinelerinin 1589'da William Lee tarafından icat edilmesinden sonra, bu buluş bütün dokuma endüstrileri içinde pamuklu dokumacılığı bir devrim içine sokmuştur. Yeni tezgâhlar, mekikli olanlarına nazaran artık daha hızlı dokumaktadırlar. İpekli endüstrisi de binlerce Huguenot'nun Nan-

tes fermanının kaldırılmasından sonra İngiltere'ye gelmeleriyle büyük bir atılım içine girmiştir; ipekli dokuma makineleri 1718'de İtalyan gizli planları kaçırılınca, önemli bir gelişme kaydetmiştir. İpekli pazarı, Fransız ipeklilerine ithal yasağı konulup da İngiliz ipeklilerine teşvik uygulanınca, daha da genişlemiştir. 1760'larda ipekliler, yünlülerin arkasından ikinci sırada yer almaktadırlar. Diğer yandan, İngiltere, İrlanda ve İskoçya'da çok miktarda keten kumaş üretilmektedir.

Madencilik ve Metalürji. 16. yüzyılın ortalarında maden yataklarına büyük hücum Orta Avrupa'dan İngiltere'ye yayılmıştır. Ülkede demir, çinko, bakır, kurşun ve kalay yatakları bulunmaktadır. Kıtada bütün maden yatakları krallara ait olmuş ve bu «krali hak» sıkı bir şekilde muhafaza edilmiştir; fakat bu hak İngiltere'de 1568 ve 1688 yasalarıyla yalnızca altın ve gümüşle sınırlı tutulmuştur (onlar da yoktur). Bu durumda toprak baronları topraklarındaki madenlerin ve kömürün sahibi olmuşlar ve bunları çıkartmaya veya yüksek ücretler karşılığı kiralamaya büyük eğilim duymuşlardır. İngiliz, Alman ve Hollanda sermayesi maden çıkartma ve arıtma işleri için birleşmiştir. Yüzlerce Alman teknisyen ve usta işçisi İngiltere'ye gelmiştir. 1642'de 4.000 yabancıdan meydana gelen bir koloni Keswick'teki bakır yataklarında kurulmuş bulunmaktadır. Kıtada geliştirilen drenaj, tasfiye yöntemleri, güç kullanan çekiçler, havalandırma pompaları ve diğer araç - gereçler Cornwall'den kuzeydeki Galler'e kadar bütün maden bölgelerine girmiştir. Kalay, bakır, çinko ve bunların alaşımlarının üretim miktarları çok artmıştır; fakat en muhteris yatırımcılar bekledikleri kâr miktarlarına ulaşamamışlardır.

Demir. Bazı İngiliz demir yatakları Roma - öncesi dönemden beri işletilmektedir, fakat bunların verimi düşüktür. 16. yüzyılda yüksek fırın İngiltere'ye girmiştir. Hava tekerleği aracılığıyla daha yüksek kaliteli demir daha büyük, miktarda elde edilmektedir. Sussex'deki Weald (yani orman) adlı bölgedeki bir manastıra ait topraklar Sidney'lerin eline geçince, bir dökümhane ve bir fırın kurulmuş, Avrupa'dan uzman işçiler getirtilmiş ve ünlü bir top döküm endüstrisi doğmuştur. Buranın ürünleri —2 poundluk araçlardan 4 tonluk toplara kadar— Avrupa'nın her tarafında satılır hale gelmiştir. Sydney'nin örneği demir cevheri ve su akıntısının birlikte bulundukları yerlerde izlenmiştir. Bir ton demiri eritmek için iki ton gereken odun kömürü, fırının civarında 5 ila 10 mil çapında olan bir alandaki ağaçlar kesilerek elde edilmektedir. Bir bölgenin ağaçlarının kesilmesinden sonra, ağaçların yeniden kesilecek hale gelmeleri için 15 ilâ 20 yıl gerekmektedir ve bu durumda bir maden

fırını yerel odun arzına bağlı kalarak uzun süre işlev görebilmektedir. Eğer yerel odun arzıyla yetinemezse ya fırını tatil etmek, ya da yüksek taşıma maliyetlerine katlanarak, odunu uzaklardan getirtmek zorundadır. Weald demir atelyelerinde 1550'de odun kömürü toplam harcamaların % 50'sini meydana getirtmekteydi, fakat bölgenin ormanlarının giderek yok olması 1750'de bu oranı iflas ettirici bir düzey olan % 80'e çıkartmıştır. Böylece İngiliz demir üretiminin tavanı sabitleşmiştir: bu düzey, bütün gerekleri sınırlı bir yakacak maliyetiyle birleştiren bir düzeydir. Bir miktar demir İsveç ve Rusya'dan çok küçük bir miktar da Kuzey Amerika'dan ithal edilmiştir. İnsanlar kömür kullanmaya uğraşmışlar, fakat kömürle eritme işlemi sırasında demirin içinde kömür cürufu kalmıştır. 1650'lerde kömürden kok elde edilmeye başlanınca, demir endüstrisi odun kömürüne olan bağımlılığından kurtulmaya başlamıştır.

Kömür. Kömür Orta Çağ İngiltere'sinde az bilinen ve az kullanılan bir madde idi. «Kömür Denizi» adını alan kuzey - doğu sahillerinden elde edilen veya tepe diplerinde bulunan kömür yıkandıktan sonra kullanılıyordu. 1600 yıllarında kömür o kadar değerli hale gelmiştir ki, biracılar, dağıtıcılar, tuz yapımcıları, kiremit veya cam imalatçıları ve bir miktar ısıya ihtiyaç duyan diğer birçok yapımcı kömür kullanmaya başlamışlardır. 1550'lerde üretim herhalde 200.000 ton kadardır, fakat 1700'de bu rakam 3 milyon ton civarına yükselmiştir. Bunun bir bölümü maden yatakları civarındaki endüstriler tarafından kullanılırken, çoğu deniz veya nehir yoluyla uzaklardan gelmektedir. 1700'de Newcastle, Londra, Fransa Hollanda ve Hamburg'a yılda 1.250.000 ton kömür yollanmaktadır. Madenlere, gemilere veya tüccar stoklarına büyük sermaye miktarları yatırılmıştır ve üreticilerle dağıtıcılar arasındaki anlaşma sayesinde, üretim miktarları ve fiyatlar denetim altında tutulmaktadırlar. Ancak, kömür İngiltere dışında o kadar az bilinmektedir ki, 1781'de yayınlanan Fransızca bir ticaret denemesinde okuyucu kömür konusunda «yanan bir maddedir» diye haberdar edilmek yeterli görülmüştür.

Kömür ile iç veya ithal madenler bazında, İngiltere Avrupa'nın önde gelen madeni eşya üreticisi haline gelmiştir. Sheffield'de çelik eşya yapımı yoğunlaşmış, Birmigham her türlü küçük metal eşyalarda uzmanlamanlaşmıştır —bıçak, silah, kılıç, düğme, iğne vb.—. Bu iki kentte üretilen mallar konusunda, yukarıda sözü edilen Fransızca deneme «kuşkusuz bunlar dünyada bilinenlerin en iyileri, en kalitelileri ve en mükemmelleridir» demektedir.

Dokuma, madencilik ve madeni eşya endüstrilerine ilaveten, cam yapımı, kağıt imalatı, basım, deri tabaklaması, biracılık ve damıtma

gibi başka endüstriler de bulunmaktadır. 1722'de biracılar fert başına 36 galon bira arzetmişler ve damıtıcılar da buna 1 litre cin ilave etmişlerdir. Birçok endüstri Orta Çağ merkezlerinin dışında gelişmekte ve böylece lonca denetiminden kurtulmaktadırlar; bunların çoğu Tudor'lar tarafından ilan edilen, 1640'tan sonra da uygulanamaz hale gelen düzenleme tedbirlerinin kapsamına giremeyecek kadar gençtirler. Bu endüstrilerin çoğu 1700'lere yaklaşıldığında teçhizat ve yöntemlerini geliştirerek, piyasaya daha büyük bir dikkat göstermeye başlamışlardır. Alman tekniği 16. yüzyılda özümlenmiş, Huguenot becerisi 17. yüzyılda maledilmiş ve dıştan ders alma işine 18. yüzyılda da devam edilmiştir. Bu arada yerli dahiler de «emeği kısaltmak», maliyetleri azaltmak, kaliteyi iyileştirmek üzere alet ve makine konusunda katkılarda bulunmuşlardır —İngiltere'de ücretler Kıtadakinden daha yüksek olduğundan, İngiliz mallarına alıcı bulabilmek için bunlar mutlaka gereklidir—. 1700'lerde bir İngiliz şöyle övünürken yarı yarıya haklıdır «zenaatkârlarımız icat ve yenileştirme konusunda evrensel olarak en iyiler sayılmaktadırlar». 1760'larda bu övünme tam anlamıyla haklı hale gelmiştir.

TİCARET

Londra'nın ticari tarımın ve taşra endüstrilerinin büyümeleri iç ve denizaşırı ticaretin genişlemeleriyle birbirlerine yakından bağlıydılar. Pazarlama olanakları bütün alanlarda iyileşmiştir. Fuarlar canlı hayvan ve mevsimlik çiftlik ürünlerinin satış merkezleri olmaya devam etmektedirler. Bazı haftalık veya onbeş günlük pazarlar, tüccarların ve küçük endüstriyel üreticilerin buluşabilecekleri yerler olarak önem kazanmaktadırlar. Tahıl ve gıda ticareti birçok toptancı ve perakendeci tüccara ihtiyaç göstermektedir. Bu tüccarlar, örneğin 1722'de yıllık olarak ihraç edilen 4 milyon buşel buğday ile, muhtemelen Londra'nın ihtiyacı için gereken aynı miktardaki tahılın büyük bölümünü toplamakta ve ülkedeki biracıların ihtiyacı olan 33 milyon buşel maltı sağlamaktadırlar. Kürk, çay, endigo, tütün ve uzak ülkelerden ithal edilen diğer ürünler açık artırmayla satılmaktadır. 1566'da kurulan kraliyet Mübadele Kurumu Londra Borsası olarak hizmet vermiştir. Çerçiler ve gezginci satıcılar mallarını kırlarda veya caddelerde satarken, büyük kentlerde perakendeci dükkânları çarşı yerlerinden ikâmet yerlerine doğru yayılmaya başlamışlardır, o kadar ki, bir dükün evinin altında bile dükkân açılmıştır. Simsar sayısı nüfus sayısından daha hızlı artmış ve Orta Çağdaki kötü şöhretlerinden sıyrılmaya başlamışlardır. 1677 tarihli bir Londra belgesi dış ticaretle uğraşan 2.000 kadar tüccar adı saymaktadır.

Taşımacılık. Fransa gibi İngiltere de iyi şehirlerarası yollar, seyrüsefere tamamen müsait nehir yolları ve kanallar oluşturabilecek sermaye ve yapım bilgisine ulaşabilmek için 18. yüzyıla kadar beklemek zorunda kalmıştır. 1555'de her kaza yönetimi bütün hane halkının her yıl yerel yol işlerinde çalıştırılmak üzere 4 hafta (sonra 6) kaydedilmesi zorunluydu. Bu plan amatör bir denetim ve gözetime dayalı olup, malzeme için fon öngörmemişti, «statülü işçiler» toprağı biraz bastırarak çok kötü yollar açmaktan öteye geçememişlerdir. 1660'dan itibaren bazı yollardan geçiş resmi alınmaya başlanmıştır; böylece yolların bakım masraflarının bir kısmı kullananlara aktarılmış olmaktadır. Fakat bu plan ve ilke, izleyen yüzyıldan önce genelleşmemiştir. Araba veya atla yapılan yolculuklar yavaş kalmaya devam etmişlerdir. 1665'de yapılan bir posta ıslahatı teklifi, saatte 5 mil hız yapan atlara dayanmaktadır, fakat teklif sahibi «aynı iş antrenmanlı kimseler tarafından daha iyi yapılabilir, çünkü bir yaya, atın geçemeyeceği yerlerden de geçebilir» (Petty) demektedir. Kışın hareket arızidir ve taşıma maliyetleri yüksektir. Ancak yollar kullanılmakta, mamul mallar, tahıl, yün, hayvan hatta kazlar ve ördekler başka yol olmayınca buradan geçmektedirler.

Sıklıkla bir başka yol daha bulunmaktadır; nehir veya deniz. Başlıca nehirler denizin uzaklarından yola çıkmakta ve geniş havzalara sahip olmaktadırlar. Nehirlerin yolları doğal veya insan yapısı engeller tarafından kesilmekte ve yerel üreticiler dış rekabetle karşılaşma korkusuyla, ıslahata karşı çıkmaktadirlar. Fakat, nehirler verimli topraklar, maden bölgeleri ve imalat bölgeleri boyunca akmakta ve üzerlerinde taşınan mallar bir limana ulaştıktan sonra kendilerini kıyıya veya daha başka kıyılara götürecek gemileri bulmaktadırlar. Bu durumda artık nehir ve kıyı trafiği büyük gelişme göstermektedir. Özellikle 1660'la 1750 arasında toprak baronları tüccarlar ve imalatçıların sağladıkları fonlarla, seyrüsefere müsait su yollarının uzunluğu iki katına çıktıktan sonra bu gelişme daha da belirgin hale gelmiştir.

İç ticaret, Fransa'daki gibi eyaletlerarası resimlerle baltalanmamaktadır. Ulusal birlik serbest iç ticareti yaratmış ve İskoçya ile Galler 1707'de İngiltereyle birleşince, Büyük Britanya Avrupa'nın gümrük resimlerinden muaf en geniş alanı haline gelmiştir. Birlik, küçük İskoç pazarını İngiliz tüccarlarına açmış ve kuzey İngiltere'yi yüzyıllar boyu süren sınır savaşlarının zararlarından kurtarmıştır. Buna karşılık İskoçya, İngiltere ve kolonilerine serbest giriş hakkı kazanmıştır. Tütün şeker, rom ve dokuma ticareti Glasgow'a yüksek bir refah sağlamıştır. İskoçların önüne hayvan satmak ve bir kariyer beklemekten daha iyi

bir yol olarak «bir İskoçun hayatında görmediği kadar soylu amaç İngiltere'ye ulaşan bir yola düşmek» imkânı ortaya çıkmıştır (Dr. Johnson). Güneye doğru trafik artmış ve kısa sürede çok kalabalıklaşmıştır.

Dış Ticaret. İngiliz denizaşırı ticareti tarım ve endüstrideki değişimleri olduğu kadar, ülkenin uzak kıtalarda artan çıkarlarını da yansıtmıştır. Orta Çağın başlıca ihraç ürünü olan yün, gemilere yüklenmesinin 1660'da yasaklanmasından beri listelerden kaybolmuştur. Şimdi ülke bazı kumaşları için yün ithal etmektedir. Orta Çağ ihraç listesinin fakir ikincisi olan yünlüler, şimdi demir eşyalar, deri eşyalar, buğday, kömür ve bira gibi malların çok önünde birinci durumdadır. Bu iç ürünlerin ihracına artık Britanya'nın tedricen entrepôt'ları haline geldiği Asya ve Atlantik ötesi bir kısım bölgelerin ürünlerinin reeksportu da eklenmiştir. İthal cephesinde ise, Güney Avrupa'nın şarap, meyva, zeytinyağ, merinos yapağısı ve pamuğu, Kuzey Avrupa ve Baltık Ürünleri'nin kereste, demir, bakır, keten, kenevir, ve denizcilik malzemeleri; İtalya, Fransa ve Almanya'nın bazı mamul malları ve Doğu ile Amerika'dan gelen yükler yer almaktadır. İngiliz dış ticaretinin çekirdeği böylece yerli beceri ve yerli malzemenin birçok kıtanın orman, bağ, maden ve çiftliklerinden gelen temel mallarla mübadelesidir. Bu Hollanda'nınkinden bile sağlam bir çekirdektir, çünkü Hollanda ithal edilen mallara ve *entrepôt* karakterine bağımlıdır ve Hollanda ekonomisi bu durumdaki dalgalanmalara göre dalgalanabilir. İngiliz çekirdeği Fransız çekirdeğinden de güçlüdür, çünkü Fransız ihracatının büyük bölümünü lüks mallar meydana getirmektedir.

Londra. Londra iç ticaretin olduğu kadar dış ticaretin de eksenidir. 1600'de kumaş gemi yüklemelerinin dörtte üçünü bu kent yapmaktadır, 1700'de bütün ihracatın beşte dördü Londra'dan yapılmakta ve kent ülke ticari tonajının beşte ikisine sahip bulunmaktaydı. 1750'de İngiliz limanlarına giren teknelerin % 75'i Thames'e demir atmakta ve bunların üçte ikisi dış limanlardan mal getirmekteydi. Birçok faktörün biraraya gelmeleri bu önde oluş durumunu hazırlamıştır. Bütün ana yollar ve en uzun nehirler Londra'ya ulaşmaktadır. Nüfusun ve verimli toprakların çoğu orta ve güney - doğu İngiltere'dedir. Thames nehri en büyük gemilerin bile Londra köprüsü önüne kadar gelmelerine izin verecek kadar derindir, ve bu nehrin ağzı kıtanın ekonomik kalbi olan Alçak Ülkeler'e yakındır, böylece Londra ekonomik rakiplerini yanı başında görmektedir. Bu coğrafi avantajlara hükûmetin hemen yakında bulunması ve muhteris, büyük kentte servet yapmaya susamış genç adamların sürekli akımları da eklenmektedir.

Londra artık «başkent, metropol, liman ve *entrepôt*'nun hepsi birdendir» (Westerfield). Birçok yabancı limana yönelik en iyi gemi taşımacılığı hizmetlerini sunmakta ve en iyi deniz gücüyle konvoylara en iyi korumayı sağlamaktadır. Londra'ya gıdasını ve yakacağını getiren kıyı tekneleri ihraç edilecek malları da getirmektedirler; kumaşlar batıdan ve kuzeyden karayolundan gelmektedir. Londra'nın ticari kredisi, sigortası ve bankacılık hizmetleri bütün diğer limanlarınkinden çok daha fazla gelişmiştir. Büyük ticaret şirketlerinin genel merkezleri buradadır. 1694'te hükûmetin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulan İngiltere Bankası Londra tüccarlarının ihtiyaçlarına da cevap vermektedir. Londra tüccarları kendilerine sunulan konum, kaynak ve siyasal etki avantajlarını sonuna kadar kullanmaktadırlar. Rusya, Doğu Akdeniz Doğu ve Kuzey Amerika gibi yeni alanlarda iş olanağı yaratarak girişim güçlerini göstermişlerdir. Aynı zamanda bu tüccarlar, Hansalılar gibi ticari rakiplerini dışlamakta veya uzaklaştırmakta ve kısıtlamakta; ayrıca hem yeni, hem de eski ticaret dallarında kendi ticari şirketlerinin yegâne denetleyici hale gelmesinde saldırgan bir tavır içinde olmuşlardır. Bazen, özellikle Elizabeth ve ilk Stuart'lar döneminde, aradıkları herşeyi elde etmişlerdir, çünkü bunların karşılığını ödeyebilecek durumdadırlar.

Fakat, taşra tüccarları yardımsız yürüyebilmenin uzağındadırlar. 17. yüzyılın sonlarına kadar bunlara çeşitli kademelerde yardımcı olmak gerekmiştir. Dışa yönelik limanların başlıcası Bristol'dır. Atlantiğin Köle Kıyısı'na kadar uzanan doğu bölümüne ve Atlantikaşırı seferlere uygun konumunun avantajlarından yararlanmaktadır. Hinterlardı ihraç edilebilir her türlü malı üretmektedir —kumaş, bakır eşyalar, demir, kömür, tuz, kurşun, cam vb.— ve ithalatı da onu büyük bir tütün işleyicisi haline getirmiştir. Hull, Sheffild'in çelik ürünleriyle Yorkshire kumaşlarını ihraç etmektedir, fakat Liverpool'ün hızlı yükselişi 1750'lerden önce gündeme gelmeyecektir.

İngiliz dış ticareti çoğunlukla ve artan bir şekilde İngiliz tüccarları tarafından yürütülmektedir. Bunlar Orta Çağ yününün, kumaşının ve şarabının çoğunun muamelesini yapmışlardır, yalnızca uzak Baltık ve Akdeniz'de 15. yüzyıl süresince Hansalılar ve İtalyanlar öncelikli olmuşlardır. Şimdi bu yabancılar yeraltına çekilmişlerdir, ama bu silindikleri anlamına gelmemektedir. Bunlar tedricen, Londra ve bazı taşra merkezlerine yerleşip, kendi ana firmaları için mal alıp satan veya acente olarak hizmet veren Hollandalı, İspanyol, Portekizli ve diğer yabancılarla birleşmişlerdir. Bu arada İngiliz tüccarları her tür ticari

yöntemi geliştirmektedirler: koloni veya Kıtadaki patronları hesabına komisyonla alım ve satım yapmakta, Kıtadaki acenteleri veya şubeleri aracılığıyla ithalat ve ihracat yapmakta, Arhangelsk ve Halep gibi birbirlerine ve Londra'ya uzak limanlarda ortak ve acente bulundurmaktadırlar.

İngiliz tüccarları bir imtiyaz belgesiyle belirlenen belli bir bölgenin ticaret tekelini alan kumpanyalarının hareket alanı dışındaki limanlara ticaret yapmaya gidemezlerdi. «Düzenlenmiş Kumpanya» bu tüccarların mallarını taşıyacak donanmanın desteği altındaki konvoyları ayarlar, onları dışarıda korur, satışa sunacakları mal miktarını sınırlar, kreditör olarak ihtiyaçlarına cevap verir, borçlu olarak yükümlülüklerine destek olur, onları sattıkları malların kalitesinden sorumlu tutar ve ahlâk ile davranışlarını denetlerdi. Yalnızca Maceracı Tüccarlar Kumpanyası'nın üyeleri Somme nehrinin (kuzey - doğu Fransa'da) ağzından, Danimarka'nın en kuzeyine kadar olan bölgeye kumaş gönderebilirdi. Doğu Ülkeleri Kumpanyası (1579) İskandinavya, Polonya ve Baltığın doğu kıyısıyla olan ticareti tekeline almıştı. Rusya ile ticaret Moskova Kumpanyası (1581)'nın tekeline verilmişti. Bu son iki kumpanya da, bir dizi Afrika kumpanyasında olduğu gibi, üyeler bazen maceracı tüccarlar veya Doğu Ülkeleri kumpanyaları üyeleri gibi, kendi hesaplarına ticaret yapmaktaydılar; fakat başka dönemlerde sermayelerini bir ortaklık halinde biraraya getirerek maaşlı görevlilere teslim ediyorlardı. Doğu Hindistan Kumpanyası (1600) ve Hudson Körfezi Kumpanyası (1670) başlangıçtan itibaren bu sonucu yöntemi benimsemişlerdir.

Kumpanya üyeleri kendilerine «fuar tüccarları» adını vermekte ve dış ticaretin ancak sorumlu disiplinli ve bilgece yönetilen bir grup tarafından yürütülebileceğini savunmaktaydılar. Bu iddia modern bilim adamları tarafından sorgulanmış ve maceracı tüccarların sağlam ve utanmaz bir tekel «tahammül edilmez bir kabalık ve şarlatanlık birliği» olduğu (Tawney) sonucuna varmışlardır. Bunlar ticareti genişletmekten daha çok, kısıtlamakla ilgilidirler. Yabancılar kendilerini «serbest tüccarlar» olarak adlandırmışlar, kâr vaadeden herhangi bir pazardan uzklaştırılmanın acısını hissetmişler, kumpanyaların kendilerine ayırdıkları alanları istila etmişler ve tekellere saldırmışlardır. 1689 veya daha erken bir tarihte Parlamentoyu, isteyen herkesin maceracıların alanında kumaş satmaya haklarının olduğunu ilan etmeye ve diğer kumpanyalara giriş bedeli ve aranan niteliklerin azaltılmasına ve yalnızca Doğu Hindistan ile Hudson Körfezi Kumpanyalarının tekel haklarını teyid eden bir karar çıkartmaya ikna etmişlerdir. Böylece, hemen hemen bü-

tün ticaret kanalları artık açılmıştır; hatta Doğu Hindistan ticareti bile, Kumpanyadan bir lisans alabilen tüccarlara açılabilecektir.

İngiliz tüccarları ve acenteleri 1750'lerde Avrupa limanlarının çoğuna yerleşmiş durumdadırlar. Baltık'ta bunlar, özellikle 1700'den sonra Hollanda rekabetine kafa tutmaktadırlar. Gothenburg (İsveç)'da o kadar kalabalıklaşmışlardır ki, kente bazen «Küçük Londra» adı verilmektedir. Londralı bir tüccar grubu Doğu'ya doğru bir kuzey - batı geçidi ararken, Rusya'ya gönderdikleri 3 tekne ile Rusya ticareti 1553'te başlamıştır. Hayatta kalan tek tekne Arhangelsk'e ulaştığında, geminin kaptanı Çar'dan ticaret imtiyazı elde etmiştir. Moskova Kumpanyası çabucak kurulmuş (1555) ve Çar bu şirkete vergi muafiyeti ve ülkedışılık tanımıştır. Şirket bir kuzey - doğu geçidi bulamamış, Rusya'dan İran ve Hindistan'a uzanan geniş bir kara içi ticareti hülyası hiçbir zaman gerçekleşmemiştir; ve Arhangelsk ticaretinden 17. yüzyıl boyunca Hollandalılar tarafından dışlanmıştır. Ancak, büyük Petro 1703'de St. Petersburg'u kurarak Baltık'ta bir pencere açınca, İngiliz - Rus ticareti çok genişlemiştir. Bu genişlemeye yardımcı olan olgu, başlangıçtaki ticari ayrıcalıklar antlaşma ile korunurken, böylesine özel ve cömert hakların hiçbir yabancı gruba tanınmamış olmasıdır. Buna bağlı olarak, İngilizler ticari ve sivil haklarını hiçbir yabancı rakiplerinin ulaşamayacağı bir düzeye yükseltmişlerdir. Rus ticari yöntemleri batınınkilerden çok farklı olduğu için, bunlar paha biçilmez ayrıcalıklardır. Bir Fransız yazarının dediği gibi, St. Petersburg ticareti «bir yabancının rehbersiz yolunu bulmasının güç olduğu bir labirenttir». 1750'lerde İngilizler kentin dış ticaretinde birinci sıraya sahiptirler, ithalatın üçte birini İngilizler sağlamakta, ihracatın dörtte üçünü onlar satın almakta ve limana giren gemilerin yaklaşık yarısı İngiliz bayrağı taşımaktadır.

Kuzey Denizi bölgesinden 1564'den sonra Hamburg maceracı tüccarların faaliyet alanı olarak Anvers'in yerine geçmiştir. 1689'da ticaret açılınca çok sayıda Britanyalı buradan Bremen'e ve kara içi merkezlerine gitmişlerdir. Buna karşılık, Almanlar da İngiltere'ye yerleşmişlerdir. Bunlardan biri olan John Barnig 1717'de Bremen'den göç ederek Batı İngiltere kumaş ticaretine girmiştir, oğulları da ünlü uluslararası bankacılık firması olan Barnig Biraderleri kurmuşlardır. İngiliz - Hollanda ticareti de benzeri bir iki yanlı göç hareketini teşvik etmiştir, 18. yüzyılın başlarında Londra'da büyük bir Hollandalı kolonisi oluşmuşken Hollanda'ya giden Britanyalılar da iki firma kurmuşlar —Hopes ve Cliffords— ve bunlar geniş bir üne sahip tüccar - bankacı firmaları haline gelmişlerdir.

İngiliz - Fransız ticareti sıklıkla siyasetin kurbanı olmuştur; özellikle Colbert 1667'de tarifeleri yükselttikten ve İngiltere Fransa'nın *protégé*'si olmaktan çıkıp rakibi olduktan sonra. Yün ihraç yasağı, geniş ölçekte bir anti - Fransa önlem olarak, Fransız ipeklilerine ithal yasağı ve Fransız şaraplarına yüksek gümrük vergileri gibi tedbirler tarafından izlemiştir. İspanya Veraset Savaşlarının sonunda (1713) anlaşma tarafları, ticari engellerin alçaltılması yönünde eğilim belirtmişler, fakat İngiliz dokuma çıkarları o kadar şiddetli itirazlar biçiminde tezahür etmiştir ki, 1786'ya kadar karşılıklı tarife indirimine gidilememiştir. Bu durumda kaçakçılık artmış, ama düzenli ticaret azalmıştır. «Her meyhanenin ortak iksiri» Fransız şarabı ithal listesinden çıkartılmış ve «bir bayan, kumaşçısından Fransız ipeklisi istediğinde, o da yok dememekte fakat bir İngiliz malını Fransız adı altında göstermekte ve genellikle bayanı mal yerine adla tatmin etmektedir».

İspanya ve Portekiz İngiliz tüccarları için verimli alanlar olmuşlardır. 1654'le 1670 arasında imzalanan ticari sözleşmeler onlara Fransız rakiplerinin yararlandıklarından daha uygun şartlarda ikâmet, ticaret ve ülkedışılık hakları tanımaktadır. Portekiz İngilizlere, Lizbon aracılığıyla Brezilya'yla ticaret yapma hakkını bile tanımıştır. Buradaki İngiliz tüccarlarının iş hacmi İngiltere'nin Portekiz şarap ve şekerine ağır gümrük vergileri koyması, Portekiz'in de misilleme olarak İngiliz kumaşlarının ithalini yasaklaması üzerine, çöküntüye uğramıştır. Bu o kadar kötü olmuştur ki, 1703 Methuen antlaşması yapılmış ve vergiler Fransız şaraplarına uygulanan haddin 2/3'üne düşürülmüş ve Portekiz limanları yeniden İngiliz mamullerine açılmıştır.

İngiliz - Portekiz ticareti izleyen yarı yüzyılda serpilmiştir. Lizbon ve Oporto'daki «ticarethane» lerde yaşayan İngiliz tüccarları Portekiz'e ve İmparatorluğuna buğday, balık ve kumaş sağlamakta, bunun karşılığında şarap, yün, zeytinyağ ve Brezilya'dan giderek artan miktarlarda gelmeye başlayan altın alıp götürmektedirler. Yabancı gözlemcilere göre bu ticaret, İngilizlerin dünya ticaretindeki en öndeki yerlerinin tohumlarını ekmiştir. 1755'deki müthiş Lizbon depreminden sonra diktatör olan Pombal'e göre bu bir kölelik halkasıdır; fakat endüstri ile yerel bir tüccar sınıfını geliştirme konusundaki Colbertvari tedbirleri Portekiz ekonomisinden çok İngiliz çıkarlarına hizmet etmiştir.

En geç 1550'lerde Sevilla ve Cadiz'de yaşayan ve İspanya ile kolonileriyle ticaret yapan İngilizler bulunmaktadır. Bunların ticareti her iki ülkenin diğerinin ürünlerine kesin ihtiyaçları üzerine dayalıdır. Fakat bu tüccarlardan bazıları İngiltere'den doğrudan İspanyol Amerika'-

sına mal ihraç etmek istemektedirler ve bunu yasal olarak yapamadıklarından, *guarda costas* ile çeşitli düzeylerde işbirliği yapmaktadırlar. Fakat köle *asiento*'su İngiliz Güney Denizleri Kumpanyasına 1713'de devredildikten sonra, her yıl bir geminin İspanyol Amerika'sına İngiliz malları taşımasına izin verilmiştir. Ancak bu durum İngilizler tarafından alabildiğine istismar edilmiştir. Yıllık mal sevkiyatı sınırsız boyutlara ulaşmış ve köle gemileri gayrimeşru olarak mal da sevketmişler, hatta bunların miktarı bazen köle yükünden daha fazlasına ulaşmıştır. Bazen gemideki personel köle kılığına sokularak, gemideki diğer yükler gizlenmiştir. Rüşvetle satın alınan görevliler bu duruma göz yummuşlardır. Bu trafik İspanyol tüccarlarını ve hazinesini zarara uğratmıştır. İspanya bu duruma, gerekirse güç kullanarak, engel olmak istemiştir, fakat Jenkins adlı bir İngiliz tüccarı yaralanınca İngiliz halkı galeyana gelip Londra'yı İspanya ile savaşa zorlamıştır (1739). 1750'de *asiento* sona ermiştir, ama kaçakçılık devam etmektedir. 1762'de İspanyol kralı İngiliz ticari gücünü 7 Yıl Savaşlarına Fransa cephesinde katılmakla kırabileceğini düşünmüştür ama, bu kararı verdiğinde Fransa zaten savaşı kaybetmiştir. İngiliz - İspanyol sürtüşme ve savaşına yol açan kolonilerle doğrudan ticaret az bir kâr bırakmaktadır.

Orta Çağ Akdeniz'inde İngiliz tüccarları nadiren görülmüşlerdir; fakat 1580'lerden itibaren bunlar Kuzey Afrika, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğuna kumaş, kurşun, kalay ve morina satmaktadırlar. Doğu Akdeniz Kumpanyası (1581) Hindistan'la kara ticaretini geliştirmeyi planlamaktadır. fakat İzmir ve Halepteki ticarethaneleri Batı Asya halklarıyla takas merkezleri olarak gelişmişler; İran ipeklileri, halıları, müstahzaratı ve pamuğu; yünlülerle mübadele edilmiştir. İngiltere'ye daha yakın olan Leghorn Akdeniz ürünlerini elde etme konusunda tercih edilen bir liman haline gelmiştir.

Gemicilik. Orta Çağda yabancı teknelerle ortaklaşa, yerli tekneler İngiliz dış ticaretinin taşımacılığını yapmaktaydılar. Zamanla, devlet onları koruma yönünde adımlar atmıştır. Çünkü bunun bir nedeni ticaret filosunun donanmaya gemi ve denizci sağlamasıdır. 1381'de İngiliz tüccarları, mallarını yabancı gemilerle taşıtmaktan kanunla men'edilmişlerdir ve 1488'de de Fransa'dan ithal edilen şarapların onların gemileriyle taşınmaları yasaklanmıştır. Bu yöntem amacına fazla ulaşmışa benzememektedir; bazen kaçak davranışlara yol açmıştır ve çoğu zaman da bu amacın gerektirdiği kadar İngiliz teknesi yoktur.

1559'da bu uygulama terkedilerek, İngiliz gemileriyle taşınan mallara, yabancı teknelerle taşınanlardan daha az vergi konularak, teşvik

tedbirleri uygulanmaya başlanmıştır. İngiltere'de inşa edilen gemilere finansman ve vergi kolaylıkları tanınmış ve denizciliği korumak için çeşitli tedbirler alınmıştır, hatta halkın bazı günler balık yemesini emrederek, balık filosunu korumak istemiştir.

Bu önlemler çerçevesinde, Hollanda tekneleriyle rekabet edebilecek tekneler inşa etmek ve çalıştırmak çok kolay değildir. İngiltere'de artan gemi kerestesi kıtlığı, bahriyenin kereste talebinin artmasıyla büyümüştür; bazı denizcilik girdileri İsveç veya Finlandiya'dan ithal edilmek zorundadır ve bu durumda İngiliz gemilerinin inşaat maliyeti Hollandanınkilerden daha yüksek olmaktadır. Koloni ticareti geliştikçe, Hollandalılar Virginia'dan Batı Hind adalarına kadar olan alanda taşımacılık faaliyetlerini ve morina balıkçılığı alanını istila etmişlerdir. Daha sonra İngiliz iç savaşı sırasında (1642 - 1648) İngiliz ticaretinin tamamına el koyma durumlarını tüm yönlere doğru güçlendirmişlerdir —kıyı, kıta, Atlantik ötesi ve Doğu yönlerine—.

Ülkeye barış geri gelip de ekonominin yaraları sarılmaya başlanınca, Doğu Hindistan ve diğer çıkarlar Hollanda teknelerinin uzaklaştırılmasını acil bir ödev haline getirmiştir. Bu konudaki beklentiler 1651 tarihli Denizcilik Yasasının içine dahil edilmiş ve 1660, 1662, 1664, 1673 tarihli ve daha sonraki eklerle genişletilmiştir, böylece dünyanın her tarafını kapsamına alan denizcilik ve ticaret üzerinde denetim sağlamak amaçlanmaktadır. Bu denizcilik yasalarının hükümleri dört noktada düğümlenmektedirler: (1) Yabancı tekneler koloni limanlarından uzaklaştırılmış ve İngiltere'yle sömürgeleri veya kolonileri arasındaki ticaret İngiliz veya koloni teknelerine ayrılmıştır. Eğer bu konuda bir öncel gerekiyorsa o da Hollandalıların koloni limanlarını kapatmalarıdır, bunu daha sonra Fransızlar, İspanyollar ve Portekizliler de yapmışlardır. (2) İngiltere veya kolonilerine Asya, Afrika ve Amerika'dan gelen İngiliz olmayan mallar İngiliz veya koloni tekneleriyle gelmiş olmalıdırlar. (3) İngiltere'ye Avrupa'dan gelen mallar ya İngiliz gemileriyle, ya malın kaynak ülkelerinin gemileriyle, ya da malın teknelere yüklendiği ülkenin gemileriyle taşınmalıdırlar. (4) Kıyı trafiği yabancı teknelere kapalıdır.

Gemicilik yasaları depresyon tarafından tahrik edilmiştir, fakat 1849'a kadar yürürlükte kalmışlardır. Bu yasalar ticareti, İngiliz tüccarlarını ucuz Hollanda taşımacılık hizmetlerinden mahrum ederek, İngiliz gemiciliğine ve buna bağlı olarak Avrupa'nın belli kısımlarına tabi hale getirmiştir. Ancak aynı yasalar, Hollanda teknelerinin yerini alacak İngiliz gemilerinin yapımını da tahrik etmişlerdir; bu artık müm-

kündür, çünkü artık gemi inşa malzemesi ithal edilmekte ve İngiliz malı teknelerin fiyatı yükselmektedir. Bu yasalar, Hollanda gemilerinin Baltık ve Güney Avrupa'dan İngiltere'ye mal taşımalarını engellemişlerdir, fakat İngiliz tekneleri henüz boşluğu dolduracak durumda değillerdir —özellikle Baltık'ta—. Böylece Hollanda'ya konulan yasak, uygulamada kağıt üstündeki kadar ağır olamamıştır. Hollandalılar kendi ülkelerinin ürünlerini olduğu kadar, kendi ülkelerinde yüklenen ürünleri de İngiltere'ye taşımaya devam etmişlerdir, bu sonuncu grup Ren bölgesi ve Avrupa'nın diğer iç bölgelerinin ürünlerini kapsamaktadır. Hollanda firmalarının İngiltere'de şubeleri vardır ve buralara bazı tekneleri aktararak, yasa içinde faaliyet göstermeye devam etmektedirler. Hollandalılar İngiliz - Fransız savaşında tarafsız kalınca, teknelerine hem İngilizler, hem de Fransızlar el koymuşlardır.

Hindistan ve kolonilere giden deniz yollarında yasalar etkindir. Doğu Hindistan Kumpanyası ticaretini kendi gemileriyle yapmaktadır. Atlantikaşırı ticaret Hollandalıların 1664'de New Amsterdam'daki üslerinden uzaklaştırıldıklarından ve New England'ın iyi tekne yapma becerisinden yararlanmaktadır. Bu tekneler kolonili mal sahiplerinin ellerinde bulunmakta ve iki veya üç yolculuktan sonra tanesi ortalama 400 £'den İngiltere'ye satılmaktadırlar. 1775'de tahmin edildiğine göre, Britanya ticari filosunun üçte bir kadarı koloni tersanelerinde inşa edilmiştir. Bu tarihten çok önceleri, İngilizler Baltık'taki konumlarını güçlendirmişler, kuzeyden kereste ve denizcilik malzemeleri satın alırken, Danzig'in arzettiği meşenin de tamamını almaktaydılar. Uzun dönemde ve ölçemediğimiz bir bedel karşılığında, İngiltere büyük bir ticaret filosuna sahip olmuştur. 1660'da Londra'dan hareket eden İngiliz teknelerinin tonaj olarak oranı 2'ye 1'dir —bu da Hollandalıların taşımacılığı tekellerine alamadıklarını göstermektedir—. Oran 1688'de İngiltere'nin tümü için 2'ye 1'dir. 1750'de Londra'ya bağlı tonaj üç katına çıkmış ve oran 10'a 1 haline gelmiştir.

İMPARATORLUK EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

Cabot hariç, İngiliz denizcileri büyük keşiflerde rol oynamamışlardır ve onların bu konuya ilgileri 1550'lerden sonra uyanmıştır. Bu tarihten sonra keşif gezilerinin sayısı artmıştır. Bazıları Kathay'a doğru bir kuzey - doğu geçidinin peşine düşmüşler ve bu arada 1553'de Arhangelsk'e ulaşmışlardır, bazıları Frobisher'ın 1576'da yaptığı gibi bir kuzey - batı geçidi aramışlardır— bu gezide Frobisher hiç de değerli olmayan birkaç

taştan başka birşey bulamamıştır—. Diğerleri İspanya ve Portekiz'in alanlarına saldırmışlardır; Hawkins üç kere bu topraklara köle taşımış (1562 - 68) ve sonunda şiddet kullanılarak dışarı atılmıştır. Drake 1577'-de Güney Denizlerine yelken açmış, iki hazine gemisini talan etmiş ve 1580'de su üstünde kalan yegâne gemisi altın dolu olarak eve dönmüştür. Korsanlar ve devlet korsanları bulabildikleri heryerde İspanyol ve Portekizli kurbanlarına saldırmışlardır. Balıkçı gemileri kuzeyin balık bölgelerine, ticari tekneler Afrika'ya gitmişler ve Doğu ticaretinin gelişme olanakları artırılmıştır. Nihayet, Gilbert Newfoundland'de (1577 - 1583) ve Raleigh Virginia'da (1580 - 1590) yerleşme yerleri kurmak istemişlerdir, fakat her ikisinin de amacı aslında değerli maden bulmaktır.

Tüccarlar, gemi sahipleri ve bazen kraliçe Elizabeth ve sarayluları bu keşif gezilerini finanse etmek üzere sermaye yardımında bulunmuşlardır. Ancak, Drake'in ganimeti ve birkaç deniz haydutunun talan ürünleri hariç, ödüller çok yüksek değildir. Hiçbir hazine adası bulunamamış, hiçbir koloni yaşayamamıştır. Bu durumun sonucu olarak, ilk önce sürekli parasızlık çeken bir hükûmet, ormanlık vahşilikler için para harcamaya pek eğilimli değildir; şansını denemek isteyen her uyruğuna manevi desteğini ve imtiyazname vermektedir, fakat Britanya İmparatorluğunun yaratılışı sırasında kralik girişimi ve yatırımı bulunmamaktadır. İkinci olarak, doğu ticaretinde yer tutmak isteyen tüccarlar Afrikayı çevreleme zorundadırlar ve bu yolculuk sırasında Portekiz'in ve onun yeni efendisi İspanya'nın karşı çıkmalarını aşmak durumundadırlar. Üçüncü olarak, Gilbert ve Raleigh'nin başarısızlıkları 16. yüzyılda İrlanda'nın yeniden fethinin bir parçası olarak buraya göçmen yerleştirmenin dersleriyle birleştirilmiştir. Bu projelerin çoğu mali sorun kayalarına çarpmıştır. Projeyi başlatanın başlangıç hesapları, uygulamada umulmadık gecikme ve masraf kaynakları nedeniyle aşırı boyutlarda büyümektedir.

Doğu Hindistan Kumpanyası. 1600'lerin başlarındaki koloni kurma ve yüksek kâr elde etme konusunda yüksek maliyetli deneyler halkı ikna edememiştir. Ancak 1588'de İspanyol Armadasının bozgunu ve ilk Hollanda ticari girişimlerinin Doğu'da başarılı olmaları sayesinde, Ümit Burnunu dolaşan bir ticari girişim güvenli ve kârlı olarak görülmüştür. 1600'de Elizabeth «Doğu Hind Adalarında ticaret yapan Londra tüccarları Kumpanyası ve Yöneticisi» ne bir imtiyazname vermiştir. Bu belge ile kumpanyaya Hind ve Pasifik Okyanus İngiliz ticaretinde 15 yıllık bir tekel verilmektedir. 1615'e kadar 12 yolculuk örgütlenmiş —bunlardan

bazıları % 200'den fazla kâr getirmiştir— ve Hindistan, Malaya ve Japonya'da bir ticari karakollar zinciri kurulmuştur. İzleyen 60 yıl süresince Kumpanya İran'la da ticaret yapmış ve Çin'deki kanton'da bir üs edinmiştir; fakat Japonlar Kumpanyayı ülkelerinden çıkartmışlar, Hollandalılar da onları baharat adalarından atmışlardır, bu durumda Kumpanyanın ilgisi Kanton ve Hindistan üzerinde yoğunlaşmıştır.

Hindistan'da yerli hükümdar veya tüccarlarla ve Avrupalı rakiplerle yaşanan fırtınalı olaylar; becerikli diplomasi, rüşvet, kale ve savaşlara ihtiyaç göstermiştir Hollandalı rakibinin tersine Kumpanyanın arkasında devlet desteği yoktur, aslında Londra'yla başı, Hindistan'la olduğundan daha fazla belâdadır —imtiyaznamesi yenilenmemiştir— ve bazen de Asya'da ticaret yapmak isteyen bazı İngiliz grupları rakip olarak karşısına çıkmaktadırlar. Kendi savunmasını kendi yapmak zorundadır, fakat bu ekonomik olmayan faaliyetlere mümkün olduğunca az kaynak ayırmak istemektedir. Ancak Fransız tehlikesi Dupleix zamanında büyümeye başlayınca ve Moğol İmparatorluğunun yıkılmasının ürünü olarak ortaya anarşi çıkınca Kumpanya ya siyasal, askeri ve denizci bir güç olmak, ya da yok olmak alternatifiyle karşı karşıya kalmıştır. Ordusu 1757'de Clive komutasında Bengal'i fethetmiş ve Kumpanya fiilen 30 milyon kişinin efendisi haline gelmiştir.

Kumpanyanın ticareti esas olarak Amerikan değerli madenlerinin Asya ürünleriyle mübadelesidir. Avrupa, Doğuların talep etmeye başladıkları ürünlerden ancak birkaçını üretmeye başladığından, Doğuya doğru giden gümüş ve altının değeri, kumaş, tekel madenler gibi mallara nazaran iki veya üç kere yüksektir. Eleştirmenler bu cins ticareti temel bir günah olarak mahkûm etmişlerdir; bu ticaret «Avrupa'nın hazinesini uzaklara taşıyarak kitapsızları zengin etmektedir» (Defoe), Kumpanya dönüş navlununun değerinin toplam ihracatından daha yüksek olmasını istemiş, bunların büyük kısmını dışta satmış ve böylece İngiltere'ye, çıkardığından daha çok mal çeşidiyle geri dönmüştür. Kumpanya «uzlaşılması asla mümkün olmayan düşmanları» Hollandalılar ve Fransızlarla gümüş olmadan rekabet edemeyeceklerini, çünkü «yerlilerin karabiber karşılığında İngiliz mallarıyla ticaret yapmak istemediklerini» ileri sürmektedir. Kumpanya İngiliz mallarına karşı Doğuda bir talep yaratmaya uğraşmıştır, fakat 1800'e kadar başarıları düşük düzeyde kalmıştır. 1800'de ise, Lancashire yeni makineleri ve bol Amerikan pamuğuyla kendine Asya'da pazar bulabilen ucuz mamuller üretmeye başlamıştır.

Kumpanya ithalatının başında baharat gelmektedir. Ancak, 18. yüzyıldan başlamak üzere baharat talebi, muhtemelen artan şeker arzı ne-

deniyle, gerilemeye başlamıştır. İthal listesinin başında artık pamuklu ve ipekli kumaşlar yer almakta ve bunlar İngiliz yünlü dokumacılarının çok canını sıkmaktadırlar. Bu durumda parlamento basma pamuklulaların girmesini ve kullanılmasını yasaklamıştır, artık Kumpanya İngiltere'de pamuklu satabilir ve İngiltere'de desen basılan kumaşları dış ülkelere satabilir hale gelmiştir. Listede ikinci sırada «şu mükemmel ve bütün tabibler tarafından onaylanan Çin içeceği ki, Çinliler ona 'Ça' diğer uluslar da 'tay' yani 'tea' adını verdikleri» yaprak yer almaktadır. İthalatın geri kalanını ise karabiber, kahve, müstahzarat, ham ipek, porselen ve safra olarak da güherçile meydana getirmektedir.

Kumpanya, Britanya dış ticaret manzarası içinde geniş yer tutmuştur; 18. yüzyılın ilk yarısında bu ticaretin muhtemelen altıda biri onun elindedir. İyi ve kötü günleri olmuştur, tekel haklarına sıklıkla saldırılmış, fakat o hep yerinde kalmıştır. Kumpanyanın stok sahipleri etkilidir, devlete bedava veya düşük faizli krediler açmasının yanı sıra her yıl büyük miktarlarda vergiler de ödemektedir ve Fransa'yla olan savaşta değeri çok artmıştır. 1813'den önce Hind ticareti herkese açık hale gelmişken, Çin 1834 yılına kadar Kumpanya dışına kapalı tutulmuştur. Hisse senetleri, yatırım için arzu edilmekte ve iyi spekülasyon konusu olmaktadırlar. Onun Hind ticaretine katılmak kısa zamanda büyük servetler sağlayabilmektedir —ve kesinlikle iflas etmiş bir sağlık durumuyla birlikte—.

Amerika. Değerli madenlerin güdülmesinden ve yerli işçilerle tüketicilerin esaslı bir katkısından yoksun olan İngiliz Atlantikaşırı girişimleri Latin Amerika'dakilere nazaran daha yavaş gelişmişlerdir ve başlangıçta büyük zorluklarla karşılaşmışlar ve büyük emek ile sermaye girdisine ihtiyaç duymuşlardır. Faaliyetler, hayvan yetiştirme ve madenciliğin dışında, karmakarışık bir şekilde bütün alanları kaplamaktadır: Kürk ticareti ileri karakolları, balıkçılık üsleri, İngiltere'nin ihtiyacı olan tropikal ve yarı - tropikal ürünleri üreten plantasyonlar, arzedecek az şeyleri olan fakat iyi müşteriler olan göçmenler ve gemicilik hizmetleri. Bu gelişmelerin hikâyesi bu kitabın kapsamı içine ancak, özelde Britanya Adaları ve genelde de Avrupa ekonomisiyle ilgili olduğu kadarıyla girecektir.

Balık. Atlantikötesindeki ilk başarılı girişim morina balıkçılığı olmuştur. 1550 ile 1600 arasında İngiliz balıkçıları Newfoundland arasında öncelikli bir yer edinmişlerdir. Devon ve Conwall'lü tüccarlar Bank bölgesine her yıl tekneler yollamışlardır. Elde edilen av az tuzlanmakta ve

güneşte kurutulmaktadır, ve tekneler bunları özellikle Güney Avrupa'da satmak üzere geri dönmektedirler. Daha sonraları (1600'den sonra) Newfoundland ve Yeni İngiltere'de yerleşik balıkçılık merkezleri oluşmuş ve pazar Karayib adaları plantasyonlarına doğru genişlemiştir. «Ticari» morina İspanya ve Portekiz'de şarap, yün, meyva, gümüş ve altın karşılığında mübadele edilmiş; «ıskarta» balık ise Batı Hind adalarındaki köleleri beslemek üzere İspanyol hazinesinin altın ve gümüşleriyle takas edilmiştir. Böylece «Newfoundland morinası İngiltere'nin, Yeni Dünya hazinelerini İspanya tarafından el konulan kısmından hissesini almasının aracı olmuştur» (Innis). İngiliz Newfoundland ve Yeni İngiltere balıkçıları Fransızlarla olduğu kadar, diğer tüm ilgilenenlerle rekabet etmişlerdir. İngiltere'deki tuz üretiminin ucuzlaması olduğu kadar, savaş başarılarının —Fransızların 1713'de kısmen ve 1763'de bir üshariç tamamen Newfoundlanda'den uzaklaşmalarını sağlamıştır— yardımlarından yararlanmışlardır. Artık morinayı Fransızlardan daha ucuz satabilecek hale gelmişler ve büyük pazarları böylece ellerine geçirmişlerdir.

Kürk. Kuzey Amerika'nın içlerine açılan dört kapıdan, Fransızlar önce St. Lawrence nehrini, sonra da Mississippi ağzını kullanmışlardır. İngilizler ise, Hudson nehri ile Hudson körfezini ele geçirmişlerdir. Bu nehir aynı zamanda bir kürk ticaret yoludur ve 1664'de Hollandalılardan alınmıştır. Körfez 1660'a kadar bir *No Man's Water*'dır. Bu tarihte iki Fransız Büyük Göllerin kıyısındaki «kürk ormanı»nı aşarak buraya ulaşmışlardır. Bunlar kendi hükümdarlarını körfez ile Avrupa arasındaki deniz yolunun değeri konusunda ikna edememişler, ama bir veya iki Yeni İngiltere'liyi heyecanlandırmışlar ve bunlar Londra'da dikkatli dinleyiciler bulmuşlardır. Tüccarlardan çok emperyal düşünceli lordlar ve önde gelen siyasetçilerden oluşan bir grup 1670'de Hudson Körfezi Kumpanyasının kuruluşunu finanse etmişlerdir. Güdü macera —maden veya bir kuzey-batı geçidinin bulunma şansı da vardır— ve Fransa'yı geride bırakma arzusudur.

Arzular gerçekleşmiştir, Körfez Avrupa'dan kürke ulaşmanın en ucuz yolu olarak ortaya çıkmış ve Fransızlar 1713'de Kumpanya'nın bölgedeki haklarını tanımak zorunda kalmışlardır. Kumpanyanın birçok yılı kuru geçmekte ve çok küçük kârlar sağlamaktadır ve iş alanı, diğer bütün kürk ticaret alanları gibi dardır. İngiltere'ye Kuzey Amerika'dan gönderilen kürklerin değeri 1763'de Kanada İngiltere'ye geçene kadar asla yılda 25.000 £'i aşamamıştır. 1722'den 1775'e kadar kürk, İngiltere'ye yapılan ihracatın % 3'ünden yukarı çıkamamış ve tüm İngiliz ithala-

tı içindeki payı da % 0,5 (civarında kalmıştır. Ticaret tıpkı Fransa için olduğu gibi İngiltere için de kayda değmeyecek düzeydedir. Asıl önemi, kıtanın merkezini ele geçirmek için yapılan mücadelelerdeki yeridir.

Koloniler ve Yerleşme. 17. yüzyıl süresince Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarında dokuz İngiliz yerleşme noktası meydana gelmiştir. Massachusetts'in ötesinde iki tane daha (Connecticut ve Rhode Island) vardır ve iki tane de Hollandalılardan alınmıştır (New Holland ve Delaware, bu sonuncusunu Hollandalılar da İsveçten almışlardır). 9 taneden 3 tanesi ortaklık halindeki ticaret kumpanyaları tarafından finanse edilmektedirler. Bunun sonucunda bir refah dalgası meydana gelmiştir; «paranın baştan çıkartıcı kokusu» (Tawney) ve her türden projelere karşı duyulan heyecan 17. yüzyılda Londra'dan buralara yayılmaktadır. 1606'da kurulan Virginia Kumpanyası Amerikan sahilleriyle olan ticari bağlantılarının göçmenlerin kendi hesaplarına buraya yerleşmeye gelmelerini teşvik edeceğini umud etmektedir. Kumpanyanın yatırımcıları, ilk keşif heyeti 1607'de «öteki Deniz»e bir geçit ve madenler aramak üzere gönderildiğinde, yerlilerle ticaret yapıp mallarla geri dönüleceğini ve iyi temettüler alacaklarını beklemekteydiler.

Gemiler hemen hemen boş olarak geri dönünce, birçok yatırımcı şirketi terketmiştir. Direnmeye devam edenler ise, iskân olmaksızın ticaretin zayıf kalacağını anlayarak, daha fazla sermaye ve daha fazla göçmen yerleştirmeyle llgilenmeye başlamışlardır. Toplam olarak 200.000 £ harcanmış, 5.000 kadar kişi Virginia'ya taşınmış ve 1613'de ilk tütün yüklü gemi Londra limanına ulaşınca, temel bir ihraç maddesinin üretilebileceği umutları birden artmış. Umut gerçekleşmiştir; ancak Kumpanya kızılderili saldırıları, hastalıklar, İngiltere'deki karışıklıklar ve patlamayı izleyen depresyon gibi nedenlerle lağvedildiğinde yalnızca bin kadar göçmen ve tüccar bütün yatırımlarını yitirmişlerdir.

Atlantiğin diğer kıyısındaki yerleşimleri finanse edenler biraz daha iyi durumdadırlar. Krallığın baskısıyla Londra kenti 160'da İrlanda'daki Londonderry'nin iskânı projesine 20.000 £ yatırmayı kabul etmiş, fakat fiili olarak 60.000 £ yatırmış ve bunun da çoğunu kaybetmiştir. Hacı Babalar Plymouth plantasyonu (1620) taraftarları sermayelerinin ancak üçte birini kurtarabilmişler ve Massachussets Körfezi Kumpanyası (1629) kurucuları koloniye göç edip, ödüllerini toprak cinsinden aldıkları için kayıptan kurtulabilmişlerdir. Bu tarihten sonra Kumpanya iskânı tamamen gözden düşmüştür. Maryland (1634) veya

Pennsylvania (1682) gibi mülk sahipleri kolonilerinde kurucular hemen gelir elde etmekten çok, dinsel veya siyasal bir farklılığı olan bir cemaatin kök salmasına önem atfetmekteydiler. Toprak satışları veya koydukları ödentilerle sağladıkları gelirlerle servet yapılması mümkün değildi.

İspanya'nın Batı Hind bölgesine egemen olmadaki becerisi zayıfladıkça, İngiltere 12 kadar ada veya küçük takım adaları ele geçirmiştir —buralarda özel mülk sahipleri ekonomiye egemendirler—. İlk kez 1628' de iskân edilen Barbados çok sağlıklı, verimli ve kârlıdır. 1675'deki nüfusu 50.000 beyaz ve 80.000 köle olarak hesaplanmıştır. 1655'de İspanya'dan alınan Jamaica; üretici, köle pazarı, korsan ini, İspanyol Amerikasıyla ticaretin odak noktası, İngiliz mallarının dağılım merkezi ve hazinelerin Anakara kolonilerine veya İngiltere'ye aktığı kanal olarak birinci sırada yer almaktadır. Plantasyon üretiminin 18. yüzyıldaki büyük genişlemesi köle talebini artırmıştır; arızi fırtınalar ve köle ayaklanmaları nedeniyle meydana gelen kayıplar bu talebe eklemede bulunmaktadırlar. Diğer yandan yılda ortalama olarak % 5'ten fazla olarak hesaplanan «köle yenileme» zorunluğu da talep miktarına etki eden bir faktördür. Bu talep Afrika kıyısındaki tahkim edilmiş İngiliz ticaret istasyonlarından karşılanmaktadır. 1680 - 1786 arasındaki yüz yıllık sürede iki milyondan fazla kölenin İngiliz kolonilerine taşındığı hesaplanmıştır. Bu rakama, bir de *asiento* altında İspanyol Amerika'sına taşınan ve diğer ülkelerin kolonilerine götürülen köleleri de eklemek gerekmektedir.

Koloni Pazarı. Kolonizasyonun ilk avukatları, yerliler veya yerleşen göçmenlerin İngiliz mamulerine büyük bir talep yaratacakları kehanetinde bulunmuşlardır. Yerliler rom ve silaha karşı büyük bir eğilim göstermelerine rağmen bu kehaneti doğrulamamışlar, ama göçmenler büyüyen bir pazar meydana getirmişlerdir.

1660'la 1775 arasında Anakara nüfusu 10 yılda 1/3'lük bir ortalama hızla artmıştır. 1775'de St. Lawrence ile Georgia arasında en azından 2,5 milyon beyaz nüfus yaşamaktaydı. Batı Hind Adalarında ise önemli miktarda beyaz ve büyük bir köle ordusu bulunmaktaydı. Yerel endüstrinin yerel nüfusun ihtiyaçlarının çoğunu karşılamasıyla birlikte, İngiliz endüstrisine önemli bir talep yaratacak sayıda alıcı da bulunmaktaydı. 1700'de kolonilere gönderilen mallar İngiliz ihracaatının % 15'ini meydana getirmekteydi, fakat bu oran 1775'de % 33'e yükselmiş ve hacmi de 6 kat artmıştır. Bazı tüccar ve imalatçılar tüm enerjileri-

ni Amerika'ya mal arzetmeye hasretmişlerdir. Batıya giden gemilerde yük olarak her tür ve kaliteden kumaş ve elbise, silah, bakır eşya, cam, boya, seramik eşya, oyun kartları, şişelenmiş bira, kitap, mühür mumu, terlik ve enfiye gibi malları bulunmaktaydı. Kömür madencileriyle tuz üreticileri de teknelerin safrasını sağlıyorlardı Güneye giden yük gemileri köle ticaretine ilişkin malları taşımaktaydılar ve bunlar da İngiliz endüstrisini güdüleyen faktörlerden biri olmaktaydı.

Bazen bazı imalatçılar, örneğin yünlü üreticileri, şapkacılar veya bakırcılar gibi olanları, koloni zenaatkârlarının da bunları üretmelerinden rahatsız oluyorlar ve parlamentoyu kolonilerde yapılmış yünlülerin (1669) veya şapkaların (1732) ihracını yasaklaması konusunda ikna ediyorlar veyahut demir eşya yapımını engelleyecek (1750) tedbirler aldırıyorlardı. Bu kısıtlamalar bir tarafın çıkarı için diğerinin daraltılması yönündeydi ve her ülkenin iç veya emperyal siyasetinin bir parçasıydı. Bunlar İngiliz yünlülerinin ihracının dokuma endüstrisinin çıkarları doğrultusunda yasaklanması veya kolonilerde tütün yetiştiren İngiliz çiftlik sahipleri lehine getirilen hükümlerle paralellik içindedirler. Bu davranışların meşrulaştırılması olarak bölgesel uzmanlaşma ileri sürülmekteydi; 1669'da yazıldığına göre «plantasyonlarımızı Amerika'da kurmamızdaki niyet, bura halkının krallıkta üretilmeyenleri üretmelerini sağlamaktır». Depresyon dönemlerinde grupların kendilerine yeterli olma talepleri vardır, ama bunlar önemsiz, etkisiz ve güçsüzdürler. Koloniler iyi kumaş yapabilecek güce sahip değillerdir; alan olduğu sürece şapka imal edilmiştir ve kolonilerin demir eşya üretimi Britanya'nın bu cinsten ithalatını etkileyecek düzeyde değildir.

Koloni Ürünleri. İngiltere'de olmayan veya Kıta Avrupa'sında yeniden satılabilen ürünlerin üreticisi olarak Batı Hind Adaları ve Anakaranın güney kolonileri sıralamada önde gelmekteydiler. Daha sonra bunların ihracata yönelik temel mallarda —tütün, şeker, kahve, pirinç, endigo ve pamuk— yoğunlaşmaları onları Britanya'ya ve tekneler, komisyoncu tüccarlar, ödünç sermaye, gıda maddesi, mamul mallar, kereste ve köle için de kuzey ve orta Anakara kolonilerine bağımlı hale getirmiştir; ve bu mal ve hizmetlerin bedelini sayesinde ödediği ihraç ürünleri de Anavatandaki hiç bir ürünle rekabet halinde değildir, üstelik onu yabancı ürünlere bağımlılıktan kurtarmaktadır. Orta ve kuzey kolonileri gemi dışında, İngiatere'nin ihtiyaç duyduğu ürünlere pek az sahiptirler. Ilıman iklime özgü çiftlik ürünleri pek aranmamaktadır; kürk çok önemli değildir; taşıma maliyetleri Amerikan kerestesinin Baltık kaynaklı olanlarıyla rekabet etmesine izin vermeyecek kadar

yüksektir ve 1705'deki tekne gereçleri üretimini artırma yönündeki gayretlerin İngiltere üzerinde pek bir etkisi olmamıştır.

Batı Hind adaları ile güney anakara kolonileri alıcı ve satıcı olarak denizaşırı imparatorluğun en değerli kısımlarıdır. 1700'de orta ve kuzey anakara'ya İngiliz ihracatı, güneye yapılanın 1/3'ü ve 1767'de 2/3'üdür. Bu yılların herbirinde güneyin İngiltere'ye ihracatının değeri kuzeyindekinden 3 kat daha fazladır. 1767'de sadece Jamaica kuzey anakarasının en büyük iki alıcısı olan Virginia ve Maryland'ın toplamından daha fazla İngiliz malı ithal etmiştir ve adaların tümü, kıta kolonilerininkinden % 50 daha fazla ithalat yapmaktadırlar.

Koloni Ticareti ve Ticaret Yolları. Erken tütün ticareti, Hudson Körfezi trafiği ve bir miktar köle ticareti bir yana, İngiliz Atlantikaşırı ticareti kumpanya denetiminden masun kalmış ve krallığın tüm uyruklarına açık olmuştur, «serbest teşebbüs» ve «kaba bireycilik», «ülkelerin nihayeti»nde başlamıştır. Malların yolculuk yaptığı ticaret yolları esas olarak ticari endişeler, kısmen de denizcilik yasalarının getirdiği hükümler ile İspanya ve Fransa'nın çıkardıkları engeller veya sağladıkları kolaylıklar belirlemektedir.

Daha önce denizcilik yasalarının gemiciliğe ilişkin hükümlerinin Hollanda teknelerini —ebedi kazanç arayıcıları— nasıl İngiliz ve koloni tüccarlarının lehine, İmparatorluk taşımacılık faaliyetlerinden dışladıklarını görmüştük. Yasalar Hollanda'nın yerine İngiltere'yi koloni ürünlerinin piyasası, kıta tüketicilerinin malları sağladıkları bir ***entrepôt*** ve kolonilere yönelik Avrupa mallarının toplanma merkezi haline getirecek hükümleri de içermektedirler. Sonuncu amacı gerçekleştirmek üzere, bu cins malların önce İngiltereye getirilmeleri, sonra da Atlantiği İngiliz veya koloni gemileriyle aşmaları zorunlu hale getirilmiştir; diğer iki amaca ise, yalnızca İngiltere ve diğer kolonilere satılabilecek mallar «tadad edilerek» ulaşılmıştır. Böylece Anavatan kendine gereken ürünleri sağlama güvencesine kavuşmuş ve yabancı ürünlere bağımlılıktan kurtulmuştur. Buna karşılık, bu ürünler ya gümrük muafiyetinden yararlanmışlar, ya da o kadar düşük vergiler ödemişlerdir ki, İngiliz piyasasında bir tekel meydana getirmişlerdir —özellikle tütün ve şeker—. Hollandalılardan daha çok İngilizler, koloni ürünlerini işleyerek ve daha sonra bunları Kıtaya satarak daha fazla kâr sağlamanın peşindedirler. Hollanda hazinesinden çok İngiliz hazinesi ithalat vergilerini toplamak istemektedir.

Koloni şileplerinin yükü kuzey - batı Avrupa'ya gelen mallarla doğal olarak sınırlıdır. Şeker, tütün, pamuk, boya malzemesi ve endigo pi-

yasası buradadır ve bazı kuzey tüccarları plantasyon sahipleri için mal üretmektedirler. Bu durumda —tarihsel öncelleri bol olan— bir tartışma vardır : tüccar yabancı mı, ulusal mı olacak; vergi ödeyecek mi, ödemeyecek mi? Ancak ticaretin kuzey - batı Avrupa'yı doğrudan etkilemediği yerlerde hareket serbestisi bulunmaktadır. Balık, rom ve tahıl 1766'ya kadar «tadad edilmemiş»lerdir ve onları kabul eden her limana gidebilirler; hatta doğrudan güney Avrupa'ya yönelebilirler. New England balık ve kereste; Pennsylvania et ve unu doğrudan Avrupa'nın İngiltere dışındaki limanlarına gönderebilirler; tekneler buralardan tuz ve şarap alabilirler ve limanlarına geri dönebilirdi —tabii bu kaçakçılık yolunu da açmıştır—.

Bu kuralların içinde ve dışında da başka kısıtlayıcı faktörler bulunmaktaydı ve birçok ticaret kanalı kesilmişti. En büyük ve derin engel İngiliz mallarının koloni temel ürünleriyle mübadelesiydi. Bir koloni limanına bağlı veya tütün üreticilerinin rıhtımlarına yanaşmak isteyen bir gemi İngiltere'den yola çıkmaktadır. Hedefine ulaşınca, plantasyon sahipleri veya tüccarlar veya İngiliz tüccarları tarafından acenteleri için ısmarladığı malları boşaltır. Sonra bir İngiliz tüccarına konsinye olarak gönderilen bir yükle geri döner. 18. yüzyılın ortalarında bu «düzenlenmiş tüccarlar»ın bazıları yılda iki sefer yapmaktadırlar. İngiliz tüccarları komisyonla mal satmakta, kolonideki müşterilerin siparişlerini satın alıp gemiyle yollamakta ve bunlara toprak almak, sermaye yenilemeleri, köle alımı, işletme harcamaları veya tüketim ihtiyaçları nedeniyle avansta bulunmaktadır. Londra'nın iyileşmiş ticari ve mali donanımı onlara Amsterdam'ınki kadar iyi hizmet sağlama olanağını vermekteydi —üstelik Avrupa'nın her yeriyle artan ilişki ona avantaj da sağlamaktadır—. İngiliz endüstrileri çeşitlenip, kaliteli hale geldikçe tüccarların elinde koloni sakinlerinin taleplerine cevap verecek en iyi kalite mallar bulunur hale gelmekteydi. İngiliz sermayesi ve kredi kaynakları müşterilerin talepleri doğrultusunda sonuna kadar kullanılmış ve kolonilerin paralarının değerini düşürerek reel borç miktarlarını azaltmalarını önlemek üzere çok dikkatli davranılmıştır; «koloniler bütün borçlular içinde alacaklılarına en fazla kazık atma olasılığı olanlarıdır» (Pares).

İngiliz mallarının koloni ürünleriyle bu doğrudan mübadelesi İmparatorluk ticaretinin en büyük kısmını meydana getirmekteydi. Örneğin 1769'da 13 Anakara kolonisi *kayıtlı* ihracatlarının % 50'sinden fazlasını İngiltere'ye yapmışlar ve *kayıtlı* ithalatlarının % 60'ını bu ülkeden yapmışlardır. Doğrudan ticaret İngiltere'nin Batı Hind Adalarıy-

la olan trafiğinin önemli bölümünü, Küçük Hudson Körfeziyle de olanın tamamını meydana getirmekteydi. Ancak manzara burada tamamlanmıyordu, çünkü koloniler İngiltere'nin arzedemediği bazı mallara daha ihtiyaç duymakta ve onun ememediği malları da —veya İmparatorluğun bütününün ememediği— bulunmaktaydı. Bunun sonucu olarak, başka ticaret yolları —üçgen veya dikdörtgen— da izlenmekteydi; bunların bir kısmı İngiltere'ye uğramıyor, bir kısmı kolonilerarası kalıyor ve bazıları da yabancı limanları da kapsamına alıyor. Eğer bir Atlantik haritası alırsak, batı ucunda üç bölge işaretlenebilir —Newfoundland, Anakara kıyısı ve Batı Hind Adaları—; doğu ucunda da üç bölge işaretlenmelidir —Britanya Adaları, İberya yarımadası ve Batı Afrika—; ve böylece her noktayı diğer beş noktaya bağlayan bir altıgen ortaya çıkar, işte bu altıgenin kenarları İngiliz ve koloni gemilerinin Atlantikteki ticaret yollarıdır.

Yola bir İngiliz limanından Afrika'ya doğru, takas ürünleriyle dolu olarak çıkılmaktadır, Afrika'dan Batı Hind Adalarına köle götürülmekte ve buradan da eve plantasyon ürünleri ve hazineyle dönülmektedir. Yol iki balık üçgeninden biri üzerinde ilerleyebilir —İngiltere/Newfoundland/Batı Hind Adaları/İngiltere veya İngiltere/Newfoundland/Güney Avrupa/İngiltere—. 1660'dan sonra giderek artan miktarda yolculukların başlangıç noktaları Amerikan kuzey ve orta koloni limanları olmaya başlamıştır. Bu limanların İngiltere'ye uygun bir miktar yerel ürünleri vardır; fakat denizden, ormandan ve çiftlikten, altıgenin diğer dört açısına uygun yükler de sağlayabilir. Bunları taşıyabilecek ucuz tekneler yapabilirler ve Denizcilik Yasaları Hollandalıların Yeni Hollanda'dan atılmalarıyla birleşince, muazzam bir rakip devre dışı kalmıştır. Yeni İngiltereliler kıyıda veya açık denizde balık avlamaktadırlar, keresteleri adalarda inşaat ve evrensel olarak gerekli varil üretimi için talep edilmektedir; bu adalara New England çiftlik ürünleri gönderilmekte ve rom yapılan Batı Hind adaları melası, balıkçılık merkezlerinde ve Afrika köle pazarında iyi kabul görmektedir —insanlar sert içiki olmaksızın balıkçılığı tahammül edilemez gördüklerinde—. Bu arada orta koloniler, özellikle Pennsylvania, 1700'den sonra tarımsal ürünlerini —özellikle buğday— artırmışlardır.

Bu mallar uzun mesafe ticaret ve taşımacılığına yük sağlamışlardır. En basit —ve muhtemelen en geniş— trafik kereste, varil, gıda ve hayvanların Batı Hind Adaları ürünleriyle (melas da dahil) baharat ve adalardan satın alınabilen İngiliz mamullerinin doğrudan mübadelesidir. Kolaylıkla çizilebilen bir üçgen üzerinde Newfoundland'e yiye-

cek ve rom, buradan Hind adalarına balık taşınmakta ve Ada ürünleriyle yüklü olarak eve dönülmektedir. Daha muhteris bir güzergâh çizenler —Bostan tüccarları— Newfoundland'e yiyecek ve rom, buradan Güney Avrupa'ya balık, buradan İngiltere'ye şarap ve değerli maden götürmekte ve burada ya hem mallar, hem de gemi satılmakta veya mamul mallar ve muhtemelen bir miktar yolcuyla birlikte Boston'a dönülmektedir. Bazı Amerikalılar köle ticaretine girmişlerdir, Afrika'ya rom, Hind Adalarına köle taşımakta ve ada ürünleriyle geri dönmektedirler.

New England, Philadelphia ve New York'luların bu «saldırgan ticaretçilik»leri (Innis) ve teknelerin ucuza genel kullanımları böylece çok yanlı bir ticaretin doğmasına yol açmıştır. Bu ticaretle katılanlar balıkçıların, plantasyon işçilerinin ve Güney Avrupalıların ihtiyaçlarını karşılamışlar, Latin Amerika hazinesini tırtıklamışlar ve bazı noktalarda İngiliz mamullerine harcayacak kadar satın alma gücü sağlamışlardır. Denizcilik yasaları veya diğer herhangi bir yasa girişimlerini teşvik etmeye bşlayınca, bundan sonuna kadar yararlanmışlardır. Kaçakçılık da «affedilir bir günahtır» (Lipson). Gayrimeşru ticaretin hacminin ne olduğu hakkında hiçbir fikrimiz yoktur. Kirkland'a göre ticaret ve denizciliği denetleyen yasalar «çok fazla ihlal edilmemişlerdir», çünkü çok basit bir neden olarak, bunlar «ticaretin doğal koşullarıyla çakışmışlardır»; ancak Andrews «bu yasaların koloni gelişmesine ciddi bir tehtid oluşturduğundan» kuşku duymaktadır ve bu konuda öğretici olan nokta Bağımsızlık Bildirisinin herşeyi kapsamına alan listesinde bunların reddine ilişkin bir hükmün yer almamasıdır.

Devrim 30 koloniden 13'üne kendi ekonomilerini düzenleme özgürlüğü getirince, bunun tek aşikâr etkisi A.B.D.'nin Britanya Adalarına giden ürünlerindeki azalma oldu —1769'da % 50'den 1790'da % 35'e—. Tütünün çoğu başlıca ihraç ürünü olarak buraya gitmeye devam ettim, fakat toplam sevkiyat azaldı. 1810'da pamuk birinci ihraç ürünü olarak tütünün yerine geçti ve Liverpool bu ürünün ezici çoğunluğunun hedefi haline geldi. Artık A.B.D. koloni günlerindekinden daha fazla ihraç ürününü kendi gemileriyle İngiltere'ye taşımaktadır. Bu arada, dünyanın herhangi bir yerinden ithalat yapabilme konusundaki yeni özgürlüğün çok az bir etkisi olmuştur. 1790'da A.B.D.'ne ulaşan mamul malların yaklaşık onda dokuzu Britanya limanlarından gelmektedir ve 1860 gibi geç bir tarihte bile A.B.D.'nin Avrupa'dan yaptığı ithalatın % 77'si Britanya kökenlidir.

Kolonilere sahip olmak ve onları denetleyen siyasetler, İngiliz taşımacılık ticaretinin, tüccar sınıfının, ihraç mamullerinin gelişmelerine yardımcı olmuştur Britanya endüstrilerinin mülkiyeti ve karakteri her hal-ü kârda bu gelişmeye neden olmuş ve siyasetin etkisi nitelikten çok nicelik düzeyinde kalmıştır. Tarihsel olarak başka hiçbir politika mümkün değildir ve hiçbir politika —veya imparatorluk— bedelsiz değildir. Birkaç Londralı veya taşralı servet sahibi oldularsa da, ülkenin bütünü onlara, ödedikleri vergilerle, kolonilere ihraç edilen bazı mallara sübvansiyon uygulanmasını, korunmuş Britanya piyasasında şeker ve tütün gibi malların yüksek fiyatlardan satılmalarını ve donanmanın imparatorluk *gemilerini* veya ordunun tehlikeli sınırları korumasını, mümkün kılmışlardır. 7 Yıl Savaşında (1756 - 1763) İngilizler bu savunma ve diğer yükleri hiçbir soru sormaksızın taşımışlardır. Bu savaş sırasında, İmparatorluğun tümünün tehlike altında olduğu gerekçesiyle 100 milyon £'den fazla harcama yapıldığını görünce, yükün paylaşım şeklini sormuşlar, fakat paylaşılmadığını keşfetmişlerdir. Britanya kolonilerinin Avrupa'ya darbesi konusundaki Kıta Avrupalıların düşünceleri 1781 yılında bir Fransız tarafından çok iyi ifade edilmiştir : «Kuzey Amerika sakinleri ürünlerini doğrudan Avrupa ülkelerine göndermekte her zaman serbest olmuşlar, en avantajlı koşullarda satış olanakları aramışlardır; ve bu ticaret o kadar genişlemeye başlamıştır ki, hatırlanamayan tarihlerden beri Orta Avrupa'ya mal arzetmeye alışkın, kuzey Avrupa'nın birçok ülkesinin (yani Almanya, Britanya Adaları, Fransa, İtalya, İspanya ve Portekiz) ticaretine kesin zarar vermiştir, çünkü Amerikan malları hiçbir Avrupa ulusunun arzetmeyeceği kadar ucuza arzedilmektedirler».

XVI

ENDÜSTRİYEL VE TİCARİ ÖRGÜTLENME, 1500 - 1750

VII. - IX. Bölümler arasında Orta Çağ örgütlenmesine ilişkin tasvirin büyük bölümü burada Modern Çağın başlangıcındaki endüstri, ticaret ve maliye resmedilirken tekrarlanabilir. Yapanın kullanımı için veya küçük zenaatkârlar tarafından gerçekleştirilen üretim endüstriyel hayatın temeli olmaya devam etmektedir. Fuarlar ve kamuya açık çarşılar alıcılar ve satıcılar için önemli buluşma yerleridir. Tek kişi veya aile firmalarıyla, ortaklık Avrupa iş hayatının büyük bölümüne egemen olmaya devam etmektedir. Ancak, nisbi olarak yeni endüstrilerin genişlemeleri, teçhizat iyileşmeleri, ticaret hacminin büyümesi ve trafik hatlarının uzamasının etkileri görülmektedir. Bunlar geniş tüketici kitlesi arayan veya *putting - out (dışa* iş verme) sistemiyle geniş miktarlarda ürün toplayan insanlar tarafından yönetilen mamul üretiminin giderek artan miktarlara ulaşmasına neden olmuşlardır. Bu değişmeler mal ortaklığı yoluyla daha büyük sermayelerin biraraya gelmelerine ve daha iyi pazarlama ile daha iyi bankacılık yöntemlerinin aranmasına yol açmışlardır.

ÜRETİMİN ÖRGÜTLENMESİ

Kendi ihtiyacı için üretimin inatçı devamlılığı, eğer Avrupa'nın ezici bir şekilde tarımsal olduğunu hatırlarsak, anlaşılır hale gelir. Bu ortamda birçok çiftçi —özellikle küçük olanları— satacak çok az şeye sahiptirler, bu nedenle de alım güçleri düşüktür ve gerekenleri evde imal etmek günlük çalışmanın olağan bir parçasıdır. Bazı hammaddeler el altındadır, teçhizat basittir ve gece ile kış dışta çalışma olanağını ortadan kaldırdığında, bu işler için geniş zaman doğmaktadır. Birçok Alman kırsal hanesi keten eğirmekte, dokunmakta ve Prusya'da 1843 gibi geç bir tarihte bile dokuma tezgâhlarının ancak 1/3'ünden azı profesyonel dokumacılara ait bulunmaktadır. Bir İngiliz gözlemcinin 1797'de bildirdiğine göre, ülkenin kuzey kısımlarında «elbiseye ilişkin her madde çiftçiler tarafından üretilmektedir; ayakkabı ve şapka hariç, araç ve gereçler evde imal edilmektedir... Hayatlarında hiçbir giyecek satın almamış çok sayıda saygın (yani orta sınıf) insan

vardır». Kırlardaki büyük tarımsal işletmeler endüstriyel işçilerini muhafaza etmektedirler ve bir Fransız kontesinin 1700 tarihli günlüğünde onu, mukim veya gezginci kumaş yapımcılarını elbise yapımcıları, inşaatçıları, perukacıları ve diğerlerini denetlerken görmekteyiz. Colbert tarafından Fransa'ya getirtilen veya diğer Avrupa saraylarına giden usta zenaatkârların çoğu kraliyet veya devlet kullanımı için üretim olarak adlandırılabilecek alanda istihdam edilmekteydiler.

Bağımsız küçük ölçekli zenaat yoluyla satış için mal üretimi de yaygındı. Aile firmaydı ve daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulunca bu bir çırağın eğitilmesi veya bir, iki kalfa istihdamıyla giderilmekteydi. 1816 yılına ilişkin Prusya istatistikleri her 100 usta başına yalnızca 56 çırak ve kalfa bulunduğunu göstermektedir. Mallar dükkânda, doğrudan tüketiciye veya tüccara satılmaktadır veya satış pazar yerinde veya halde doğrudan yapılmaktadır. Birçok bağımsız zenaatkâr endüstri ile bir parça toprağın işlenmesi işini birleştirmişlerdir. Bu son durumun klasik bir örneğini Yorkshire yünlü kumaş endüstrisi sağlamaktadır. Bu endüstrinin ağırlığını vadilerdeki veya Leeds'in güneybatı tepelerindeki çiftlik ve köy evlerinde yaşayan binlerce «*clothiers*» (kumaşçılar) taşımaktadırlar. *Clothier* yakındaki bir pazar kentinden küçük miktarlarda hammadde satın almaktadır. Ailenin ve muhtemelen de bir çırak veya ücretli işçinin yardımıyla, her hafta bir veya iki parça kumaş üretmektedir; ürününü haftalık veya yarı - haftalık pazarda bir tüccara veya bir acenteye satmakta ve süreci tekrarlamak üzere evine dönmektedir. Bazen sipariş üzerine çalışmakta ve ürünlerini özel olarak satmaktadır; fakat üretimin özgür bir unsurudur; iyi örgütlenmiş herkese açık bir pazarda ürünlerini en fazla veren tüccara satabilir. Birkaç akr toprak veya bazı ortak haklar ona, bostan yetiştirme, ekim yapma ve hayvan otlatma fırsatları sağlamaktadır. İş araçlarının maliyeti düşüktür: 1779 tarihinde bir *clothier*'nin envanteri toplam dokuma teçhizatının değerini 10 £'den az olarak ortaya koymuştur ki, bu «kınalı ineğin», holdeki saatin ve oturma odasındaki «büyücek kilim»in değerlerinin toplamına eşittir.

Benzeri örnekler birçok ülkeden devşirilebilir. Örneğin Belçika'da köylüler beyazlatılmamış keten kumaşlar yapmakta ve bunları her Cuma Gand'da kurulan pazara götürmekteydiler. Her şıkta aynı karakteristikler aşikârdır: küçük bir sermaye tutarı, pahalı olmayan teçhizat, hammaddeye kolay ulaşma, oldukça basit kalıplar içinde ve birkaç günde yapılabilen üretim, çabucak nakde dönüştürebilmede kolay-

lık. Bir yazar 1747'de Londra'daki faaliyet alanlarının herbirinde «usta olarak bir işyeri açmak için gereken miktar»ı hesaplamıştır. Bu listede yer alan işlerden 40 tanesine başlamak için 20 £ veya daha azı gerekmekte, 90 tanesine 50 £ ile başlanabilmekte ve 75 tanesi ise kuruluş için 100 £'e ihtiyaç duymaktadır. Özellike kıtadaki kentlerde, bir insanın kendi küçük işini kurması, lonca kısıtlamaları nedeniyle güçleşmektedir; fakat kırsal bölgelerde gereken beceri, kararlılık, enerji ve küçük sermayeye sahip olanlar için fırsatlar bulunmaktadır.

Ancak, geleceğe bu küçük dostlarla ulaşılmamıştır, Orta Çağ boyunca bir veya iki endüstri, özellikle kumaş üretiminin ihracata yönelik dalı, büyük endüstriyel girişimci veya tüccarlara; sermaye, yönetim ve pazarlama açılarından bağımlı hale gelmiştir. 1750'lerde bu koşul daha da ortak hale gelmiştir; bu durum geniş bir yaygınlığa ulaşmış eve malzeme verip, nisbi olarak çok sayıda insanı işverenin denetimi altında çalıştırma uygulamasında, aşikâr hale gelmiştir.

Bu gelişmeler son tahlilde üç faktörün sonucudurlar. Birincisi ticaridir. Bazı pazarlara mal arzedebilmek tüketici ihtiyaçları ve moda hakkında bilgi, sermaye, işletme ve muhtemelen de küçük zenaatkârın sahip olmadığı düzeyde bir beceri gerektirmektedir. Pazarlar uzaktadır; veya ölçekleri büyüktür ve standardize edilmiş —ordular, kentler ve plantasyonlar için— büyük miktarlarda mal talep etmektedirler; veya bunlar lüks mal piyasaları olup, pahalı malzemeden yapılmış, üretilmesi uzun süren ve satıldıktan sonra bedeli vadeli olarak ödenen mal lar talep etmektedirler. Üstelik bazı mallar yenidir, veya Avrupa için yenidir, örneğin pamuk, basılı kitap ve ince porselen gibi; eğer bunların pazarı varsa, üzerine risk almaya hazır olan bir sermaye sahibi üretimi örgütleyebilir. Nihayet, açık pazarlara bağlanan tüccar istediği miktarda ve kalitede mal edinebileceğinden emin olamaz, ve iyi günlerin rekabet ortamında rakipleriyle giriştiği mücadele, malların fiyatlarının yükselmesine yol açabilir. Eğer kendisi üretimle ilgilenmezse; miktar, kalite ve talep belirlemesinde bulunabilir, üretim maliyetine mal bulabilir ve eğer kendi üretmeseydi hammadde perakendecilerine veya üreticilere gidecek olan bazı kârları elimine etmiş olur.

İkinci faktör teknolojiktir. Üretim yöntemleri bir endüstrinin örgütlenme tarzını etkiler. Orta Çağ madencilik ve eritme işlerinin çoğu, kendileri de çoğu zaman çiftçi olan bir veya iki kişi tarafından küçük fırın ve dökümhanelerde yapılmaktaydı; fakat 15. ve daha sonraki yüzyıllardaki yöntemler daha yüksek bir sermaye ve daha fazla bir

emek gücüne gerek gösterir hale geldiler. Endüstrinin kuruluş veya üretim sürecinde, yerleşmeye gidilmeyen yerlerde bile yalnızca işbölümü, tek kişinin her işi yapmasına nazaran, daha ucuz ve daha iyi üretim yapar ve böylesine bir işbölümü ancak ölçeği büyük tutan bir girişimci tarafından gerçekleştirilebilir.

Üçüncü faktör kişiseldir, Sıkı kısıtlamaların dışında kalan her endüstri veya örgüt biçiminde, bazıları aynı yerde kalır veya gerilerken, bazı adamlar ilerlemişlerdir. Alışılmışın dışında beceri, enerji, girişim, talihli bir evlilik veya bazı avantajlar şurada veya burada, bazı zenaatkârların arkadaşlarından üste çıkmasına, daha fazla kalfa çalıştırmasına, daha fazla malzeme edinmesine ve zamanını üretimi yönetmek ile büyük bir miktarın satışı için harcamasına yardımcı olmuşlardır. Komşuları onu kendini yapan bir insan olarak adlandırmışlardır. Mezartaşında onun bir «tüccar» olduğu yazabilir, fakat biz ona imalatçı - tüccar adını vermeliyiz. Aynı şekilde, bazı tüccarlar ticaret sayesinde zenginleşip büyürlerken, bazıları da bankacılık ve armatörlük alanında başarıya ulaşmışlar ve bütün bu unsurlar ikinci bir faaliyet alanı olarak, sattıkları malların üretiminin finansmanı ve örgütlenmesiyle de uğraşarak imalatçı - tüccarlar haline gelmişlerdir.

Putting - out (Dışa iş verme) Sistemi. Bu faktörlerin rollerini oynadıklarını gösteren birçok örnek 1500'lerden itibaren Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden devşirilebilir —1700'den sonra bu iş daha da kolaylaşacaktır—. İlk önce, üreticilerin hala esas olarak evlerinde oturan işçiler —işlerini evlerinde veya küçük atelyelerde yapan— olmaya devam ettikleri endüstrilere bakalım. Sayılamayacak kadar çok örnekten birkaç tanesini vermek yeterlidir. 1780'lerde Lyon'da 48 ipek tüccarı 800'den fazla usta zenaatkâra malzeme vermektedirler ve Nantes'da 2.000 usta, aşağı yukarı 200 tüccarın hizmetindedir. Almanya'da lonca halinde biraya gelmiş bazı zenaatkârlar 19. yüzyıla kadar kentsel faaliyetler alanında sağlam ve bağımsız kalmışlardır; fakat kent endüstrilerinin çoğu ve kırsal alandakilerin de çoğunluğu *verlagsystem* (dışa iş verme) altında örgütlenmeye başlamışlardır. Fugger'ler istedikleri madenleri, yüz kadar gümüş madencisi grubuna sermaye ve malzeme sağlayarak işlettirmektedirler. Bunların ürünlerini satın alırlarken avans verdikleri sermaye ile faizini satış tutarından düşmektedirler. Keten eğrilmek ve dokunmak üzere Silezya'da çok geniş bir alan içinde, dışa iş verme sistemi içinde yer almaktadır. Tahta, maden, deri veya iplik işleri de tıpkı keten gibi, köylü aileleri tarafından boş zamanlarında veya kış aylarında

yapılmaktadır; onlara işi sağlayan *verlager* veya yerel acenta olmaktadır.

1500'lerden sonra önlerde yer almaya başlayan endüstrilerin çoğu, bu durumlarına, eski kentlerin dışında ulaşmışlardır. İş sermayesi, malzeme ve bazen de araçları sağlayan tüccarlar bu endüstrilerin gelişmesinin başlıca unsuru olmuşlardır. Hull kenti tüccarları İsveç veya Rus demir ve çeliği ithal etmişler, bunları uzun vadelerle Sheffield bıçakçılarına satmışlar, ve bunların ürünlerini satın alarak ihraç etmişlerdir. Liverpool'lü tüccarlar keten ve pamuk ithal etmişler ve bunları dışarı verip işleterek keten - pamuklu kumaş yaptırmışlardır. Bazı Yorkshire'li *clothier*'ler evlerinde oturan çok sayıda işçi istihdam eden orta veya büyük ölçekli işverenler haline gelmişlerdir. Bu arada Doğu Anglia'da ve İngiltere'nin batısında tipik *clothier* büyük miktarlarda yün satın alan, bunu evlerinde çalışan işçi ordusuna veren ve büyük miktarda kumaş satan adamdır. 18. yüzyılda iki Lancashire'li pamuklu imalatçı - tüccarı 600 dokuma tezgâhı ve 3.000 işçiye malzeme vermektedir ve Manchester'li bir kurdela üreticisi 100 kadar ev tezgâhına iş vermektedir. Birmingham'da sayılamayacak kadar çok küçük üretici çeşitli madeni maddeler yapmakta veya bir malın farklı aşamalarını üretmektedirler; birleştirici *factor* adı verilen ve malzeme ile bazen araçları da sağlayan, haftalık para avanslarında bulunan, ürünleri muhtemelen sipariş vermiş bazı tüccarlar için toplayıp, onlara satan bir kimsedir.

İngiliz külâh (ve gömlek) endüstrisi kentsel zenaattan kırsal dışa iş verme sistemine geçişin iyi bir resmini sunmaktadır. 1600'dan sonra örme makinesi kullanılmaya başlanınca, Londra örme ürünlerinin büyük bir üretim, tüketim ve ihracat merkezi haline geldi. Ancak, 1650'den sonra Orta İngiltere kontluklarına da örme makinesi yayıldı. Buralarda iyi kalite yün bulunmaktaydı ve rantlar, vergiler, fiyatlar ile ücretler düşüktü, fakat başlıca pazar ve sermaye ile tüccar 1000 milden uzaktaki Londra'da bulunmaktaydı.

Bağlantı sağlayıcı ve uzak mesafeli dışa iş verme sisteminin örgütleyicisi tüccarın sayesinde bu işler gelişti. Bu adam Londra'dan sipariş alıyor, satıcılardan iplik topluyor ve bazı merkezi kentlerde her Cumartesi örücülere malzeme veriyordu; onlar da bu malzemeyi bazen 10 veya 15 mil uzaklıktaki evlerine işlemek üzere götürüyorlardı. Burada çocuklar çile halindeki iplikleri makaralara sarıyor, usta ve çırağı tezgâhta çalışıyorlar ve ustanın karısı çıkan işi paketliyordu. Cumartesi günü haftalık iş tüccara götürülüyor, ücret alınıyor ve

yeni iplikler alınarak geri dönülüyordu. Tüccar bazen bir aracıya da iplik ve büyük siparişler vermekteydi, o da dağınık çiftliklere veya uzak köylere giderek dışa iş veriyordu. Kentlerde ve büyük köylerde üçüncü bir üretim yöntemi gelişmiştir ve bu yöntem işbölümüne dayalıdır. Evinde çalışan bir işçi işin bir kısmını üretmekte ve bunları tüccarın deposuna götürmektedir, burada başka parçaları yapan işçilerin işleri biraraya getirilmekte, kadınlar da bunların üzerine nakış işlemektedirler. Bazı örücüler pahalı tezgâhlara kendileri sahiptirler, fakat çoğu bunları tüccardan veya tezgâha yatırım yapmış birinden kiralamakta ve kira bedeli haftalık ücretin 1/6'sına ulaşmaktadır.

Artık dışa iş verme sisteminin esaslı noktaları özetlenebilir. Girişimci istediği malları elde edebilmek için endüstriye sermaye koymaktadır. Kendi teçhizatı olan ve kendilerini bağımsız zenaatkâr olarak görenlere malzeme sağlamaktadır; çoğu zaman ise, teçhizat da dahil herşeyi tüccar sağlamakta ve üreticiler yalnızca ücret almaktadırlar. Tüccar kent zenaatkârlarını tam zamanlı, kır zenaatkârlarını ise, tarımsal mevsim dışında tam zamanlı, içinde de yarı zamanlı olarak istihdam etmektedir. Teorik olarak, çalışanlar «kendileri yönetmekte»dirler, hayatlarını kazanmak için çalışmaktan başka bir disipline tabi değildirler ve istedikleri kimse hesabına çalışmakta özgürdürler. Sistem yüksek dereceden bir işbölümüne izin vermekte ve bu nedenle de bir kimsenin istihdam edeceği işçi sayısı konusunada teknik bir sınır bulunmamaktadır.

Doğal olarak sorular ortaya çıkmaktadır. Girişimciler dışa malzeme vermek yerine neden üreticileri kendi yanlarında toplamasınlar? Cevap, bazılarının bunu yaptığı, bazılarının yapmadığı, bazılarının da hem dışa iş verip, hem de üreticileri yanlarına topladıklarıdır. Dışa iş vermenin birçok kusuru vardır. Eve ve evden tüccara malzeme ve iş taşınması sırasında çok fazla zaman harcanmaktadır. Verilen düşük ücretler sayesinde sağlanan tasarrufun bir kısmı zaman ve taşıma maliyetleri biçiminde kaybedilmektedir. Zaman işçiye ait olduğu için, işveren bu durumdan yakınamamaktadır. Eğer malzeme bir aşamadan diğerine düzenli bir şekilde aktarılmazsa, üretim yavaşlamaktadır. Eğer dokumacı eğiriciden gelecek iplikleri beklerse ve en sondaki örücüler tüccarın iş getirmesini beklerlerse, aksama olur. İşçilik standartları kolaylıkla korunamamaktadır, mallar zamanında teslim edilememekte ve işçiler ile dağıtıcıların malzeme çalmaları çok yaygın bir günah olarak ortaya çıkmaktadır. İş merkezi bir atelyede yapılırsa bu kusur-

ların çoğu ortadan kalkar. Kötü çalışma ve hırsızlık denetlenebilir, standartlar korunabilir, işbölümü geliştirilebilir ve malzemeye yatırılan sermaye, saatte üç mil hızla ilerlenilebilen yollarda taşıma maliyetleri tarafından aşındırılmaz.

Ancak bu avantajları pahalıya satın almak gerekmektedir. Çok sayıda işçiyi barındıracak işyerlerinin yapım maliyeti, özellikle evde yapılan işlere yardımcı olan kadın ve çocuklar da istihdam edilmek isteniyorsa, büyük miktarlara ulaşmaktadır. Teçhizat sağlanmalıdır ve eğer yerel düzeyde yeteri kadar emek - gücü yoksa, uzak yerlerden eksiği tamamlamak gerekmektedir. Az sayıda üretim örgütleyicisinin bu cins sabit sermaye yatırımlarına harcanacak kadar paraları vardır. Bu işlerle uğraşanların, hammadde satın alınmasıyla bitmiş ürünlerinin satış bedellerinin tahsili arasında çok uzun bir sürenin geçtiği bu dönemde, sermayelerine işi çevirebilmek için ihtiyaç duymaktadırlar. Üstelik, eğer teçhizat evlerde kullanılanların aynısıysa, üretim miktarı ancak işin denetlenmesiyle artabilecektir. Fakat bunu sağlamak için ustabaşılarına ihtiyaç vardır ve o da ücret faturasını artırmaktadır. Nihayet birçok ev işçisi evlerinden uzaklaşmayı reddetmektedirler. Burada ailelerinin tüm üyelerinin yardımlarından yararlanabilmektedirler. İstedikleri zaman çalışıp, istedikleri zaman eğlenmekte serbesttirler. Bir işyerinin zillerine uymak ömür törpüleyicidir. Bu atelyeler ileride, devletin işsiz güçsüzleri istihdam etmek için kuracağı işyerlerine benzemektedir. Bu cins atelyeler kırsal alanlara yayılmaya başladığında, ev işçilerinin çoğu buralara girmeyi veya çocuklarını bu endüstriyel Bastille'lere göndermeyi reddetmişlerdir.

Bu durumda engelleri aşmak çok güç olmaktadır. Bina sorunu çok nadir hallerde çözülebilmiştir —İngiliz manastırlarının ilgasının birçok binayı boş bırakmasının sağladığı fırsatlar hariç.— Bir *clothier* bir manastırın kullanılabilir her alanını tezgâhlarla doldurmuş hatta manastırın kilisesini bir dokuma hangarı haline dönüştürmüştür. Fakat deneyin sürekli bir sonuç verdiği söylenemez, çünkü boştaki manastır binalara kısa sürede tükenmiştir. 18. yüzyıl süresince bazı yeni ve genişleyen Fransız endüstrileri işçileri toplama ve dışa iş vermeyi büyük ölçekte birleştirmişlerdir. Orléans'da bir külah - gömlek firması 800 örücüyü bir atelyede toplamıştır ve dışarıda da 2.000 işçisi vardır. Nantes'da büyük işyerleri inşa edilmiş ve bunlar köle ticareti için mal üretmişlerdir. Fakat genelde, hem işyerinde, hem de evde aynı cinsten teçhizatın kullanıldığı her yerde, ev işçisi alanını muhafaza etmiştir.

Merkezileşmiş Üretim. Modern Çağın başlangıcındaki endüstriyel emekçilerin büyük çoğunluğu «evlerinde, kent merkezlerinde veya köy evlerinde çalışmışlardır. Fakat bu çoğunluk sanıldığı kadar ezici bir çoğunluk değildir» (Nef). Eğer bir dışa iş verme sistemi vardıysa, bir de işçiyi biraraya toplayarak üretim yapma sistemi vardı. Bu ikinci sistemin tabanı ekonomik olmaktan daha çok teknolojikti. Evde yapılması mümkün olmayan işlerde, işçiler patronun atelyesinde çalışmaktaydılar. Madencilik ve metalürji endüstrileri bu konudaki en açık örnekleri sunmaktadırlar ve çoğu zaman da geniş ölçekli olarak. Tirol'deki bir gümüş madeninde 17. yüzyılda 7.000 işçi çalışmaktaydı. Kuzey İngiltere'deki Keswick'teki maden ve eritme işyerinde 1642'de 4.000'den fazla yabancı işçi çalışmaktaydı. 1800'lere gelininceye kadar birçok kömür madeninide el emeği çok fazla yer tutmaktaydı. Nef'in tahminine göre, İngiliz kömür madencilerinin yarısı 1700'lerde 100 veya daha fazla kişiden meydana gelen gruplar halinde çalışmaktaydılar ve bazı madenlerin 500 ilâ 1.000 işçisi bulunmaktaydı. Fransız kömür madenciliği merkezi olan Anzin'de bir firma 1756'da 1.500 ve 1789'da 4.000 kişi istihdam etmekteydi.

Madenlerin eşyaya dönüştürülmesinin az teçhizat, çok beceri istediği yerlerde, küçük ev üreticileri ayakta kalmışlardır, örneğin Birmingtham'da ve Almanya'nın metal araç ve bıçakçılık merkezi olan Solingen'de olduğu gibi. Fakat eğer, top dökmek veya diğer ağır parçaların yapılması gibi büyük işler söz konusuysa, makineleri çalıştırmak üzere su gücünden yararlanmak mümkünse veya maden eritmeden nihai ürüne kadar bütün üretim aşamaları tek bir firma tarafından yapılabiliyorsa, büyük birimler ortaya çıkmıştır. Bunların en ünlülerinden biri 1700 başlarında İsveç'teki Stiernsund'da Polkem tarafından kurulmuştur. Polkem bir makine, güç, işbölümü ve bunlara bağlı olarak maliyet düşürme delisidir. «Talebi hiçbir şey düşük fiyatlar kadar artıramaz» sözüne inanmaktadır ve fiyatları düşürmenin yolu ona göre «ağır el işçiliğinin miktarını azaltacak olan makinelerdir». Başka yerlerde gördüğü makineleri taklid etmiş veya yenilerini icad etmiştir ve bunları su gücüyle çalıştırmıştır. Makineler her türlü kesme, dövme ve şekillendirme işleminde kullanmış, bunlar aracılığıyla saat parçalarına varıncaya kadar çok çeşitli ürünler meydana getirmiştir. 100 kadar adamından herbiri sürecin ayrı bir aşaması konusunda eğitilmiştir ve bunların neredeyse otomatik çalışmaları makine düzenini akla getirmektedir.

Ürünün doğası veya teçhizatın iyileşmesi diğer endüstrilerin de işçi toplamalarına yol açmıştır. Orta Çağ Venediğinin büyük tersanesi ka-

dırga ve gemi malzemeleri imalatında binden fazla işçi çalıştırırken, Fransız, Hollanda ve İngiliz tersaneleri daha küçük ölçekli olmuşlardır. Pamuklu basma endüstrisi büyük atelyeler, daha fazla boya ve birçok baskı bloku gerektirmiştir. Şeker arıtması ve sabun, tuz, bira, barut veya cam imalatı binaları için oldukça büyük sermaye miktarlarına ihtiyaç duymuşlardır ve ücretli işçilerle dolmuşlardır. Biracılık bir eviçi veya küçük ölçekli faaliyet olarak kalmakta direnmiş, fakat 17. yüzyılda bazı büyük üreticiler büyük kentlerin talebini karşılayacak arz düzeyine ulaşmışlar, bazı markalar ün kazanmış ve denizaşırı İngiliz ve Almanların susuzluklarını gidermişlerdir. Dr. Johnson'ın dostu ve patronu olan Thrale büyük bir Londra biracısıdır ve baş yöneticisine yılda 500 £ ödemektedir. Öldüğünde, Johnson'ın «bira üretim araçları değil, cimrilik rüyalarının ötesindeki artan bir zenginlik kaynağı olan» dediği işyeri 135.000 £'e satılmıştır.

Fransız cam endüstrisinde işyerlerinin çoğu 15 kişiden az işçi istihdam eden küçük ölçekli firmalardır; fakat bir firma, Krallık Düz Cam Kumpanyası, 1665'de Colbert'in endüstrileşme programı çerçevesinde kurulmuş ve 200 işçiyle çalışmaya başlamış ve 1750'de kale gibi korunan surlarla çevrili bir işyerinde 1.000'den fazla işçi istihdam eder hale gelmiştir. Diğer devlet destekli firmalar da büyük ölçeklere ulaşmışlardır ve bazı silah türleri Fransa'da devlet teşebbüsü olarak veya devlet desteği altında büyük hacimlerde üretilir hale gelmiştir. Bu örnek Prusya'da Büyük Freiedrich ve Rusya'da da Büyük Petro dönemlerinde izlenmeye başlamıştır.

Emeğin Statüsü. Yukarıda tasvir edilen endüstriyel örgütlerin çoğu açık veya örtülü ücretli emek tabanı üzerine oturmuştur. Kendi teçhizatına sahip olan ve kendi malzemesiyle açık bir pazar için üretim yapan kimse ekonomik olarak bağımsızdır; fakat diğer çalışanların çoğu aldıkları parça başı gündelik ücrete bağımlı hale gelmişlerdir. Eğer bunlar kırsal alanlarda yaşıyorlarsa, ücretlerine topraktan elde ettikleri bazı ürünleri ilave edebilirler, fakat büyücek kentlerde yaşayanlar ücretten başka birşeylerine güvenemezler. Hem kentte, hem de kırda bunların refahı büyük ölçüde ücret düzeyine ve işin düzenliliğine bağlıdır.

Ücret düzeyi örfen saptanabilir, fakat örf şimdi eskiden hiç olmayan faaliyet tür ve biçimleriyle karşı karşıyadır. Ücret hadleri devlet tarafından saptanabilir —1563 tarihli İngiliz yasasında olduğu gibi—, fakat 1650'den sonra bu yasa işlerliğini kaybetmiştir. Cari ücret had-

leri konusunda çok az bilgiye sahibiz ve bir ülke için bile genelleme yapabilecek durumda değiliz. Bazıları için yan bir uğraş, fakat diğer bazıları için de hayat kazanma yolu olan ve kolaylıkla öğrenilen eğirme işine herhalde çok ücret verilmiyordu. Fakat, yüksek beceri isteyen, girişin zor olduğu veya çalışanların kolaylıkla birbirlerine bağlandıkları alanlarda, ücretler nisbi olarak yüksek olmuştur. Külahçılar ilk kez Orta İngiltere bölgesinde dışa iş verdiklerinde, Londra'da geçerli hadlerden ücret ödemişlerdir; fakat tedricen bunları düşürmüşlerdir. Fransız cam endüstrisinde çıraklar ustanın parça başı ücretinin 1/3'ünü, kadınlar da yarısını almaktaydılar. Diğer birçok faaliyet dalında olduğu gibi, burada da işçilere yiyecek ve yatacak verilmekteydi. Ücretlerle fiyatlar arasında sıkı bir bağ yoktur. 16. yüzyıl boyunca fiyatların gerisinde kalan ücretler, 17. yüzyılda özellikle fiyatlar yükselince, onları yakalamaya uğraşmışlardır. 18. yüzyılın ilk yarısında ücretler biraz yükselirken, fiyatlar aynı kalmış, hatta düşmüşlerdir; ancak 1750'den sonra fiyatlar yeniden artmış ve birçok ücret fiyatların arkasından sürünmüştür.

İşin düzenliliğini etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Avrupa'nın bazı yerlerinde devlet işçilerin bir yıllık sürelerle; ve cam endüstrisi gibi beceri gerektiren alanlarda ise, üç ilâ beş yıllık yazılı sözleşmelerle istihdam edilmelerini emretmiştir —becerilerini başkalarının hizmetine vermek üzere işi bırakmasınlar diye—. İngiltere, Fransa ve Hollanda'da bir işçi yeni bir işe girmeden önce eski işvereninden temiz kâğıdı almak zorundadır. Ancak bu hükümler sadece kentsel işçilere uygulanabilir niteliktedirler.

İster evinde, ister bir maden, eritme atelyesi veya merkezi bir atelyede çalışsın, işçinin zorunlu olarak boş kaldığı dönemler bulunmaktadır. Kötü hava malzeme veya işlenecek mal gelmesini engelleyebilir, güneş malzemeyi kurutabilir veya bazı işletmeler kışın kapatmak zorunda kalabilirler. Bundan daha ciddisi, piyasada meydana gelen mevsimlik daralma ve genişlemelerdir. Savaş, barış, açlık veya yeni bir dış tarife veya kısıtlama veyahut da spekülatif bir patlamanın arkasından gelen düşüş hemen talebe yansır. Açlık tüm ekonomiyi etkiler ve yiyecek fiyatları o kadar artar ki, kimsenin başka bir mal satın alacak hali kalmaz. Fakat nedeni ne olursa olsun, işsizlik Modern Çağın başlangıcının yaygın ve alışılmış bir özelliğidir.

1500'den itibaren iş dünyasında meydana gelen dalgalanmaları kaydedebilecek durumdayız. Bunların çoğu, 16. yüzyıl ortasında Kıta ma-

denciliğini ve İngiliz dokuma endüstrisini zarara uğratan dönemler olarak bilinmektedir. 17. yüzyılın başındaki patlamayı izleyen depresyon o kadar uzun ve derin olmuştur ki, 1622'de bir İngiliz krallık komisyonu «genel ticaret o kadar çerçevesinden düşmüştür ki, tüccar ve kumaşçıların cesareti kırılmış ve onların istihdam ettiği çok sayıdaki insanın cesaretleri iyice yok olmuştur... bunlar iş istemektedirler» demektedir. 1713 ve 1763 savaşlarının sonrası güçlükleri hakkında da çok şey bilinmektedir. 1772 - 1773'de Amsterdam ve Londra'da spekülasyonun gemi azıya almasından ve Amerikalıların İngiliz mallarını koloni pazarından dışlamalarından sonra oluşan olaylar hakkında da oldukça bilgimiz vardır. John Wesley 1775'de sonuçlar hakkında şunları yazmaktadır : «Ticaret aşırı ölçüde gerilemiştir ve şimdi binlerce insan işsizdir. Tanığın bazıları ekmek peşinde yok olmuşlardır, gördüğüm diğer bazıları da gölgeler gibi yukarı aşağı yürümektedirler».

İşçi Birlikleri. Sürekli ücretliler sınıfı olunca, işçi birliklerinin kurulması ve işçiyle işveren arasında çıkar çatışmalarının ortaya çıkması kaçınılmazdır Kalfa örgütleri veya *compagnonnage*'lar *(compagnon* : arkadaş, kalfa) loncalardaki usta egemenliğini ve kalfaların ekonomik bağımsızlığa ulaşma umutlarının düşüklüğünün doğal ürünü olarak ortaya çıkmışlardır. Bunlar da loncalar gibi örgütlenmişler, eğitim standartlarını koymuşlar ve korumuşlar, hastalara ve ölü arkadaşlarının ailelerine yardımcı olmuşlar, bir kardeşlik zihniyeti benimsemişler ve mistik katılma törenleri düzenlemişlerdir. Almanya ve Fransa'da yerel gruplar bir federasyon halinde örgütlenmişler ve dolaşmakta olan kalfalar, ziyaret ettikleri kentlerdeki biraderleri tarafından ağırlanmışlardır. Bazen ustalar ve kalfalar ortak düşmana karşı —ustaya malları için ödediği fiyatı düşürmeye çalışan tüccar— el ele vermişlerdir. Bundan da sık olarak kalfalar işverenlerine karşı çalışma saatleri, ücretler veya çırak sayısı gibi konularda, daha sert mücadelelere girişmişlerdir. Fransız cam imalathanelerindeki çalışanlar 18. yüzyıl süresince dinlenme sürelerinin giderek azaldığını görmüşlerdir ve 1711 yılında Normandiya imalathanelerindeki çalışanlar grev yaparak % 66'lık ücret artışıyla kapalı bir işyeri talep etmeye karar vermişlerdir.

İngiltere'de ücretlilerin birleşmeye başlamaları 1660'dan itibaren ortaya çıkmıştır, ama kalfa loncaları 15. yüzyıldan itibaren vardır. İşçi birlikleri Londra'da ve dokuma endüstrisinin daha kapitalist olduğu (İngiltere'nin batısında olduğu gibi) ve işçilerin yoğunlaştığı bölgelerde daha güçlü olmuşlardır. Sürekli bir örgütün olmadığı durum-

larda, bazen işçiler biraraya gelerek mücadeleye girişmişler ve sonra da dağılmışlardır. «18. yüzyıldaki endüstriyel mücadele, 19. yüzyılda olduğu kadar derin olmuştur» (Lipson).

Bütün ülkelerde devlet, bu doğmakta olan işçi hareketini yok etmek istemiştir. Birlikler yasa dışı olarak ilan edilmiş veya uzun süre birşey yapmadan kalmaları halinde yasal sayılmışlardır. Hollanda'da yasaklama onları yeraltına itmiş ve yasadışı toplantı yapanlar 1692'de ölüm cezasına çarptırılmışlardır. 1539'la 1789 arasında yapılan uzun bir kararnameler dizisi işçi birliklerinin anayasaya uygun olmadığını ilan etmişlerdir. 1548 tarihli bir İngiliz yasası ücret veya fiyatlar konusunda herhangi bir anlaşma yapılmasını yasaklarken *common law* anlaşma, sabotaj ve ticareti sınırlayan diğer bütün hareketleri yasaklamıştır. Parlamento çeşitli zamanlarda (1721 1723, 1749 ve 1773'de) işçi hareketleri karşısında bunları bastırıcı tedbirler içeren yasalar çıkartmıştır. Aynı zamanda, ücretlerin yerel adli makamlarca saptanması ilkesini canlandırarak, işçilerin çıkarlarını da korumak istemiştir. Ama hem işçi hareketlerini önleme, hem de ücret konusundaki tedbirlerin etkileri düşük düzeyde kalmıştır.

Çalışma Koşulları. Endüstri de tarım gibi, gençten yaşlıya kadar, ulaşabildiği her emek - gücüne çağrıda bulunmaktaydı. Tarlalarda olduğu gibi, endüstriyel alanda da —ister evde yapılsın, ister atelye veya madende— çocuğun çalışması normaldi. Defoe'nun ortaya koyduğu üzere, dokuma endüstrisinde 4 veya 5 yaşında bir çocuk «kendi ekmeğini kazanabilir» di. 1678'de yeni bir eğirme aracının erdemi olarak ileri sürülen; o araçla «üç veya dört yaşında bir çocuğun yedi veya sekiz yaşında bir çocuk kadar iş çıkartabileceği»ydi. Madencilik bölgelerinde kız ve erkek çocukları babalarıyla (veya ebeveynleriyle, çünkü çoğunlukla ana da onlara katılırdı) madenin ağzında veya yer altında çalışmaya giderlerdi. Aachen'da (Aix-la-Chapelle) 7'den 12 yaşına kadar çocuklar iğne başlarını yapar veya onlara delik açarlardı, çünkü bu iş için iyi bir göz gücü gerekmekteydi.

Kadınlar evlilik öncesinde de, sonrasında da çalışırlardı. Eviçi endüstride, atelye ve madenlerde, balıkların temizlendiği balıkhanelerde, tarlalarda, çiftlik atelyelerinde; heryerde bunların da yeri bulunmaktaydı. Bunlara ücret verildiğinde hadler düşük olmakta, aynı işi yapan erkeğin aldığından çok daha düşük olmaktaydı. Lancashire'li bir genç kızın kelimeleriyle «ücret yüksek değil, fakat çorba tenceresinin kaynamasına yardım ediyor».

Orta Çağdan beri değişmemiş olan çalışma saatleri gün doğumundan batımına kadar uzanmakta ve eğer suni ışık bulunabilirse, daha da uzamaktaydı. Londra'da işyerlerinde olağan çalışma saatleri sabah 6'da başlayıp, akşam 8'de sona eriyordu, fakat kendi zamanlarının efendisi olan ev çalışanları, sabah 5 ile akşam 8 - 9 arasında çalışmaktaydılar, çünkü sipariş gününde yetiştirilmek zorundadır. İşine ne zaman ara verdiği konusunda birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Malzeme yokluğu onu durdurabilir, bahçeyle uğraşmak, tarımsal ve hasat işleri, balıkçılık ve içki onun endüstriyel faaliyetinin kesilmesine yol açabilir. Fakat örneğin bir eritme fırını gibi kesintisiz yürütülmesi gereken işlerde, genelde çalışma haftası 7 gündür.

Bazı endüstriyel süreçler yüksek kaza ve mesleki hastalık olanakları içermektedir. Madencilik alanında havalandırma ve patlamalardan korunma tedbirleri konusunda çok yavaş bir mücadele vardır. Camcılar «Pawsey hastalığı»na tutulmakta, kalaycılar felç olmakta ve arıtcıların sağlam ciğerlerinin olması gerekmektedir. Birçok yün tarakçısı kömür ocaklarından tüten dumanlar içinde çalışırlarken, evlerinde çalışanların da çoğu endüstriyel artık ve kokunun içinde çalışmış, yemiş ve uyumuşlardır. Birçok iş güç olarak yalnızca çalışanların kaslarına dayandığından ötürü yorucudur ve bir veya iki hareketin monoton tekrarından ibarettir. Artistik faaliyetlerde yüksek bir prestij vardır, fakat dokuma, eğirme, veya bir madenden kömür çıkartmanın ne gibi bir prestiji olabilir.

Birçok elişini sürdürebilmek için beceri, bilgi ve çalışanın yargısının gerekli olarak kalmaya devam ettiği sürece, eğitim de çoğunlukla gerekli olmuştur. Biçimsel çıraklık yaşamaya devam etmiş ve örf, lonca kararları veya devlet tarafından talep edilmiştir. 1563'de İngiliz parlamentosu «herhangi bir zenaat, meslek veya faaliyetle uğraşan» herkesin «yedi yaşından küçük çırak çalıştırmasını» yasaklamıştır. Bu karar 1814'e kadar statü kitaplarında yer almıştır, fakat engeç 1700'den itibaren unutulmuş ve çıraklık geniş ölçüde bir yerel uygulama ve ticari örf haline gelmiştir. Bilgi veya becerinin uzun bir eğitimden sonra kazanıldığı endüstriler çıraklık konusunda ısrarlı olmuşlardır. Herhangi bir işe girmek isteyen bir çocuk, işyerinde yetiştirilmekte, ustasıyla beraber Londra ve yabancı yerlerdeki pazarları gezmektedir. Çıraklık bazı kentlerde özgürlüğe ve loncalardaki ustalık mertebesine giden kapıdır, bu arada bazı işçi birlikleri 18. yüzyıldan itibaren çıraklıktan geçmemiş işçileri dışta bırakacak kadar güçlü olmuşlardır.

Ancak bu yüzyıldan itibaren bazı faaliyetler özel bir beceriye daha az ihtiyaç duymaya veya hiç ihtiyaç duymamaya başlamışlardır. Diğer bazı işler ise birkaç ay veya 1 - 2 yılda öğrenilebilecek işler haline gelmiştir ve İngiltere'de 1563'de uygulanmayan dallar kanunda şu cümle ile istisna edilmişlerdir: «Şimdi yapılan ve çalışılan». 1747 tarihli bir rehber ebeveynlerin çocuklarını çırak vermelerini, ancak daha sonra onları usta haline getirecek paraları varsa, tavsiye etmektedir ve birçok faaliyet alanında çırak alınmadığını bildirmektedir. Makineler el emeği alanlarını ciddi bir şekilde istila etmeye başladıklarında, el emekçileri devletten korunma istemişler ve çıraklığın kanunla zorlanmasını talep etmişlerdir. Ancak bu şikâyetlerde bulunanların çoğu uygun bir eğitimden geçmiş değillerdir.

İŞLETME BİRİMİ

Orta Çağ işletmesi tek bir kişi veya aile firmasının elindeydi, bazen ortaklık veya işlerinin yönetimini bir grup yöneticiye devretmiş olan bir grup yatırımcıya ait olan firmalar da bulunmaktaydı. Bu birimlerin çoğu Modern Çağın başlangıcındaki işlerin çoğunu yürütebilecek yeteneğe sahiptirler; fakat uzun vadeli yatırımlar için ihtiyaç duyulan büyük sermaye miktarları onları sürekli sermayesi ve aktarılabilir stokları olan hisseli şirketler kurmaya ve burada olgunlaşmaya sürükledi.

Orta Çağ iş örgütlenmesi Floransalı Medici'ler gibi İtalyan aile firmalarında en yüksek noktasına ulaşmıştır. Zirvedeyken Medici ailesinin babası ve oğulları bir ticaret - bankacılık firmasını ve kendi kentlerindeki üç kumaş kuruluşunu denetlemekteydiler; Londra ve Bruges'le Venedik ve Roma arasına dağılmış 8 ticaret ve bankacılık şubeleri vardı, Papalığın mali işlerini yönetiyorlardı ve hükümdarlara borç verme işine derinlemesine girmişlerdi —ama her zaman ticari işlerini bankacılıklarından daha önemli olduğu konusunda ısrarlı olmuşlardır—. Bütün bu işlemler için gereken sermayenin büyük miktarını kendileri sağlamışlar, fakat sermaye yatırabilecek durumda olan kimseleri ortak olarak alarak sermayelerini tamamlamışlardır. Aynı zamanda mevduat kabul etmişler —bunlara faiz de verilmiş, fakat bu iş o kadar örtülü bir şekilde yapılmıştır ki, tefeciliğin kapsamına girmemiştir— ve belli bir süre için borç vermek isteyen herkesin parasını değerlendirmişlerdir. Fakat, Medici'ler işlerini yürütmek ve gerekli fonları bulabilmek için yabancılara bağımlı hale gelmişlerdir, ama ailenin başı haberleşmenin yavaş olduğu bir dönemde genel politikaları saptamış ve yönetsel ortakları mümkün olduğunca sıkı bir denetim altında tutmuştur. Roover'in

bildirdiğine göre, firmanın 1494'deki iflası kısmen, a) çevredeki hissedarlar üzerindeki merkez denetiminin zayıflamasına ve b) prenslere borç vermeye direnememiş olmalarına bağlıdır.

Fugger'ler. Aile firması uygulaması güney Almanya'da kendine verimli bir toprak bulmuş ve bu bölge bütün zamanların en ünlü aile firmalarından biri olan Fugger'leri üretmiştir. Fugger'lerin başarı hikâyesi bir keten dokuma ustası olan Hans'ın Savabya'daki köyünü terkedip 1380'de Augsburg'a gelmesiyle başlar. Burada Hans, pamuk - keten karışımı kumaş ticaretinde bir servet yapmıştır. Oğlu I. Jacob parayı daha da artırmış ve ticareti kumaş dışına taşırmıştır. Üçüncü kuşak, başında II. Jacob olduğu halde daha fazlasını yapmıştır. II. Jacob çıraklığını Venedik'te tamamlamış, bir metropolün ticaret ve muhasebe yöntemlerini öğrenmiş ve muhteris yapısının bir miktarını da burada oluşturmuştur. Hayatı daha kolay hale getirmek ve servetinden daha çok yararlanmak isteyince de, mümkün olduğunca fazla kâr etmeye yönelmiştir.

Bu arzu üç ana yönde ilerlemeyi gerektirmiştir. İlk olarak Jacob eski günlerin temel malları olan keten ve keten - pamuklu karışımı kumaşlara, ipekli, kadife, baharat, madenler ve mücevherleri eklemiştir. Bu malları satmak için bir «satış mağazaları ve mal depoları imparatorluğu» yaratmıştır. Bu imparatorluk merkezi ve batı Avrupa'nın bütün kentlerine yayılan bir 15. yüzyıl mağazalar zinciridir. İkinci olarak, maden ticaretine girmiştir. Hükümdarlar kendi topraklarındaki bütün maden üretimini piyasa fiyatlarının altında alma hakkına sahip olduklarını ileri sürmeyi adet edinmişlerdi ve mali sorunlarla karşılaştıklarında bu hakkı en fazla artırana devrediyorlardı. Jacob çoğu zaman en fazla artıran olduğundan, Habsburg'ların elindeki orta Avrupa gümüş, bakır ve demir üretimiyle, İspanyol gümüş ve cıva üretiminin denetimini ele geçirmiştir. Maden alıp satmaktan, onları çıkartmak ve tasfiye etmeye geçmek için tek bir adım yeterlidir. Madenler satın alınmış veya finanse edilmiş; yeni teçhizat yerleştirilmiş; madenler, eritme ocakları ve dökümhaneler tek bir mülkiyet altında birleştirilerek, özellikle Welser'ler gibi rakiplerle mücadele edilirken batı madenlerinin neredeyse tekeli elde edilmiştir.

Üçüncü olarak Fugger firması özel ve kamu maliyesi alanında bir dev haline gelmiştir. Kambiyo işlemleriyle uğraşmış, özel veya krali müşterilerine borç vermiş, papalık gelirlerini yönetmiş ve rüşvetler sayesinde iki Papa seçimini etkilemiştir. Habsburg'lar için hiçbir şey

yapmak istememişler —maden ayrıcalıklarına ödenen fiyatlar karşılığında— V. Charles'ın Kutsal Roma İmparatoru seçilebilmesi için (1519) yarım milyon altın florinlik rüşvet dağıtmış ve Charles borcunu ödemekte yavaş davranınca Jacob ona «Majestelerinin ben olmaksızın tacı elde etmelerinin mümkün olmayacağı iyi bilinir» diye yazmaktan çekinmemiştir.

II. Jacob öldüğünde (1525), firma Avrupa'nın en sağlıklı firmasıdır. Sermayesi 40 kat artmıştır ve son yirmi yıl süresince de katlanmıştır. Fakat Habsburglara açılan krediler bu sermayenin tehlikeli bir parçasını emmektedirler ve 4. kuşak —bir Anton olup, bir Jacob değildir— 3. kuşağın iş becerisine sahip olamamıştır. 1557'de İspanya ve Fransa borçlarını ödeyemez hale gelince, Fugger'ler zor günler geçirmişlerdir. İzleyen yıllarda, kredi üstüne kredi batağa saplanmış ve 1607'de firma iflas etmiştir.

Bu şaşırtıcı firmanın yapısı, ataerkil bir şekilde yönetilen bir aile grubunun kendi sermayesine ek olarak, topladığı mevduatı da kullanmasıdır. Bunların çoğu hükûmetlere borç verilmiş veya başkalarına ait —hükümdarlardan köylülere kadar— madenlere yatırılmıştır. Firma bazı rakiplerinin tersine dış kaynaklara daha fazla dayanmıştır, o kadar ki firma iflas ettiğinde o kadar fazla mudiyi de zarara sokmuştur ki, Augsburg kenti daha büyük bir borçlular hapisanesi inşa etme durumunda kalmıştır.

Fugger'lerin iflası ve rakiplerinin de önemlerinin giderek azalışıyla büyük uluslararası aile firmalarının günü sona ermiştir; fakat aile her ülkede daha küçük ölçekte, iş hayatının birimi olmaya devam etmiştir. Büyükbaba, baba, oğullar ve damatlar birlikte çalışmaktadırlar; işleri çoğunlukla en yaşlı kuşak merkezden yönetirken, daha genç aile bireyleri yollara dökülmekte, denizleri aşmakta, yabancı şubeleri çalıştırmaktadırlar. Usul olarak, bir bölgede her üyenin sermaye ve iş katkısı kaydedilmekte, sermayeden alacağı faiz haddi ile kârdan alacağı pay belirlenmektedir. Böylece aile firması kendini ortaklığın biçimsel kalıpları içine sokmakta ve belki de bir ad almaktadır —«Smith ve Oğulları», «Brown, Brown» veya «Jones Biraderler».

Ortaklık. Çeşitli biçimler altındaki ortaklıklar (bkz. bl. IX) Modern Çağın başındaki Avrupa'nın ve yeni daha geniş dünyanın birçok iş ihtiyacını tatmin edebilmiştir. Bu ortaklıklar belli bir proje veya belli bir dönem için kurulmaktaydılar. Amerika proje ortaklıkları için yeni fırsatlar sunmuştur. Bunlardan bir tanesi Velasquez ve Cortes

tarafından kurulmuş; herbiri Meksika'nın fethi için sermayenin yarısını koymuş, sefere katılmış ve talan gelirinin yarısını almışlardır. Pizarro ve Diego de Almagro, Peru'ya düzenleyecekleri saldırı için sermaye bulamamışlar, bu durumda zengin bir İspanyol Kilise mensubunu kendileriyle ortak olmaya davet etmişlerdir. Bu adam onlara 20.000 pezo vermiş, onlar da savaşmayı üstlenmişlerdir, ganimet ise üçü arasında eşit olarak paylaşılacaktır.

Fetih yerini ticarete bırakınca, İspanyol tüccarları *commenda* tipi ortaklıklar kurarak piyasayı keşfe çıkmışlardır. Tüccar sermayeyi sağlamaktadır; faal ortak malları Amerika'ya götürmekte, bunları satmakta ve külçe veya başka ürünlerle geri dönmekte ve kârdan payını almaktadır. Ancak, ticaret tedricen belli bir süre için kurulan ortaklıkların eline geçmiştir. Ortaklardan biri kolonilerde firma hesabına alış ve satış yapmak ve müşterilerin siparişlerini karşılamak üzere yerleşmektedir. Bu cins, kolonilerde yerleşmiş ortaklara ve komisyoncu tüccarlara, Avrupalılar giderek artan bir miktarda Amerikan kolonileriyle olan ticaretlerinin yönetimi için bağlanmaya başlamışlardır.

Belli bir dönem için ortaklık, belli bir proje için ortaklıktan daha sağlam bir iştir. Belli bir süre için, genelde üç ilâ yedi yıl arasında geçerli olmak üzere uygulanmaktadır ve eğer başarılı olursa yenilenebilmektedir. Bu tip ortaklık ticari, endüstriyel, bankacılık veya gemicilik alanlarında firmalar kurmuş, borç almış, kredi açmıştır —bazen geniş ölçekte—. Eğer firma borçlarını ödeyemez duruma düşerse, alacaklılara karşı kim sorumludur? Bazı ortaklar firmayı yönetmişler —batırmışlar— ve sermaye katkısında bulunmuşlardır. Bunlar açıkça *sınırsız* sorumluluk almak ve tüm mal varlıklarıyla firmanın borçlarını tekeffül etmek zorundadırlar. Fakat başka ortaklar yalnızca sermayeye katılıp, yönetimde görev almamış olabilirler. Bunları faal ortaklarla aynı kefeye mi koymak gerekir? Yoksa sadece koydukları parayı kaybetmeleriyle mi yetinmek gerekir? İngiliz yasası bütün ortakları sınırsız sorumlu saymaktadır. Ancak kıta'da, özellikle Fransa'da ortaklık iki sınıfa ayrılmaktadır: eğer bütün ortaklar faalse firma bir *société en nom collectif* olmakta ve hepsi sınırsız sorumlu olmaktadırlar, fakat eğer bazı ortaklar yalnızca paralarını firmaya emanet etmekle yetinmişlerse, bu tür firma *société en commandite* adıyla bilinmekte ve faal olmayan ortaklar yalnızca koydukları sermayeyle sınırlı olarak sorumlu olmaktadırlar. Bu ayırım denizaşırı bölgelere de aktarılmış ve Lousiana ile Québec gibi eski Fransız kolonilerinde uygu-

lanmıştır; Kuzey Amerika'nın geri kalan yörelerinde İngiliz sınırsız sorumluluğuna dair genel kural egemendir.

Kumpanyalar. Daha önceki bölümlerde kumpanyaların oluşumunu görmüş ve işleyişlerini incelemiştik. Burada yapıları, statüleri ve mali örgütleriyle ilgileneceğiz. Kumpanyanın hukuki açıdan esas karakteristiği, ona devlet tarafından bir imtiyazname ile veya başka bir resmi belge ile verilen tüzel bir kişiliğe sahip olmasıydı. Kumpanya hüküm koyabilir ve bunları zorla kabul ettirebilirdi. Davalı veya davacı olabilirdi, ve ömrü kendine verilen imtiyaznamenin süresi kadar uzun olabilirdi. Hudson Körfezi Kumpanyası hala sürmektedir ve İngiltere Bankası 1944'de 250. yaş gününü (1984'de de 290.'sını) kutlamıştır. Bir ortaklığın yasal bir kişiliği yoktur ve her ortak ayrı ayrı davacı veya davalı olmaktaydılar ve ortakların istemesi halinde yaşamaya devam etmekte, ortaklardan birinin ölümü veya iflası halinde ortaklık otomatik olarak sona eriyordu.

Kumpanyalar iki ana biçimdeydiler —düzenlenmiş ve hisseli— Birincisi daha az önemli olanıdır ve İngiltere dışında düşük bir uygulama alanına sahip olmuşa benzemektedir. Bu tür, üyelerinin dış ticaretin bazı alanlarındaki tekelci çıkarlarını korumak ve yönetmek için kurulan bir «meslekdaş birliği» veya «şirket»tir. Bu bir insan birliği olup sermaye birliği değildir. Maceracı Tüccarlar Kumpanyası sekreteri Wheeler'in 1601'de dediği gibi, «ne bankası, ne ortak stoku, ne kumpanyanın alış ve satışları için ortak dükkânı vardır; fakat herkes ayrı ayrı ticaret yapar ve kendi stokunu, kendi dükkânını, kendi adamlarını kullanır», bu üyeler kendi kârlarını veya zararlarını kendi hesaplarına edinirler, fakat kumpanya tarafından sağlanan kârlardan yararlanırlar ve onun koyduğu düzenlemelere tabi olurlar. Alanı kıta içi olmaktan çok, kıtalararası ticarettir. Üye, mallarla dışarıya gidip, iş bağlantıları kurup, eve oldukça kısa bir sürede dönebilirdi. Sermaye sahipliğiyle kullanım arasındaki bağ sıkıdır; sermaye sahibi fonları birleştirmek yerine kendi işinin peşinden koşmakta ve iflas ederse zararı sadece kendisi çekmektedir. Ancak bu arada, Rusya ve Doğu Akdeniz Kumpanyaları gibi bazı kumpanyalar «sermaye bileşimine» gitmeye başlayıp, sonuçlar memnuniyet verici olmayınca «herkesin kendi ticaretini yaptığı» düzenlenmiş tipe dönmüşlerdir.

Hisseli Kumpanyalar. Hisseli kumpanya bir sermaye ortaklığıdır. Seçilmiş veya atanmış yöneticiler bazı üretim, ticaret ve finans alanındaki işleri yürütmek üzere, sermayeyi kullanmaktadırlar. Yatırımcı-

lar az veya çok sayıda olabilirler; bazılarının iş dünyası hakkında hiçbir bilgileri olmayabilir; katkıları az veya çok olabilir. Muhtemelen, yatırım birimi belli bir para miktarı haline gelmeye, bu birimler aktarılabilir nitelik kazanmaya, ve hisseler kumpanyanın mali yapısını veya işlemlerini bozmaksızın elden ele geçer hale gelmeye başlamıştır. İlk yöneticiler, projeyi başlatan, imtiyaznameyi elde eden (seçilmiş alanda bir tekel ile birlikte), ve insanları yatırımda bulunmaya ikna etmek gibi çetin bir görevi üstlenmiş kimseler olmuştur. Onların ardılları hisse sahipleri tarafından, usta iş adamı şöhretlerine veya siyasal ve toplumsal prestijlerine bakılarak, seçilmişlerdir.

Birçok kaynaktan sermaye toplayıp bunun yönetici tarafından idare edilmesinde yeni olan hiçbir şey yoktur. IX. bölümde gördüğümüz üzere, Orta Çağda yatırımcılar teknelerin kesirlerine sahip olmaktaydılar; Venedik teknecilik işlemleri ve dışa giden yüklerin sağlanması «hisseli ticaret» tarafından yürütülmekteydi; ve Cenova gibi kentlerin kredi ihtiyaçlarını sermayedar grupları karşılamaktaydılar veya benzeri gruplar Orta Avrupa ve İsveç'teki maden ve tasfiyehanelerin ihtiyaç duydukları sermayeleri biraraya getirmekteydiler. 16. yüzyıl bu ortaklaşa sermayelere İngiliz maden yatakları, ticaret, talan ve keşif gibi yeni teşvikler sunmuştur. 1553'de bir grup Londralı sermayedar 6.000 £'i 25 £'lik paylar halinde biraraya getirmişler ve bunu «dünyanın kuzey kısımlarının keşfi için» yatırmışlardır. Hawkins'in köle yolculukları, Frobisher'ın bir kuzey - batı geçidini arayışı ve Drake'in İspanyol Amerikası sularındaki talanları aristokratlar ve tüccarlardan oluşan bir grup yatırımcı tarafından finanse edilmişlerdi. Kraliçe Elizabeth bazen sermaye katkısında bulunmuş ve «yolculuklara birşeyler yatırmak isteyenleri» Frobisher'ın projesinden herbiri 100 £ olan hisselerden almaya çağırmıştır. İrlanda'daki kolonileştirme çabaları ve Gilbert ile Raleigh'nin kuzey Amerika'daki aynı türden girişimleri birçok kaynaktan gelen desteklere bağımlıydılar ve bu kaynaklar uygun biçimde gelmedikleri için projelerin iflasına neden olmuşlardır. Hisseli kumpanya sistemi Rusya ve Doğu Akdeniz'le olan ticarette uygulanmıştır. Benzeri girişimler Fransa ve Hollanda da uygulama alanı bulmuşlardır.

Karanlıklardaki bu spekülatif girişimlerden çok azı yatırımcıları tatmin edebilmiştir. Drake'in 1577 - 1580 arasındaki yolculuğu alışılmamış bir başarıdır. Maliyeti yalnızca 5.000 £ olan bu seferin dönüşündeki yükü İspanyol hazinesi 1.500.000 £'dir. Kraliçe 250.000 £ almış —Drake'i şövalye yapışını saymıyoruz— ve diğer hissedarlar % 4.600

kâr sağlamışlardır. İngiliz - Alman madencilik girişimleri büyük ödüller sağlayamamışlardır; kolonizasyon girişimleri iflas etmişlerdir; 1581' de Drake'in talanından sonra zengin bir sermayeyle çalışmaya başlayan Doğu Akdeniz Kumpanyası o kadar az iş yapabilmiştir ki, 90'larda hisseleri geri vermiş ve düzenlenmiş bir kumpanya haline dönüşmüştür.

Doğu Hindistan Kumpanyaları. Bu arada Hollanda iki yüzyıl süreyle hisseli kumpanyaların başarılı olacakları başlıca alanı bulmuştur. 1590'lı yıllarda bir düzine kadar grup Doğu Hind Adalarına olan yolculukları finanse etmişlerdir. Bunların bazıları refaha ulaşmış, aralarındaki rekabet baharatın alış fiyatını yükseltirken, Vatanda satış fiyatını düşürmüştür. Rakipler ortak düşman İspanya'ya karşı birleşik cephe oluşturmak yerine, birbirlerine zarar vermekle daha çok ilgiliye benzemektedirler ve onları kısıtlayacak düzenli kumpanya yoktur. Ancak 1602'de hükûmet onları Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyasında biraraya getirmiştir. Sermaye 6 kent veya eyaletteki gruplar tarafından sağlanmıştır. Bu altı «oda»dan herbiri kendi müdürlerine sahiptir, kendi teknelerini teçhiz etmektedirler; kendi yüklerini kendileri bulmaktadırlar ve doğrudan kendi mallarını getirmektedirler. Genel merkez ancak genel denetimlerde bulunmakta, özellikle Uzak Doğu işleriyle ilgilenmektedir. İmtiyazname de yatırımcıların her on yıllık dönemlerin sonunda sermayelerini Kumpanya'dan geri çekebilecekleri bildirilmektedir; fakat ilk on yıl sona erdikten sonra müdürler bu hükmü reddetmişlerdir. Fonların bir kısmının kale, tekne ve silahlara harcandığını ve nakde dönüştürülmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir. Durumlarından memnun olmayan hisse sahiplerinin hisselerini satarak paralarını geri alabileceklerini, çünkü bunları satın almak için bekleyen bir sürü kimsenin bulunduğunu hatırlatmışlardır. Bunun sonuncu olarak Kumpanya başlangıcından itibaren sürekli bir sermayeye sahip olmuştur.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası imtiyaznamesini 1600'ün sonuncu günü elde etmiştir. Bu belgede yaklaşık 220 «maceracı»nın adları yer almaktadır, bunlar düzenlenmiş kumpanyalarınkine benzer bir yönetime sahiptirler. Ancak stokların birleştirilmesi yoluyla Rusya ve Doğu Akdeniz'le yapılan ticaretin zayıf bir başarıya sahip olması sonucunda, Hind Okyanusunun düzenlenmiş bir bireysel tüccar ordusu tarafından ziyaret edilemeyecek kadar uzak olduğu kabul edilmiş ve olay «bitişik ve birleşik sermaye» ile yaklaşılması gerektiği ileri sürülmüştür. Sermayelerin sürekli bir fon haline dönüşebilmeleri

için 60 yıl kadar beklemek gerekmiştir. 1613'e kadar yapılan 12 yolculuğun herbiri sefere katılanların ayrı ayrı katkılarıyla finanse edilmiştir. Tekneler geri döndüklerinde ve defterler açıldığında, hissedarlar sermayelerini geri almakta ve buna ilave olarak kârdan paylarına düşeni almaktadırlar.

Bu yöntem defter tutmada karışıklık yaratmıştır. Bir seferin muhasebe kayıtları, bir diğeri başlarken henüz kesinleşmemiştir, veya tekneler hiç geri dönmeyebilirler, bu durumda yatırımcılar ilk başlayacak sefere bir öncekinin aynını yatırmaya davet edilmektedirler. Örneğin ilk yolculuktaki (1601) bütün sermaye ikincisine (1604) aktarılmış, üçüncününki (1607) beşinciye (1609) aktarılmış ve onbirincininki (1612), üçüncüden (1607) elde edilen risturn'un bir bölümü ile finanse edilmiştir. Bu karışıklığın üstesinden gelebilmek için «Birinci Hisseli Kumpanya» (1613) dört yolculuğun masraflarını karşılamak üzere kurulmuş ve «İkinci Hisseli Kumpanya»da (1617) yedi «macera»yı finanse etmiştir. Ancak, izleyen 20 yıllık sürede Kumpanya Hollandalılarla, kendi kralıya ve İngiliz rakipleriyle öyle zorluklara düşmüştür ki, hayatı geçici hale gelmiştir ve yeniden tekil girişimlere yatırım yapılır hale gelinmiştir. Ancak, Asya'da kale ve diğer koruyucu teçhizat yapımı, adına «ticaretin korunması için» «ölü sermaye» denilen ve «hızlı stok»tan farklılaştırılan bir miktar para harcamak gerekmiştir. Hollandalı rakibin gücü, sürekli sermaye fonundan harcama yapılmasını gerektirmektedir.

1657'de Kumpanya yatırımcılara bir davetiye çıkartarak, her yedi yılın sonunda hisselerin değerlendirileceğine söz vermiştir. Her üye payını geri çekebilir veya bir başkasına kendi yerini bırakabilir. Yedi yıl boyunca bazen iyi temettüler ödenmiş ve bunun sonucunda hisseler o kadar değerlenmiştir ki, üyelerden ancak birkaçı paylarını satmak istemişlerdir. Bu arada kumpanyanın sürekli bir sermayesi olmuş, üyeler artık yalnızca temettü alır hale gelmişler ve hisselerini satmak isteyenler müşteri bulmakta sıkıntıya düşmez hale gelmişlerdir.

Doğu ticaretinin dışında hisseli işletme fazla umut verici değildir. Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası (1621) ticari amaçlardan çok İspanya ile savaşmak üzere kurulmuştur ve kârları ticaretten çok talandan gelmektedir. Virginia. Kumpanyası çok maliyetlidir. Colbert ve ardılları tarafından kurulan 30'dan fazla kumpanya Fransız fonlarını tüketmenin dışında bir başarı gösterememişlerdir. Prusya 1680'lerde Afrika ve Doğu Hindistan Kumpanyalarını kurmuş fakat, bunların hiçbi-

ri başarılı olamamıştır. Fransız husumeti arttıkça Hudson Körfezi Kumpanyası daha sağlıksız hale gelmiştir ve 1703 - 1713 savaşı sırasında Londra'daki bir sigorta kurumundan başlamak üzere bir dizi felâketi harekete geçirmiştir.

17. yüzyılın son on yılında ve 18. yüzyılın ilk 20 yılı süresince kumpanyalar yeni yönlere doğru hareket etmeye başlamışlardır. İngiltere'de nehir yataklarını islah, kentlere su getirme, cam veya kağıt veya ipekli kumaş üretme, bankacılık (özellikle 1694'te kurulan İngiltere Bankası), sigortacılık, madencilik, balıkçılık ve tuzlama alanlarında kumpanyalar kurulmuş ve bunlar % 10.000 kâr etmişlerdir. Bu arada 1689' dan sonra Fransa ile düşmanları arasındaki mücadele savaş maliyesi konusunda derin sorunlar çıkartmış ve 1713'den sonra savaş borçları büyük sorun olmuştur.

Balıkçılık alanındaki iflas, ödeme güçlükleri, endüstriyel durgunluk, tarımsal felâketler ve toplumsal huzursuzluklarla çalkalanan Fransa, selameti konusunda bir İskoç göçmeni olan John Law'a umut bağlamıştır. Law «üretken beyinli, çekici kişilikli, ikna edici dilli... maceracı, proje üreten, oyuncu, para teorisyeni, devlet adamı ve mali bilge» (Hamilton) bir kişiydi. *Benque Générale* (1716)'i kurdu, Batı Kumpanyası'nı (1717) örgütledi, çok miktarda sermaye topladı ve Louisiana'ya ayak attı. Buradan da tütün tekelini, Afrika köle ticaretini, vergi toplama işlemini, para basmayı ve ülkenin maliyesini eline aldı, ayrıca 1,5 milyar *livre*'lik büyük kamu borcunu kısa vadeden uzun vadeye dönüştürmüştür. Bir süre elini sürdüğü herşeyi altına dönüştürdüğü inancını uyandırmıştır. Buna bağlı olarak, Batı Kumpanyası hisselerine olan talep o kadar artmıştır ki, fiyatlar 500'den 18.000 *livre*'e yükselmiştir. Enflasyon iş hayatını güdülemiş ve mal fiyatlarının en az % 10 artmalarına neden olmuştur. Böylece 1720'de herşey çömüştür; Kumpanyanın sermayesi batmış, aşırı kağıt para basımı Bankayı mahvetmiş ve mal fiyatları çok büyük düşüşler göstermiştir. Fransız bankacılığı ağır bir darbe yemiş ve hisseli kumpanyalar çok kötü bir ün edinmişlerdir.

Bu cins kumpanyalar İngiltere'de daha da kötü bir üne sahip olmuşlardır. 1711'de «Güney Denizlerinde ve Amerika'nın diğer bölgelerinde ticaret yapmak ve balıkçılığı teşvik etmek üzere» kurulan Güney Denizleri Kumpanyası 10 milyon £'den fazla kısa vadeli kamu borcu almış ve bunları uzun vadeli tahvile dönüştürmüştür. Hükûmet bunların faizini ödemektedir ve ayrıca Kumpanyaya Güney denizlerindeki Britanya

ticaretinin tekelini ve *asiento*'sunu vermiştir. 1719'da Kumpanya daha fazla borç ve daha fazla tekel hakkı talep etmiştir. Bunlar kabul edilince, Kumpanyanın büyük kâr umutları herkese uygun görünmüş ve hisse fiyatlarında bir patlama meydana gelmiştir. Fiyat 1719'da 126'dan 1720 ortasında 1050'ye çıkmıştır. Birçok yeni kumpanya daha kurulmuştur. Bunların ün kazanmış, bazıları sahtekâr olarak ortaya çıkmış ve insan saçı ticareti, küp biçiminde top yapmak, bir beyin hava pompası veya devr-i daim makinesi yapmak gibi fantastik projeler ileri sürerek, ortaklarına büyük temettüler dağıtacaklarını ileri sürmüşlerdir.

Eylül 1720'de çöküntü meydana gelmiştir. Bu hengâmeden Güney Denizleri Kumpanyası canlı olarak çıkmış, fakat birçok kumpanya yok olmuştur ve hisseli kumpanyaların bu dönemde kazandıkları kötü ün uzun süre temizlenememiştir. Parlamento «Sahtekârlık Kanunu'nu (1720) çıkartarak, yalnızca imtiyazname veya Parlamentonun özel yasasıyla kurulan kumpanyaların yasal olduklarını ilan etmiştir. Bu resmi yaptırıma uymak yavaş ve pahalı bir süreç gerektirmektedir. Gerekli bir işin yapılması için büyük miktarda sermaye toplamak gerektiğinde —yol yapımı, kanal açımı gibi— parlamento tahvil yoluyla sermaye toplamaya izni olan bir tekel kuran kanun çıkartmaktaydı. Fakat, diğer işletme biçimlerinin yasal kimlik kazanmaları zor olmaktaydı. Bunlardan bazıları hisseli kumpanyaların yapı ve yöntemlerini kullanan ama bütünleşmemiş firmalar halinde çalışıyorlar ve onlara «Sahtekârlık Kanunu» nun boşluklarını bulan avukatlar yardımcı oluyorlardı.

Kıta'da 1730'dan sonra gelen müreffeh yıllar bazı endüstri ve ticaret kumpanyalarını üretmişlerdir. Bunlardan birkaçı, örneğin İsveç Doğu Hindistan Kumpanyası —1731'de bir İngiliz - İsveçli grubu tarafından Doğu ürünlerini diğer kumpanyalarla rekabet eedrek Avrupa'ya getirmek üzere kurulmuştur— veya 1747'de Kopenhag'ı Kuzey Avrupa'nın, Kıta'nın geri kalanıyla olan ticaretinde bir *entrepôt* haline getirme umuduyla kurulan Danimarka Genel Ticaret Kumpanyası gibi olanları, özel olarak kurulmuşlardır. Diğer bazı kumpanyalar, ülkelerinin ticari veya endüstriyel donanımını geliştirmek isteyen hükümdarlar tarafından kurulmuşlardır. Avusturya bunlardan birçoğunu meydana getirmiştir; Fiume'de şeker tasfiye etmek üzere veya Avusturya, Macaristan ve Bohemya'nın ürünlerini Fiume ve Trieste'den Akdeniz pazarlarına ulaştırmak üzere kurulanları gibi. Portekiz'de Pombal, amaçları Britanya tüccar ve mamullerini kovmak olan kumpanyalar kurmuştur. Prusya'da Büyük Friedrich yabancı ülkelerle doğrudan ticaret yapacak ve gemi taşımacılığını doğrudan yürütecek bir kumpanya kurmuş, ona tuz ve

keten ticaretinin tekelini verdikten başka, 2.400 hissesinden 2.100'ünü satın almıştır.

Bu kumpanyaların pek azı küçük başarılar elde edebilmişlerdir. Kıta'daki ekonomik örgütlenme, İngiltere'deki ortaklıktan çok daha fazla kişiselliğe dayanmaktadır. Önde gelen kimseler, kumpanya müdürlerinden çok, bireyler olmaktadır. Özel firma daha esnektir ve tek bir amaç için kurulmuş kumpanyaya nazaran çok daha büyük bir faaliyet çeşitliliğine sahip olabilmektedir. Kuburluğunda birden fazla oku bulunabilir —kendi hesabına ticaret yapmak veya bir komisyoncu kullanmak; bir veya birçok mal üzerine çalışmak, ihracat veya ithalat veya her ikisini birden yapmak, uzun veya kısa vadeli ortaklıklara girmek, açık pazarlardan mal almak veya eve iş vermek, gemi kiralamak veya bir geminin bir kısmına sahip olmak, cazip görünen pazarlara konsinye mal göndermek, perakende veya toptan veya her iki türden alım - satım yapmak, bankacılık alanına girmek ve o anda kârlı görünen her işi yapmak—. Kumpanya belirlenen alanda faaliyet göstermek zorundadır, fakat bireysel tüccarlar için birçok yol açıktır. Onunla karşılaştırıldığında, kumpanya ekonominin azınlıktaki uzmanlaşmış alanıdır ve bir 17. veya 18. yüzyıl «yatırım danışmanı» fonlarını yatırmak isteyen bir müşterisine bu yatırımları güvenlik ve kârlılık içinde yönetebileceği alanların fazla uzun bir listesini sunamaz.

PARA VE BANKACILIK

Sikke. Avrupa paraları hakkında söylenebilecek en iyi şey, onların 18. yüzyılda, 15. yüzyıldan daha iyi durumda oldukları, 1650 veya 1700'e kadar çok sayıda islahata uğradıkları, fakat halâ bazı ihtiyaçları karşılamaya uygun olmaktan uzak olmalarıdır. Değerli maden içeriklerini azaltarak veya nominal miktarlarını değiştirerek, paraları tağşiş etme usulü mali sıkıntılara düşüldüğünde başvurulan bir yöntem olarak sona ermiş ve İngiltere'de kraliçe Elizabeth 1561'de kendinden önceki üç kralın çıkardıkları paraları temel almıştır. Bu tarihten sonra gümüş paralarla oynanmamış ve altın paraların maden içeriklerindeki değişmeler geniş ölçüde, gümüş ve altının nisbi piyasa fiyatlarındaki oynamalara bağlı olmuştur —artık ülke bimetalik sisteme bağlıdır—. Kıta'da İspanya, değer kaybı ve değer ihyası arasındaki vahşi değişmelerden 17. yüzyılın ilk yarısında çok çekmiş ve 1700 kadar istikrara kavuşamamıştır. 1300'le 1700 arasında parasını yaklaşık olarak 300 kere tağşiş eden Fransa, 1700 - 1716 arasında savaş ve savaş sonrası güçlüklerini azaltmak için aynı yola 42 kere daha başvurmak zorunda kalmıştır. Ancak,

1726'da yeni bir standart oluşturmuş ve bu standart devrime kadar değişmeden sürmüştür. Hollanda ve İtalya sakin nakit ülkeleridir.

1650'lere kadar sikke basımı ilkel ve pahalı bir süreçtir. Eskiden plakadan para kesme usulü, 1650'ler civarında pres kullanımıyla ikame edilmiştir, ama presi çalıştırmak üzere iki güçlü kişi gerekmektedir. Kişi başına veya pres başına üretim düşüktür. Bir altın sikke basımı değerinin % 5'i kadar maliyete yol açmakta, bu maliyet gümüş paralarda % 25'e yükselmektedir. Aynı maliyet bakır paralarda o kadar yüksek olmaktadır ki, darphaneler bu cins paraları basmak için nadiren arzu duyup, zaman ayırabilmektedirler. Her cins sikkenin sahtesi kolaylıkla yapılabilmektedir. 1695'de İngiliz yüksek görevlilerinden biri eline geçen çok sayıda sikkenin çoğunun resmi ağırlıklarının yarısı kadar değerli maden içerdiklerini keşfetmiştir —aşınmadan veya elden de tedavül etmeden ötürü—. Her tüccar paraları tartmak üzere yanında küçük bir terazi taşımaktadır.

Para tarihi konusunda önemli bir olay 1666'da İngiltere'de ve 1679'da Fransa'da para basma için para basma uygulamasının ilgasıdır. Külçe veya eksik paraları sikke bastırmak üzere darphanelere getirenlerden alınan senyörlük hakları ilga edilmiş ve «serbest para basma» nın bedeli ithal malı içkilere konulan bir vergi ile kapatılmıştır. Ancak, hükümdarların senyörlük hakkı yoluyla elde ettikleri bu gelirden vazgeçmeleri için uzun zaman geçmesi gerekmiştir. Aynı şekilde, hükûmetlerin aşınmış paraları piyasadan çekerek bunların yerine yenilerini tedavüle sokma adetini benimsemeleri için de uzun zaman geçmesi gerekmiştir. Bunların sonucu olarak en iyi para sistemleri bile sikke arzının yetersizliğinden ve ayarı bozuk paraların tedavülde kalmasından azap çekmişlerdir. Uzak kırsal alanlarda sikkeler, 18. yüzyılda bile nadiren görülen nesneler olarak kalmaya devam etmişler ve takas küçük ticaretin olağan bir biçimi olmaya devam etmiştir. Önemli kentlerde küçük mübadelenin nedreti ve bakır paraların kıtlığı bazı perakendeci tüccarın kendi *marka*'larıyla sikke çıkartmalarına yol açmıştır. Bunlar kurşun veya diğer ucuz madenlerden yapılmaktadırlar. 1610'da yaklaşık 3.000 kadar Londralı şarap tüccarı, halıcı, fırıncı ve diğerleri ticaret yaptıkları alan içinde tedavül eden kendi *marka*'lı paralarını basmışlar ve bu uygulama 1800'e kadar sürmüştür. Özel teşebbüs devletin para basmadaki açığını bakır ve «üzeri bakırla kaplanmış kurşundan yarım penilik» paraların sahtelerini yaparak kapatmaya başlamıştır. 1753 yılı için hesaplandığına göre, İngiltere'de tedavüldeki bakır paraların yarısı yasa dışı olarak üretilmiştir. Bakır para

açığı 1800'e kadar giderilememiştir; bu tarihte ise buhar gücüyle çalışan para basma makineleri devreye sokulmuştur.

Modern Çağın başlangıcındaki devlet adamları paranın kalitesinden çok, ülkelerinin sınırları içindeki değerli maden miktarıyla ilgilenmişlerdir. Bunlardan bazıları zenginlik ve değerli madenin eşanlamlı olduklarını düşündüklerini ifade etmişlerdir ve değerli maden onlara göre «zenginliğin tek gerçek ve üretken biçimidir» (Cole). Diğer bazı devlet adamları altın ve gümüşe zenginliğin birçok kaynağından ikisi olarak bakmışlar, fakat bunların en fazla arzu edilen, kullanışlı ve likit biçimler olduklarını da kabul etmişlerdir. Değerli madenler savaşların siniridir, kredi ve yatırım için en iyi sermaye biçimidir, vergiler onunla ödenir, ticareti onlar harekete geçirir, bütün borçlar onlarla ödenir ve baştan çıkaran bir unsurdur. Bir ülke ne kadar değerli madene sahipse o kadar güçlüdür ve hiçbir ülke onlardan yeteri kadarına sahip olduğunu kabul etmemektedir.

İşte soru bu noktada ortaya çıkmaktadır. Kolonyal veya içerideki değerli maden kaynaklarına sahip olmayan bir ülke nasıl yeteri kadarını sağlayabilir? Hazine gemilerini arızi olarak ele geçirmenin dışında, bir ülkenin değerli maden arzı, tüccarlarının dış ticaretlerinin ürünü olarak getirdikleri miktara bağımlıdır. Değerli maden ithalatı evrensel olarak kabul görmekte, ihracat husumet çekmektedir. Kendilerine «külçeciler» denilen bazı kimseler değerli madenlere «kaçak mal» (Colbert) olarak bakılması gerektiğini ve ihraçlarının bazı çok özel istisnalar dışında yasaklanması gerektiğini ileri sürmektedirler. Diğer bazılarına göre ise, milli arzda bir azalmadan çok artışın esas olduğunu söylemektedirler; fakat bunların bildirdiklerine göre bunu sağlamak için maden üzerinde değil de dış ticaret üzerinde denetim kurmak gerekir. Eğer bu ticaret «çok bilgece yönetilirse» dışarıya, alınandan çok mal satılacak, ithalat ihracatın sadece bir kısmıyla karşılanacak ve «fazla» bir değerli maden ithalatı biçiminde ortaya çıkacaktır. Böylesine bir ticarette dışarıya altın ve gümüş kaçırmamaya dikkat etmek gerekmektedir —özellikle Asya'ya—.

Bu karışıklık ormanına girmemize gerek yoktur. Külçecilerin konumu savunulamaz niteliktedir, çünkü yurttaşlarını Doğu ve Doğu Akdeniz ticaretinden uzaklaştırmak istemektedirler. Dengecilerin durumu daha iyidir, fakat ihraç ve ithal değerlerini hesaplayabilecekleri herhangi bir istatistik verinin yokluğu nedeniyle zayıf durumda kalmaktadırlar ve bu durumda da ödemeler dengesinin nerede olduğunu hesaplayamaya-

caklardır. 1696'da İngiltere'de bir «ithalat ve ihracat genel müfettişi» tayin edilmiştir, bunun görevi bu cinsten bilgileri toplamaktır. Ancak, kaçak malları hesaplayamadığı için mal miktarları doğru olmamaktadır; mal değerleri de doğru değildir, çünkü tüccarlar değerleri çoğu zaman yanlış beyan etmektedirler ve bu görevlinin gemi taşıma hizmetleri gibi «görülmeyen ihracat» ile İngilizlerin yabancılara mal taşıtma durumlarındaki gibi «görülmeyen ithalat» kalemlerini hesaplaması mümkün değildir. «Genel ticaret dengesi hakkında yaklaşık bir tahminde bile» (Clark) bulunamaz, ancak onun rakamları kadar gerçeğe yakınlaşanını hiçbir Avrupa hükûmeti sağlayamamakta ve bazıları da bu rakamları hiç toplamamaktadırlar.

Hazine toplama aşkı her hükûmetin külçe ve sikke hareketlerine kısıtlama getirmelerine yol açmaktadır. Hollandalılar en az kısıtlayıcı olanlarıdır, Venedikliler gibi değerli madenlere ticari mal olarak bakmaya başlamışlar, bu maldan yana nadiren sıkıntılı duruma düşmüşler ve sikke ihracını hiçbir zaman yasaklamamışlardır. Fakat külçe ihracını 1647'ye kadar yasaklamışlardır. İngiltere'de Doğu Hindistan Kumpanyasına hazine ihracı konusunda özel bir izin verilmiş, fakat külçe ve yabancı sikke ihracı konusunda genel serbestlik, 1663'den önce yasayla tanınmamıştır ve İngiliz sikkelerinin ihracı ise 1819'a kadar yasak olmaya devam etmiştir. Colbert inatçı bir külçeci olmuş, hazine ihracı yasağını güçlendirmekte başarılı olmuştur. İspanya'dan maden akmaya başlayınca, bunları toplamış, bunların Doğu Akdeniz ve diğer bölgelerde harcanmasına karşı çıkmış; ancak Doğu Hindistan Kumpanyasının Doğuya hazine götürmesine izin vermiş ve 1662'de XIV. Louis Dunkerque'i İngiltere kralı II. Charles'dan satın alırken nakit olarak 5 milyon *livre* ödemiş, Colbert bu parayı Calais'ye taşımak üzere 15 araba tahsis etmiştir.

İspanya ve Portekiz, Amerikan hazinesinin Avrupa'ya giriş yaptıkları başlıca kapılar olarak, değerli maden ihracını lisansa bağlamışlar, ama bu yasak tamamen etkisiz kalmıştır. Britanya ve Hollanda gemileri antlaşma gereği denetim dışıdırlar ve teknelerinin metal cinsinden yükünü karanlık bastıktan sonra almaktadırlar. Haftalık düzenli bir küçük gemi seferiyle, İngiltere'den Lizbon'a posta taşınmakta, dönerken de az ama sürekli olarak değerli maden götürülmektedir. Diğer yandan, İngiliz savaş gemileri Lizbon'a uğradıklarında, denizciler kemerlerine sardıkları külçe veya sikkelerle gemilere geri dönmektedirler. 1750'lerde Lizbon'u terkeden altının yarısı İngiltere'ye doğru bir yol tutmuştur Modern çağın başlarındaki yasalardan birkaçı altın hareketlerini denetlemeye teşebbüs etmiş, ama başarılı olamamışlardır.

Ancak, güçlü bir denetim sağlayan bir olgu veya faktör bulunmaktadır. Birçok ülkenin para sistemleri artık bimetaliktir. Herbiri gümüş ve altının resmi değerlerini saptamışlardır ve bunların oranı üzerinde uluslararası bir anlaşma yoktur. Bu arada, iki madenin nisbi pazar fiyatları birinin veya diğerinin öbürüne nazaran kıt veya bol olmasına göre değişir. Hükûmetlerin bu değişimleri izleyerek resmi oranı değiştirmeleri mümkün olmadığından, bu madenlerden biri veya öbürü bir ülkede, başka bir ülkenin terimleriyle daha değerli veya değersiz hale gelebilir. Örneğin, İngiltere'de gümüşün resmi değeri piyasa fiyatının altındadır. Bu durumda bu maden tedavülden kaybolma eğilimine girmiştir. Ülke içinden gümüş satın alan tüccarlar bunu darphaneye götürmemekte —çünkü ons başına ancak 5 şiling kazanabilirler— bir mücevherci veya Doğu Hindistan Kumpanyası alıcılarından birine vererek % 3 daha fazla kazanmaktadırlar. Gümüş sikkeler, özellikle yeni basılmış has olanları, kırpılarak içindeki gümüş miktarı nominal değerlerine eşitlenmektedirler. Gümüş; borçların silinmesi, Asya ürünlerinin bedellerinin ödenmesi veya Londra'da veyahut Cadiz'de altınla değiştirilmek üzere gemilere yüklenmektedir. Bu altınlar Londra'ya geri gelip darphanede sikke haline getirilmekte ve bununla daha fazla gümüş alınıp, bu gümüşler altın ithal etmek üzere ihraç edilmektedirler. 18. yüzyıl süresince bu gelişme İngiltere'de o denli bir gümüş kıtlığı ve altın bolluğu yaratmıştır ki, 1774'de bimetalizmi terkederek monometalik altın standardına geçişin ilk adımı atılmıştır.

Ticari Kağıt. Modern Dünyanın başlangıcındaki iş dünyası, Orta Çağda olduğundan daha büyük bir ölçekte, kağıtları mübadele aracı haline getirmiştir. Fuar, haftalık pazar, veya iki kişi arasında özel olarak sürdürülen ticaret, krediye dayanmaktadır. Alıcı aldığı malın bedelini iki, üç, altı veya daha fazla ay sonra ödeyeceğine şeref sözü verdiği bir not vermekte; veya satıcı belli bir zamanda bir ödeme emri almakta ve bu kambiyo senedini üretmektedir.

İkincisi daha yaygın bir uygulama haline geldiğinden, onu hayali bir örnekle inceleyelim. Bir kumaş satıcısı (A) bir Londralı tüccara (B) mal satmakta, A belli bir tarihte A'ya belli bir miktarın (veya A'nın yün veya boya malzemesi satın aldığı C'ye) ödenmesini emreden bir senet düzenlemektedir. A bu senedi B'ye yollamakta, o da üzerine «kabul edilmiştir» diye yazıp imzaladıktan sonra A'ya geri göndermektedir. Bu noktadan sonra birçok şey meydana gelebilir. (I) A vadesi dolunca senedi kendi hesabına tahsil edebilir. (2) Eğer senet C adına düzenlenmişse, onu C'ye yolar ve bu kez C vadesinde senedi tahsi eder. (3) Aveya C se-

nedi paraya tahvil edebilirler, yani onu iskontoyla bir başkasına satarlar ve senedi vadesinde tahsil işini ona bırakırlar. Eğer iskonto eden 99 £'e senedi alıp 100 £ tahsil ederse, fark faizdir. (4) A veya C'nin bir komşusu (D diyelim) Londra'da birine borçlu olabilir, bu durumda A veya C'den senedi satın alır ve alacaklısına yollar, o da parayı B'den tahsil ederken A veya C paralarını D'den alırlar. (5) A veya C senedi sırtına kendi adlarını yazarak bir alacaklılarına olan borçlarını ödemek üzere ciro edebilirler, bu alacaklı da senedi ciro edebilir ve iş böyle yürür gider, ta ki vade dolup B parayı ödeyene kadar. Eğer B parayı ödeyemez durumdaysa, ciro edenler A'dan başlamak üzere sorumludurlar. Böylece ciro edilmiş bir senet oldukça ticari bir araç olup, paranın en önemli özelliklerinden biri olan kabul edilirliğe sahiptir.

Tasvir edilen bu senet 18. yüzyıl senedidir. Eğer Orta Çağdaki atasından farklıysa, bu fark esas olarak daha kolay ticarileşmesi ve iskonto edilmesindendir. Orta Çağın sonlarındaki ve 16. yüzyıldaki fuarlarda mali transaksiyonlar oyunun kurallarını geliştirmişlerdir. 1600'lerden itibaren Cenova ve Napoli mahkeme ve yasaları senetlerin el değiştirmesini meşru saymışlardır; Hollanda, senedin adına düzenlenen kimse tarafından ciro edilmesini 1650'lerde olağan görmüş ve İngiltere bunu 1700 civarında kabul etmiştir.

El değiştirmenin bu yararı veriyken, iç ve dış ticarette senet kullanımı büyük boyutlara ulaşmıştır. Amsterdam, Hamburg ve Londra gibi merkezlerde olduğu gibi, büyük taşra kentlerinde, sarraflar, özel bankacılar ve tüccarlar veya dağınık fonları olanlar iyi senetleri iskonto edip ve bunları satıp veya para toplamak isteyen insanlar olarak ortaya çıkmışlardır. Uzak ülkelerde büyük ticaretleri olan tüccarlar bu konuda iyice ün kazanmışlardır. Artık, Avrupa'dan mal alan bir kolonili, satıcı tarafından düzenlenen senedi «kabul eden» ve vadesi geldiğinde onun adına ödeyen, yukarıdaki kişilerden birini bulur, bu hizmeti karşılığında ona bir komisyon ve koloni ürünlerinin satışı konusunda kolaylıklar sağlar. Baltıktan mal satın almak isteyen bir Orta veya Güney Avrupalı önce bir Amsterdam firmasıyla senedin «kabul» ve ödeme işlerini ayarlamak durumundadır. Boston veya Philadelphia'dan bir İngiliz tüccarına bir kumaş siparişi geldiğinde, bu siparişle birlikte şu rica da gelebilir : «Lûtfen senedi Londra'daki acentem bay şu şu veya bu adına düzenleyiniz». Taşra tüccarlarının ticari başkentte «kabul» acenteleri bulunmaktaydı; alacaklıların senetleri bu acentelere yazmaları isteniyor ve borçlulardan da bu acentelere ödemede bulunmaları talep ediliyordu. 18. yüzyıl süresince «Londra'ya çekilen senet» İngiltere ve İmpara-

torluk ticaretinde ticari belgenin tek türü değildi, fakat «Amsterdam'a çekilen senet»e hızlı bir şekilde rakip olmaktaydı.

Bankacılık. Bankaların sundukları hizmetler 4 başlık altında tasnif edilebilir. (1) Bankalar mevduat kabul etmekte, bunu talep edildiğinde veya belli bir vadenin sonunda geri vermektedirler. (2) Bir mudinin hesabından, onu yazılı emriyle bir başkasına veya bir başka mudinin hesabına para aktarmaktadırlar. (3) Belli güvenceler karşılığında kamusal veya özel borç vermektedirler. (4) 19. yüzyıla gelininceye kadar bazı bankalar kendi banknotlarını çıkartmışlardır, fakat şimdi bu yetki sadece merkez bankasına aittir. Mevduat, aktarım, kredi ve banknot ihracı tam işleyen bir bankacılık sisteminin fonksiyonlarıdır. Bunların Modern Çağın başlarında ne kadar geliştiklerini görelim.

Güney Avrupa'da Bankacılık. 1500'lerde ticari merkezlerin çoğunda kamusal veya özel bankalar bulunmaktadır. Bunların hepsi sahipleri tarafından çekilebilen veya başka bir kişi veya hesaba naklettirilebilen mevduat kabul etmektedirler; bazı yerlerde hesaptan hesaba veya kişiye nakil işleminde çek de kullanılmaktadır. Bu bankaların hepsi kredi açmaktadır; Barselona, Valencia, Cenova ve birkaç diğer kentte kurulan kamu bankaları, yalnızca kent yönetimlerine borç verebilmektedirler; daha küçük özel bankalar tüccar, armatör, toprak sahibi ve Kilise mensuplarına kredi açmaktadırlar; büyük Ticaret - Bankacılık kuruluşları da hükümdarlara, krallara ve papalara kredi vermekteydiler.

Özel bankacıların çoğu, bankacı olmaktan daha fazla tüccar olduklarından, kendilerine emanet edilen paranın bir kısmını kendi ticaretlerine veya ortaklıklara yatırmaktadırlar. «Bu yatırımlar başlangıç dönemlerinin bankacılık kuruluşlarının en büyük ve tek zayıflık kaynağı olmuşlardır» (Usher). Ekonomik krizlerin ticareti sıkıntıya sokması, bankaların da çökmelerine neden olmuştur. Venedik, 16. yüzyıl süresince banka iflaslarından ötürü büyük ölçüde sıkıntılı günler geçirmiştir. Kent yönetimi bankaları denetlemek üzere müfettişler atamış, çek kullanımını yasaklamış ve diğer güvenlik tedbirlerini oluşturmuştur. 1587'de bütün özel bankaların ilgası sorununu tartıştıktan sonra, her önüne gelene kredi açmayacak bir kamu bankası kurarak, gerçekten güvenli bir sistem oluşturmaya karar vermiştir. 1587'de kurulan Rialto Bankası ve daha sonra Ciro Bankası (1619) mevduat kabul etmişler, transfer yapmışlar, fakat kredi açmamışlardır. Milano benzeri türden bir bankayı 1593'te kurarken, Sicilya ve Katalonya 1401'de Barselona'da kurulan cinsten birer banka kurmuşlardır. Barselona bankasının kuruluş amacı mevduat kabul etmek, para transfer etmek ve kent yönetimine kredi

açmaktır. Özel borçlar alanına bu kamu bankalarının hiçbiri girmemektedir.

Kuzey - Batı Avrupa'da Bankacılık. Kuzey - batının bankacılık alanındaki gelişmeleri güneyinkine benzemiş, fakat geriden gelmişlerdir. Amsterdam (1609), Hamburg (1619) ve Nuremberg (1621) Bankaları, Venedik ve Milano mevduat - kambiyo bankalarının kopyalarıdır. Kredi yasağından yavaş yavaş kaçınılmıştır —Amsterdamda ve Hamburg Bankasının yanı sıra bir de kredi bankası kurarak—; fakat her durumda kredilerin çoğu hükûmete gitmiştir. Bunun sonucu olarak, kuzeyde hatta güneydekinden de daha fazla olarak, özel bankaların karşılaşacakları bir ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaçlar; (1) Paralarını yatırıp gelir elde etmek için güvenli bir yer arayanların ihtiyaçları ve (2) Özel ve kamusal kişilerin kredi talepleri.

Bu ihtiyaç ve talepler çeşitli insanlar tarafından buluşturulmuşlardır. Fransa'da vergi mültezimi, mevduata faiz ödemektedir. Hollanda'da tüccar - bankacılar iskonto, «senet kabulü», avans veya hükûmet kredilerine katılma gibi işleri yapmak üzere, kendi fonlarının yanı sıra borç da almışlardır. İngiltere'de kendi işleri, senet dolaşımı veya devlete borç verme işlerinde para kullanan tüccarlar faiz vermektedirler. Tefeciler, rehinciler, külçe tacirleri mevduat kabul etmişlerdir. İpotek ve sözleşme metinleri düzenleyen noterler de müşterilerinin emanet ettikleri paraları çeşitli işlerde kullanmışlardır.

Bunlardan hiçbiri tam teşekküllü bankalar değildir ve Londra'yı nihayet özel bankasına kavuşturan altın mücevhercileri olmuştur. 1660'larda bunlar diğerlerinin paralarını kullanma işinde sarraf ve noterlerin yerine geçmeye başlamışlardır. Sağlam salonları müşterilerin nakit ve diğer değerleri için güvenli bir mevduat yeri olmuştur. 1660'da bunlar nakde % 6 faiz ödemektedirler. Mudiye mevduatının miktarını bildiren bir alındı vermekte ve bunun sırtına çekilen miktarlar yazılarak, ilkel bir hesap cüzdanı elde edilmiş olunmaktadır. Bunun üzerine başkaları hesabına ödeme emirlerini de kaydederek, bir cins çek de yaratmışlardır. Bazen müşterilerine, sunulduğu anda müşteri adına (veya onun belirlediği bir başkası adına) belli bir miktarın ödeneceğini garanti eden belgeler çıkartmışlardır. Belli bir miktarın ödenmesi sözünü taşıyan bu kağıtlar banknottur. Bu banknotlar tedavül edip, nadiren talep edildiğinden altın kuyumcularının para arzları, mevduat arttıkça artma eğilimine girmiştir. Böylece bu banka 4 fonksiyonundan üçünü gerçekleştirmiştir —mevduat, transfer ve banknot ihracı—.

Eldeki nakit temeli üzerinde, bu banka dördüncü fonksiyonu da, tüccar veya hükûmete kredi açarak yerine getirmiştir. Kredi sikke veya kendi banknotu cinsinden olabilir; bir kambiyo senedinin iskontosu yoluyla —birkaç hafta sonra vadesi dolacak bir senet— veya hükûmetin hazine sorumlusunun «*tally*» si yani yakın bir gelecekte hükûmetin borcunu faiziyle birlikte ödeyeceğine söz veren bir belge ile, kısa vadeli krediler açılmaktadır. Eğer krediler yalnızca ticarete açılsaydı, bankanın kayıtlarının lekesiz olması gerekirdi, fakat hükûmet geleneğe uymuştur. 1672'de hazine bakanı faiz ödemesini «durdurmuş» (% 10) ve kısa vadeli borçlarını da uzun vadeli hale getirmiştir. Bu borçlardan bir bölümü de hiç ödenmemiştir ve bu tavır «özel bankacılığın gelişiminin belini bükmüştür» (Clapham). Ancak, banka hükûmet kredisini kesmiştir. Charles ve ardılı James ihtiyaçlarını karşılamak üzere XIV. Louis'den borç almışlardır.

İngiltere Bankası. 1688'de Parlamento James'i tahttan indirip yerine bir Hollandalıyı çıkartmıştır ve 1689'da İngiltere Fransa'yla savaşa girmiştir. Savaş maliyesi sorunları ciddileştikçe, onları çözmek üzere birçok teklif ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri bir İskoç olan, Amerika'da bulunmuş ve şimdi Londra'da koloni ürünleri satan büyük bir tüccar haline gelmiş William Paterson'a aittir. Paterson hükûmetin 1 milyon £ ebedi borç alıp, buna yıllık % 6 faiz ödeyip, karşılığında da alacaklılarına bir banka kurma hakkını vermesini önermiştir. Parlamento asla ödenmeyecek bir kredi fikrini çok sevmiş ve 1694'de çıkardığı «Ödüller ve Avantajlar» yasasıyla 1.200.000 £ sağlayan herhangi bir grubun % 8 faiz alacağını ve İngiltere Bankası Kumpanyasını kurup yönetebileceğini karara bağlamıştır.

Gereken sermaye 12 gün içinde suskripsiyonla tamamen sağlanmış, izleyen ay içinde kredi hazine nazırına akmaya başlamış ve 5 ay sonra tutarın tümü hükûmetin eline geçmiştir. 1760'a kadar başlangıç kredisi savaşlar ve devletin acil ihtiyaçları nedeniyle 10 kat artarken, faiz haddi % 3'e gerilemiştir. Banka devlete ve bakanlıkların çoğuna hizmet etmiş, artan kredileri yönetmiş, lotarya ve yıllık ödentilerle meşgul olmuş, kısa vadeli kredi ve faiz ödemesini üstlenmiştir. 1781'de başbakan bankayı «Anayasanın bir parçası» olarak tasvir etmektedir. Fakat zaman içinde, kamu görevlerinin yanı sıra, Londra ticaretinin ihtiyaçlarına cevap veren hizmetleri de geliştirmiştir. Külçe işine girmiş; her türden imalatçı ve tüccar senetlerini iskonto etmiş; Doğu Hindistan, Güney Denizleri ve Hudson Körfezi Kumpanyalarına kredi açmış ve bazı Londralı bankacılar onun mevduat, transfer ve kredi hizmetlerinden yararlanmış-

lardır. Banknotları ülke para arzına yararlı bir katkı sağlamışlar ve yüksek bir üne erişmişlerdir.

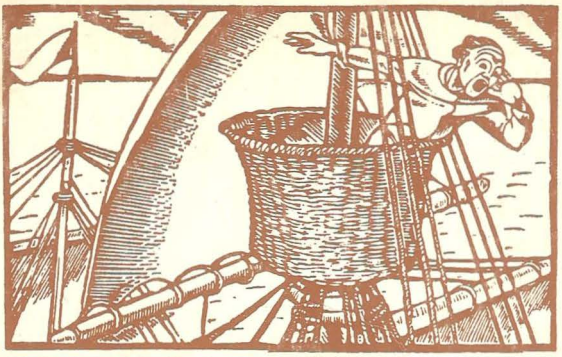
Bankacılık tarihi içinde İngiltere Bankasının önemi tüm fonksiyonların mevduat, transfer, kredi ve banknot ihracı —tek bir kuruluş içinde başarılı bileşimine dayalıdır ve bankanın devlete ve iş dünyasına aynı anda hizmet ederken kellesini kaybetmemiş —hem asıl hem de benzetmeli anlamıyla— bu başarıya katkıda bulunmuştur. Bu banka Kıta'da taklid edilmiş fakat başarılı olmamışlardır. Devletin aşırı talepleri ve aşırı banknot ihracı Law'un bankasının sonunu getirmiştir. Bir Danimarka Bankası yalnızca 1736'yla 1757 arasında ayakta kalabilirken, diğer bankalar banknot kullanımının tehlikelerini yüksek maliyetler karşılığında öğrenmeye başlamışlardır. Amsterdam Bankası ve Hamburg Bankası bir veya iki büyük müşteriye akılsızca açtıkları krediler sonucu, üzüntülü dönemler yaşamışlardır.

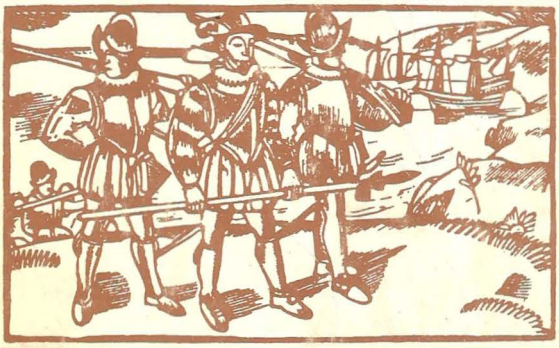
Devlete hizmetlerinin ödülünün bir kısmı olarak, İngiltere Bankası Modern Çağın başlangıcındaki kumpanyalara verilen alışılmış tekel hakkına sahip olmuştur. Ülkedeki yegâne şirket halindeki bankadır; Parlamento rakip bankalara imtiyazname vermeyecektir ve hiçbir özel banka 6 kişiden fazla ortaktan meydana gelemeyecektir. İngiltere Bankası Londra ticari bankacılığının küçük bir kısmını karşıladığından ve taşraya da bu konuda hemen hiçbir hizmet vermediğinden, İngiliz bankacılığının asıl kitlesi 1694'den sonra da —öncesinde olduğu gibi— altın mücevhercilerinin torunları olan özel bankacılar veya tüccarlar, imalatçılar ve hatta bir köşede banka kurmuş ve bu işe asıl faaliyetleri olarak bakan çiftçiler tarafından taşınmaktadır. 1800'lerin bir *aBnkacılık Alanında Kim Kimdir*'i Edinburgh'ta bir tahıl tüccarı, Norwick'te Quaker bir imalatçı, Birmingham'da bir demirci ustası, Leeds'te bir bakkal, Manchester'de bir çay satıcısı vb. tarafından kurulmuş bankaları sayıyor olmalıdır. Aynı kitap —eğer yazıldıysa— bir Alman göçmeni olup İngiltere'nin batısında kumaş ticaretinden servet sağlayan birinin ardılları olan, Avrupa'nın en büyük tüccar - bankacı kuruluşunun sahipleri Francis ve John Baring'i de listesine almalıdır. Fakat Smith adına gelince «bkz. *Debrett's Peerage*» diye bir not düşmelidir; bu Smith Nottingham'lı bir merserizeci olarak işe başlamış, 1700'den önce bir banka kurmuş ve torunu 25 yıllık kârlı parlamento ve maliye çalışmalarından sonra 1797'de Lord Carrington olarak İngiliz büyükleri arasına katılmıştır.

Diğer ülkelerdeki kamu bankaları, genel olarak mevduat ve transfer işlevleriyle veya devlete hizmet etmekle sınırlandırılmışlardır. Özel

bankacılar ticari alanın büyük kısmını ellerinde tutmuşlardır. Ancak, Amsterdam'da 17. yüzyılda bir İskoç tarafından kurulmuş olan Hope Bankası beyaz adam alım satımıyla uğraşmıştır. Fransa'da Law'un iflası halkı banknottan korkutmuş ama, 1776'ya kadar banknot ihracını yeniden yaymak üzere ciddi çabalar sarfedilmiştir. Limanlardaki bankaca - tüccarlar İspanya, Afrika ve Batı Hind Adalarıyla olan ticareti ve buralara yönelik üretimi finanse edebilmek için, ülkenin her yanından para toplamışlardır. Vergi mültezimleri halkın tasarruflarının büyük bölümünü yutarken, birçok Parisli özel bankacı güney Avrupa'dan ürün satın alanlara veya güney Avrupa köylülerine avansta bulunmuşlardır. Fakat, Fransız bankacılık örgütlenmesi zayıf kalmış ve Fransa Amerikan devrimcilerine yardım kastıyla 1778'de para gönderince, bu paraları Atlantik ötesine ulaştırabilmek için Amsterdam'ın bankacılık mekanizmasını kullanmak zorunda kalmıştır.

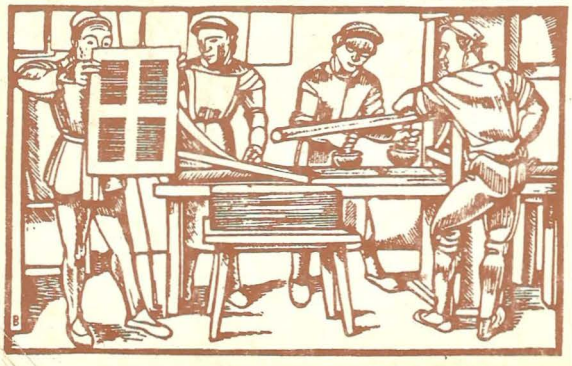
Yukarıda tasvir edilen bankalar, devrin standartlarına göre orta ve büyük ölçekte olan iş alanlarına hizmet sunmuşlardır. 1750'lerde Hollanda veya İngiltere'de % 3,4 veya 5'ten kredi bulunabilmektedir. Ancak buhran ve ağır devlet borçları zamanları bunun dışındadır. İngiltere Bankası % 4 veya 5'ten kredi vermiş veya senet iskonto etmiştir. Bu had Anvers borsasında 16. yüzyıldaki % 8 - 12'lik veya 1670'lerde İngiliz altın kuyumcularının mevduata % 6 verip, krediye uyguladıkları % 10'luk hadlerden çok farklıdır. Küçük miktarlarda krediye ihtiyaç duyanlara bir ölçüde kentsel, dinsel veya özel rehinciler yardımcı olmuşlardır, ayrıca bunlar birlikte çalıştıkları tüccarlardan avans veya tefecilerden borç almışlardır. Bu gibi borçlar için ödenen bedel, tefeciliğe karşı yasaların faiz hadlerini sınırlamalarına rağmen, halâ yüksektir. Fransa, İtalya ve İspanya'nın köylü bölgelerinde, borçlu borcunu, izleyen hasattan sonra belli bir fiyata göre saptanmış ürün cinsinden ödemeyi yüklenmektedir. Ürün bol olursa fiyat borcun alındığı tarihtekinin altına düşeceğinden, alacaklı % 10 ilâ 50 arasında mütevazi bir risturn koymaktadır ve eğer fiyatlar yükselirse % 80 veya 100'lük bir gelir sağlamış olacaktır. Kırsal kesim için daha ucuz kredi 19. yüzyılda çözüm bekleyen büyük Avrupa sorunlarından biri olacaktır.

VERSO
ANONİM ŞİRKETİ